

V I S N Y K
OF THE LVIV
UNIVERSITY

**Philosophical
Political studies**

Issue 17

Scientific journal

Published since 2011

Ivan Franko
National University of Lviv

В І С Н И К
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

**Філософсько-політологічні
студії**

Випуск 17

Збірник наукових праць

Видається з 2011 року

Львівський національний
університет імені Івана Франка

2018

Включено до переліку наукових фахових видань України з галузей науки філософські та політичні.

Наказ МОН України № 153 від 14.02.2014 р.

Друкується за ухвалою Вченої Ради

Львівського національного університету імені Івана Франка

№ 24/4 від 25.04.2018 р.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази

Index Copernicus International (Республіка Польща).

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and institutions in Ukraine were analysed.

Редакційна колегія:

Марія Альчук, д-р. філос. н., доц.; Тетяна Андрущенко, д-р. політ. н., проф.; Вавжинець Конарські, д-р. габ. політ. н., проф. (Польща, Варшава); Іван Варзар, д-р. політ. наук, проф.; Ігор Вдовичин, д-р. політ. наук; Лешек Гавор, д-р. філос. н., проф. (Польща, Жешув); Оксана Гаман-Голутвіна, д-р. політ. н., проф. (РФ, Москва); Надія Гапон, д-р. філос. наук, проф.; Микола Гетьманчук, д-р. істор. наук, проф.; Василь Глухман, д-р. філос. наук, проф. (Словаччина, Пряшів); Володимир Горбатенко, д-р. політ. н., проф.; Валерій Денисенко, д-р. політ. наук, проф. (відп. ред.); Марія Кашуба, д-р. філос. н., проф.; Олена Квас, д-р. психол. н., доц.; Антоніна Колодій, д-р. філос. наук, проф.; Василь Лисий, д. філос. н., проф.; Павло Кутуєв, д-р. соц. н., проф.; Маркіян Мальський, д-р. екон. наук, проф.; Володимир Мельник, д-р. філос. наук, проф.; Ігор Мельник, д-р. політ. наук; Світлана Наумкіна, д-р. політ. наук, проф.; Юрій Пачковський, д-р. соціолог. наук, проф.; Віктор Петрушенко, д-р. філос. наук, проф.; Анатолій Романюк, д-р. політ. наук, проф. (заст. відп. ред.); Алла Сіленко, д-р. політ. наук, проф.; Олександр Старіш, д-р. політ. наук; Ярина Турчин, д-р. політ. наук; Леся Угрин, канд. політ. наук, доц.; (відп. секр.); Роман Цяпало, д-р. філософії, проф. (США, Дюбюк), Олена Шерман, д-р. політ. наук.; Леонід Шкляр, д-р. політ. н., проф.

Professor *V. Denysenko* – Editor-in-Chief
Professor *A. Romanuyk* – Assistant Editor-in-Chief
Assistant Professor *L. Uhryn* – Editorial secretary
Відповідальний за випуск – *Валерій Денисенко*

Адреса редколегії: Editorial office address:
Львівський національний Іван Франко National
університет імені Івана Франка, University of Lviv,
вул. Університетська, 1, кім. 204, Universytetska Str., 1, room 204,
79000, Львів, Україна, 79000, Lviv, Ukraine,
тел.: (38) (032) 2394462 tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН
Редактор (англ. анотацій) О. СВДЕРСЬКА
Технічний редактор О. ЛЕГЕНЬКА
Комп'ютерний макет О. СВДЕРСЬКА
Коректор Д. КАРПИН

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ, ВИДАВЦЯ і ВИГОТОВЛЯЮЧА:
Львівський національний університет
імені Івана Франка.
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна
СВДОЦТВО про внесення суб'єкта видавничої
справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 30,92.
Тираж 100 прим. Зам. 1803

© Львівський національний
університет імені Івана Франка, 2018

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

<i>Андрій Абдула</i> СОЦІАЛЬНИЙ АТОМІЗМ І СУСПІЛЬНИЙ ДОГОВІР.....	9
<i>Solomiia Bobrovska</i> RUSSIAN HYBRID WAR IN UKRAINE: HUMANITARIAN ASPECT.....	15
<i>Наталія Венцель</i> ФЕНОМЕН ЧЕТВЕРТОЇ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ЯК ЧИННИК ЗРОСТАННЯ НЕЛІНІЙНОСТІ РОЗВИТКУ СВІТ-СИСТЕМИ.....	21
<i>Paulina Dubiel-Zielińska</i> REFLECTIONS ON HAPPINESS	28
<i>Валентина Дуденок</i> НОВІ ГРАНІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИЙ АСПЕКТ.....	34
<i>Наталія Ковтун</i> РІВНІ ТА ФОРМИ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ У КОМУНІКАТИВНОМУ ПРОСТОРІ ГЛОБАЛІЗОВАНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	41
<i>Ольга Мальцева</i> СПЕЦИФІКА СМІХОВОЇ ПОВЕДІНКИ ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛЬНОТ І КОРПОРАТИВНОГО ГУМОРУ.....	48
<i>Оксана Підскальна</i> МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ: ПОЛІТИКА ВИЗНАННЯ ЧИ ПЕРЕРЕЗОПДІЛУ?.....	58
<i>Олена Рогова</i> ПРО ЦІННІСНЕ НАПОВНЕННЯ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ.....	66
<i>Наталя Рудан</i> РОЛЬ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	73
<i>Тетяна Сагановська</i> ПРАКТИЧНИЙ ВИМІР ПРИНЦИПУ НЕНАСИЛЛЯ: ЕТИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ.....	80
<i>Олег Соколовський</i> ХРИСТОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА ХАЛКІДОНСЬКОГО СОБОРУ.....	87
<i>Галина Фесенко</i> МОРФОЛОГІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МІСЬКИХ ЛАНДШАФТІВ: КУЛЬТУРФІЛОСОФСЬКІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ.....	95
<i>Наталя Яровицька, Лариса Касинюк</i> «ОСТАННЯ ЛЮДИНА» ЯК ТРАНСГРЕСІЯ ДО «НАДЛЮДИНИ».....	103

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

<i>Ulviie Aliieva</i> GEOSTRATEGY OF THE MAIN RIVALS OF CHINESE GEOPOLITICS IN THE CENTRAL ASIAN REGION.....	109
<i>Katala Aloeve, Nigar Nuriyeva</i> REGIONAL AND INTERNATIONAL STRUGGLE AROUND NUCLEAR ISSUE: U.S. AND RUSSIA POSITIONS ON THE NUCLEAR PROGRAM OF IRAN.....	115
<i>Вікторія Бокоч</i> ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ: РЕЛІГІЙНИЙ КОНТЕКСТ.....	122
<i>Іван Головка</i> МІСТА ЯК СУБ'ЄКТИ ПАРАДИПЛОМАТІЇ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОВІДНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ.....	129
<i>Володимир Гоцуляк</i> РАННЬОМОДЕРНА (ПЕРЕДМОДЕРНА) УКРАЇНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ І СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ В XVII СТ.....	138
<i>Валерій Денисенко, Гульбаршин Чепурко, Володимир Піддубний</i> ОСОБЛИВОСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....	145
<i>Ярина Завада</i> ФОРМУВАННЯ ЯДЕРНОЇ ПРОГРАМИ ІРАНУ З 1950-Х РОКІВ ДО ПРЕЗИДЕНТСТВА М. АХМАДІНЕЖАДА.....	155
<i>Elnara Islam Zeynalova</i> THE ROLE OF MEDIA IN THE ORGANIZATION OF POLITICAL PROCESSES	161
<i>Gunel Ismayilzade</i> SOUTH CAUCASUS: FROM COLLECTIVISM TO INDIVIDUALISM IN THE FRAMEWORK CHANGING GLOBAL DETERMINANTS.....	166
<i>Микита Коваль</i> ІДЕОЛОГІЯ АНТИГЛОБАЛІЗМУ ЯК ФЕНОМЕНА В ПОЛІТИЧНІЙ ТЕОРІЇ.....	173
<i>Андрій Ковальов</i> ПАРТИСИПАТОРНИЙ НАПРЯМ ДЕМОКРАТІЇ ЯК ПРЕДТЕЧА ДЕЛІБЕРАТИВНОГО ПІДХОДУ.....	180
<i>Віталій Кольцов</i> МІГРАЦІЙНА КРИЗА ЯК ПЕРЕДУМОВА І ВИЯВ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ ТА НАДНАЦІОНАЛЬНОЇ ОПОЗИЦІЙНОСТІ ДО ЄС У КРАЇНАХ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ.....	187
<i>Марина Ларченко</i> ОСОБЛИВОСТІ КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ МІГРАНТА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ.....	195

<i>Наталія Лепська</i> ДИВЕРСИФІКАЦІЯ ГЕОПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СВІТОУСТРОЮ	201
<i>Аліна Лясота</i> ПРОБЛЕМА МІНІМАЛЬНОЇ УЧАСТІ ЖІНОК У ПРИЙНЯТТІ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ: ГЕНДЕРНА ЕКСПЕРТИЗА ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....	209
<i>Liliia Mirzazade</i> RUSSIAN PLATFORM OF INTERCULTURAL INTERACTION IN THE POLICY OF AZERBAIJAN AND ITS LEGISLATIVE BASE.....	215
<i>Анастасія Мігалуш</i> АКТИВНА УЧАСТЬ ГРОМАДЯН У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ: ДОСВІД ПОЛЬЩІ ТА МОЖЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ.....	218
<i>Владислав Олексенко</i> СТРАТЕГІЧНІ АСПЕКТИ ВДОСКОНАЛЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ.....	224
<i>Костянтин Пальшков</i> СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В ЛАТВІЇ В 1985–1991 РР.....	229
<i>Olha Saraieva</i> BODIES OF LAND OF DONETSK REGION WITHIN RELATIONS OF POWER IN POST-REFORM PERIOD.....	235
<i>Борис Філатов</i> ПАРТІЙНЕ БУДІВНИЦТВО В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ПАТРІОТИЧНИЙ ВИМІР.....	243
<i>Геннадій Шипунов</i> ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ «НОВОЇ ПОЛІТИКИ»: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ Й ІНДИКАТОРИ ВИЗНАЧЕННЯ.....	248
<i>Андрій Шуліка</i> РОЛЬ ПРЕФІГУРАТИВНОЇ ПОЛІТИКИ В ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОТЕСТНИХ ГРУП.....	256
<i>Оксана Шурко</i> ВПЛИВ ПОЛІТИЧНОГО ІМІДЖУ НА СВІДОМІСТЬ ГРОМАДЯН.....	261

CONTENTS

PHILOSOPHY SCIENCE

<i>Andrii Abdula</i>	
SOCIAL ATOMISM AND THE SOCIAL CONTRACT.....	9
<i>Solomiia Bobrovska</i>	
RUSSIAN HYBRID WAR IN UKRAINE: HUMANITARIAN ASPECT.....	15
<i>Nataliia Ventsel</i>	
THE PHENOMENON OF THE FOURTH INDUSTRIAL REVOLUTION AS A FACTOR OF GROWTH OF NONLINEARITY IN THE DEVELOPMENT OF THE WORLD SYSTEM.....	21
<i>Paulina Dubiel-Zielińska</i>	
REFLECTIONS ON HAPPINESS	28
<i>Valentyna Dudenok</i>	
NEW FACETS OF RESPONSIBILITY: THE POSTMODERN VIEW.....	34
<i>Nataliia Kovtun</i>	
LEVELS AND FORMS OF SOCIAL ACTIVITY IN COMMUNICATIVE SPACE OF THE GLOBALIZED SOCIETY.....	41
<i>Olha Maltseva</i>	
SPECIFICITY OF LAUGHABLE BEHAVIOR OF PROFESSIONAL COMMUNITIES AND CORPORATE HUMOR.....	48
<i>Oksana Pidskalna</i>	
MULTICULTURALISM: THE POLICY OF RECOGNITION OR REDISTRIBUTION?.....	58
<i>Olena Rohova</i>	
ABOUT VALUES FILLING OF THE MODERN EDUCATION.....	66
<i>Natalia Rudan</i>	
THE ROLE OF ECONOMIC CULTURE IN THE INFORMATION SOCIETY.....	73
<i>Tetiana Sahanovska</i>	
PRACTICAL MEASUREMENT OF THE PRINCIPLE OF NONVIOLENCE: ETHICAL AND PHILOSOPHICAL ASPECTS.....	80
<i>Oleh Sokolovskyi</i>	
CHRISTOLOGICAL PROBLEMS OF THE CHALCEDON CATHEDRAL	87
<i>Halyna Fesenko</i>	
MORPHOLOGY OF MEDIEVAL URBAN LANDSCAPES: CULTURAL AND PHILOSOPHICAL INTERPRETATION.....	95
<i>Natalya Yarovitskaya, Larysa Kasyniuk</i>	
“THE LAST” MAN AS TRANSGRESSION TO “OVERMAN”	103

POLITICAL SCIENCE

<i>Ulviie Aliieva</i> GEOSTRATEGY OF THE MAIN RIVALS OF CHINESE GEOPOLITICS IN THE CENTRAL ASIAN REGION	109
<i>Kamala Aloeua, Nigar Nuriyeva</i> REGIONAL AND INTERNATIONAL STRUGGLE AROUND NUCLEAR ISSUE: U.S. AND RUSSIA POSITIONS ON THE NUCLEAR PROGRAM OF IRAN	115
<i>Viktoriia Bokoch</i> EUROINTEGRATION OF UKRAINE: RELIGIOUS CONTEXT.....	122
<i>Ivan Holovko</i> CITIES AS SUBJECTS OF PARADIPLMACY: FEATURES AND MAIN DIRECTIONS OF ACTIVITY	129
<i>Volodymyr Hotsuliak</i> EARLY MODERN (PREMODERN) UKRAINIAN IDENTITY AND THE FORMATION OF NATIONAL CONSCIOUSNESS IN THE XVII CENTURY.....	138
<i>Valerii Denysenko, Gulbarshyn Chepurko, Volodymyr Piddubnyi</i> ASPECTS OF MODERNIZATION OF UKRAINIAN SOCIETY UNDER CONDITIONS OF GLOBALIZATION.....	145
<i>Yaryna Zavada</i> FORMATION OF IRAN'S NUCLEAR PROGRAM SINCE 1950S TO THE PRESIDENCY OF M. AHMADINEJAD.....	155
<i>Elnara Islam Zeynalova</i> THE ROLE OF MEDIA IN THE ORGANIZATION OF POLITICAL PROCESSES	161
<i>Gunel Ismayilzade</i> SOUTH CAUCASUS: FROM COLLECTIVISM TO INDIVIDUALISM IN THE FRAMEWORK CHANGING GLOBAL DETERMINANTS.....	166
<i>Mykyta Koval</i> THE IDEOLOGY OF ANTI-GLOBALISM AS A PHENOMENON IN POLITICAL THEORY.....	173
<i>Andrii Kovalov</i> PARTICIPATORY DEMOCRACY DIRECTION AS A FORERUNNER OF DELIBERATIVE APPROACH.....	180
<i>Vitalii Koltsov</i> THE MIGRATION CRISIS AS A PREREQUISITE AND MANIFESTATION OF EURO-SCEPTICISM AND SUPRA-NATIONAL OPPOSITION TO THE EU IN THE VISEGRAD COUNTRIES.....	187

<i>Maryna Larchenko</i> FEATURES OF THE MIGRANT’S IMAGE CONSTRUCTION IN THE CONTEXT OF MODERN MIGRATION PROCESSES.....	195
<i>Nataliia Lepska</i> DIVERSIFICATION OF THE GEOPOLITICAL SPACE IN THE CONDITIONS OF THE WORLD ORDER TRANSFORMATION.....	201
<i>Alina Liasota</i> THE PROBLEM OF WOMEN’S MINIMAL PARTICIPATION IN POLITICAL DECISION-MAKING: GENDER EXPERTISE OF UKRAINIAN LEGISLATION.....	209
<i>Liliia Mirzazade</i> RUSSIAN PLATFORM OF INTERCULTURAL INTERACTION IN THE POLICY OF AZERBAIJAN AND ITS LEGISLATIVE BASE.....	215
<i>Anastasiiia Mihalush</i> ACTIVE PARTICIPATION OF CITIZENS IN SOCIAL LIFE: POLAND’S EXPERIENCE AND POSSIBILITIES OF IMPLEMENTATION IN UKRAINE.....	218
<i>Vladyslav Oleksenko</i> STRATEGIC ASPECTS OF UKRAINIAN EXECUTIVE STATE POWER BODIES’ ACTIVITY LEGAL FRAMEWORK IMPROVEMENT.....	224
<i>Kostiantyn Palshkov</i> SOCIO-POLITICAL TRANSFORMATIONS IN LATVIA IN THE 1985-1991S.....	229
<i>Olha Saraieva</i> BODIES OF LAND OF DONETSK REGION WITHIN RELATIONS OF POWER IN POST-REFORM PERIOD.....	235
<i>Borys Filatov</i> PARTY BUILDING IN CONTEMPORARY UKRAINE: PATRIOTIC DIMENSION.....	243
<i>Hennadii Shypunov</i> POLITICAL PARTIES OF “NEW POLITICS”: MAIN APPROACHES TO CONCEPTUALIZATION AND INDICATORS FOR DETERMINING.....	248
<i>Andrii Shulika</i> THE ROLE OF PREFIGURATIVE POLICY IN PRACTICAL ACTIVITY OF PROTEST GROUPS.....	256
<i>Oksana Shurko</i> INFLUENCE OF POLITICAL IMAGE ON CITIZENS’ CONFIDENCE.....	261

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 101.1:316+165.63

СОЦІАЛЬНИЙ АТОМІЗМ І СУСПІЛЬНИЙ ДОГОВІР

Андрій Абдула

*Криворізький державний педагогічний університет,
кафедра філософії
просп. Гагаріна, 54, 50086, м. Кривий Ріг,
Дніпропетровська область, Україна*

Розглядаються можливі напрями взаємоузгодження та реалізації принципів соціального атомізму й суспільного договору. Обґрунтовуються моральні та соціальні аспекти втілення договірної стратегії. Підкреслюється, що функції держави мали б зводитися до обслуговування договору та сприяння його реалізації в інших проявах.

Ключові слова: соціальний атомізм, суспільний договір, природний стан, лібералізм, розум, раціональність.

В історії філософської науки та науки загалом, атомістична концепція посідає особливе місце. Мабуть, важко знайти думку більш продуктивну та плідну з точки зору її впливу на розвиток математики та природничих наук, формування наукового світогляду, створення онтологічних, гносеологічних і соціально-етичних моделей у філософському дослідженні. Виникнувши ще в часи античності, ця настанова не лише не втрачала своєї актуальності, але й набувала в процесі розвитку нових форм, зберігаючи свій вплив як одна з провідних парадигм наукового пізнання.

Разом із природничо-науковим та натурфілософським її аспектами, атомістична концепція мала, як відомо, і значну соціально-філософську складову частину. Ця частина у формі методології «соціального атомізму» знайшла свій перший вияв уже у вченнях античних філософів, зокрема Епікура та Лукреція Кара, а найбільшого розквіту набула в Новий час у політичній філософії Т. Гоббса [1], Дж. Локка [2], Ж.-Ж. Руссо [3] та інших мислителів. У XIX ст. соціальний атомізм виступав важливим підґрунтям ліберальної філософії Г. Спенсера [4], у XX ст. був ключовим компонентом критичного раціоналізму К. Поппера [5], вагомим складником концепції справедливості Дж. Ролза [6], теорії «мінімальної держави» Р. Нозіка [7] тощо.

Об'єднує ці погляди в єдину «атомістичну» традицію уявлення про людину як про «соціальний атом» – вільну, самодостатню істоту, своєрідну «соціальну субстанцію». Подібне «субстанційне» тлумачення людини вимагало визначення низки вихідних властивостей «атомів» – їхніх атрибутів, до яких, окрім свободи, як правило, належали також «природні» рівність та розум, що зумовлювали всі її прояви, зокрема можливість соціальної взаємодії. Оскільки набір цих характеристик та їхній зміст виявлялися досить «розмитими», а іноді й надлишковими та суперечливими, їхнє логічне й історичне розгортання (внутрішнє і зовнішнє узгодження) тлумачилося неоднозначно. Тим не менше, доводилося констатувати, що ключовим (якщо не завершальним) етапом у цьому процесі, якому відповідало б балансування приватних прагнень (свобод), було «утворення» (чи виникнення) держави.

У класичних концепціях, в яких розуму відводилася провідна роль, йдеться саме про утворення держави, яке було ніби формалізоване в «договорі». Раціональний «суспільний договір» не лише легітимізував державу як наслідок дієвої активності «атомарних» індивідів, але й давав змогу розглядати її як вияв розуму, що обмежував надлишкову свободу, тожну свавілля. Показово, що здійснений за рахунок акту створення держави перерозподіл влади та її інституалізація не тлумачилися лише як прогресивний зсув: якщо, за Т. Гоббсом, люди відмовилися від частини своїх природних прав, віддавши їх монарху, без сподівання повернути їх законним способом, то утворення такого типу держави, за тлумаченням Локка, було очевидним регресом, навіть порівняно з природним станом [2]. Вочевидь, договірний стан передбачав варіації та навіть альтернативи в межах «атомістичного» підходу: доводилося припускати не лише можливість обґрунтування різних форм держави, але й існування інших типів договору і, відповідно, їхніх результатів, чи констатувати формування за рахунок збереження субстанційності «соціальних атомів» «альтернативних» соціальних структур. Проблематичною виявлялося також холістичне тлумачення держави як певного організму чи механізму, наділеного власною (надлюдською) сутністю. Водночас, незважаючи на те, що ключову роль у методології суспільних наук Нового часу відіграв саме метод атомізації, який зводився до розкладання явищ на первинні «елементи» та визначення їх природних властивостей, соціальний атомізм міг розглядатися не як передумова, а як кінцевий результат теорії (див.: [8]). Тому політико-правова проблематика договору як способу обґрунтування певного типу держави (у Гоббса, Руссо та ін.) трансформується у філософську проблему можливості укладання універсальної суспільної угоди (або навіть угод), «на яку б погодилися всі розумні істоти» (Ролз [6]), що добре корелюється саме з атомістичною настановою, оскільки її вихід з деякої історико-практичної площини, який у марксистській та постмарксистській традиції тлумачився як ключовий недолік, відповідає сутності саме філософського дослідження.

Однак проблематика, актуалізована в контексті всієї атомістичної парадигми, може розглядатися і більш універсально, оскільки, на наш погляд, виходить за межі контексту обґрунтування держави чи певних її форм, а також не обов'язково передбачає у своїй основі механістичну чи навіть натуралістичну методологію, стосуючись, перш за все, теми ствердження і збереження субстанційності індивідів. Слід урахувати, що, з одного боку, свобода волі, як одна з головних ознак надприродності людського духу та безсмертя душі, відіграла важливу роль у теологічній думці Середньовіччя [9, с. 28]. З іншого, як підкреслює Б. Рассел, «погляд на природний стан і природний закон <...> не можна відокремлювати від його теологічної основи; там, де він позбавлений цієї основи, як у більшій частині теорій сучасного лібералізму, він позбавляється ясного логічного підґрунтя» [10, с. 706–707].

Розглядаючи послідовність «атоми – договір – держава», можна сформулювати питання так: в які стратегії могла би втілитися реалізація ідеї субстанційності індивідів, що ґрунтується на уявленні про їхню рівність, свободу та розум? Зважаючи на той факт, що провідним напрямом утілення цієї стратегії є ліберальна модель держави, хотілося б звернути увагу на моральний та соціальний аспекти цього питання як відносно автономні способи розв'язання зазначеної проблеми.

Подібна інтерпретація достатньою мірою виявляється вже у традиційному погляді на «природний стан», в якому функціонували відмінні від політико-державного способу організації чинники. Так, з уявлень про «додержавний» стан у філософії Т. Гоббса випливає, що хоча й існують такі природні закони людського співіснування, як «справедливість», неупередженість, скромність, милосердя і (загалом) поведінка по відношенню до інших

така, яку ми хотіли б <...> по відношенню до нас <...>» [1, с. 129], однак вони суперечать природним пристрастям і без страху перед силою не будуть діяти, оскільки «<...> угоди без меча лише слова, які не в змозі гарантувати людині безпеку» [1, с. 129]. Тому невеликі групи людей, об'єднання родин, чи навіть великі групи, які «керуються власним судженням», не в змозі їх підтримувати [1, с. 130]. Якби справедливість та інші «природні чинники» були можливими поза контролем страху, то вони стосувалися б усього людства, зауважує Гоббс, а «громадянське правління» та держава не були б потрібні [1, с. 131]. Слід відзначити, що незважаючи на те, що свобода й реалізується, за Гоббсом, у державно-громадянському стані, вона не повністю відчужується на користь державного суверенітету, оскільки не всі відносини між громадянами визначаються законами [9, с. 29].

У цих поглядах Гоббса містяться важливі передумови подальшої реалізації настанови атомістичного індивідуалізму, що знаходить своє втілення в концепції Дж. Локка. Мислитель посилює акценти на ідеї автономності індивіда та на необхідності збереження й охорони вроджених прав, які мали чинність навіть за природного стану, що не розглядався ним (на відміну від учення Гоббса) як стан загальної війни чи свавілля. Для Локка природний стан – це стан, яким керує «закон розуму», який учить людей (які бажають йому підкорюватися), що «оскільки всі люди рівні та незалежні, жоден із них не повинен наносити шкоду життю, здоров'ю, свободі або власності іншого» [2, с. 265]. Важливо підкреслити, що, з позиції Локка, утворення держави – це саме політичний договір, який не заперечує того, що «<...> люди можуть давати один одному обіцянки й укладати інші угоди, але все-таки продовжувати залишатися у природному стані» [2, с. 270]. Цей договір укладається саме задля того, щоб унеможливити загальну війну, співіснувати зручно й безпечно, користуючись своєю власністю [2, с. 317]. Однак у вченні Локка відображається й інша тенденція: держава перетворюється на «єдиний організм», «єдине ціле», яке підкорюється більшості і має єдину мету [2, с. 317–318]. Ця думка ще більш яскраво виражена у філософії Руссо.

Французький мислитель зауважує, що в природному стані «люди не є ворогами», а робить їх такими «залежність від речей», тобто власність [3, с. 122–123]. Водночас він стверджує, що природний стан породжує небезпеки, які змушують людей об'єднатися так, щоб здійснити повне відчуження кожної людини разом з усіма її правами на користь усієї громади, зробити її залежною від спільної волі як невід'ємної частини соціального організму [3, с. 127]. Погляди Руссо мали значний вплив на філософію І. Канта, в якій разом із природним розглядається й моральний вимір індивіда.

Прогрес у державі як поступовий розвиток природних здібностей, що відбувається через взаємодію легальних (позаморальних) вчинків, розглядається кенігсберзьким мислителем як своєрідна передумова і водночас альтернатива морального прогресу. Людське суспільство, на думку Канта, антагоністичне, оскільки люди від природи мають схильність до недоброчливого спілкування (заздрість, марносластво, жадоба володіти та панувати), пов'язаного з усезагальним супротивом та загрозою роз'єднання людства [11, с. 11]. Але ці чинники постають мотивами, які спонукають людину до напруження сил і розвитку природних здібностей та подолання «стану первинної дикості», що існує спочатку між людьми, а потім між державами [11, с. 12–18]. Мета, яку переслідує при цьому природа, полягає в досягненні всезагального правового громадянського суспільства, в якому «максимальна свобода під зовнішніми законами поєднується з нездоланим примусом» [11, с. 13]. Лише за рахунок існування такого всезагального суспільства можливе моральне виховання громадян і поступове вдосконалення способу їх мислення, розвиток духовної культури [11, с. 18]. Тому державну мудрість (мораль), що ґрунтується на принципі «дій так, щоб

максима твоєї волі могла стати всезагальним законом», хоча й повинна прагнути до «царства чистого практичного розуму» і його справедливості, але має реалізовуватися так, щоб її мета – «благодать вічного миру» – сама приєдналася б до неї [12, с. 298–299]. Отже, на думку Канта, об'єктивно (теоретично) не існує суперечки між політикою і мораллю, хоча суб'єктивно, завдяки людському егоїзму, ця дискусія може залишитися назавжди [12, с. 300].

У класичних концепціях, як бачимо, виявляються ключові тенденції розгортання соціального атомізму. Це, перш за все, ідея «соціальних атомів», що висловлює їх первинну реальність як субстанційність (автономність, незалежність), яку можна інтерпретувати в конкретній моделі як точку виникнення первинного самообмеження природної свободи, «окреслення» атомів. Інше відокремлення (повноцінне становлення розуму) стосується визнання свободи та рівності всіх інших «атомів», і саме воно вимагає узгодження їх взаємодії за рахунок угоди. Але цей акт може розглядатися не лише як передумова політичної взаємодії, але і як «угода» прийняти на себе моральні зобов'язання щодо інших людей.

Ще один важливий аспект класичних концепцій – це суперечливе прагнення до перетворення держави в певну цілісність, «єдиний організм», що має «спільну мету». Можна було б припустити, що подібне прагнення зумовлене тим, що концепції держави, які апелювали до соціального договору, посилалися на нього як на додатковий фон політичної аргументації (це стосується авторитарної держави Т. Гоббса, протототалітарної концепції Руссо і монархічної моделі Локка). Однак органістична модель знаходить своє відображення, зокрема, й у ліберальній моделі Г. Спенсера [4], де ключова роль належить навіть не стільки раціонально-договірному, скільки природному самовпорядкуванню соціальних компонентів (стосовно можливих варіацій концепції «невидимої руки» див., наприклад: [7, с. 41–42]). Тому слід звертати увагу на неприпустимість надання «соціальному організму» (соціальним інститутам), особливих, надлюдських якостей, які не зводяться до активності окремих індивідів, чи заперечують можливість поміркованого раціонального втручання. Ця позиція, що репрезентує подальшу еволюцію соціального атомізму, знаходить своє втілення в соціальній методології К. Поппера, яка загалом заперечує існування колективів [5, с. 244]. З цього слідує, якщо ми завдячуємо суспільству, наприклад «розумом», то це означає, що ми завдячуємо певним конкретним індивідам і нашому інтелектуальному зв'язку з ними [5, с. 244].

Але чи означає це, що послідовна реалізація соціального атомізму в межах держави вимагає звернення до яскраво вираженого лібералізму (Хайек [13], Нозік [7]) чи навіть лібертаріанства? Тоді припустимою є лише «мінімальна» держава, яка, на думку Роберта Нозіка, виконуючи захисні функції, не повинна змушувати одних людей допомагати іншим або забороняти їм будь-яку діяльність задля їх блага чи захисту [7, с. 11]. У моральному ж аспекті пропонується принцип: «Дій так, щоб звести до мінімуму використання людини як засобу» [7, с. 56].

Не слід забувати, що лібералізм вимагає певної «поміркованості», сильнішого обмеження з боку розуму (а, можливо, й моралі) задля контролю не лише над внутрішніми «природними силами», але й над непрогнозованими результатами, наприклад економічної взаємодії. Спроба визначити необхідну міру такого контролю достатньо відображена, зокрема, у поглядах К. Поппера: «ринок треба контролювати, але так, щоб цей контроль не позбавив споживача свободи вибору, а виробника – потреби конкурувати в інтересах споживача» [5, с. 410]. Важливо підкреслити, що навіть «поміркована» ліберальна модель може бути протиставлена певним формам демократії як «тиранії більшості» (Рассел [10, с. 716], Поппер [5]), для якої важко (чи навіть неможливо) обґрунтувати принцип кількісної переваги більшості «атомарних» свобод над меншістю, як системи універсального та раціонального обмеження волі. Загалом, у своїй основі вона є «ззовні» відповіддю на

питання щодо тих, хто не підтримує принципи розуму, а всередині є їх втіленням. Оптимістичним є сподівання, які висловлює К. Поппер щодо того, що такого типу держава буде й найбільш розвинутою, оскільки науковий та політичний розум мають єдине підґрунтя, а їхній успіх міг би розглядатися як важлива тенденція до універсалізації розуму (див.: [5]).

Також заслуговує на увагу окреслена в класичних концепціях думка про те, що «суспільний договір» не обов'язково означає договір державний. Ще Епікур висловлювався про те, що уникаючи дискусій, зокрема й політичних, можна прожити мудре і безтурботне життя. Проблема, яка спонукає до подібних міркувань, полягає в тому, що «порожнеча» між соціальними атомами заповнюється державою не як втіленням гармонії принципів свободи, розуму та рівності всіх людей, а як продовженням волі та розуму однієї людини, чи надрозуму та надволі самої держави. Не випадково, аналізуючи сумний досвід тоталітаризму, Х. Аренд наголошує, що «масовим рухам передували соціальна атомізація і крайня індивідуалізація» [14, с. 366]. Але чи здатен індивід протистояти репресивній державній машині? Відповідь полягає в тому, що опір може здійснюватися і в неполітичних формах, однією з яких є модель «громадянського суспільства».

Саме поняття «громадянського суспільства» має історично зумовлений спектр філософських інтерпретацій (див.: [15]). Його розглядають як у контексті розвитку греко-латинської традиції, починаючи з часів Аристотеля і до середини XVIII ст., коли воно тлумачилося як «об'єднання громадян», що підкорюється єдиній політичній владі, тобто як «політичне суспільство», так і починаючи з другої половини XVIII ст., як утілення принципів раціоналістичної філософії, концепції природного права епохи Просвітництва та ідеалів Французької революції, що заперечують можливість панування людини над людиною [16, с. 7–8]. Відхилення від «державницького» розуміння громадянського суспільства засвідчує можливість його потенційного протиставлення державі. Ця проблема, на думку, А.Н. Медушевського, може бути сформульована і більш радикально: «громадянське суспільство або держава» [16, с. 8]. У поміркованому ж варіанті така настанова реалізується як можливість діяти незалежно від держави, переносити розв'язання конфліктів за межі державної правової системи, віршувати їх за допомогою релігійних судів і т. ін. [7, с. 34]. Можна вважати, що в процесі свого становлення громадянське суспільство ніби «переростає» межі держави (незважаючи на її супротив і спроби взяти цей процес під контроль) та набуває тенденцій космополітизму.

Важливу роль у цьому процесі, на нашу думку, слід відводити гуманістичним аспектам деяких релігій, зокрема християнства, у томі сенсі, в якому воно відповідало «багатьом цілям і прагненням гуманізму, свободи і рівності» [5, с. 295]. У своєму моральному змісті (часто на протигагу формі) вони виступали первинними варіаціями «договору», який буквально був зафіксований у текстах Святого Писання. У західному християнстві конфлікт між формою (яка не лише корелювалася з державою, а й знайшла відображення в державоподібній організації) та моральним змістом, виявляючись на первинних етапах як протиставлення сил «Земного граду» та «граду Небесного», втілюється в ідеології Реформації і в перспективі раціоналізації та теоретичного обґрунтування моралі філософами просвітницької парадигми. На Сході це протистояння проявилось в «прихованому» прагненні поглинання держави цервою, встановлення православної всеєдності людства, протиставлення «народної» та «державної» правди тощо.

Зважаючи на зазначене вище, підкреслимо, що тенденція до зближення різних форм реалізації суспільного договору була б важливим показником прогресу в його розвитку. Функції держави в цьому контексті мали б зводитися до обслуговування договору і сприяння його реалізації в інших проявах. Позитивну роль у цьому, на нашу думку, відіграє саме атомістична парадигма, яка визнає головні цінності людства абсолютними та унеможливує їх заперечення на будь-яких засадах.

Список використаної літератури

1. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского: сочинения: в 2 т. Москва: Мысль, 1991. Т. 2. С. 3–535.
2. Локк Дж. Два трактата о правлении: сочинения: в 3 т. Москва: Мысль, 1988. Т. 3. С. 135–407.
3. Руссо Ж.-Ж. Политические сочинения. СПб: Росток, 2013. 640с.
4. Спенсер Г. Политические сочинения: в 5 т. М.: Социум, 2014–2015.
5. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: в 2 т.; пер. з англ. О. Буценко. К.: Основи, 1994. Т. 2: Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники. 494 с.
6. Ролз Дж. Справедливость как честность. Логос. 2006. № 1 (52). С. 35–60.
7. Нозик Р. Анархия, государство и утопия; пер. с англ. Б. Пинскера. Москва: ИРИСЭН, 2008. 424 с.
8. Фролова Е.А. Методология и философия права от Декарта до русских неокантианцев: монография. Москва: Проспект, 2017. 304 с.
9. Соколов В.В. Разум и культура у рационалистов и теоретиков естественного права Нового времени (XVII в.). Разум и культура. Москва: Изд-во Моск. унт-та. 1984. С. 25–32.
10. Рассел Б. История западной философии. Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. 992 с.
11. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане: сочинения: в 6 т. Москва: Мысль, 1966. Т. 6. С. 5–25.
12. Кант И. К вечному миру: сочинения: в 6 т. Москва: Мысль, 1966. Т. 6. С. 257–311.
13. Хайек Ф.А. Контрреволюция науки. Этюды о злоупотреблении разумом; пер. с англ. Е. Николенко. М.: Объединенное гуманитарное изд-во, 2003. 285 с.
14. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. 584 с.
15. Рудич Ф. Громадянське суспільство в Україні: віражі і перспективи сходження. Віче. 2004. № 6. С. 39–45.
16. Медушевский А.Н. Демократия и тирания в новое и новейшее время Вопросы философии. 1993. № 10. С. 3–23.

SOCIAL ATOMISM AND THE SOCIAL CONTRACT**Andrii Abdula**

*Kyryvi Rih State Pedagogical University,
Department of Philosophy
Gagarin av. 54, Kyryvi Rih, 50086, Ukraine*

The paper considers possible consequences of the mutual agreement and the realization of principles of atomism and the social contract. The article argues the moral and social aspects of contractualism embody. It is emphasized that the functions of the state should be reduced to the maintenance of the social contract and assistance in its other displays.

Key words: social atomism, social contract, the state of nature, liberalism, mind, rationality.

UDC 316.2:321.7

RUSSIAN HYBRID WAR IN UKRAINE: HUMANITARIAN ASPECT

Solomiia Bobrovska

*Ivan Franko National University of Lviv
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article describes emergence and transformation of the historical phenomenon of “hybrid war”, as well as its definitions, which change depending on political and historical contexts. It also describes the ways, in which hybrid war has been utilized by the Russian Federation during 2014–2018 war in Ukraine. Components of the humanitarian aspect of hybrid war, which are the most widely used tool and which have the biggest impact on invasion have been defined and considered.

Key words: hybrid war, legitimization, hybrid aggression, military conflict.

A state of war is common for a society. According to historians, mankind saw over ten thousand wars in its history, while “eternal truce”, concluded repeatedly, had lasted for ten years on average [6, p. 10].

In the 5th century B.C., during the Peloponnesus wars, Athens, apart from war actions, provided all kinds of support to Sparta subjugated rebellious Helots. And they succeeded, as, while Sparta’s army could withstand Athens, it could not cope with the risk of loosing Helots and thus jeopardize stability within Sparta. Hence Sparta sought to make peace with Athens (Madga, Hybrid War – to survive and win).

This is perhaps the first mention of the elements of hybrid warfare. It is complex and metaphysical; it is everywhere and nowhere. Hybrid aggression requires hybrid defense – not only conventional response to war-time challenges. It would not be amiss to quote Sun Tzu, prominent eastern warfare theorist who said that “as water retains no constant shape, so in warfare there are no constant conditions”.

No doubt, there has arisen an enormous interest to studying the concept of hybrid war since the beginning of Russia's active military engagement in Ukraine. The events in Ukraine, in 2014–2017, presented those who study this topic with the facts that are now being used to analyse, in detail, the “hybrid war” phenomenon.

There is a debate as to when exactly the hybrid war notion emerged and to which conflicts it can best be applied. Some researchers claim that the term “hybrid warfare” was first used in the US marines, given the mixed type of tasks performed during military operations. However, the term has started to be generally used after the beginning of Russian aggression in Ukraine, i.e. as an actual fact – *war*, rather than *warfare*, i.e. means of conducting war.

The term itself has many meanings. It will always require clarifications or amendments, as it is not a constant or established notion. It would not be amiss to demonstrate different types of military conflicts and to look at hybrid war from different perspectives. Analysing military conflicts by types, of which 4 generations can be distinguished, it can be noticed that the use of regular armed forces that conduct offensive and defensive activities is peculiar to the first three generations of conflicts. That is we are talking about conventional wars. They have common weapons and machinery, which, due to development, cause transition from one generation of wars to the other. However, the fourth generation of wars is the most interesting one. It was, at first, viewed by scientists as another step forward in weapons modernization, until network-centric

warfare and hybrid wars had emerged [4, p. 24]. At least 4 sub-types can be defined within this type of wars – hybrid, network, regular and irregular – which are characterized by common asymmetry, but also by the fact that other components of war are being used in addition to military one. In particular non-public bodies that are elements of war, information technologies, economy, energy industry, humanitarian aspect etc. Given the above, hybrid war can be considered as an umbrella term, as it may combine different kinds of definitions. Here are some examples:

Researcher	Hybrid War Definition
T. Huber (Hybrid Warfare: Joint Special Operations University Report)	Compound warfare that uses regular army or insurgence against an enemy (1996);
F. Hoffman	a system that combines military activities, irregular tactics and units, criminal disorder, non-selective violence and coercion (2007);
B. Nemetti Marine Corps Lt.Col.	Mixture of modern drafting technologies and techniques;
N. Frier (Center for Strategic and International Studies)	Hybrid war threats: (1) conventional; (2) unconventional; (3) catastrophic terrorism; (4) undermining, when technologies are used to counter military advantages.
J. MacCane, Col. US Army	main method of actions in asymmetric war conducted on three random battlefields: (1) between population in the conflict area; (2) rear-zone population; (3) international community;
D. Kilcullen, 'The Accidental Guerrilla: Fighting small wars in the Midst of a Big one'	Combination of guerilla and civil war, insurgency and terrorism components;
Robert O. Work U.S. Deputy-Secretary of Defense	Enemy forces may use "hybrid military officers" who pretend to be civilians.

Джерело: [1].

Hybrid war is also an effort to establish external political control over the object. As Pocheptsov, G. noted, it is a new combination of previously used old elements. Very often, this is an irregular war, in which guerrillas or insurgence are being utilized. Insurgence are civilians with weapon, while "the green men" are professional military with signs of civilians. That is, in the former instance, "transition" from civilian to military takes place and a military to civilian "transition" in the latter [7]. That is where it becomes difficult to conduct war.

Ukraine, as well as Georgia, Moldova, Belarus, Latvia, Lithuania and Estonia, have always been situated in the safety buffer zone. Today, they barricade Europe from Russia, i.e. safety from military aggression. These countries have become territories of increased danger, in the time, when international law guarantees are no longer binding and no international organization – be it UN Security Council, NATO or OSCE – can guarantee that they are adhered to. Obviously, one may consider changing global security system. And it was at that very moment that Russia began aggression against Ukraine, demonstrating unprecedented force and propaganda in the XXI century Europe. Budapest Memorandum, which should have ensured Ukraine's sovereignty and integrity, by Russia among others, did not serve to prevent the aggression from happening. On the contrary, it served as an example of how international treaties can be neglected. Thus, hybrid war replaces cold war as a form of global conflict and becomes a reality. The world can no longer return to bi-polarity, despite Russia's endless efforts to restore pre-1991 global order, when Soviet Union had been an engaging side. Today, there are many ongoing international conflicts, which are complex multi-component chains, with military one being at the core.

The next day after 2014 Sochi Olympics Closing Ceremony, so called "green men" were seen in the Crimea, whom NATO acknowledged as regular Russian army personnel only after

non-legitimate referendum and official annexation of the peninsula in April 2014. In February 2014, Ukraine was still recovering after the shock of over 100 people murder in downtown Kyiv by the then president Yanukovich regime. At the same time, people were celebrating – Yanukovich fled the country, having taken his possessions with him, to Russia. That is how era of one of the most pro-Russia heads of state came to an end, who not only decided to make a U-turn on society's pro-European aspirations, but also allowed himself, the Government and law-enforcement agencies to stand against the people. One can but draw a parallel with Georgia, as Russia invaded Georgia on the first day of 2008 Beijing Olympics, when Vladimir Putin, urgently, returned to Moscow to personally command military invasion. The timing was perfect, as the world community had not had time for conflict, with all eyes on the Olympics.

To discern Russia's interest and danger, one should carefully read books and the press. In 2007, Vytautas Landsbergis, the first head of Lithuanian Parliament, drew right attention to the propaganda sci-fi novel by Russian publicist Yuriev, M. "The Third Empire: Russia that Should", which describes the ideas of a Russian Empire, including Israel, until 2053. Of course, Ukraine and Georgia conflicts were described in it. Still, neither Georgia, nor Ukraine, had been prepared for these plans to come true. This novel is not only a fiction and nostalgia for the mighty empire; it is a plan that can be implemented. Obviously, by invading former Soviet Union republics Putin not only tries to get rid of his inferiority complex against USA, but also, cynically, demonstrates that these are his private self-assertion wars, which international community would rather stay away from, or it may grow into another geopolitical scale.

The war between Ukraine and Russia is a war of meanings; it is also a war of values and resources. Russia has chosen a path of imperial messianism at the expense of selling non-renewable resources, while Ukraine chose a mild and longer path of building national state. During the war of 2014–2018, Russia has been paying special attention to creating a matrix of hostilities against Ukraine, by first applying after the Revolution of Dignity of a "Maidan's distorted mirror" technique for the people of Eastern and Southern Ukraine. To Russia, Maidan was not so much of Ukraine's effort to return its civilization choice or a threat to Russia's domination in the post-Soviet environment, but rather as a favourable environment going through a revolutionary crisis. That is why, in a war of meanings, only those notions and re-integrations of what is happening that fit best for the purpose of war.

Some examples of such phenomenon are as follows:

- "Removing (hiding) military insignia: "green men", "polite people";
- Destroying features of legality: "people's mayor", "people's self-defense", "people's governor", "Crimea reunification" etc.;
- Adding to adversary's negative image: "militants", "punishers", "junta", "self-proclaimed Kyiv authorities" etc.;
- Sacralization of the occupied places: "Crimea is ours", "the town of Russian glory";
- Legitimization of their actions: capturing public administrations was explained as "it belongs to people, and we are the people".

We could say that these methods partially explain why occupation of the Crimea and part of the Eastern Ukraine went so easily. The electorate there has never had a real right of choice, they were turned into slaves and it was easy to impose needed propaganda hence turning them into easy prey [6, p. 63].

Of all the hybrid war components, humanitarian is one of the most technologically advanced and most manipulative. Culture and information space are not just a battlefield, but also a fantastic tool to influence public, their mind-set and perception of the world. Some researches do make a point speaking about 'weaponization of media'.

In Ukraine, for example, information and sense peculiarities have acquired their own peculiar features: 1. Audience coverage intensity and extent; 2. Comprehensive and systematic use of new media; 3. Forming new reality interpretations [4, p. 43].

Let us consider humanitarian aspect components, i.e. books, movies, church and historical messages.

Books. Numerous contemporary Russian historical, fiction, publicist and fantasy books, that can easily be found in bookstores in post-Soviet and many European states, are openly propagandistic. By the way, these are not random countries; they are the ones where there is strong Russian community, which is potentially a foundation of Russian World there. These books are aimed at those mass readers that are supposed to cherish new Pavlic Morozov's, which is a well-known Soviet times book character, who betrays his own family for the common communist good. These are nice covers, into which simulacrum and narratives dictated by Kremlin are wrapped. The range of topics is very wide – from the golden communist age in Russian history, the collapse of "independent Ukraine" project to the cross procession of Novorosiya. Russia is generously financing this crap, and wisely uses this tool in its propaganda. It is not difficult to guess that messages of these books are echoed in the Russian media. Luckily, in July 2015, State Commission of Radio and Television of Ukraine officially banned 38 books of the sort from import to and sale in Ukraine. This does not resolve the issue, but, at least, it demonstrates state's stance on it.

Movies. Continuing Soviet cinematography traditions, re-thinking, from Russian historians' point of view, and adding subjective view and distortion of Ukrainian insurgence and underground movements that fought for Ukraine's independence, showing outright criminal world and involving in common cultural Russian resistance. The majority of Ukrainian TV channels are lavishly feeding Ukrainian audience with such contents.

Church. Today, it is one of the most powerful tools that is so successfully used and so carefully controlled in Ukraine. Russian Orthodox Church (ROC), headed by KGB agent Kyril Gundiaev, is a stand-alone war front and an effort to establish Russian World in Ukraine. The first shouting example of Ukrainian Orthodox Church's (Moscow Patriarchate) – read ROC – attitude towards Ukrainians was an episode in the Ukrainian Parliament when head of the church did not rise for the minute of silence for Ukrainian soldiers killed in the conflict in the east of Ukraine. Their church refuses to mourn and bury those killed in the conflict. These are the moments when, for the first time in the history of independent Ukraine, perishers decide to replace the priest and switch to other Orthodox church wings. Kyiv Rus X-century baptism by Volodymyr remains a sticking point, which Russia keeps on using against Ukraine. Last year, the atmosphere around commemorations of 1100th anniversary of the baptism of Kyiv Rus was very tense, as Ukrainian Orthodox Church (Moscow Patriarchate) gathered forces and perishers for the cross procession.

Historical messages. Common history, "Russian World", denying Holodomor (the hunger of 1932-33) and supporting Stalin's repressive machine, the great victory of 1945, fraternal nations and that UPA are fascists, artificial nature of Ukraine etc. These are the topics that are central not only in the books and media, but also reiterated by Putin at the press conferences, telling in which direction the Kremlin shall move. For example, in 2014, Putin, twice, mentioned Novorosiya with a centre in Novorosiysk in his public speeches. According to the history, though, Novorosiya should include Kharkiv, Odesa, Luhansk, Donetsk, Mykolaiv and Kherson regions of Ukraine. All these regions are in the "red" danger zone today and must be supported by the state.

Establishing Russian World, by the way, is one of the major tasks that Russia desires to accomplish in every state ready for such influences. To explain this, pro-Putin Russian political analyst Migranyan very nicely characterizes this phenomenon as civilization that is founded on common values, like language and culture, historical memory, orthodox religion, loyalty

to today's Russia [5, p. 177]. Having such definition, there is an understanding why language and church conflict are excellent tools of Russia's presence revenge in Ukraine. For 25 years of independence, there has been active public outreach going on in Ukraine to foster inter-ethnic conflict, and the idea of "fraternity nations" and "the common great victory" are a paradigm of existence of southern and eastern regions of Ukraine.

In a wider sense of the humanitarian aspect of the hybrid war, let me speak about information aspect. As it equally deserves to be considered separately, let me draw your attention to certain issues. There are distinguished such methods of information aggression in Ukraine as disinformation and manipulation, propaganda, diversification and fostering doubt in public opinion, psychological and psychotropic pressure and spreading rumours [5, p. 129]. Russian authorities are trying their best to convince the world to buy Russia's story of what is taking place in Donbas and the Crimea. This is best ensured with the help of such tools as TV, Internet, social media, radio and sms. Let me dwell on some of them, which are actively utilized in Russia.

Professionalism and propaganda of Russian political chat shows that are used not only as TV programs, but also as one of the easiest ways to convey messages to the public using guest speakers. Thus, they explain and justify Russian aggression in Ukraine, explain emotions, use simulacrum, tell about "winning nation" and collaborating nation. Their goal is to explain who is right and who is wrong. All TV programs have a number of preventive mechanisms to keep the show under control. These are: scenarios to be followed, pre-recording (to understand the views of guest experts), provoking speakers' inadequate behaviour, speakers discrediting, "the main character" who is echoing Kremlin's agenda (usually, this is some Russian politician), asking too blunt questions and using manipulative phrases, as well as drafting a scenario that will cry for rating [2, p. 110].

Russian political experts and commentators. They have long ago transformed into forbidden journalist standards and have become the voices of propaganda. I cannot but mention the most famous Russian TV in the world – Russia Today, which, professionally, zombies its audience turning them into Russian World. It was very symbolic that Putin announced about reorganization and change of management in RIA-Novosti in September 2013, and a new TV channel – Russia Today – was launched in March 2014. These can serve as an example of using so called "experts", who change their credentials depending on the program. One person, but with different subtitling. O. Kovalev, ex-Editor-in-Chief, RIA-Novosti, shares an amazing example of Scott Benett, who is presented as a "resigned US Army officer" and "expert on fighting terrorism", who easily says that Putin is the best that happened to Russia in the past 100 years"[5, p.98]. In reality, he is a mentally sick person, who served 3 years in prison. Apparently, this is not a unique example. It is these commentators that provide the "right" comments, smoothing and legitimizing any unevenness.

SMS. We may believe that they become outdated, as other messengers replace them in our smart phones, but we are mistaken. During WWI and WWII, leaflets were dropped out of the airplanes, for information or propaganda purposes. Today, short text messages service is being actively used in Donbas, again. Both military and civilians in the conflict zone receive text messages with threats and manipulations. Usually, even timing for those is meticulously chosen – after a fight, in bad weather or during unfavourable political conditions in Ukraine. This is used to have the most profound impact of people's psychology. While military take this with humour, not paying attention to this, civil population, who is often in information isolation, gives this Russian sms a thought.

As we can see, Russia is leading hybrid war, at all fronts, and their goal is not to occupy any territory entirely, but to create conditions that will prevent Ukraine from leaving Russia's political orbit. It is only after losing the largest country in Europe that Russia will cease to be the great

empire. In this hybrid war, Ukraine must prepare strong and professional asymmetric response – in culture, media, church issues, newspapers etc. Such actions must be taken not only by civil society, but also by public institutions that should not only proclaim their stance and prove it with actions. Information web-sites that counter Russian propaganda, such as InformNapalm, Myrotvorets, Information Resistance group, stopfake.org, are resources that counter the aggressor. They are not enough, however, to fight the enormous resources of Russian propaganda. Russia-Ukraine hybrid war of 2014–2017 is not only a territorial war. It is war for the minds of the people of Ukraine and Europe, who believe that Russian World is a comfortable and free place to live that does not bring neither physical, nor mental threats. To sum up, let me quote Shevtsova, L., prominent Russian political analyst, who says that Russia without Ukraine is weak; Ukraine helps not only to protect Russian history, Kremlin's legitimizing, but to prevent from Maidan in Russia. It is also a challenge for Europe and the Western World. “You have shaken up dormant and paralyzed Europe saying: “Hey! Are you asleep there? We are fighting for your values here!” says Shevtsova [5, p. 161]. That is why, what is taking place in the Eastern Ukraine today is not only a challenge for the young state, which Ukraine is, but for entire European security system – physical and ideological.

References:

1. Lyudmyla Chekalenko. “Defining Hybrid War”. Research journal “Viche”. №. 5, March 2015. URL: <http://www.viche.info/journal/4615/>
2. Mykola Davydiuk. “How Putin's propaganda works”. Kyiv: Smoloskyp. 200 p.
3. Volodymyr Horbulin. “The Hybrid War as a key instrument of Russian revenge geostrategy”, weekly newspaper “Dzerkalo tyzhnya”. (January 2015). URL: <https://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-.html>
4. Volodymyr Horbulin. “The World Hybrid War: Ukrainian Forefront, a monograph abridged and translated from Ukrainian”. Kharkiv: Folio, 2017. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/gibridna_viyna_informatsiyna_skladova/
5. Yevhen Mahda. “Russia's Hybrid aggression: lessons to Europe”. Kyiv: Kalamar, 2017. 268 p.
6. Yevhen Mahda. “The Hybrid war: to survive and to win”. Kharkiv: Vivat, 2015. 304 p.
7. Hennadiy Pocheptsov. “The Hybrid war: an information component”. MediaSapiense. October 2015. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/gibridna_viyna_informatsiyna_skladova/

РОСІЙСЬКА ГІБРИДНА ВІЙНА В УКРАЇНІ: ГУМАНІТАРНИЙ АСПЕКТ

Соломія Бобровська

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна*

Розглянуто виникнення і трансформацію історичного феномену «гібридна війна», її визначення, які видозмінюються в залежності до політичного та історичного контексту. Досліджено способи застосування гібридної війни РФ під час російсько-української війни 2014–2018 рр. З'ясовано і запропоновано до розгляду складники гуманітарного аспекту, які є найвпливовішими і найбільш застосованими інструментами гібридної війни.

Ключові слова: гібридна війна, легітимізація, гібридна агресія, військовий конфлікт.

УДК 001.891:316.4:316.32

ФЕНОМЕН ЧЕТВЕРТОЇ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ЯК ЧИННИК ЗРОСТАННЯ НЕЛІНІЙНОСТІ РОЗВИТКУ СВІТ-СИСТЕМИ

Наталія Венцель

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
кафедра філософії
вул. Велика Бердичівська, 40, 10008, м. Житомир, Україна,
КЗ «Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти»
Житомирської обласної ради,
кафедра суспільно-гуманітарних дисциплін
вул. Михайлівська, 15, 10014, м. Житомир, Україна*

Розглянуто суперечливі тенденції, які виникають у результаті впровадження елементів четвертої промислової (індустріальної) революції у світі, та проаналізовано перспективи країн «третього і четвертого світу» щодо подолання економічної відсталості завдяки досягненням Industry 4.0. Спрогнозовано значне протистояння найменш розвинутих держав і країн «золотого мільярду» на тлі зростаючого консюмеризму соціальних спільнот найбагатших країн та поглиблення економічної відсталості, політичної і соціальної нестабільності найбідніших країн світу.

Ключові слова: економічна відсталість, промислова революція, Industry 4.0., нанотехнології, Інтернет речей, консюмеризм, соціальна транзитивність, глобалізація.

Технології в сучасному світі, як і сам світ, змінюються надзвичайно швидко. В результаті цього формуються нові суспільні відносини, природно-ресурсні пріоритети та пропорції, змінюється якісна основа виробництва, трансформується роль і місце людини в соціумі. На початку третього тисячоліття за ініціативи вчених, бізнесменів і політиків Німеччини було проголошено початок нової революції – четвертої промислової (індустріальної), яка ввійшла в наукову літературу як Industry 4.0. Концепція четвертої промислової (індустріальної) революції стосується не тільки більшості сфер суспільного життя – політики, освіти, релігії, культури, права, екології, моралі, а й міжособистісних відносин. Утім, найбільш повно концепт четвертої індустріальної революції реалізується у сфері економіки, інтернет-комунікацій і новітніх технологій. Водночас четверта промислова революція ще більше виявила глибоке відставання у сфері технологічного і економічного розвитку країн «третього та четвертого світу» від розвинутих держав. На сучасному етапі розвитку країни з домінуючими аграрними й індустріальними економіками фактично вже не в змозі перейти до стадії постіндустріального розвитку. При цьому елементи Industry 4.0. поки що доволі повільно проявляються й у розвинутих країнах світу. Відтак, у науковому дискурсі актуалізується необхідність дослідження взаємозалежності четвертої промислової (індустріальної) революції і посилення економічної відсталості країн «третього та четвертого світу».

Проблема впливу досягнень науки, техніки, новітніх технологій, виробництва на розвиток соціуму є однією з магістральних проблем філософського дискурсу. Науково-технічні досягнення розглядалися як важливий чинник соціокультурного розвитку, починаючи з XVII століття. Зацікавленість проблемою впливу науки на суспільний розвиток простежується вже у працях англійського філософа Ф. Бекона, який у праці «Нова Атлантида» доводив, що саме наука забезпечує багатство, здоров'я, безсмертя жителів

острова Бенсалем. Їм доступні фантастичні на той час технічні прилади, частина яких реально була створена лише в XIX–XX століттях [1]. Важливу роль у розумінні концепції науково-технічної революції відіграла праця Дж. Бернала «Наука в історії суспільства», в якій було проведено аналіз впливу результатів наукових революцій на розвиток соціальних, економічних сил та хід політичних подій [2, с. 383]. Натомість роботи професора Каліфорнійського університету в Девісі Г. Кларка пов'язані з дослідженням соціально-економічної диференціації між багатими та бідними країнами, яка виникла внаслідок промислової революції. На думку дослідника, людство з 1790 р. зіштовхнулося з Мальтузіанською пасткою, коли нові технології дозволили підвищити ефективність і виробляти більше продуктів харчування, внаслідок чого чисельність населення зросла, що призвело, у свою чергу, до злиднів і спаду продуктивності. При цьому Г. Кларк цілком обгрунтовано доводив, що тільки суспільства, які мають тривалу історію, здатні розвивати культурні традиції, продукувати кваліфіковану робочу силу і робити можливим економічне зростання [3]. Водночас держави, де відсутні такі ознаки, нездатні до отримання максимального ефекту від індустріалізації та модернізації.

Важливу роль у контексті заявленої проблематики відіграють дослідження явища четвертої промислової (індустріальної) революції засновників «Ініціативи по цифровій економіці», науковців Школи менеджменту Слоуна та авторів праці «Друга епоха машин: Робота, прогрес та процвітання в часи надзвичайних технологій» Е. Бріньолфссона та Е. Макафі. Дослідники цілком слушно акцентують увагу на тому, що хоча глобалізація і технологічні трансформації здатні покращити добробут країн і міжнародного співтовариства, однак не принесуть користі всім. Внаслідок цього постійно буде зростати нерівність на різних рівнях соціального буття [4]. Крім того, дослідженню концепції четвертої промислової революції та її впливу на суспільство присвячені праці С.А. Росса, М. Спенса, Т. Громоваї, А. Комісарова та інших. Особливе місце серед цих досліджень посідає праця засновника та президента Всесвітнього економічного форуму, професора К. Шваба «Четверта промислова революція», в якій автором проведено детальний аналіз досліджень світових експертів у сфері технологій та економіки. Проголосивши початок четвертої промислової (індустріальної) революції на Всесвітньому економічному форумі (ВЕФ) у Давосі у 2016 році, дослідник описав атрибутивні ознаки Industry 4.0. і розкрив ключові трансформативні технології та наслідки промислової революції і ті політичні виклики, які вона ставить перед людством [5, с. 12]. Дослідження феномену четвертої промислової революції та його впливу на міжнародні процеси стало предметом дослідження щорічних зустрічей під егідою Всесвітнього економічного форуму в Давосі у 2016–2018 роках. Однак проблематика впливу Industry 4.0. на рівень економічної відсталості країн «третього та четвертого світу» залишається недостатньо дослідженою в українській соціально-філософській науковій парадигмі.

Метою дослідження є аналіз впливу четвертої промислової (індустріальної) революції на зростання нелінійності розвитку світ-системи в умовах глобалізації.

У соціально-філософській парадигмі під промисловою (індустріальною) революцією розуміють перехід на якісно новий рівень техніки і технологій, який призводить до різкого збільшення продуктивності праці й обсягів випуску продукції. Зауважимо, що чи не вперше було сформульовано саму ідею переходу від третьої промислової революції до Industry 4.0. у квітні 2011 року на Ганноверській промисловій виставці-ярмарку. До цього в європейській науковій літературі у розвитку промисловості та технологій традиційно виділяли три промислові революції. Перша промислова революція призвела до механізації виробництва. В основі другої промислової, або технологічної революції стало відкриття електроенергії, яка сприяла розвитку масового виробництва. Основними складниками тре-

тьою промислової, або цифрової революції стали електроніка й інформаційно-комунікаційні технології, які автоматизували виробництво та сприяли формуванню постіндустріального суспільства. Необмежений рух і обмін інформацією зумовили розвиток постіндустріального суспільства шляхом розширення інформаційної інфраструктури. Слід зауважити, що хоча в більшості країн «третього та четвертого світу» досягнення другої та третьої промислової революції впроваджені лише частково, в деяких розвинутих країнах світу, як вже зазначалося, проголошено про початок четвертої індустріальної революції.

У праці «Четверта промислова революція» К. Шваб до атрибутивних ознак Industry 4.0. відніс «всюдисущий» мобільний Інтернет, мініатюрні виробничі засоби (які постійно дешевшають), штучний інтелект та машини, які самостійно навчаються [5, с. 11]. Натомість німецькі економісти М. Герман, Т. Пентек, Б. Отто, автори «Принципів дизайну для сценаріїв Industry 4.0.», виділяють чотири складники четвертої промислової революції: кіберфізичні системи, Інтернет речей, Інтернет послуг та розумні заводи [6]. Також початок четвертої промислової революції пов'язують із розвитком глобальних промислових мереж, які інсталиються у виробничі процеси найрізноманітніших підприємств. Відтак Industry 4.0. завбачує впровадження в процеси промислового виробництва кіберфізичних систем (CPS), які будуть відповідати не лише за його окремі етапи, а й будуть здатні самостійно контролювати й оптимізувати виробництво. У перспективі ультраавтоматизація виробництва, зростаюча роль робототехніки і штучного інтелекту в бізнесі, управлінні державою та приватному житті призведе до зростання рівня єдності між людьми та машинами.

У різних регіонах світ-системи впровадження елементів четвертої промислової революції є надзвичайно нерівномірним. Це пов'язане з тим, що країни, які перебувають на різних рівнях розвитку, мають різний потенціал і можливості. У країнах «третього та четвертого світу» Industry 4.0. буде якісно іншою, порівняно з країнами «золотого мільярду». У розвинутих країнах посилена інтеграція кіберфізичних систем (CPS) у виробничі процеси стає засобом підвищення конкурентоздатності обробної промисловості. У зв'язку з цим зростає прірва між тими країнами, які вже пройшли й тими, що ще не пройшли модернізаційні процеси. За даними Організації Об'єднаних Націй (ООН) частка середньо- та високотехнологічної продукції переробної промисловості в найменш розвинутих країнах світу постійно знижується або взагалі відсутня. Крім того, впровадження кіберфізичних систем (CPS), створення для їх діяльності відповідних програм та машин навіть у високорозвинутих країнах потребує значних капітальних вкладень. Для країн «третього та четвертого світу», які є постачальниками сировинних ресурсів, впровадження елементів четвертої промислової (індустріальної) революції можливе лише за умови величезних інвестицій зарубіжних корпорацій.

Незважаючи на це, на Всесвітньому економічному форумі в Давосі у 2016 році прозвучали досить оптимістичні прогнози щодо перспектив впровадження елементів Industry 4.0. Зокрема, власник індійської автомобільної корпорації Mahindra & Mahindra на зустрічі в Давосі висловив сподівання, що четверта промислова революція зніме проблему інтеграції у світову економіку тих 65% його земляків, які все ще живуть у селах, без потреби переселяти їх до міст. Натомість представники Африки заявили, що їхні країни отримають можливість перескочити другу й третю промислові революції і відразу можуть стати учасниками четвертої [7].

Проте на шляху реалізації означених тенденцій виникає ціла низка проблем. Так, за даними ООН, незважаючи на значні обсяги офіційної допомоги, яка надається найменш розвинутих країнам, її частка у валовому національному доході донорів становить 0,15–0,20% та залишається значно нижчою цільового показника. Прямі іноземні інвестиції

при цьому сконцентровані на тих країнах, які багаті природними ресурсами [8]. Майже 75% експорту цих країн, як і раніше, припадає на сировинні товари, що робить їх вразливими для постійних та багаточисельних зовнішніх змін та потрясінь і нестійких цін глобального ринку. Натомість для поширення Industry 4.0. провідні держави світу виділяють набагато більші кошти. Німеччина, наприклад, виділяє на перспективні технологічні розробки близько 15 млрд. євро, плануючи підвищити продуктивність праці на 40–50% до 2030 року. Зрозуміло, що найменш розвинуті країни світу таких капіталів не мають. Крім того, у них відсутні Інтернет речей, промисловий та, в більшості, мобільний Інтернет, цифрове виробництво, не впроваджується цифрова валюта біткойн, не розробляється програма «Блокчейн», яка стала основою для Industry 4.0.

Таким чином, для індустріальних економік країн «третього та четвертого світу», для яких характерний аспект технічного та морального зношення виробничих фондів і несприятливий інвестиційний клімат, поширення у світі четвертої промислової (індустріальної) революції загрожує все більшим відставанням від лідерів світового економічного зростання, консервацією бідності та економічної відсталості. Логічно припустити, що розвинутих країнам та транснаціональним корпораціям більш необхідні фінансові прибутки, ніж технологічний та економічний прогрес у країнах «третього і четвертого світу». З іншого боку, і в найменш розвинутих країнах не всі зацікавлені в технологічному прогресі, адже підприємцям часто вигідніше найняти дешеву робочу силу, ніж витратити значні кошти на новітню високотехнологічну техніку.

Однією із сутнісних ознак Industry 4.0. на сучасному етапі розвитку став Інтернет речей – продукти виробництва, які мають чіпи та в автоматичному режимі повідомляють про свій стан і розміщення всіх учасників руху товару від виробника до споживача. На сьогодні у світі нараховується близько 10 млрд. одиниць товарів з чіпами. Прогнозується, що в найближчі 2–3 роки їх буде понад 60 мільярдів. За умови впровадження Industry 4.0. та переходу на індивідуалізацію виробництва передбачається, що будь-яка річ буде виготовлятися під потреби замовника на місці виробництва без участі людини. Таким чином, роль транзиту значно зменшиться, адже товари не будуть транспортуватися традиційними транспортними засобами, а передаватимуться переважно по Мережі. Такі технологічні зміни мають призвести до змін світового розподілу праці. Центри виробництва знову будуть повертатися до розвинутих країн, які мають відповідні технології, а країни, що розвиваються, можуть їх втратити остаточно. У такій ситуації найменш розвинуті країни залишаться лише сировинними придатками, якщо вони матимуть корисні копалини, які потрібні для виробництва роботів, айфонів, андроїдів, чіпів та інших нових технологій. У зв'язку з цим у країнах «третього та четвертого світу» можна очікувати лише поглиблення економічної відсталості на фоні зростання бідності, втрати робочих місць та екологічних катастроф, спричинених неконтрольованим використанням природних ресурсів.

Крім перерахованих ризиків, виникає й закономірне питання про купівельну спроможність населення цих країн. Досягнення Industry 4.0. не підвищать рівень життя в найменш розвинутих країнах. Для більшості населення нагальнішою проблемою є виживання, а не придбання індивідуально виготовленого айфону. Проте на даному етапі розвитку людства принципи Industry 4.0. визначають таке використання природних ресурсів та елементів виробництва, яке передбачає максимальну віддачу і прибуток. Очевидно, що економічна система країн «третього та четвертого світу» не має того внутрішнього потенціалу, який дозволить зорієнтувати механізми ринку на благополуччя свого населення. Водночас країни «золотого мільярду» не бажають обмежити рівень споживання, а досягнення Industry 4.0. створюють ідеал нетрудового існування за рахунок роботизації, Інтернету послуг, Інтернету

речей та приваблюють на цей шлях інші країни, які перебувають на нижчому шаблі світового споживання. Відтак виникає парадокс, який полягає в тому, що постійний розвиток техніки та технологій сприяє підвищенню рівня життя, стимулюючи створення нових засобів для задоволення суспільних потреб. Однак саме створення таких засобів не має бути метою суспільного розвитку, а лише умовою та способом прогресивного розвитку суспільства. При цьому впровадження результатів четвертої промислової (індустріальної) революції ще більше розширює можливості безкінечного вибору споживчих товарів і продукує штучні потреби, для задоволення яких розвинуті країни використовують ресурси та потенціал країн «третього та четвертого світу». Свого часу в праці «Зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтон зазначав, що Захід, будучи багатшим за будь-яку іншу цивілізацію, мав більш низькі темпи економічного росту і приросту капіталовкладень, особливо в порівнянні з країнами Східної Азії. На думку дослідника, в країнах Заходу особисте та масове споживання має пріоритет над створенням можливостей для майбутньої економічної та військової могутності. При цьому С. Хантінгтон вважав, що ні одна з цих проблем не тягне за собою катастрофічних наслідків для їхньої економіки, адже західні народи в цілому багатіли, а Захід, як і раніше, залишався лідером у наукових дослідженнях і технологічних новаціях [9].

Впровадження результатів Industry 4.0. ще більше продукує як ілюзію про безмежний розвиток світ-системи, який можливий завдяки постійному технологічному прогресу, так і парадокс нездатності відмовитися від благ четвертої промислової революції, які неможливі без поглиблення екологічної та міграційної проблем, зростання безробіття та бідності. Розвинуті країни не бажають змінити стиль свого життя, який базується на принципах консюмеризму, а найменш розвинуті, з їх постійно зростаючим населенням, не можуть відмовитися від спроб зростання економічного та технологічного розвитку. Ще в середині минулого століття Г. Маркузе зазначав: «Проте невирішений конфлікт між виробничим потенціалом суспільства і його деструктивним і репресивним використанням неминуче веде до посилення влади апарату над населенням, яка проявляється у позбавленні від зайвих здібностей, створенні необхідності в купівлі товарів, які потрібно вигідно продати, а також у «вихованні» бажання працювати для їх виробництва і успіху» [10, с. 23]. Змагання за нові технологічні досягнення, створення яких неможливе без природних ресурсів, втягує багатий центр і бідну периферію в нові конфліктні відносини. Спроби країн «третього і четвертого світу» наблизитися до стандартів споживання багатих країн, які базуються на досягненнях четвертої промислової революції, можуть призвести до абсолютного виснаження природних ресурсів на планеті, а шлях країн «золотого мільярду», який призвів їх до економічного процвітання, може бути недоступний для інших країн. Саме цими причинами стримується реалізація оптимістичних прогнозів представників найменш розвинутих країн щодо можливості зробити стрибок до досягнень четвертої промислової революції.

Це ставить країни периферії світ-системи в ще складніші умови економічного розвитку, адже вони практично втратили можливість зберегти державну суб'єктність та національну промисловість. Цілком передбачуваний варіант інтеграції країн «третього і четвертого світу» з країнами «золотого мільярду» полягає в перетворенні їх на донорів дешевої робочої сили для видобутку корисних копалин та ресурсів, необхідних для подальшого впровадження результатів Industry 4.0. і обслуговування населення розвинутих країн. У перспективі це стане причиною знищення цілих галузей і професій, що призведе до втрати можливостей населенням найбідніших країн заробляти кошти та до радикального зниження рівня життя в цих країнах. Також ці тенденції посилять проблему трудової міграції, яка поступово переросте в економічну проблему, адже розвинутим державам країни периферії цікаві як джерело дешевих трудових ресурсів, а не як виробник новітніх технологій.

Отже, нелінійність і нерівномірність розвитку світ-системи на сучасному етапі розвитку діалектично пов'язана з четвертою промисловою революцією. При цьому подальше впровадження результатів Industry 4.0. у країнах центру може призвести до ще радикальніших змін в економічній сфері світ-системи, адже промислова революція породжує зміни в економіці, суспільних відносинах та загострює кризу держави на тлі зростання політичної ролі і фінансової могутності транснаціональних корпорацій. Водночас економічна модель, яка існує у країнах «третього та четвертого світу», виявилась неспроможною забезпечити у них впровадження результатів третьої та четвертої промислових революцій та підвищення рівня життя населення і розвитку суспільства на основі новітніх технологій.

При цьому досягнення четвертої промислової (індустріальної) революції, які сприяють задоволенню постійно зростаючого консюмеризму соціальних спільнот найбагатших країн світу, поглиблюють прірву між ними та країнами «третього і четвертого світу», подолати яку найбідніші країни самотійно не спроможні. Впровадження результатів четвертої промислової революції не призводять до прогресивного розвитку країн периферії світ-системи, що пов'язано як з економічною відсталістю, бідністю та неграмотністю більшості населення цих країн, так і з небажанням їхніх політичних лідерів та урядів змінити архітектуру бюджетної, податкової, антикорупційної політики у сфері розподілу фінансової допомоги для впровадження новітніх технологій.

Industry 4.0. замість прагнення до рівномірного економічного розвитку країн світу ще більше виявляє неспроможність країн «третього і четвертого світу» досягнути постіндустріального суспільства. На тлі зростання бідності, економічної відсталості, поглиблення міждержавних і локальних збройних конфліктів, зростання рівня екстремізму й тероризму, посилення непрогнозованих міграційних процесів у сучасному світі, широке впровадження результатів четвертої індустріальної революції може стати ще одним фактором поглиблення нелінійності розвитку світ-системи і, як наслідок, причиною зростання протистояння між найменш розвинутими країнами світу та країнами «золотого мільярду». Таким чином, вирішення різноманітних і складних проблем, які постають перед сучасним суспільством в умовах глобалізації на тлі розвитку і впровадження результатів четвертої промислової (індустріальної) революції, потребує подальшого детального дослідження та залишається перспективною проблемою соціально-філософського аналізу.

Список використаної літератури

1. Бэкон Ф. Новая Атлантида. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1954. 240 с.
2. Бернал Дж. Наука в истории общества. М.: Издательство иностранной литературы, 1956. 743 с.
3. Кларк Г. Прощай, нищета! Краткая экономическая история мира. URL: <http://www.rulit.me/books/proshchaj-nishcheta-kratkaya-ekonomicheskaya-istoriya-mira-read-428436-1.html>
4. Brynjolfsson E., McAfee A. and Spence M. New World Order. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2014-06-04/new-world-order>
5. Шваб К. Четвертая промышленная революция. М.: Эксмо, 2016. 208 с.
6. Hermann M., Pentek T., Otto B. Design Principles for Industrie 4.0 Scenarios: A Literature Review. URL: http://www.snom.mb.tudortmund.de/cms/de/forschung/Arbeitsberichte/Design-Principles-for-Industrie-4_0-Scenarios.pdf
7. Крамар О. Погляд із периферії. Український тиждень. 2016. № 14 (438). С. 18–19.
8. Четвертая промышленная революция: интернет вещей, циркулярная экономика и блокчейн. 2016. URL: <http://www.furfur.me/furfur/changes/changes/216447-4-aya-promyshlennaya-revoljutsiya>
9. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. 603 с.
10. Маркузе Г. Одномерный человек. М.: «REFL-book», 1994. 368 с.

**THE PHENOMENON OF THE FOURTH INDUSTRIAL REVOLUTION
AS A FACTOR OF GROWTH OF NONLINEARITY
IN THE DEVELOPMENT OF THE WORLD SYSTEM**

Nataliia Ventsel

*Zhytomyr Ivan Franko State University,
Department of Philosophy
Velyka Berdychivska str., 40, 10008, Zhytomyr, Ukraine,
Zhytomyr Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education
of Zhytomyr Regional Council,
Department of Social and Humanitarian Disciplines
Mykhailivska str., 15, 10014, Zhytomyr, Ukraine*

The contradictory tendencies that arise as a result of the introduction of the elements of the Fourth Industrial Revolution in the world are considered and the prospects of the countries of the «third and fourth world» for overcoming economic backwardness due to the achievements of Industry 4.0. are analyzed. In addition, against the background of poverty and economic backwardness, world armed conflicts and environmental disasters, it is possible to forecast a significant confrontation between the least developed countries of the world and the countries of «golden billion».

Key words: economic backwardness, industrial revolution, Industry 4.0., nanotechnology, Internet of things, consumerism, social transitivity, globalization.

UDC 17.022.1-053.81:141(438)"20"

REFLECTIONS ON HAPPINESS

Paulina Dubiel-Zielińska

*Witold Pilecki University of Applied Sciences in Oświęcim
Institute of Humanities, Faculty of Education,
Department of Preschool and Early-School Education
8 Kolbego street, 32-600 Oświęcim, Poland*

“Folks are usually about as happy as they make their minds up to be.”
Abraham Lincoln

The article is a short overview of philosophical beliefs on happiness over the centuries – from antiquity to the present day. What is common in the discussed concepts is understanding happiness as the highest good. The article also includes the references to the contemporary scholars whose views on happiness are various. The author outlines the value of happiness in the original ethical concept by Grzegorz Grzybek – “the ethics of development” – which confirms the variety of contemporary literature on this issue. Nevertheless, the article does not end at the theoretical reflections since its further part is devoted to the meaning of happiness for the young generation desiring to pursue it, but not at the expense of other person.

Key words: happiness, highest good, goal, value.

The essence of happiness bothered ancient philosophers and ethicists. Starting with the pagan era one should mention Democritus (5th – 4th century BC). According to him the highest level of human happiness, *euthymia*, is a state of undisturbed piece of mind – joy of heart – which can be achieved by obeying a set of moral directives, e. g. “education is better than wealth”, “not only word and deed, but also will should be righteous”, “do good not for a reward but through the love for good”. Another one, Socrates (5th – 4th century BC) defined happiness as *eudaimonia* – the highest human good. It is something different than pleasure, hedone, and therefore simultaneously it is true good since it is independent from tangible goods. A human achieves happiness by means of self-improvement. The main obstacle to happiness is lack of knowledge and ignorance. Knowledge, i.e. wisdom is an intuition of what is good. On the other hand, Plato (5th – 4th century BC) believed that what gives a human happiness is born of love pursuit of Good which is, in turn, the core of the virtue of wisdom, composure, justice. Happiness is real and moderate pleasure, inner order and spiritual harmony comprising the effect of counterbalance of these virtues. Plato’s pupil, Aristotle (4th century BC) identified happiness with improving the rational nature of a human. This improvement consists in possessing certain goods. That human is happy who actualises noble and valuable goods. Pleasures are a part of happiness but they are secondary and dispensable. Happiness is possible only on the basis of virtue, beyond it there is no real happiness. Happiness consists in virtuous life that is pursuit of wisdom, being guided by reason and logic and the feelings and passions that stay in accordance with them, namely prudence, moderation, courage, justice. Epicurus (4th – 3rd century BC), similarly to Socrates, associated happiness with the highest good. Nevertheless, he understood experiencing happiness in a different way. According to his teaching it consists in experiencing pleasure while fulfilling the needs, mostly in experiencing the consciousness of life while resting, in feeling of inner peace and joy of spirit and freedom from any suffering [see: 1, p. 11–39].

Christian era of antiquity and the Middle Ages are predominantly the work of philosophers and ethicists connected with Church – St. Augustine, Boethius, St. Thomas, Blessed John Duns Scotus. The teachings of all of them could be summarised in the form of a thesis that happiness is the purpose of human life whereas God – infinitely perfect good. They differed in a specific approach to happiness as such. First of them, St. Augustine (4th – 5th century) taught that happy life and the state of perfect happiness can be obtained only and exclusively by the unity with God – the highest, infinite and eternal happiness. Pursuit of happiness gives the meaning to human life. The continuator of his philosophy was Boethius (5th – 6th century). According to St. Thomas (13th century) happiness is not union with God but achieving the vision of God. Worldly goods have the power of making happy but not in a complete way, hence motivating to make further efforts in this direction. Blessed John Duns Scotus (13th – 14th century) placed the possibility of achieving happiness by a human beyond their abilities and predispositions. For a human happiness depends on God, it is a sign of His goodness and love towards a human. What is within human power is only the realisation of worldly happiness which is highly diverse [see: 1, p. 35–58].

During the Renaissance, philosophy focused more on the issue of state and society. The subject of happiness was reconsidered in the Enlightenment period. Descartes (16th – 17th century) stated that human happiness is for them the highest good and it means conforming to God's image by acting in accordance with His will. Baruch Spinoza (17th century) made the feeling of happiness and contentment conditional to better understanding of the meaning of life, namely God, thanks to the power of being guided by reason and being independent from passion. Love for God makes human happy [see: 1, p. 60–81].

The Enlightenment utilitarianism and criticism were a departure from identifying happiness with the essence of God and moving towards natural law and social justice. Jeremy Bentham (18th – 19th century) associated happiness with producing the greatest amount of pleasure for the greatest number of people. In order to do so one should be guided by prudence, ability to anticipate, thinking straight, and particularly the knowledge of the laws governing human actions. Immanuel Kant (18th – 19th century) confirmed that a human in their life is guided by self-interest, and particularly by a desire for happiness. Kant detached good from happiness – he believed that the most valuable motive for fulfilling a duty, the greatest virtue is the willingness to fulfil it because it is a duty. Law should be obeyed because it should be obeyed. Bernard Bolzano (18th – 19th century) as an opponent of Kant called for always choosing from all the possible actions only the ones which after considering all the possible results will fulfil the virtuous life and common happiness [see: 1, p. 85–91].

19th century is the time of the teachings of John Stuart Mill, the Vienna Circle, neoscholasticists. John Stuart Mill, similarly to J. Bentham, confirmed the rule of the felicific calculus (producing the greatest amount of pleasure for the greatest number of people). Moreover, he divided pleasures into lower- and higher-quality ones. The Vienna Circle neopositivism was created by the works of Moritz Schlick, Otton Karl Wilhelm Neurath, Ludwig Wittgenstein. According to their teachings, human happiness depends on practising true values. Social motives aiming at the general good also lead to the highest personal happiness. Neoscholastic ethics, on the other hand, generally reminded us about the existence of the final goal of human life, capable of fulfilling the human pursuit of worldly and posthumous happiness [see: 1, p. 92–118].

20th century brings plenty of reflections in terms of happiness, mainly the common one. Paul Ricouer, for instance, believed that there is a dialectical relationship “I – you” involved with combination of fundamental human pursuits – “happiness – respect for the law”. Władysław Biegański wrote that the highest goal of the life of an individual depends on the exercised occupation and in a dynamic sense is a factor of pursuit of happiness of the whole

society in the course of development and improvement. Czesław Znamierowski began the reflections on happiness with admitting that values have the power of giving meaning to human life and enriching it. The particular value is common kindness, which is the source of moral judgements that create moral order producing general happiness [see: 1, p. 119–137]. Henryk Elzenberg differentiates between happiness and the most intense pleasure or delight since it embraces the whole human. Even very strong pleasure is felt as one of the components of all experiences in a given moment – a human possesses pleasure, experiences it but it does not possess and embrace him. Happiness, on the other hand, is not a sensation, it is not positioned. It embraces, pervades a person, it is spread over the whole spectrum of the state of mind. Happiness is a motive – a goal of fulfilling values. Happiness is a positive state felt as a permanent one, alternatively as such when the thought about the passing time fades. Hence, this state can be achieved only after death. Elzenberg understood happiness in this way constantly comparing it with the state of “human self-deification”, sainthood, immortality, salvation. Eternal happiness can be earned by creating good and beauty. Thus happiness is being valuable – absolutely valuable, communing with the Absolute, since in this state there is no chance of lost or change [2, p. 241–245].

As we can see it, across the centuries happiness was understood differently. Nevertheless, it was always perceived as the highest good. Specifically it meant:

- pure peace of spirit achieved through obeying certain rules,
- inner order and spiritual harmony,
- pursuit of wisdom, being guided by reason and logic,
- wisdom, intuition what is good, contrary to achieving pleasure,
- experiencing the consciousness of life identical to feeling pleasure while fulfilling needs,
- union with God,
- achieving the vision of God,
- conforming to God’s image by acting in accordance with His will,
- love for God,
- producing the greatest amount of pleasure for the greatest number of people,
- increasing positive social consequences by one’s own actions,
- fulfilling the life goal,
- moral order caused by mutual common kindness,
- a positive state experienced as permanent, everlasting.

Nowadays happiness can be understood in numerous ways. A contemporary philosopher Leszek Kołakowski considers a possibility of identifying happiness with the Buddhist state of nirvana. This state is compared by him to salvation in the Christian faith. The philosopher states that in both religions it means perfect peace of spirit. “And perfect peace of spirit is the same as perfect stability” [3, p. 139]. Since humanity assumes taking part in suffering and joy of other people, we cannot achieve the peace of spirit during earthly life. This state is possible in case of some children up to 5 years living in a loving family and not experiencing any worries. Having crossed this age limit, “we are supposedly too old for happiness, although we are of course able to experience temporary pleasures (...), we can know love and joy. Happiness as a stable condition is not available for us anymore, apart from, maybe, extremely rare cases of truly mystical souls. This is true in case of human condition” [3, p. 139]. Thus happiness, according to Kołakowski, is something imagined but not experienced. And if we imagine that all the people were saved, they did not suffer from any shortage or pain, it would be a realistic but assumed state since such a condition has never been seen before [3, p. 141]. By this statement, Kołakowski is close to the definition of Elzenberg’s eternal happiness.

Concluding the theoretical reflections on happiness it should be noted that it can mean one-time success, short-lasting well-being, permanent life satisfaction, life in accordance to preferred values, maintaining certain life standard in terms of tangible goods or eternal life. Regardless of the way in which we understand happiness one can definitely state that it is an effect of one's own activity, therefore it depends on an individual, their efforts and attitude, taking a stance in case of one's own actions and approach to the world. The ability of appreciating positive phenomena in a natural and social environment (e.g. beautiful weather, kind people around) is conducive to experiencing and achieving happiness, while habitual discontent, constant dissatisfaction, endless feeling of the need to possess hinders, even prevents us from being or feeling happiness. Therefore the worth of happiness as such consists of both "being" and "having" since "to be" and "to have" complement each other – "being" happy means "having" not necessarily tangible goods but primarily reflective life attitude, good will in relations with another human.

Happiness is – apart from wisdom, freedom, love and dignity – a basic value in Grzegorz Grzybek's "ethics of development" [4, p. 31–46]. This scientist defines happiness as "arranging one's own desires, relationships with other people and environment so that one can enjoy learning about the world, interactions with other people and fulfilling one's own life goals and achieved successes in a possibly undisturbed way" [4, p. 44]. It, in turn, should constitute a basis for the contemporary teachers being aware of the challenges, which are posed to them by the changing educational reality. The purpose of the "ethics of development" is proper development of a pupil–student and self–development of a tutor–teacher since the intrinsic human life goal is personal development. Because of it valuable acting and experiencing happiness is possible. Happiness is here a guiding value and it depends on the realisation of basic values. A human (here: a tutor, a pupil) cannot not desire happiness. Pursuit of happiness is as important as fulfilling an obligation (here: occupational, school, study). Happiness requires crossing the borders of animalism. Education consists in assisting in getting to know oneself and one's own abilities, in supporting the development of the pupil's ethical personality. The condition of that is guiding oneself and the choice of the standards of one's behaviour with respect to others [4, p. 126–139].

What is understood as happiness by a contemporary young person is certainly an issue that absorbs quite a few parents or guidance counsellors. Especially facing the variety of attitudes presented by teenagers – being clearly influenced by media and an immediate environment – it may be assumed that the answers will be both surprising and different from the expected ones.

Contrary to appearances, young people somehow find the meaning of life in the world, which shows conflicting values. On the one hand the circle of educated people call for and remind us about the importance of ethical values, on the other hand media and "show-business" together with all its atmosphere supports consumer, hedonistic values. What is required from an ordinary citizen is staying in the mainstream, keeping up-to-date, pursuit of possession, gaining wealth, standing out, developing, simultaneously presenting – proper for a true patriot – attitudes appropriate for average people, conformists, supporters of collectivism, for whom the common well-being is important.

Young people, in spite of often severe image which is supposed to mask inner sensitivity and create the appearance of a light-hearted approach to life, in fact appreciate the basic values and are not fully aware of what is appreciated by their peers. Youth wants to be happy because pursuit of happiness gives the meaning of life.

For contemporary teenagers happiness is primarily love, being loved among others by parents, receiving support from the closest to them, being trusted by them. It is also an opportunity to fulfil one's interests, satisfying basic needs, treating oneself even with small things (e.g. eating sweets). For the majority happiness is the same as joy, momentary satisfaction from

success, a smile of the closest person, meeting with friends. Some of them claim that happiness is a complex phenomenon and it is not fleeting. Despite young age and apparent carefreeness in behaviour, young people are aware that health and family are something we strive for, what enables development and therefore brings happiness. A possibility of helping others, finding one's own place in the world, the other half, self-actualisation, having friends, feeling that you can count on them and talk about everything, communication with the people around, their acceptance, peace, a quality job, stable financial situation, life in harmony with oneself, with the people you love, well-being, a smile for another person, experiencing every single day, faith in God, a house in a quiet neighbourhood, television, pocket money, a pet, etc. are life components, some of them apparently of little significance, regarded as the factors of happiness.

Adolescents believe that their peers associate happiness with being rich, famous, popular and liked, while it is not the case. This demonstrates that young people follow the appearances when judging others and/or deliberate conceal one's true self. If somebody gives an impression of being a bold, uncompromising, trouble-free person and perhaps they claim so, they are perceived as appreciating temporal values. Long deep inside they desire something more, they appreciate what is the basis of life and development, and not a momentary satisfaction¹.

Adam Bytof, a personal development trainer, an author of trance self-hypnosis and meditation tapes, conducting workshops, lectures and trainings claims that the notion of happiness is carried by us. Sometimes we ask why we are not happy although everything seems to indicate that we should be happy – we have a quality job, good looks, successful private life. Therefore, we look for the reasons in the outside world, in people and circumstances. What is actually important is our reactions. When we realise that the world does not give happiness we turn towards ourselves and we discover our own subconsciousness. There are things we would like to get rid of and treasures we are not aware of. Often we would like to be happy but we believe we do not deserve it because according to us we are, for example, ugly, fat, unintelligent, etc. This is the message we convey to the world by which we are perceived. We are stuck in a symbolic morass. "Each of us (...) possesses patterns of emotional reactions shaped in childhood, passed on by parents, caregivers, teachers at school. Other people (...) install in our subconsciousness the programs which serve to assess reality and react to it. Depending on genes, environment in which we were brought up and the choices we made, we have a specific program. Favourable or not. Emotionally hurt adults install software with a toxic "virus". Since all the judgements we heard in childhood deeply code in us. (...) when I realise that in my subconsciousness there function imposed programs, as an adult responsible for myself I am able to throw them away, change, adjust them to the main life goal – happiness" [5, p. 52–53].

As we can see it, the value of happiness, what it means, that it is associated with and what is understood as a way to achieve it is a timeless, permanent and stable category, desired regardless of age. Everyone, also a young person, has their own philosophy of happiness. Which? – it is not important, but not at the expense of other person. What is important is pursuit of it.

References

1. Ślipko T. Historia etyki w zarysie. Kraków: PETRUS, 2010. 167 s.
2. Elzenberg H. Pisma etyczne. Lublin: UMCS, 2001. 298 s.
3. Kołakowski L. Czy Pan bóg jest szczęśliwy i inne pytania. Kraków: ZNAK, 2009. 308 p.
4. Grzybek G. Etyka rozwoju a wychowanie. Rzeszów: Wydawnictwo UR, 2010. 160 s.
5. Bytof A. Skarby z twojej piwnicy. Sens. 2010. № 9 (24). S. 50–53.

---

¹ The results of own study carried in 2012 in the group of 205 upper-secondary school students between 16 and 18 years of age.

МІРКУВАННЯ ПРО ЩАСТЯ

Пауліна Дубель-Зелінська

*Вища професійна школа імені ротмістра Вітольда Пілецького в Освенцимі,
Інститут гуманістичних наук, педагогічний факультет,
кафедра дошкільної і початкової педагогіки
вул. Кольбе 8, 32-600 Освенцим, Польща*

Стаття містить загальний огляд філософських підходів у трактуванні феномену «щастя» в історії, від давнини до сьогодення. Спільною вихідною тезою, яка об'єднує вибрані концепції, є розуміння щастя в категоріях найвищого добра (блага). Докладніше розглянуто уявлення на цю тему вибраних сучасних дослідників, які інтерпретують «щастя» з досить відмінних позицій. Серед них виокремлено й проаналізовано етичну концепцію «етики розвитку» польського філософа Гжегожа Гжибка. Теоретичні висновки доповнено авторськими обґрунтуваннями про важливе значення «щастя» для молодого покоління, та саме тих можливостей його досягнути, які не передбачають інструментальне використання іншого.

Ключові слова: щастя, найвище добро (благо), мета, цінність.

УДК 13+316.752

НОВІ ГРАНІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИЙ АСПЕКТ

Валентина Дуденок

*Бердянський державний педагогічний університет,
гуманітарно-економічний факультет, кафедра історії та філософії
вул. Шмідта, 4, 71100, м. Бердянськ, Запорізька область, Україна*

Розглянуто філософські засади проблеми відповідальності. Аналізуються нові чинники трансформації ціннісних орієнтацій. Стверджується, що відповідальність за своєю суттю є тією гранню суспільства, що пов'язує людей між собою, породжуючи взаємозалежності як сенси нашого буття.

Ключові слова: відповідальність, особистість, цінність, інтенція, свобода, традиція.

Різноманітні зміни та реформи, свідками яких ми є сьогодні, ставлять на часі проблему соціальної відповідальності. Відповідальність – це той нерв, що, одухотворяючи суспільство, робить його живим, зрячим, думаючим, небайдужим, здатним озирнутися на себе та навкруги, сподіваючись передбачити майбутнє. Актуальність дослідження проблеми відповідальності зумовлена сучасними тенденціями розвитку правової держави та громадянського суспільства, активізацією ролі громадянина в процесі реформування суспільних відносин.

Дослідження проблеми відповідальності знаходиться на перетині різних наукових дискурсів. Окремі грані цієї проблеми вивчаються в межах соціології, психології, культурології, педагогіки, економіки та в інших наукових дисциплінах, кожна з яких зосереджує увагу на різних аспектах її змісту, пропонуючи специфічні підходи і методи дослідження. Так, у сфері юриспруденції актуалізуються філософські аспекти правової відповідальності (Л.І. Каленіченко), що пов'язано з новими задачами державотворення.

Цікаві філософські розвідки проблеми відповідальності здійснені українськими соціологами (Головаха С., Паніна Н.), увага яких прикута до феномену відповідальності в контексті демократичних перетворень в Україні.

Власне філософські дослідження акцентуються на інтегративному характері соціальної відповідальності, на її різноманітних видах та формах, на місці цієї категорії в системі філософських понять. З позицій методології важливу роль відіграють дослідження Харківської школи О.Ф. Плахотного, які підкреслюють, що площина соціальної відповідальності – це багатовекторний взаємозв'язок особи та суспільства, свободи та необхідності.

Метою статті є дослідження змісту категорії відповідальності в сучасній культурі, аналіз нових постмодерністських концептів ідеї відповідальності.

Для української філософії постмодерний дискурс відповідальності – це жмуток болючих проблем, від вирішення яких залежить і наше майбутнє, і способи його бачення. Так, започатковуючи сьогодні Нову українську школу, ми маємо відповісти на таке питання: якщо метою освітньої системи є вже не трансляція знань, а формування свободної творчої (і вже тому непередбачуваної) особистості, то як будуть розподілятися в суспільстві різноманітні аспекти відповідальності цієї неповторної особистості? Адже в сучасній освітній парадигмі її раціональна складова частина (в тому числі ідеї відповідальності, обов'язку, честі) є тінювою, периферійною, що взагалі характерно для постмодерну. Якщо

в культурах минулого людина змалечку відчувала на собі пута тоталітарних режимів, відповідних способів виробництва, жорсткий вплив ідеологій, що досить певно визначало її місце в соціумі, то сьогодні, за явної відсутності однозначних культурних площин, домінують ідеї плюралізму, свободи, гуманності. Але це лише означає, що система освіти стає більш складною, багатовекторною, суперечливою, і якщо в ній не працюватимуть доступні, зрозумілі, (верифіковані) критерії відповідальності, то ми будемо натикатися на них уже у формі світоглядних криз, спалахів самогубства, в різних проявах відлюдництва, в конфліктах між батьками та дітьми. Іншими словами, система освіти є настільки впливовою, що в ній ніщо не може залишатися непередбачуваним, непрогнозованим, поза межами нашої відповідальності. Але водночас ми не можемо повернутися до прямого диктату, до різних форм напівфеодальної залежності, тому перед суспільними науками сьогодні стоїть завдання розробки м'яких, синергетичних форм та критеріїв відповідальності, щоб відчуття та усвідомлення взаємозалежностей в суспільстві не пригнічувало людину, а дало їй крила для зросту. До речі, поява в українських школах вчителя-фасилітатора, як передбачено Законом «Про освіту», прискорить процеси децентралізації та стимулюватиме створення нових інституцій відповідальності недержавної форми (як-то батьківські ради чи громадські комітети).

Відповідальність як ціннісне відношення є інтегруючою віссю будь-якого суспільстві, чи, говорячи мовою К.Г. Юнга, архетипальним каркасом культури. Так, наприклад, роздуми про дифузю відповідальності, що були типовими для радянських часів, яскраво характеризують специфіку соціальних відносин радянського суспільства з їхнім ідеалом об'єктивованих надособистісних структур. І не випадково постмодерна філософія, озирнувшись на розвиток цивілізацій, обґрунтовує новий скандальний тип культурної взаємодії, що в метафізичній площині зветься філософією без суб'єкта [3]. Така постановка питання стала можливою лише в сучасній культурі, яка, втративши наївну телеологію минульщини, розгубивши дитячий оптимізм Відродження, звалила на себе тягар глобальних проблем і припустила, що перманентні кризи – це і є наш природний стан. На думку представників постмодерну, що звертають увагу на особливості «постмодерністської чуттєвості», сучасний глобалізм, продукуючи відповідні цінності, «зумовлює глибинні зрушення на різних рівнях суспільної свідомості: світ постає загрозливо-мінливим, багатовимірним утворенням у всіх його проявах, хаотичним, парадоксальним і дезорганізованим» [1, с. 479].

Якщо в древніх культурах якась праречовина ототожнювалася з абстрактною субстанцією, (наприклад, небо могло розумітися і як вищий духовний закон, і як конкретна чуттєва реальність), то сучасна епоха, шукаючи винних у глобальних бідах людства, відчуваючи межі власного існування, все більше відходить від принципу онтологізації свідомості. Це призводить до часто епатажної постановки питання про справжнього суб'єкта історії (у тому числі і в екзистенціальному аспекті), тобто постає питання репрезентації суб'єкта: хто є суб'єктом, кого цей суб'єкт представляє і за що він відповідає. (У цій площині показовими є психоаналітичні експерименти з людською самістю, в ході яких «Я», «Воно», «Над-Я» сперечаються між собою за право представляти реальність, а потім виявляється, що вирішальну роль відіграє наше з психоаналітиком співпереживання. Слід також звернути увагу на палку прихильність сучасної української культури до психоаналітичних методик, за допомогою яких ми маємо себе зрозуміти).

Враховуючи сучасні можливості комунікацій, постмодерн стверджує, що використання терміну «суб'єкт» – не більше, ніж данина класичній філософській традиції. Насправді ж так званий аналіз суб'єкта – це лише аналіз умов, за яких суб'єкт здатен виконувати свої функції. Тобто, виявляється, що суб'єкт – лише функція дискурсу [3].

Якщо ж ми будемо в ситуації, коли нам конче необхідно знайти суб'єкта, то, провівши раціональну реконструкцію, треба поставити питання про відповідальність. Чіткі, витримуючі верифікацію, межі відповідальності обов'язково вкажуть на конкретного суб'єкта.

Для будь-якої системи освіти реалізація ідеї свободи – це складна багатовекторна практика, що передбачає як наявність інтелектуального потенціалу, так і значні фінансові ресурси, розвинену матеріальну базу. Для педагогіки апріорною є думка про тотальну відповідальність вчителя: сам факт вибору учнем певної навчальної дисципліни – це питання «чому?» для педагогів, тобто вимога раціональної реконструкції тих відносин, що спричинили такий вибір. Чим більше свободи матиме учень у навчальному процесі, тим більше відповідальності буде покладено на педагогів. Наприклад, якщо учень матиме право не відвідувати уроки, то таке право автоматично породжує ряд обов'язків для батьків та педагогів, адже ми повинні будемо забезпечити не лише навчальний процес у певному закладі, а й умови вільного саморозвитку учня (кімнати для гри, розважальні заходи, наявність цікавих осіб, з якими дитина могла б спілкуватися). Окремою темою стане проблема розмежування сфер відповідальності між навчальними закладами, сім'єю, громадськими організаціями чи юридичними установами.

Як відомо, прадавні епохи не мали проблеми сенсу життя, оскільки людина від народження відчувала себе невід'ємною часткою якоїсь спільноти: роду, племені, сім'ї. Ця спільність підсилювалася відчуттям єдності з природою, культом традицій, тиском ідеологій. Сьогодні ж ми хочемо бачити в наших учнях насамперед яскраві особистості, які б гармонійно поєднували в собі космополітизм та багатство національних традицій, свободу мислення та вміння обмежувати себе заради інших. Для педагогічної сфери це, передусім, питання відповідальності за вибір навчальних програм, за якими будуть вчитися наші діти. У цьому контексті можна згадати дискусії про філософію для дітей, що точаться в українській спільноті. Щоб відповісти на питання про доцільність впровадження такої філософії, треба чітко уявляти собі місце та функції філософії в суспільстві, а також розуміти, що затвердження такого курсу потягне за собою подальшу зміну навчальних програм, адже, наприклад, філософія для дітей має спиратися на дитячу літературу, придатну для формування абстрактного мислення [2, с. 288–304].

Роздумуючи над структурою відповідальності як ціннісного відношення, слід звернутися до аксіологічного контексту взагалі, тим більше, що сьогодні дослідження ціннісних орієнтацій знаходиться на перетині різних наукових дискурсів. Як відомо, філософська традиція вивчення цінностей бере початок з неокантіанства, і осьовим виміром аксіологічної площини є розуміння того, що в просторі суспільних відносин ми завжди маємо справу з людською суб'єктивністю і ситуативністю, починаючи з банального волонтаризму і піднімаючись до інтерсуб'єктивності.

Логіка дослідження цінностей багато в чому залежить від їх вихідного визначення. Визнання людської суб'єктивності і ситуативності невід'ємним компонентом буття, власне, тільки і ставить проблему цінності, робить можливим позитивну її теорію. При такому розгляді проблема цінності – це проблема значимості чого-небудь на відміну від власне існування. Витоки такого аналізу містяться у філософії Г. Лотце і Г. Когена.

Таким чином, для конститування цінності недостатньо об'єктивної підстави, необхідне ще й суб'єктивне прийняття цієї основи як цінності, тобто основа повинна мати певну значимість для суб'єкта. Значимість виражається у формі переживання. Почуття – це той необхідний елемент, що виявляється в самих різних випадках ціннісного відношення, почуття і є елементарною формою буття цінності для суб'єкта.

Переживання цінності як її суб'єктивне прийняття має великий діапазон: від інстинктивних потягів і так званих фіксованих установок, які, як правило, не усвідомлюються, до свідомого вибору і проблеми сенсу, але завжди первинним, вихідним у ціннісному сприйнятті є саме почуття. У процесі життя індивіда переживання одного і того ж значення може змінюватися, набувається власний чуттєвий досвід, який може «приглушити» гостроту сприйняття цінності або зробити його зовсім неадекватним. Але те, що ніколи не переживалося, не буде і справжньою цінністю для суб'єкта, воно може сприйматися лише розумом й існувати як логічна, абстрактна можливість цінності. (Тут відкриваються цікаві перспективи для дослідження феномена цинізму: цинік – це якраз той, хто знає ціну всьому, але не надає нічому значення).

Значення цінності переживається, зміст же усвідомлюється. Більше того, зміст – це проблема значення, питання про значення, яке виникає тоді, коли людину не задовольняє процес переживання. Якщо позитивне значення речі зникає (може змінитися не річ, але ставлення до неї), постає питання про її сенс. Аналогічно і зі змістом людського життя: людина починає його шукати, тобто замислюється про нього, коли зникає відчуття задоволеності життям, нівелюється його значимість. Якщо ми прагнемо сформулювати у людини відповідальне ставлення до власного життя, то слід враховувати, що сенс не можна чомусь надати, але можна поставити питання про сенс, щоб надати чомусь значення.

Можна сказати, що значення і сенс – форми буття цінності для суб'єкта. Особливість сенсу полягає в тому, що він безпосередньо пов'язаний із цілепокладанням, з ідеальним образом речі або дії. Отже, сфера цінностей – не лише область суцього, а й належного. Оцінка похідна від деякого масштабу, що задається ідеально. І в ціннісному відношенні не можна відокремити дійсне, об'єктивне від ідеального уявлення про нього, не зруйнувавши, власне, ціннісного ставлення, сприйняття суб'єктом будь-чого як цінності.

Ідеальний образ, належне – це не те, чого немає в об'єктивному світі. Належне як наша спрямованість до нього переживається суб'єктивно, суб'єктивно воно є і воно вже переживається. Належне, ідеальний образ не менш реальні, ніж будь-яка матеріальна річ, а часто – і більш значущі.

Слід також додати, що особливе бачення світу тим чи іншим суб'єктом є реальністю не лише для його безпосереднього творця, воно і для іншого суб'єкта стає реальністю (часом, жорсткою), як тільки дії цих суб'єктів перехрещуються. Не лише «внутрішній» світ людини суб'єктивний, але суб'єктивно забарвленим виявляється і світ «зовнішній», сфера наших вчинків, адже ми діємо не лише згідно з тим чи іншим матеріальним об'єктом, але й відповідно до свого бачення цього об'єкта, зі своїм належним.

У цьому сенсі потрібно зазначити, що коли лунають нарікання на безвідповідальне ставлення молоді до своїх обов'язків, на те, що якась епоха розгубила цінності й ідеали, то це означає, що втрачені лише певного роду цінності, але аж ніяк не цінності та орієнтири як такі. Насправді будь-які кризові ситуації свідчать, насамперед, про зміну масштабу (Кантівської «форми», що мала б утримувати наше мислення). Інші епохи (культури) ми оцінюємо, спираючись на теоретичні зразки, певні дистильовані кристали сенсу. Свою ж епоху ми знаємо за конкретними відчуттями буденності, яким не можна відмовити в достовірності. Так, якщо теоретично ми готові прийняти закономірність занепаду, покірності, смерті, то вибір «тут і тепер» докорінно змінює відношення. Аналогічна ситуація і з протиставленням мистецтва дійсності: одній цінності може протистояти лише інша цінність, ідея і дійсність безпосередньо не можуть бути протиставленими.

У поширених спробах логічного виведення цінностей-наслідків з цінності-посилки ціннісне ставлення відсутнє саме тому, що немає головного – активного центру, стосов-

но якого щось і може перебувати в ціннісному відношенні. За відсутності такого центру будь-які тенденції теоретично рівнозначні і правомірні. Ціннісне ж відношення за своєю природою є вибірковим.

Це положення можна проілюструвати на прикладі пошуків головної цінності. Часто в якості такої пропонується вважати життя. З позицій суто теоретичних важко заперечувати проти того, щоб життя вважалася основною цінністю. Але позиція практична передбачає ряд питань: чиє життя і для кого є головною цінністю, де знаходиться ціннісний центр, навколо якого і розподіляються всі конкретні моменти буття? Якщо моє життя для мене – найцінніше, то це вимагає певної життєвої позиції, яка буде різко відрізнятися від тієї, яка витікала б з визнання не мого, але життя іншої людини – вихідною цінністю. І хіба в повсякденності наше існування не є лише передумовою для досягнення інших цінностей?

Логіку ціннісного підходу можна простежити на прикладі духовних цінностей, особливо вищих. Матеріальні цінності очевидно і безпосередньо вкорінені в бутті, але лише опосередковано – в системі суспільних відносин. У прихованій формі криються в них і уявлення про належне буття. Духовні ж цінності безпосередньо пов'язані із суспільними відносинами, і в цілому можна сказати, що за феноменом цінності криється проблема людського співіснування.

Як вже зазначалося, цінності за своєю природою є суспільними відносинами, і це очевидно на прикладі духовних цінностей. Відповідальність як цінність завжди передбачає не лише суб'єкта відповідальності, а й того, перед ким він відповідальний. Відповідальність за самого себе без проєкції на іншого беззмістовна, людина відповідає за свої вчинки лише остільки, оскільки вони впливають на інших. І беззаперечно питання про різні види відповідальності (відповідальність лікаря, вчителя тощо) породжене не тією обставиною, що один і той же суб'єкт виконує різні соціальні ролі (логічно припустити, що відповідальність є якістю суб'єкта як особистості), а конкретністю різноманіття «об'єктів» відповідальності.

Питання про вищі цінності дуже складне і вимагає детальнішого розгляду. Можна сказати, що і релігія як теоретична система є вченням про абсолютні цінності і про шляхи їх досягнення. Екзистенціалізм також виростає з проблеми вищих цінностей. У даному випадку відзначимо лише деякі характеристики вищих цінностей: вони неінструментальні й абсолютні, тобто безвідносні, містять в собі центр інтенціональності.

Це очевидно на прикладі добра. Часто ми чуємо твердження, що добро – не більше, ніж абстракція, оскільки немає єдиної для всіх міри, немає такого зразка, який би розцінювався як добро для всіх часів і народів. Людська дійсність різноманітна, різне і її сприйняття, тому твердження про відносність моральних категорій і, відповідно, оцінки людських дій, має під собою тверду підставу. Так, в якості добра може бути сприйняте елементарне співчуття, співпереживання, надана допомога, вчасно сказане слово або, навпаки, мовчання. Однак хоча зміст того, що названо добром, безумовно, різний, сутність незмінна: добро – це дія, що зумовлена потребами іншої людини. Залежно від того, що буде в центрі кута: нагальні потреби іншого чи його неясні мрії, а також залежно від спонукань діючого, в суспільній свідомості склався цілий ряд характеристик добра: справжнє, уявне, безкорисливе тощо. Однак потрібно зауважити, що власне добро, або, як сказав би Гегель, добро, що відповідає своєму поняттю, – завжди безкорисливе, бо є другодомінантним.

Отже, розуміння природи цінностей може пролити світло на формування суспільних відносин, труднощі становлення нових поколінь, сприяти знаходженню оптимальних рішень у разі постановки світоглядних проблем.

У пошуках механізмів формування відповідального ставлення до світу ми сьогодні знову звертаємося до ідеї духовності, яка репрезентує феномен загальнолюдського в будь-якій спільноті. Духовність – це інтенція (усвідомлена спрямованість) до вищих духовних цінностей, котрі концентрують у собі загальнолюдське, характеризуються атрибутами безвідносності (абсолютності) та другодомінантності. Духовність робить нас спроможними зрозуміти та прийняти ціннісну позицію Іншого.

У методологічному ракурсі під час аналізу культурних феноменів важливо розуміти, що якої б грані суспільного життя ми не торкнулися, завжди в його основі будуть взаємовідносини між Я і Ти, що є живою плоттю людської цивілізації. Лише в конкретних міжособових стосунках ми знаходимо витoki відповідальності, совісті, любові, та інших феноменів, без яких не можна уявити громадське життя. Всюди, де є Я і Ти, ми знаходимо особистісне відношення, конкретний ціннісний центр, котрий зникає, якщо хоча б одного з цих суб'єктів ми замінюємо іншою (абстрактною) реальністю: ідеєю, божеством, принципом тощо. Внаслідок такої підміни відбувається переродження особистого відповідального відношення в абстрактну повинність, можливість діалогу втрачається і починається боротьба ідей. Принципи, ідеї (за Платонівською логікою) неодмінно прагнуть до абсолютності та безвідносності, людина ж завжди більше, глибше і ніколи не вичерпується ідеєю, за яку вона бореться.

У відношенні «Я – Інший» Інший може бути репрезентований як тло, контекст, умови пробудження самосвідомості. Стадія тла є закономірною сходинкою для особистості, однак, на жаль, для багатьох вона є і завершальною. Наступною сходинкою буде таке відношення, за якого індивід визнає рівноцінність Іншого, його рівноправність. Ця стадія передбачає нашу здатність до самокритичності, можливість тримати дистанцію по відношенню до власного Его. Ця специфічно людська властивість знайшла втілення в такій особливості людської психіки, як гумор. Символом цієї стадії взаємовідносин є вимога справедливості, а формою втілення – правова держава.

В якості наступної сходинки стосунків «Я – Інший» можна виокремити другодомінантне відношення. Ідеалом такого відношення можна було б назвати материнство, якщо не вбачати в ньому панування біологічних інстинктів. Другодомінантне відношення передбачає не пошук себе в Іншому, а розуміння і прийняття Іншого як самоцінної неповторної особистості.

Духовність – це здатність прийняти ціннісну позицію Іншого, виходячи не з простого ототожнення самобутніх індивідів, не з бажання нівелювати те, що порушує межі наших уявлень, а відносячись до Іншого як до самоцінного суб'єкта. Таке відношення передбачає формування надособистісної свідомості і саме воно є сьогодні предметом зусиль європейської філософії. (До речі, ідея загальнолюдських цінностей спирається якраз на такі атрибути свідомості).

У творчості М.М. Бахтіна ми знаходимо цікаві роздуми про духовне становлення особистості, в тому числі про смислову навантаженість понять «душа» та «дух». (Зазвичай, різницю між цими поняттями вбачають у тому, що «душа» ототожнюється з внутрішньо переживаемим, а «дух» уособлює раціональну (інформаційну) складову ідеальних феноменів.) М.М. Бахтін звертає увагу, що проблема душі методологічно є проблемою естетики [1, с. 168]. Ця зовнішня парадоксальність пояснюється так: суб'єкт етики – це «Я – для себе» (моє прагнення, моє бажання, моя інтенція до світу). Моє власне буття не має естетичного виміру: щоб він з'явився, ми повинні мати здатність поглянути на себе збоку очима іншої людини. (Тому М.М. Бахтін підкреслює, що душа – це єдність внутрішнього життя героя, а не автора). Душа – це щось оформлене, і принципи її формування – це принципи буття Іншого, чужої свідомості.

Можна сказати, що сучасна філософія багато в чому продовжує ідеї і роздуми І. Канта, який прийшов до сумного висновку: світ поза нами, як і будь-хто Інший поруч з нами, – це принципово інша реальність, і немає іншого шляху її осягнення, окрім того, як зробити її своєю: частиною своїх почуттів, думок, уявлень. Але, опановуючи світ, привласнюючи його у своєму розумінні, ми втрачаємо реальність поза нами. Значить, ніхто не має права на абсолютну істину, бо будь-яке наше уявлення про світ вміщує частинку нас самих, й іншого шляху в пізнанні просто немає. Місце Я може зайняти будь-яка розумова конструкція, як наприклад, інтерсуб'єктивність і взаємоузгодженість, якщо ж ми спробуємо максимально вилучити суб'єкта з процесу пізнання, то прийдемо лише до різних форм містики. І не менш актуально звучать сьогодні Кантівські думки про те, що розуміння труднощів пізнання і його передумов визначає нашу моральну позицію, формуючи почуття обов'язку і відповідальності.

Список використаної літератури

1. Постмодерністська чуттєвість: стиль життя, концепт чи прийом? / Н.В. Петлюченко, С.И. Потапенко, О.А. Бабелюк, Е.Л. Стрельцов и др.; под. ред. Н.В. Петлюченко. Концепты и контрасты: монография. Одесса: Издательский дом «Гельветика», 2017. С. 479–487.
2. Бахтин М.М. Автор и герой в эстетической деятельности. Работы 20-х годов. К.: «Next», 1994. 384 с.
3. Кравченко Ю. Філософія для дітей: вимога часу. Філософія освіти: наук. часопис. К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. № 1–2 (10). С. 288–304.
4. Фуко М. Археология знания. СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия»; Университетская книга, 2004. 416 с.

NEW FACETS OF RESPONSIBILITY: THE POSTMODERN VIEW

Valentyna Dudenok

*Berdyansk State Pedagogical University, Faculty of Humanities and Economic Studies, Department of History and Philosophy
Schmidt str., 4, 71100, Berdyansk, Zaporozhye region, Ukraine*

The article deals with the philosophical foundations of responsibility. The author analyzes new factors of transformation of value orientations. The article states that responsibility, in its essence, is the line of society that connects people with each other, creating interdependences as the senses of our being.

Key words: responsibility, personality, value, intention, freedom, tradition.

УДК 316.621:316.77

РІВНІ ТА ФОРМИ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ У КОМУНІКАТИВНОМУ ПРОСТОРІ ГЛОБАЛІЗОВАНОГО СУСПІЛЬСТВА

Наталія Ковтун

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
історичний факультет, кафедра філософії
вул. Велика Бердичівська, 40, 10008, м. Житомир, Україна*

На основі аналізу сутнісних ознак соціальної активності розглянуто її рівні (мікрорівень, мезорівень, макрорівень) та форми (політична, економічна, правова, релігійна, моральна, творча активність). Особлива увага зосереджена на аналізі трансформації різних форм соціальної активності й поширенні соціальної апатії в умовах транзитивності комунікативного простору глобалізованого суспільства.

Ключові слова: соціальна активність, соціальні групи, соціальні спільноти, комунікативний простір, глобалізація, суспільство.

Розвиток світ-системи в перші десятиліття XXI століття засвідчив значний рівень транзитивності людської цивілізації, пов'язаної у значній мірі з подальшим поглибленням глобалізації в економічній, політичній, правовій, релігійній, інформаційній сферах суспільного розвитку. Глобалізаційні процеси здійснюють суперечливий вплив на буття людини як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях. З одного боку, вони послаблюють і нівелюють соціальну активність, перенасичуючи індивідуальну й колективну свідомість величезною кількістю інформації та посилюючи усвідомлення людиною власної вразливості перед глобальними загрозами ядерної війни, поширенням екстремізму й тероризму, непрогнозованими міграційними процесами, пандеміями та екологічними катаклізмами. Людина в епоху постіндустріалізму цілком усвідомлює, що за умови надмірної регламентації її життєвого простору, тотального контролю за інформаційним середовищем, вона не здатна знайти безпечне місце у світі, а її протест потенційно може наштовхнутися на нездоланний опір силових структур. З другого боку, саме глобалізаційні процеси допомагають людині усвідомити взаємозалежність й відкритість світу, коли навіть в умовах далекої периферії щодо світових центрів, маючи відповідний рівень освіти й мобільності, можна досягнути вершин у бізнесовій, політичній, релігійній, науковій і мистецькій сферах.

Актуальність обраної теми зумовлюється й необхідністю подолання системної кризи в сучасному українському суспільстві, що потребує активізації інтелектуальних, моральних і вольових зусиль українців щодо захисту державного суверенітету, боротьби з корупцією, модернізації й реформування різних сфер суспільного життя, діалогу між представниками різних світоглядних орієнтацій і культурних уподобань, їх конструктивного співробітництва у вирішенні актуальних проблем сьогодення.

У науковій парадигмі сутність та зміст соціальної активності досліджувалися в межах філософії, соціальної філософії, соціології, психології, педагогіки. Атрибутивні ознаки соціальної активності були визначені в дослідженнях К. Альбуханової-Славської, Є. Ануфрієва, Л. Анциферової, Г. Арєф'єва, В. Афанасьєва, Л. Буєва, Б. Ліхачова, А. Моїсеєва, В. Мордковича, О. Нікіфорова, К. Платонова, А. Петровського та ін. В українській філософській парадигмі феномен соціальної активності став предметом дослідження у працях

О. Івченка, В. Татенка, М. Стадника, О. Якуби та ін. У свою чергу, феномен соціальних комунікацій знайшов відображення у працях К.-О. Апеля, М. Бубера, В. Вундта, Ю. Габермаса, А. Єрмоленка, Г. Йонаса, В. Кульмана, Г. Лебона, Е. Левінаса, Н. Лумана, П. Отле, В. Плахова, В. Різуна, С. Сігеле, Г. Тарда, П. Ульріха, О. Холода, Ф. Шаркова, Х. Штейнгля, К. Ясперса та ін. Однак визначення специфіки виявлення соціальної активності в ситуації наростаючої глобальної транзитивності сучасного комунікативного простору залишається актуальною проблемою сучасного гуманітарного дискурсу.

Метою дослідження є аналіз рівнів, форм та інтенсивності соціальної активності в ситуації глобальної транзитивності комунікативного простору.

Соціальна активність людини перебуває у прямій залежності від рівня її соціокультурного розвитку та розмаїття напрямків її діяльності в різних сферах соціальної буттєвості. Втім, багато в чому інтенсивність соціальної активності залежить від іманентної спрямованості людини на діяльність щодо перетворення сфери об'єктивної і суб'єктивної дійсності. Водночас соціальна активність людини постає закономірним наслідком реалізації індивідуальних і суспільних потреб та інтересів конкретної особи або соціальної спільноти. Реалізація вказаних потреб тісно пов'язана зі здатністю соціальних суб'єктів до комунікації між собою. У зв'язку із цим соціальні комунікації постають особливою формою соціальної активності і взаємодії, яка містить в собі форми, способи, засоби, принципи і механізми встановлення і підтримання контактів між різними соціальними суб'єктами, спрямованих на розробку, впровадження, ретрансляцію різних форм соціокультурного досвіду.

Джерела та рушійні сили соціальної активності можна умовно поділити на дві групи – внутрішні й зовнішні. До внутрішніх джерел, за Є. Ануфрієвим, належать матеріальні та духовні потреби, інтереси, свідомість, рівень культури. До них належать й біологічні причини активності. Всі ці фактори перебувають у тісній взаємодії. Складною системою є і зовнішні джерела активності – ті умови, в яких живуть і діють люди [1, с. 223–224]. Вони стимулюють активність комплексно, діючи в одному або в декількох напрямках.

У західній філософії, зокрема в напрацюваннях В. Джемса, пропонується дещо інше розуміння джерел соціальної активності. До них зараховується, насамперед, емоційний підйом, розмірковування і зусилля волі [2, с. 329], які штовхають людину долати перешкоди в соціальному бутті. Щодо джерел соціальної активності, цікавими є й міркування С. Сігеле. У його розумінні злість є якістю більш активною, ніж добродушність, адже клас добрих людей складають індивіди, які швидше є пасивними, ніж активними. Однак «пасивна доброта не може впливати на натовп і керувати ним: негативні якості роблять пасивно добрих людей сліпими знаряддями тих, хто вміє домінувати. Що стосується активно добрих, то їх вплив досить обмежений. Коли вони пробують у процесі комунікації протистояти впливу злих, то часто наштовхуються на упереджене тлумачення своїх думок та звинувачення у боягузтві» [6, с. 26]. Якщо в натовпі однакова кількість людей з добрими і злими намірами, то останні індивіди зазвичай отримують гору. Саме із цієї причини активно добрі навряд чи здатні повторно виступити проти домінуючого загалу. У зв'язку із цим багато людей під час народних заворушень кричать «смерть» лише через страх перед покаранням. Якщо вони будуть мовчати, їх звинуватять у боягузливості. Необхідна неймовірна сила волі, щоб опиратись крайнощам натовпу [6, с. 26]. Дійсно опиратись волі натовпу в процесі комунікації набагато складніше, ніж маніпулювати нею. Ефективніше в такій ситуації переспрямувати руйнівну силу натовпу, ніж відкрито протистояти їй.

Саме охарактеризовані вище фактори визначають інтенсивність соціальної активності, адже від них у процесі соціальних комунікацій залежить взаємний перехід від соці-

альної надактивності до соціальної пасивності. За твердженням Т. Парсонса, діяч, з одного боку, може активно домагатися об'єктів і маніпулювати ними задля досягнення власних цілей, а з другого боку – пасивно очікувати розвитку ситуації, не виявляючи інтересу до досягнення мети [5, с. 429]. Отже, діяльність може виявлятися і в пасивних зусиллях щодо уникнення загрози. При цьому суб'єкт може активно залучати на допомогу собі інших людей. У такому випадку соціальна пасивність є специфічною формою активності, втім її інтенсивність тяжіє до мінімуму. Мінімальна і максимальна інтенсивність соціальної активності однаковою мірою залежать від волі індивіда. Іноді набагато важче стримувати активність, яка має потенційно руйнівний характер, ніж виявляти творчу спрямованість соціальної активності.

У напрацюваннях деяких авторів обґрунтовується думка, що соціальна активність має винятково прогресивну спрямованість. Соціальною, на думку Є. Ануфрієва, може бути визнана лише та активність, яка сприяє суспільному прогресу, зорієнтована на позитивні суспільні цінності, що наповнюють життя людини високим змістом. Альтернативним поняттям, яке втілює протилежний стан суб'єкта, є антисоціальна активність або анти-суспільна поведінка [1, с. 220]. Подібні ідеї характерні й для напрацювань О. Якуби. На її думку, на відміну від активної діяльності, яка за своєю спрямованістю може бути не лише корисною, а й антисуспільною, соціальна активність як якість особистості завжди має суспільно корисний смисл [7, с. 6]. Однак до такого розуміння соціальної активності слід висловити декілька зауважень. Дослідниця зіставляє діяльність усіх потенційних суб'єктів і соціальну активність лише особистості, роблячи із цього висновок про її винятково позитивний і прогресивний характер. Поняття «соціальна активність», на наш погляд, є відносно нейтральними щодо оцінки результатів активності й не містить у собі вказівки на її результати. Соціальна активність зумовлює не лише прогресивні зміни в суспільному розвитку, вона може спрямовуватись й на збереження цілком віджилих, закріплених форм соціального життя [3]. Отже, соціальна активність індивідів, осіб, особистостей, малих і великих соціальних груп може мати як конструктивний, так і деструктивний характер.

У різних суспільних умовах суб'єктами соціальної активності є індивіди, особи, особистості, соціальні групи, суспільство загалом. Суб'єктами соціальної активності постають й історичні спільноти та об'єднання (сім'я, рід, клас, нація). При цьому соціальна активність реалізується через взаємодію індивіда, а в перспективі – особи або особистості, з різними суспільними спільнотами. Людина як суб'єкт динамічної діяльності, на думку А. Тойнбі, усвідомлює, що її активність спрямована на шлях страждання і смерті. У відчаї вона піднімається проти долі, яка через її ж діяння призводить її на жертвне вогнище. Внаслідок цього активність через пасивність, перемога через поразку штовхає людину до перетворень [9, с. 118]. Тому справжнім джерелом активності є не суспільство, а окремі особи й особистості. До співзвучної позиції схилявся свого часу і Є. Ануфрієв. Саме особистість він розглядав повноцінним суб'єктом суспільних відносин, творцем дійсності й активним началом настільки, наскільки такими суб'єктами є ті спільноти, до яких вона належить [1, с. 199]. Справді, не можна не враховувати, що діяльність будь-якої спільноти залежить саме від активності індивідів, які в неї входять.

Поміж суб'єктів соціальної активності на особливу увагу заслуговує натовп як найбільш неструктурований та аморфний суб'єкт соціальної комунікації. У науковій літературі сформувався декілька підходів щодо розуміння специфіки активності натовпу. Згідно з першим підходом (Г. Лебон, Г. Тард), натовп як суб'єкт соціальної активності характеризується у зневажливих тонах, на протизвагу аристократичній еліті як втіленню творчої діяльній меншості. За другим підходом (Л. Войтоловський), натовп розглядається як

своєрідне і необхідне «поле» реалізації соціально-психічних закономірностей розвитку соціальної активності певного соціуму.

Незважаючи на наявність у науковій парадигмі різних підходів до визначення суб'єктів соціальної активності, на нашу думку, таку функцію в суспільстві здійснюють індивіди, особи, особистості та соціальні спільноти. На перший погляд, індивід як окремий представник людського роду не є суб'єктом соціальної активності. Однак щоб поетапно пройти процеси соціалізації, він має цілеспрямовано й активно взаємодіяти з іншими індивідами й соціальними групами, постаючи повноцінним суб'єктом соціальної активності. У свою чергу, суб'єктом соціальної активності є особа як індивід, який пройшов або проходить процес соціалізації та реалізує свої інтереси і прагнення в межах політичної, економічної, правової, моральної, релігійної та інших сфер суспільної дійсності [3]. У сферах, де чітко виявляється необхідність інноваційної творчої діяльності, суб'єктом соціальної активності постає особистість. Суб'єктами соціальної активності є й історичні спільноти (роди, племена, етноси, народи й нації) та соціальні верстви, страти і класи.

У процесі суспільного розвитку розрізняють три основні рівні соціальної активності – мікро-, мезо- і макрорівень. На мікрорівні суб'єктами соціальної активності постають індивіди, особи та особистості. Саме на основі їхньої діяльності відбувається ретрансляція індивідуальних інтересів і потреб на суспільний рівень. Її інтенсивність залежить від рівня прав і свобод індивіда в певному соціокультурному середовищі. На мезорівні соціальна активність виявляється в діяльності малих та середніх соціальних груп (сім'я, студентська група, трудовий колектив та ін.). На цьому рівні відбувається селекція і закріплення суспільних інтересів у напрямку їх втілення на макрорівні. У свою чергу, на макрорівні відбувається остаточна консолідація суспільних інтересів і потреб та їх реалізація на практиці. На макрорівні суб'єктами соціальної активності є великі соціальні групи та соціально-історичні спільноти.

У посттоталітарних країнах, за твердженням О. Страдзе, найменш розвинутим є макрорівень соціальних комунікацій, а найбільш уразливим – мікрорівень. Саме на мікрорівні соціальні проблеми мають ставати основою консолідації соціальної активності. Однак через низький рівень довіри в міжособистісних стосунках і нерозвинутість соціального капіталу в посттоталітарних спільнотах вони стають фактором соціального виключення групи, яка прагне проявити соціальну активність [8, с. 88]. У таких суспільствах становлення та зникнення соціальних груп і верств ініціюється «зверху». Це відбувається поза соціальною активністю на мікро- і мезорівнях, що вказує на ігнорування в таких спільнотах інтересів основної маси населення.

Виходячи з цього, соціальну активність можна умовно поділити ще на два підрівні: соціальну активність «верхів» та «низів». Перша з них пов'язана з активністю суспільної еліти, яка спрямована переважно на збереження досягнутих соціальних позицій і на недопущення реваншу суспільних сил, які перебувають в опозиції. Натомість з активністю «низів» пов'язана консолідація соціальної активності і переведення її з мікро- і мезорівнів на макрорівень [3]. Однак у посттоталітарних спільнотах ці механізми часто є спотвореними через ослабленість соціальної довіри й соціальної відповідальності, які є основою суспільної комунікації. При цьому розбалансованими є й безпосередні зв'язки між індивідами, малими соціальними групами й політичною елітою.

Рівень інтенсивності соціальної активності будь-якого суспільства залежить від рівня його самоорганізації й інституалізації. Саме рівень активності громадянського суспільства щодо вирішення основних соціальних проблем є критерієм визначення інтенсивності соціальної активності як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях. У ситуації слаб-

кості громадянського суспільства, насамперед у перехідних посттоталітарних державах, низький рівень соціальної активності у них пояснюється тим, що суспільні трансформації, за переконанням більшості населення, мають ініціюватися «зверху». Це дозволяє перекласти відповідальність за всі невдачі на індивідуальному і суспільному рівнях на еліту. За таких умов соціальна активність не виходить з мікро- і мезорівнів на макрорівень, а політична верхівка і держава ще більше починають розглядати соціальну активність на мікрорівні як непотрібну і небезпечну для їхньої стабільності.

Тривалий час в українському суспільстві соціальна активність перебувала на мікро- й мезорівнях, не справляючи значного впливу на суспільні перетворення загалом. Ці тенденції перешкоджають функціонуванню соціальних ліфтів, які мають забезпечувати вертикальний рух суб'єктів соціальної активності в суспільстві. Враховуючи це, не можна говорити про сформованість громадянського суспільства як одного з основних чинників перерозподілу й акумуляції соціальної активності в суспільному просторі й часі. В Україні за останні десятиліття відбувалося перманентне чергування станів соціальної апатії й соціальної надактивності (2001 р., 2004–2005 рр., 2013–2014 рр.). При цьому, якщо під час масових протестів у Росії 2011–2012 рр. навіть москвичі з високим рівнем освіти становили досить різномірну соціальну масу, яка не виробила чітких соціальних і політичних гасел, то під час революційних виступів в Україні 2013–2014 рр. соціальна активність акумулювалася спочатку в гасла євроінтеграції, згодом – у лозунги повалення режиму В. Януковича і протистояння військовій агресії Росії.

Знаковою характеристикою соціальної активності в посттоталітарних спільнотах є її прив'язаність до нагальних соціальних пріоритетів. Як зазначає О. Страдзе, внаслідок цього для сучасного російського суспільства характерний у певній мірі ізоляціонізм зовнішньополітичних проблем від проблем ідентифікації у світі [8, с. 91]. Ці тенденції співвідносяться з авторитарним способом державного управління, в межах якого соціальна активність не має шансів вийти за межі мікрорівня. Фактично в авторитарних державах замість соціальної комунікації, вироблення, акумуляції й ретрансляції суспільної волі індивідами чи соціальними групами держава повністю перебирає на себе функцію забезпечення матеріальними благами всіх громадян.

У науковій літературі поряд із соціальною активністю широко використовуються поняття «політична активність», «громадянська активність», «суспільна активність». Розбіжності у тлумаченні соціальної активності, а також наявність близьких до неї термінів заважає визначенню її сутності та змісту. Отже, необхідним є аналіз класифікації різних форм соціальної активності. У радянській науковій парадигмі в якості основних форм соціальної активності виділялася трудова й суспільна форми. Поряд з цим автори збірника «Соціальна активність спеціаліста: джерела і механізми формування» пропонують виділяти ще й моральну, організаційно-управлінську активність, активність у сфері вільного часу та наукову активність [7, с. 6]. Щодо цієї класифікації, слід вказати на її логічну недосконалість, адже вона має декілька основ поділу.

Серед сучасних досліджень заслуговує на увагу класифікація соціальної активності, запропонована А. Купрейченко. Аналізуючи загалом дев'ять основних підстав для класифікації активності, дві з них дослідниця присвячує її соціальним формам. Йдеться про виокремлення дослідницею форм соціальної активності за сферою реалізації: культурно-дозвільна, освітня, професійна, сімейна, оздоровча, художньо-естетична, спортивна, політична, громадянсько-правова, економічна. До другої групи форм соціальної активності авторка відносить її типи за суб'єктом активності. На цій підставі вона розрізняє індивідуальну активність та активність у малій і великій соціальній групі [4]. Настільки широкий

спектр форм соціальної активності виходить з її розуміння як інтегральна якість, яка вказує на іманентну спрямованість людини на перетворення соціальної дійсності та взаємодію з іншими її суб'єктами.

У контексті методології соціально-філософського дослідження, на нашу думку, доречно розрізняти форми активності на основі їх виявлення в різних сферах соціального буття (економічна активність, політична активність, правова активність, релігійна активність, моральна активність, творча активність) [3]. На підставі існування різних суб'єктів соціальної активності можна розмежовувати соціальну активність індивіда, активність особи, активність особистості, активність соціальної спільноти або соціальної групи.

Загалом, соціальна активність як внутрішня якість або стан індивіда, особи, особистості, соціальної групи або спільноти спрямована на перетворення в природному і суспільному середовищі. Якнайповніше вона проявляється в діяльнісному бутті людини, неможливого без комунікації з іншими суб'єктами суспільного розвитку. Окрім цього, соціальна активність постає як специфічний вольовий стан та системна соціальна якість, у межах якої відображається активне ставлення людини до різних сфер соціальної дійсності та виявляється рівень комунікації індивідів, малих та великих соціальних груп. Натомість у сучасному глобалізованому суспільстві значна кількість індивідів і соціальних спільнот впадають у стан соціальної апатії, який характеризується безвольністю, байдужістю, нерішучістю, соціальною пасивністю, повною або частковою втратою інтересу до перетворень у сфері соціальної дійсності. При цьому необхідною умовою виявлення соціальної активності є наявність у суб'єктів комунікації свободи волі, яка містить у собі одночасно їхню відкритість щодо перетворення світу і спрямованість на ці перетворення як реалізацію волі.

У ситуації глобальної транзитивності людської цивілізації на початку XXI століття саме актуалізація соціальної активності і сфери соціальних комунікацій суб'єктів суспільних перетворень має сприяти консолідації, модернізації й реформуванню українського соціуму, становленню інституцій громадянського суспільства, формуванню почуття дійсної громадянськості й патріотизму. Водночас через консолідацію соціальної активності політичної еліти і суспільства в цілому українська держава має остаточно визначити вектор розвитку, який би відповідав екзистенційним засадам ментальності українського народу, його культурі, традиціям та національним інтересам.

Список використаної літератури

1. Ануфриев Е.А. Социальная активность личности. Ануфриев Е.А. Социальный статус и активность личности (Личность как объект и субъект общественных отношений). М.: Издательство Московского университета, 1984. С. 198–259.
2. Джеймс У. Воля к вере. Пер. с англ.; сост. Л.В. Блинников, А.П. Поляков. М.: Республика, 1997. 431 с.
3. Ковтун Н.М. Интенсивность, уровни и формы социальной активности в контексте социально-философской методологии исследования. *Вісник Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія.* 2015. 2 (197). С. 123–128.
4. Купрейченко А.Б. Проблема определения и оценки социальной активности. *Психология индивидуальности: материалы IV Всероссийской науч. конференции, 22-24 ноября 2012 г. М.: Логос, 2012. С. 181–182.*
5. Парсонс Т. О структуре социального действия. Изд. 2-е. М.: Академический Проект, 2002. 880 с.
6. Сигеле С. Преступная толпа. Опыт коллективной психологии. СПб: Издательство Ф. Павленкова, 1896. 64 с.

7. Социальная активность специалиста: истоки и механизмы формирования; под. ред. Е.А. Якубы. Харьков: «Вища школа», 1983. 216 с.
8. Страдзе А.Э. Социальная активность в российском обществе: специфика проявления и критерии идентификации. Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2013. № 4. С. 87–91.
9. Тойнби А.Дж. Постыжение истории; пер. с англ. Е.Д. Жаркова. М.: Абрис-пресс, 2010. 640 с.

LEVELS AND FORMS OF SOCIAL ACTIVITY IN COMMUNICATIVE SPACE OF THE GLOBALIZED SOCIETY

Nataliia Kovtun

*Zhytomyr Ivan Franko State University,
Faculty of History, Department of Philosophy
Velyka Berdychivska str., 40, 10008, Zhytomyr, Ukraine*

In the result of the essence of social activity analysis there were divided main levels of it (micro-, meso-, macrolevels) and forms (economic activity, politics, legal, religious, moral, creative activities etc). The research of the transformation of different forms of social activity and distribution of the social apathy in the conditions of transitivity of the communicative space of the globalized society is emphasized.

Key words: social activity, social groups, social communities, communicative space, globalization, society.

УДК 316.323:130.2

СПЕЦИФІКА СМІХОВОЇ ПОВЕДІНКИ ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛЬНОТ І КОРПОРАТИВНОГО ГУМОРУ

Ольга Мальцева

*ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет»,
соціально-гуманітарний факультет,
кафедра соціології та соціальної роботи
вул. Університетська, 7, 87555, м. Маріуполь, Донецька область, Україна*

У поданій статті досліджено сміх і сміхову поведінку як форми внутрішньогрупових і міжгрупових професійних відносин. Виявлено функціональну роль сміху у формуванні професійної ідентичності, визначено специфіку сміхової поведінки професійних спільнот і корпоративного гумору, їхні соціальні функції.

Ключові слова: сміх, сміхова поведінка професійних спільнот, корпоративний гумор, соціальні функції сміху, професійна ідентичність.

Сміх як емоційна оцінка навколишньої дійсності, що спирається на цінності, об'єднує й роз'єднує людей, протиставляючи спільноти одна одній. Виявлення особливостей сміхової поведінки представників різних професій, специфіки корпоративного гумору дозволяє, з одного боку, визначити їхнє функціональне призначення в цій галузі самореалізації людини, указує на їхню роль у механізмі утворення «соціального», «соціальних зв'язків», «соціальної взаємодії», «соціальної інтеграції», «соціального дистанціювання» тощо, а з іншого – розкриває додаткові грані природи сміху як впливового соціокультурного феномена. «Сміх – точний і конкретний індикатор нормативно-ціннісного змісту будь-якої культури» [1]. Стверджуючи одні норми та розвінчуючи інші, він щоразу сприяє новому осмисленню індивідом себе в системі соціальних зв'язків, а отже, забезпечує його соціалізацію на кожному життєвому етапі. Той чи інший тип сміхової поведінки диктується соціокультурною ідентичністю особистості – її приналежністю до вікової, національної, професійної, корпоративної та інших культур і субкультур, до яких вона сама себе відносить, із якими себе отожднює.

Поняття «сміхова поведінка» є доволі вживаним у науковій літературі, проте має різні смислові конотації в культурології, етнології, етнографії, соціології, психології, антропологічній лінгвістиці (М. Бахтін, Ю. Артемова, С. Карагодіна, О. Козинцев, І. Ніколаєва, К. Банніков, С. Хонський та ін.). На зв'язок сміху, специфічного почуття гумору й професійної культури, професійної ідентичності вказують у своїх дослідках Л. Гараєва, Т. Щепанська; роль сміху, особливостей жартування, сприйняття «смішного», «комічного» щодо встановлення приналежності індивіда до конкретної професійної спільноти, корпорації проаналізували П. Балушок, А. Дмитрієв, А. Сичов та ін.; на амбівалентних проявах сміхової поведінки («сміх-підтримка»/«агресивний сміх») представників різних професій наголошують М. Солнишкіна, Н. Субботіна та ін. Також слід відзначити, що побічно на інструментальну цінність сміху, важливість сміхової поведінки в професійній діяльності, застосування корпоративного гумору у виробничих процесах звертають увагу дослідники корпоративної культури організацій, корпоративного менеджменту Т. Дін, А. Кеннеді, Д. Джаффі, С. Робінсон, Д. Гоулман, Д. Бояцис, Е. Маккі та ін. Проте досі маловивченими лишаються соціально-філософські ас-

пекти сміхової поведінки та корпоративного гумору професійних спільнот, не використаний інтегративний потенціал цього міждисциплінарного наукового напрямку задля виявлення особливостей соціального функціонування сміху у сфері професійних відносин і специфіки його проявів на цій ділянці соціокультурного простору.

Мета дослідження – розглянути професійну сміхову поведінку як складник професійної культури/субкультури, індикатор професійної ідентичності, виявити соціальні функції сміхової поведінки професійних спільнот і корпоративного гумору.

Сьогодні є багато підходів до визначення поняття «професійна культура» (С. Дружилова, В. Белоліпецький, Л. Ліхачова, Г. Кочетов, Ю. Чернова й ін.), у рамках яких вона постає і як специфічна культура професійного співтовариства, і як культура представника цієї професії. Далі спиратимемося на тлумачення, подане А. Капською, за яким професійна культура, крім необхідних знань, умінь і навичок, має включати певні особистісні якості, норми ставлення до різних складників професійної діяльності [2]. Отже, професійна культура – це сукупність фахових умінь працівника, його персональних і професійних якостей. Приналежність до певної професійної спільноти передбачає формування професійної ідентичності як результату самовизначення, усвідомлення професії як покликання, ототожнення себе зі своєю справою, відчуття себе представником професійної спільноти, що визнає усталені цінності й смисли своєї діяльності, засвоює зміст професійної культури та субкультури. Професійна ідентичність, з одного боку, є феноменом особистісним, а з іншого – пов'язана з певним груповим членством (професійна група, колектив, організація, корпорація).

Професійна ідентичність набувається індивідом не лише шляхом опанування в процесі навчання професійних знань, навичок, умінь, але й через залучення до професійної субкультури як символіко-нормативного комплексу, що транслюється в межах відповідної професійної спільноти на неформальних підставах у процесі повсякденної взаємодії й комунікації. У цілому весь комплекс професійної субкультури покликаний забезпечувати інтереси професійної спільноти й підтримувати відносну автономність професії, будучи свого роду опосередкованою ланкою між офіційними інституціональними нормами й реальними умовами соціального середовища, у яких професія функціонує. Неформальна сміхова поведінка, специфічний корпоративний гумор є невід'ємною складовою частиною професійної субкультури.

Усі форми професійної взаємодії всередині групи та репрезентація її особливості, «окремішності» назовні пов'язані з виявленням характерного для цієї професії змісту діяльності, оцінкою рівня професійної підготовки її представників, їхнього статусу в професії, а отже, – соціального дистанціювання за принципом «свої – чужі». У зв'язку із цим сміх може спрямовуватися як усередину професійної групи, так і назовні. Сміх виникає саме там, де є розмежування, оцінка, де є розрізнення, зіставлення, протиріччя.

Як зазначає Н. Субботіна, у внутрішньогрупових відносинах сміх проявляється такими формами: ствердження групових норм і цінностей, маркування «своїх», санкції щодо порушників внутрішньогрупових норм, визначення межі групи; боротьба за місце на ієрархічній драбині. У міжгрупових відносинах сміх постає як сміх над «чужими» в присутності «своїх» і як сміх над «чужими» у конфліктних ситуаціях [3, с. 38–43].

Варто відзначити, що введення поняття «сміхова поведінка» у соціально-філософський дискурс потребує уточнення його змісту. Вважаємо слушним із цією метою послугуватися співставленням названого поняття з його англомовними еквівалентами. Найближчими до концепту «сміхова поведінка» є англомовні вирази *«laughter as action»* – «сміх як дія/діяльність»; *«laughter as behavior»* – «сміх як поведінка»; *«laughter as response»* – «сміх

як реакція»; *«laughter as behavioral strategy»* – «сміх як поведінкова стратегія», *«laughter as type of behavior»* – «сміх як тип поведінки». Таким чином, під сміховою поведінкою професійних спільнот ми розуміємо особливий вид реагування (дії, діяльність, антиповедінку, інтеракції) на різноманітні інформаційні повідомлення, обставини, ситуації, що здійснюються всередині професійного середовища чи назовні та зчитуються його представниками як смішні або комічні.

Сміх як феномен «межі» є одним із потужних чинників формування професійної ідентичності, що дозволяє розрізнити статус індивіда в професії. За Е. Еріксоном, під час становлення професійної ідентичності індивід проходить ті ж етапи, що й під час соціалізації, а саме: довіру, автономію, ініціативність досягнення, ідентичність, інтимність, творчість, інтеграцію. «Перехідний» характер професіоналізації передбачає «переривчастість» у наближенні до мети та «посвяту» як фінальний акт включення в професійну спільноту. Сміхова поведінка професійних спільнот зароджується в давнині, удосконалюється за часів Середньовіччя через формування ремісничих цехів, ускладнення професійних ініціацій із обов'язковою посвятою в майстри. Оскільки професійна ініціація має таку саму структуру, як і будь-яка інша, сміх у ній відіграє амбівалентну роль: це і насміх-випробовування, і привітальний сміх-схвалення.

Завдяки сміховим акціям, що спрямовані на початківців у професії, останні отримують можливість випробувати себе, увійти в коло професіоналів, здобути більш високий соціальний статус, просунути по цеховій ієрархічній драбині. На використання сміху в давніх професійних ініціаціях звертає увагу М. Еліаде у книзі «Таємні суспільства. Обряди ініціації й посвяти». Дж. Кемпбелл, Ж. Ле Гофф, Г. Левітон, В. Балушок, Є. Мелетинський, В. Пропп, Е. Хорватова та ін. описують сміхову поведінку під час включення неофітів до різних типів професійних спітовариств. Так, В. Балушок указує на те, що учні під час проходження ініціацій зазвичай були об'єктом ритуального насміху, кепкувань і глузувань, що, як правило, супроводжувалося фізичними випробовуваннями, іноді побиттям. За часів Середньовіччя серед цехових ремісників були поширені особливі прийоми виставлення новачків на глум. Приміром, їх відправляли шукати приховані інструменти туди, де їх не могло бути, приносити неіснуючі предмети, непотрібні речі й т. ін. Учень постійно приносив «не те» і «не таке». Усі з нього сміялися, пояснюючи, що той так і лишився дурнем, ще й змушували викинути принесене [4, с. 64–85]. Уміння розрізнити сміхову, ігрову поведінку в професії та правильно реагувати на «виклик» є ознакою приналежності до професійної субкультури й у сучасних професійних ініціаціях. Спеціальні «перевірки» на професійну зрілість є сьогодні в будівельників, медичних і педагогічних працівників, ІТ-спеціалістів, у військових і представників багатьох інших професій. У таких професійних обрядах, ритуалах-посвятах, ініціаціях сміх відіграє функцію роз'єднання/єднання, він указує на шпарини в рівні кваліфікації початківця порівняно з майстром у професії. Ініціант протягом тривалих випробовувань має пройти всіма сходинками навчання від дилетанта до «профі». Сміх, що супроводжує весь цей процес, розкриває обрії зростання, мотивує до подальшої професіоналізації.

Сміхова поведінка можлива не тільки по лінії «професіонал – дилетант», але й по лінії «професіонал – професіонал», коли підтверджуються групові норми та цінності, маркуються «свої», створюються професійні міфологеми, байки, що викликають сміх. Приміром, у професійній субкультурі акторів є таке поняття, як «зелений концерт». Це останній виступ у тривалому гастрольному турі або завершальна вистава сезону, коли всі вже втомлені й переживають передчуття відпочинку, а тому готові до розіграшів, професійних жартів. Головна умова – видовище не має постраждати, глядач не повинен розчаруватися,

він не повинен навіть здогадуватися про те, що відбувається серед акторів. Це виглядає як навмисно переплутані нотні аркуші в музикантів, спонтанна поведінка партнерів, що не запланована сценарієм, зникнення або підміна звичного реквізиту, введення в дію нових персонажів тощо. Такі нововведення мають великий евристичний потенціал, позаяк є своєрідним іспитом на професійну гнучкість, нестандартність мислення, готовність до експромту, коли «прокатана» програма не викликає натхнення й піднесення. «Зелений концерт» – це щеплення проти професійного вигорання, нудьги та закоснілості, це свято для «своїх», сміхова поведінка, що адресована професіоналом професіоналу. Утім, у цій сміховій формі стверджуються основоположні норми й правила, покликання акторської професії: «Театр існує для глядачів, а не для акторів». Смісл сміхового дійства – акумулювати творчу енергію тоді, коли вже, як здається, на це немає сил, будь-що зберегти виставу неперевершеною й досконалою для глядача.

Яскравою є сміхова поведінка вчених різних спеціальностей, яка також потребує спеціальної підготовки, щоб її можна було оцінити повною мірою. До неї відносять висміювання деяких аспектів науки чи окремих учених. Сміхова поведінка вчених тісно пов'язана з науковим гумором, що є різновидом професійного гумору, який заснований на парадоксальних аспектах наукових теорій, незвичних гранях наукової діяльності. Якщо гумор – це інформаційне повідомлення, що викликає сміх через здатність людини інтелектуально осягати закладені в ньому смисли, то професійний або корпоративний гумор – це інформаційні повідомлення, що викликають сміх у осіб, що «посвячені» у специфічну професійну діяльність, корпоративну культуру/субкультуру. Професійне почуття гумору – можливість розуміти професійний гумор, зчитувати в ньому додаткові значення через включення когнітивних механізмів свідомості.

Гумор математиків, фізиків, хіміків, філософів, соціологів, юристів тощо непросто, а іноді й неможливо збагнути людині непідготовленій. До видів наукового гумору можна віднести наукові анекдоти, наукові жарти-пародії (у 60-х рр. ХХ ст. починають з'являтися книги, що узагальнюють жарти, зібрані за принципом приналежності до певної наукової дисципліни; яскравим прикладом є серія з трьох книг: «Фізика жартують», «Фізика продовжують жартувати», «Фізика все ще жартують»; згодом вийде жартівлива книга фізика М. Левінштейна «Коли фізики ще жартували», а також книга «Фізика сміються. Але сміються не тільки фізики» (2006 р.)), жартівливі наукові статті (наприклад, стаття «Небеса гарячіші за пекло», що була опублікована в журналі *Applied Optics* у 1972 р., доводить тезу, поміщену в її заголовок, за допомогою цитат зі Старого Завіту й сучасної термодинаміки), жартівливі наукові методи («Закони Мерфі» Артура Блоха, «Закони Паркінсона» Сірїла Норткот Паркінсона та ін.), жартівливі наукові премії (найвідоміша Ігнобелівська (у вітчизняному прочитанні – «Шнобелівська») премія (англ. *Ig Nobel Prize*), котра є пародією на престижну міжнародну нагороду – Нобелівську премію), наукові комедії, жартівливі наукові пісні, наукові карикатури, наукові розіграші тощо [5, с. 32–36].

У випадку зі сміховою поведінкою вчених уміння сміятися над серйозними науковими досягненнями є запорукою критичного ставлення науковців до результатів своєї роботи, сприяє ствердженню духу творчого неспокою, мотивує до виправлення помилкових шляхів пошуку, дає підстави для антиципації, виявлення нових напрямків і методології наукового дискурсу. Науковий гумор чітко позначає межі професійної групи, бо жарти вчених – це й ігровий меседж «своїм», розвага для однодумців, саркастична оцінка тих, хто «не в темі», і одночасно – їдка насмішка над профанами.

Ще одна лінія професійної сміхової поведінки – «професіонал – клієнт», адже є професії, передусім ті, що належать до групи «людина – людина», у яких від того, наскільки

вдало налагоджено контакт із клієнтом, залежить професійний успіх або невдача. Особливу роль відіграє сміхова поведінка вчителя, яка спрямована на учнів, на що звертали увагу видатні педагоги Я. Корчак, В. Сухомлинський, Ш. Амонашвілі й ін. У роботі «Посмішка моя, де ти? Думки в учительській» Ш. Амонашвілі наполягає на тому, що вчитель має йти до дітей усміхненим. Саме посмішку він вважає тією професійною емоцією, внутрішньою інтонацією, що годиться для роботи з дітьми. Педагог-мислитель розрізняє сміх і посмішку. Людина «сміється задля власного задоволення, так само, як їсть, п'є, але посміхається для іншого. Сміх не несе в собі жертвовності... Посмішка – веселка душі». «Посмішка може бути проявленою або не проявленою <...> але у вчителя вона має бути обов'язково» [6, с. 15–25]. Уміння весело обіграти проблемну або навіть конфліктну ситуацію, звести до жарту неочікуване непорозуміння є одним із аспектів педагогічної майстерності, як і наявність почуття міри. Неможливо уявити академічну лекцію, цілком побудовану на жартах і анекдотах, але вміння розрядити інтелектуальну напругу, подати складний матеріал із залученням жартівливих алегорій – це ті інструменти впливу на студентську аудиторію, що повсякчас використовують досвідчені педагоги у вищій школі.

Наскільки би не здавалися цинічними жарти медичних працівників про людську скінченність, що вони їх застосовують задля «внутрішнього користування», виходячи до пацієнтів, лікар шукає зовсім інші сміхові прийоми. Як зазначав Гілберт Тіт Честертон, «...сміятися можна над чим завгодно, але не коли завгодно <...> ми жартуємо з приводу смертного ложа, але не при смертному ложі». Лікарський цинічний сміх – це засіб самозахисту, саморегуляції, іноді – показчик професійної деформації. Сміх – це емоційна реакція лікарів на екзистенціальні спостереження й переживання «смерті іншого» (М. Гайдеггер), щоденне перебування в «межовій ситуації» (К. Ясперс), що призводить до життя в стані перманентного стресу. Сентиментальність і надчутливість стають головними ворогами лікаря в ті моменти, коли доля пацієнта вирішується за секунди. Сміх дозволяє швидко зняти психоемоційне та фізичне навантаження, нервову напругу й стрес. Так, у колі колег лікар може розповідати професійні анекдоти з чорним гумором і саркастично сміятися разом із ними, а через п'ять хвилин – надягати червоний клоунський ніс, кумедний ковпак і йти в палату до хворої дитини, щоб широко подарувати їй декілька хвилин гри й розваги задля її найшвидшого одужання. Очевидно, що сміхова поведінка за лініями «професіонал – професіонал» і «професіонал – клієнт» значно відрізняються одна від одної. Сміхова поведінка в цьому разі має різні мотивації, а сам сміх проявляється різними модусами: в одному випадку – це інструмент саморегуляції й рівноваги, у другому – дарунок, запрошення до одужання та радісного життя. Останній із проявів сміхової поведінки лікарів, що був описаний вище, близький за духом до сміхових практик соціальних працівників, чия професійна діяльність пов'язана з наданням допомоги особам, які опинилися в складних життєвих ситуаціях.

Дослідниця Ю. Ульянова зазначає, що головна функція сміху та почуття гумору в соціальній роботі – збереження здоров'я як фахівця, так і клієнтів [7, с. 20–22]. У своїх роботах С. Манічев, М. Чураков, С. Посохова, Н. Марченкова доводять, що сміхові практики виступають як допоміжний ресурс адаптації в мінливому соціальному середовищі. Жарти й гумор у соціальній роботі виконують функції оперативної регуляції соціальної взаємодії, саморозкриття особистості, сприяють відкритості її поведінки, нормалізації психофізичного стану, адаптації та соціальному вихованню. Уміння соціального працівника знаходити смішне, передавати клієнтові через гумористичне повідомлення оптимізм включає останнього в оціночну діяльність і альтернативні форми реагування на певні поступки, моделі поведінки, ситуації, що раніше сприймалися як кризові, безвихідні. Залучаючи клієнтів

завдяки сміховій поведінці в континуум таких понять, як «смішне – серйозне», «кумедне – нудне», «веселе – сумне», соціальний працівник має можливість мотивувати їх до самостійних зусиль щодо виходу на більш благополучні сценарії їхнього життя.

Варто відзначити, що сміхова поведінка професійних спільнот не лишається незмінною і з плином часу змінюється, виявляючи різні історичні модуси сміху. Давнє китайське прислів'я «Якщо не вмiєте посміхатися, вам не бути торговцем» є першою заповіддю працівників торгівлі на всі часи. Не менш відомими є «*Cris de Paris*» – «Крики Парижа». Це гучна реклама паризьких середньовічних торговців, сповнена гумору, зазивних пасажів, майданного слівця, заливистого сміху. Крики Парижа були не тільки голосовою рекламою, але й утіленням сміхової культури торговців, у якій відчутне відлуння карнавалу. Культура вульгарної вуличної мови й веселощі приманювали покупців, ставали частиною життя середньовічного міста. Рекламні вірші користувалися попитом як самостійний жанр вуличного мистецтва й неодноразово були видані друком: перша збірка «Криків Парижа» вийшла в XIII ст. завдяки впоряднику Гільому де Вільнев, останні «Крики», зібрані Клеманом Жаннекемом, побачили світ у середині XVI ст. Отже, сміхова поведінка вуличних торговців Парижа протягом майже чотирьох століть була не просто частиною паризької міської культури, але й увійшла в «золотий фонд» людства. М. Бахтін у своєму найвідомішому творі «Франсуа Рабле й народна культура середньовіччя» (1965 р.) наполягав, що Ф. Рабле надихався «криками Парижа» під час написання книги «Гаргантюа й Пантагрюель». Видатний французький художник XVII ст. Авраам Босс написав картину під назвою «*Cris de Paris*», де зображено дрібних вуличних торговців Парижа під час їх зазивного голосіння – читання кумедних рекламних рядків. Сьогодні цю функцію виконує медіареклама, що використовує численні симулякри сміху, емотикони, знаки, символи з метою реалізації товарів. У торговельних залах уже не зустріти веселої словесної перепалки, при всій святковості зовнішнього антуражу там панує холодна ввічливість і така ж холодна посмішка. У суспільстві споживання, ствердження консюмеризму продавець посміхається лише за умови гарантованої покупки, відвідувачі торговельних мереж є цікавими продавцю, якщо/допоки вони купують. Таку символічну (неправдиву) посмішку можна вважати одним із елементів сучасної корпоративної етики, емблемою торгових компаній.

У міжгрупових відносинах варто виділити сміхову поведінку щодо представників інших професій, коли висміюються якісь незрозумілі дії й дивакуваті звички фахівців у певній галузі, професійні стереотипи та забобони, застосування спеціальної термінології. А. Радкліфф-Браун, досліджуючи примітивні суспільства, відзначав, що «відносини із жартівливістю являють собою дивну суміш дружності й антагонізму» [8, с. 108]. Історія й сучасність дають безліч прикладів такого типу відносин щодо ставлення до представників певних професій. Ще за часів античності популярним був тогочасний анекдот про Аристотеля, чие падіння в калюжу, коли той розглядав зоряне небо та міркував про світоустрій, прилюдно висміяла звичайна кухарка зі словами: «Як ти можеш розмірковувати про влаштування всесвіту, якщо не здатен розгледіти, що в тебе під ногами». Смішними видаються стороннім спостерігачам актори, що сідають будь-де на сторінки з текстом ролі, якщо вони раптово падають, навіть у людських місцях і в незручних для того обставинах.

Сміх історично є індикатором ставлення до професії та її носіїв у суспільстві. А. Колесникова, К. Колесников у статті «Каральна функція сміху в правовій культурі давнини й Середньовіччя» [9, с. 161–168] наводять приклади застосування каральних сміхових акцій щодо представників окремих професій. Автори підкреслюють, що до категорії зневажаваних членів середньовічного суспільства потрапляли представники неprestижних, несхвалюваних професій, які випадали зі сталих структур традиційного суспільства.

Приміром, акторів-лицедіїв висміювали, бо заняття акторською справою вважалося соромом. Церква забороняла ховати акторів на цвинтарі, позаяк засуджувала їхню гру на сцені, «проживання» ними чужих характерів, блуд. До представників певних професій каральна функція сміху застосовувалася не лише у звичаєвому праві, але й в офіційних нормативно-правових документах. Так, у статті 45 «Саксонського зеркала» (XIII ст., Німеччина) про відшкодування на випадок втрати життя або здоров'я йдеться: «Акторам і всім тим, що передають себе у власність іншого, слугує як відшкодування тінь людини. Найманим бійцям (у поєдинках) і їхнім дітям дають як відшкодування світлий відблиск від сонця на щиті», тобто нічого [10, с. 104–105].

Сміхове ставлення до представників певних професій пов'язане не тільки з історичним часом – «хроносом», але й із певним «топосом» – тобто конкретним місцем, країною, регіоном. Наприклад, у США юридичні професії протягом декількох останніх десятиліть входять до трійки найпрестижніших спеціальностей. Проте, незважаючи на усвідомлення соціальної значимості юристів, прості люди не люблять представників цієї професії. На підставі лінгвокультурної типажистики (галузь антропологічної лінгвістики) О. Гуляєва у статті «Оцінка поведінки американського адвоката в сміхових текстах» [11, с. 236–242], доводить, що в численних анекдотах, жартах, приказках американці висміюють жадібність, корисливість юристів, їхнє невміння бути милосердними та чутливими до своїх клієнтів. Юрист Х'ю Дев'ю, автор книги «Деякі адвокати – теж люди» стає на захист своїх колег у жартівливо-саркастичній манері: «Усі ми фізичні особи, що колись були людьми». Він усвідомлює, що правозахисники використовують свої професійні знання як особливу форму влади над іншими: «Юристи в курсі того, чого пересічні люди не знають, і вміло цим користуються».

Утім, є професії, до яких схвально ставляться за всіх часів у більшості європейських народів. Зустрічаючи представника такої рідкісної професії, як сажотрус, уважається за необхідне йому посміхатися, цілувати його, а також на вдачу відривати гудзика від його одягу, загадувати бажання. Це пов'язане з тим, що працюючи без страховки нагорі, сажотрус, якщо він живий-здоровий, є втіленням удачі, благословення Бога. Узагальнюючи приклади сміхової поведінки, професійного гумору в міжгруповій комунікації представників різних професій, оцінки їх визнання/невизнання в суспільстві, можна стверджувати, що через них реалізується медіаторна функція сміху, котра полягає в нейтралізації соціальних протиріч, векторів ворожості, позаяк ігрові форми агресії знімають гострі соціальні афекти, натомість устанавлюються відносини прийняття специфіки кожної з професій, усвідомлюється їх соціальне призначення, місія.

Особливий різновид сміхових інтеракцій – корпоративний гумор, що є ознакою фірмового стилю організацій. Корпоративний гумор є важливою частиною вербальної та невербальної комунікації, багатофункціональним соціальним знаком, що сприймається корпоративною спільнотою як виразний сигнал відповідно до конкретного контексту. Є певні статусно-рольові особливості застосування корпоративного гумору залежно від займаної посади, місця в корпоративній ієрархії. З одного боку, схильність до жартів і гумору розкриває механізм домінантного типу відносин, з іншого – механізм соціальної консолідації. Керівники великих компаній, як правило, використовують жарти як засіб зниження напруги, незадоволень у колективі, задля створення загальної сприятливої атмосфери, доброго морально-психологічного клімату. Автори книги «Емоційне лідерство: Мистецтво управління людьми на підставі емоційного інтелекту» Д. Гоулман, Д. Бояцис, Е. Маккі розглядають гумор як базовий навик керівника компанії. Завдяки гумору керівник може вносити невимушеність у відносини, нівелювати негативні емоції, додавати легкість у спілкування між керівниками та підлеглими, підвищувати ентузіазм у досягненні спільної мети.

Менеджери середньої ланки застосовують корпоративний гумор як інструмент спонукання до конкретних дій, коли треба «тут і зараз» захопити працівника роботою. Рядові співробітники можуть допускати відносно один одного брутальні жарти та зневажливі прізвиська, які, однак, виступають у якості «соціального клею» (Д. Джаффі), сприяють скороченню соціальної дистанції, установленню дружніх стосунків, відчуттю перебування «серед своїх». Важливу функцію в колективі виконують так звані «місцеві блазні», яким керівництво дозволяє час від часу збурювати «корпоративні карнавали», влаштовувати на робочому місці акції сміхової антиповедінки. «Блазень» при корпоративному «королі» відтягує увагу на себе, відволікаючи її від якихось важливих проблем, слугує «громовідводом», збираючи агресивні жарти щодо верхівки менеджменту, на підставі яких згодом корегується характер управління, редагуються колективні норми й правила. Діючи в ролі уособлення сміхової стихії, корпоративний трикстер працює в тандемі з керівництвом у якості «Тіні» «культурного героя». Він забезпечує постійну медіацію між різними рівнями корпоративної системи, стабілізує її в кризових станах. Амбівалентність сміху сприяє саморегуляції в колективі, але нескінченні жарти на робочому місці можуть і підірвати його підвалини. Тому дія «корпоративного блазня» актуалізується й санкціонується «згори» лише в межових ситуаціях; як тільки криза минає, «Тінь» (за К. Юнгом) має знати своє місце [13, с. 119–126].

Отже, завдяки корпоративному гумору, жартам, сміховій антиповедінці в робітничих колективах відбувається перенесення акценту на образне, несвідоме сприйняття кризової ситуації, що дозволяє з високою швидкістю визначитися в суперечливих обставинах, відфільтрувати великий масив непотрібної інформації, обирати нестандартний шлях вирішення проблеми, у короткій термін знаходити порозуміння, залагоджувати конфлікти тощо.

Сміх, сміхова поведінка/антиповедінка, професійний гумор, «пташина мова» (професійний сленг) є маркерами статусу у відносинах по лінії «професіонал – дилетант», «професіонал – професіонал», «професіонал – клієнт». Приводом для створення «комічного» в професії є невідповідна поведінка індивіда щодо професійного здорового глузду, займаної посади тощо. Специфічна сміхова поведінка професійних спільнот виникає як реакція на неадекватність офіційних вимог виробничим процесам або реальному досвіду професіонала, під час зіткнення високого професіоналізму й професійної безпорадності, у протиставленні професійної та повсякденної сфери, у використанні професії як форми влади тощо. Сміхових форм набуває професійна діяльність у відповідь на формалізм, бюрократизм, коли спостерігається зверхність професійних цінностей над загальнолюдськими. Сьогодні межі між різними сегментами професійної спільноти маркуються сміховими проявами та відбиваються в професійному фольклорі (жартах, прислів'ях, анекдотах, піснях, тостах, розіграшах, прикметах, легендах, міфах, віршах-епіграмах, зневажливих номінаціях, логемах тощо).

Корпоративний гумор як складова частина корпоративної культури пронизує все життя колективу, стверджує домінуючі в ньому цінності й моральні норми, кодекс поведінки, ритуали. Завдяки сміховим акціям у кризових станах оновлюються системи цінностей і переконань, які поділяють усі члени колективу, формується певний характер корпоративної поведінки, життєдіяльності організації, здійснюється її саморегуляція, забезпечується самозбереження.

Сміх у житті професійних спільнот демонструє як свої атрибутивні риси (межовість, трансгресивність, амбівалентність, поліфункціональність), так і являє себе в численних модусах, особливостях яких передусім виражається в різноманітних комбінаціях його соціальних функцій:

– *комунікативної* – сміхова поведінка є особливим видом комунікації, що створює ментальне тло професійної взаємодії, специфічну субкультуру, традиції вербального й невербального спілкування;

– *консолідуєчою* – сміх об'єднує членів професійної групи для захисту професійних інтересів; за допомогою виявлення загальних смислів усіма тими, хто спільно сміється, розуміння певних ситуацій професійної взаємодії як таких, що визнаються смішними, а для інших можуть такими не бути, формується усвідомлення професійної окремішності, неповторності співтовариства;

– *інтеграційно-дезінтеграційної* – сміх закріплює відчуття приналежності до професійної групи, викликає почуття гордості за неї; у той же час професійні жарти визначають межі професійної групи шляхом висміювання «чужих» норм і цінностей;

– *ідентифікаційної* – завдяки особливостям професійного корпоративного гумору, сміховій поведінці, обрядам, традиціям особа ототожнює себе як носія певної професії з конкретною професійною спільнотою, усвідомлює своє місце в професійній ієрархії;

– *регулюєчою* – сміх, сміхова поведінка забезпечують підтримку встановлених у професії правил і норм, слугують стабілізації взаємовідносин як усередині професійної групи, так і із зовнішнім світом;

– *санкціонуючою* – проявляється «накладанням санкцій» у формі висміювання тих, хто піддає сумніву групові цінності, відступає від правил, виявляє непрофесійний підхід до вирішення справ;

– *мотиваційної* – сміх розкриває протиріччя, недолугість віджилих професійних стандартів і створює стимули для формування позитивного іміджу професії, допомагає створити привабливий образ певної професійної організації в очах оточуючих;

– *адаптивної* – сміх, що включений у професійні обряди, ініціації, є провідником у світ професіоналів; професійний і корпоративний гумор, специфічні жарти полегшують взаємне пристосування людей один до одного й до організації, у якій реалізується їхня професійна діяльність;

– *охоронної* – професійна сміхова поведінка та корпоративний гумор можуть набувати агресивних рис із метою створення бар'єру, що захищає коло професійних осіб, організацію, корпорацію від небажаних зовнішніх впливів; через висміювання, глузування встановлюються різноманітні заборони, табу, обмежувальні норми, здійснюється саморегуляція.

– *медіаторної* – сміхові акції дозволяють згладжувати протиріччя, вирішувати корпоративні непорозуміння всередині професійної спільноти, а також слугують соціальному примиренню представників різних професій, визнанню їх суспільної значимості тощо.

Список використаної літератури

1. Тульчинский Г. Смех. Перспективный философский словарь: Новые термины и понятия / под редакцией Г. Тульчинского, М. Эпштейна. СПб.: Алетейя, 2003. 512 с.
2. Капська А. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми і молоддю: навчально-методичний посібник. К.: УДЦССМ, 2001. 220 с.
3. Субботина Н. Смех как форма межгрупповых и внутригрупповых отношений. Ученые записки ЗабГУ. 2015. № 4 (63). С. 38–47.
4. Балущок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників: монографія; Академія наук України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського. К.: Наук. думка, 1993. 117 с.
5. Мальцева О. Сміхова оцінка наукових досягнень: від античної сатири до Шнобелів-

- ської премії. Vedecký pokrok na prelomu tysyačalety–2012: VIII Mezinárodní vědecko-praktická conference, Praha, 27.05.2012. Praha: Publishing House “Education and Science” s.r.o., 2012. Díl 20. С. 32–36.
6. Амонашвили Ш. Улыбка моя, где ты? Мысли в учительской. М.: Издательский дом Ш. Амонашвили, Лаборатория гуманной педагогики МГПУ, 2003. 32 с.
  7. Ульянова Ю. Индивидуально-психологические особенности чувства юмора в профессиональной деятельности социальных работников. Специальность – 19.00.01. общая психология, психология личности, история психологии (психологические науки): автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук. М., 2012. 25 с.
  8. Рэдклифф-Браун А. Структура и функция в примитивном обществе: очерки и лекции / пер. с англ. М.: Вост. лит. РАН, 2001. 304 с.
  9. Колесникова А., Колесников К. Каральна функція сміху в правовій культурі давнини і Середньовіччя. Дб́ца / ДОКСА. Збірник наукових праць з філософії та філології. Вип. 3. Одеса, 2003. С. 161–168.
  10. Черниловский Ж. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права: учеб. пособие. М.: Гардарики, 1996. С. 104–105.
  11. Гуляева Е. Оценка поведения американского адвоката в смеховых текстах. XIV Царскосельские чтения: Профессиональное образование: социально-культурные аспекты: материалы междунар. науч. конф., 20–21 апр. 2010 г. / под общ. ред. проф. В. Скворцова. СПб.: ЛГУ им. А.С. Пушкина. Т. IV. 2010. С. 236–242.
  12. Гоулман Д., Бояцис Д., Макки Э. Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта / пер. с англ. 4-изд. М.: Альпина Паблишерз, 2010. 301 с.
  13. Мальцева О. Специфіка корпоративного гумору та характер його сприйняття як ознака фірмового стилю організацій. Корпоративна культура організацій XXI століття: збірник наук. праць. Краматорськ: ДДМА, 2011. С. 119–126.

SPECIFICITY OF LAUGHABLE BEHAVIOR OF PROFESSIONAL COMMUNITIES AND CORPORATE HUMOR

Olha Maltseva

*Priazovsky State Technical University,
Social and Humanitarian Faculty,
Department of Sociology and Social Work
Universytetska str., 7, Mariupol, Donetsk region, 87500, Ukraine*

This article explores laughter and laughter behavior as forms of intragroup and intergroup professional relationships. The functional role of laughter in the formation of professional identity was identified, the specifics of the laughing behavior of professional communities and corporate humor and their social functions were determined.

Key words: laughter, laughing behavior of professional communities, corporate humor, social functions of laughter, professional identity.

УДК 14:316.75

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ: ПОЛІТИКА ВИЗНАННЯ ЧИ ПЕРЕРОЗПОДІЛУ?

Оксана Підскальна

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
історичний факультет, кафедра філософії
вул. Велика Бердичівська, 40, 10008, м. Житомир, Україна*

У статті аналізується дилема між політикою визнання та перерозподілу в межах філософії мультикультуралізму. Політика визнання стосується статусу нерівності й проблеми ідентичності, у той час як політика перерозподілу більше пов'язана з економічною нерівністю й роллю держави загального добробуту. У дослідженні розглянуто працю канадського філософа Чарльза Тейлора «Політика визнання», в якій розкрито взаємозв'язок між ідентичністю та визнанням, що веде до політики мультикультуралізму й визнання «рівної цінності різних культур». Доведено, що політика визнання передбачає прийняття та зберігання відмінностей у суспільстві. Спростовано основні аргументи критиків мультикультуралізму в межах дилеми визнання – перерозподіл, які зазначали, що політика мультикультуралізму акцентує свою увагу лише на культурній нерівності й не звертає увагу на економічну. Проаналізовано дуалістичну концепцію справедливості Ненсі Фрейзер як можливість вирішення дилеми визнання – перерозподіл у межах мультикультуралізму. Доведено, що для Фрейзер відсутність визнання чи хибне визнання означає не психічну деформацію й не перешкоду етичному самоздійсненню, як вважали Гоннет і Тейлор. Замість цього невизнання для Фрейзер – це інституціональне відношення підпорядкування.

Ключові слова: мультикультуралізм, політика визнання, політика перерозподілу, соціальна справедливість, нерівність, Чарльз Тейлор, Аксель Гоннет, Ненсі Фрейзер.

Мультикультуралізм як філософська концепція та політична практика завжди був і залишається доволі суперечливим у розумінні та реальному впровадженні. Майже одночасно з виникненням теоретичного дискурсу мультикультуралізму розвивається його філософська критика, яка стверджувала, що впровадження мультикультурної політики несумісне з ліберально-демократичними принципами. Ця філософська дискусія протягом багатьох років домінувала в літературі, присвяченій мультикультуралізму, особливо в 1980-х і на початку 1990-х років. Дискусія ще не закінчена, але із середини 1990-х років вона доповнена і в певній мірі витіснена новим емпіричним аргументом проти мультикультуралізму: що він підриває основи існування держави загального добробуту. Критики стурбовані тим, що політика мультикультуралізму підриває міжособистісну довіру, солідарність і перенаправляє час і ресурси з перерозподілу (необхідного для боротьби з нерівністю) на визнання. Іншими словами, мультикультуралізм зводить нанівець затрачений час і ресурси від «правильної» боротьби за перерозподіл до «неправильної» участі в мультикультурному визнанні. Саме цій дилемі – визнання та перерозподілу в межах мультикультуралізму – присвячена ця стаття.

Найвідомішими вченими в політиці визнання є канадський політичний філософ Чарльз Тейлор і сучасний німецький філософ Аксель Гоннет, а в політиці перерозподілу – інший канадський політичний філософ Вілл Кимлика й американський критичний теоретик Ненсі Фрейзер. Політика визнання насамперед стосується статусу нерівності й проблеми ідентичності, у той час як політика перерозподілу більше пов'язана з економічною нерівністю й роллю держави загального добробуту.

Метою дослідження є аналіз взаємодії політики визнання та перерозподілу як ключових питань соціальної справедливості в межах філософії мультикультуралізму.

Питанню визнання в межах інтерсуб'єктивної філософії присвячені праці Г. Гегеля, Дж. Міда, П. Рікера. Взаємозв'язок між мультикультуралізмом і визнанням досліджують Ч. Тейлор, А. Гоннет, Н. Фрезер. Питання визнання та перерозподілу в межах мультикультуралізму розглядали К. Бентинг, В. Кимлика, В. Мішра, Л. Блум та інші.

Немає єдиного розуміння щодо визначення самого терміна «мультикультуралізм». Багато авторів використовують термін, не визначаючи його. Ті, хто докладає зусиль для визначення, пропонують дуже різні маркери, що визначаються як необхідні чи достатні умови для політики, яку можна кваліфікувати як мультикультурну. Ураховуючи відсутність консенсусу, будь-яке визначення неминуче буде піддане критиці. Так, у деяких контекстах термін «мультикультуралізм» використовується для охоплення доволі широкого кола неоднорідностей (гетерогенностей), включаючи культурну, етнічну та гендерну ідентичність і навіть сексуальну орієнтацію й інше. Із цього широкого значення мультикультуралізм практично супроводжує «політику визнання».

І хоча мультикультуралізм може означати багато різних речей – демографічний опис, ідеологію, набір політик або філософську теорію сучасного суспільства, – можна виділити основний принцип мультикультуралізму в нормативно орієнтованій інтелектуальній лінії: подолати соціальну нерівність, засновану на культурних маркерах (неоднорідності) шляхом формування культурних, громадянських, політичних та економічних відносин за допомогою державної політики. По суті, мультикультуралізм підкреслює захист прав меншин або іммігрантів як засіб підвищення їх відчуття визнання в суспільстві та приналежності до нього. У разі успіху мультикультуралізму відбувається не тільки досягнення високого ступеня істотної рівності, а й виникає загальна національна єдність чи соціальна згуртованість. Основним аргументом прихильників мультикультуралізму було те, що практика й визнання культурних традицій, мови й релігії мають вирішальне значення для особистої й групової ідентичності, а отже, є передумовою успішної інтеграції в усі інші сфери життя та суспільства.

Тон дискурсу мультикультуралізму та визнання було задано канадським філософом Чарльзом Тейлором у 1992 році, коли світ побачив його відоме есе «Політика визнання». Тейлор починає з твердження, що «декілька течій у сучасній політиці звертаються до потреби у визнанні, іноді до вимоги визнання. <...> вимога визнання виходить на перший план <...> від імені «підлеглих» груп, у деяких формах фемінізму, а також у тому, що сьогодні зветься політикою «мультикультуралізму» [1, с. 29]. Особливе значення визнання полягає в його відношенні до ідентичності, яке Тейлор визначає як розуміння людьми того, ким вони є, їхніх фундаментальних характеристик як людських істот. Він підкреслює, що ідентичність частково формується її визнанням, або відсутністю такого визнання, або неправильним визнанням, що може завдати значної шкоди людській ідентичності й «може бути формою пригнічення, ув'язнюючи людину в хибному, викривленому та звуженому способі буття» [1, с. 29]. В основі моделі Тейлора лежить гегелівська віра в те, що індивіди формуються в інтерсуб'єктивності. Через діалог з іншими ми визначаємо нашу ідентичність. Тейлор ставить до цих інших як до «значущих інших», тобто ці люди грають важливу роль у нашому житті. Важливість визнання полягає в тому, що те, як інші бачать нас, є необхідністю у формуванні розуміння того, хто ми є. Наша індивідуальна ідентичність не будується зсередини й не породжується кожним із нас окремо, а завжди формується шляхом діалогу з іншими.

Чарльз Тейлор зазначає, що для того, щоб дискурс визнання й ідентичності набув сьогоднішнього вагомого значення, необхідно було, щоб відбулося «дві зміни». По-перше,

це розпад соціальної ієрархії, на якій колись базувалася честь. Цей розпад привів до сучасного уявлення про гідність, яке базується на універсальних та егалітарних принципах, що стосуються рівної цінності всіх людей. Поняття гідності лежить в основі сучасних демократичних ідеалів, на відміну від поняття честі, яке, за словами філософа, явно несумісне з демократичною культурою. Друга сутнісна зміна, про яку говорить Тейлор, сталася наприкінці XVII ст. – час розвитку індивідуалізованої ідентичності, в якій акцент робився на унікальності кожної людини. Ідея унікальності постає в супроводі «ідеалу автентичності». Розкриваючи поняття автентичності, Тейлор посилається на Гердера, коли говорить таке: «... є певний спосіб бути людиною, який є моїм, я покликаний прожити своє життя як цей спосіб, а не як імітацію чийогось життя. Але ж гердерівське поняття по-новому й впливово визначає значення чесного ставлення до самого себе. Якщо я не чесний із собою, я втрачаю сенс свого життя, я втрачаю те, що для мене є людським» [1, с. 33].

Тейлор використовує ці ідеї для побудови «політики рівного визнання». Він визначає два способи розуміння ідеї рівного визнання, які ґрунтуються на різному розумінні ідентичності. Перший спосіб – це політика рівної гідності, або політика універсалізму, яка спрямована на зрівнювання всіх прав і ґрунтується на принципі рівного громадянства. Другий спосіб – це політика відмінності, яка з'єднує ідентичність із відмінністю, у ній визнається унікальність кожної людини чи групи. Тейлор є прихильником саме другого способу політики рівної гідності – політики відмінності.

Філософ стверджує, що політика рівної гідності часто дає уявлення про те, які права варто мати з погляду гегемоністичної культури, тим самим змушуючи групи меншин відповідати очікуванням домінуючої культури, а отже, відмовитися від їх особливості. Нездатність відповідати цим очікуванням призводить до того, що культури меншин висміюються й піддаються остракізму домінуючою культурою. Тейлор зазначає: «Домінантні групи мають тенденцію закріплювати свою гегемонію шляхом занурення в підкорені образи нижчості» [1, с. 64]. Саме на цій політиці базується начебто «нейтральний до відмінності лібералізм», який насправді «є фактом відображення єдиної культури-гегемона». Аргумент дослідника полягає в тому, що лібералізм не є нейтральним, це «бойове віровчення» (за його цінності). Але за умови, що суспільства тепер стають мультикультурними, і громадяни однієї держави можуть належати до культури, яка ставить під сумнів «філософські кордони країни проживання», завдання «політики рівного визнання» полягає в тому, «щоб подолати їхнє відчуття, ніби їх вводять у стан маргінальності, таким чином, щоб не скомпрометувати при цьому наші засадничі політичні принципи» [1, с. 62]. Тобто ліберальні демократії стикаються з вимогою визнати рівну цінність (value) різних культур, щоб «не лише дозволяли їм виживати, але й визнали їхнє достоїнство (worth)» [1, с. 63]. Тейлор формулює це як презумпцію рівної цінності культур, в основі якої лежить «уявлення про певний всесвіт, у якому різні культури доповнюють одна одну внесками дуже різного типу. Ця картина не лише сумісна із судженнями щодо вищості в певному відношенні, але й вимагає їх» [1, с. 69]. Головним вибором для Тейлора не є репресивний Захід, який вимагає, щоб усі культури (зокрема й власні) проходили порівняльний аналіз. Для того, щоб можна було визнати цінність культур у цілому, презумпція повинна бути переформульована так: «культури, які впродовж тривалого відтинку часу створювали обрій значення для великої кількості людських істот, різних за характером і темпераментом, які, якщо висловити це інакше, артикулювали їхні почуття блага, їхнє почуття святого і їхнє почуття прекрасного, майже напевно мають щось таке, що заслуговує на наше захоплення та повагу, навіть якщо це супроводжується багато чим таким, до чого ми відчуваемо відразу й від чого маємо відмовитися» [1, с. 71].

Таким чином, перефразувавши основні ідеї Ч. Тейлора, викладені в його есе, варто зазначити, що політика визнання передбачає прийняття та зберігання відмінностей у суспільстві. Для мультикультуралізму як політики управління цим різноманіттям постає важливе питання, як уникнути ієрархії між цими відмінностями, як сприймати цінність різних культур, без оцінювання одних вище інших.

Дилема визнання – перерозподілу постійно підживлює затаєних критиків мультикультуралізму. На перший погляд питання визнання, яке вже тісно переплетене з мультикультуралізмом, має в основному позитивні конотації. Проте для критиків мультикультуралізму політика визнання є підґрунтям, на основі якого можна вести критичні дискусії. Один із важливих аргументів критиків – це те, що мультикультуралізм «витісняє» час, енергію й гроші від перерозподілу до визнання. Люди, які в іншому разі активно брали б участь у боротьбі за посилення економічного перерозподілу та соціальної рівності, замість цього витрачають свій час на проблеми мультикультуралізму. Друга аргументація вказує на те, що мультикультуралізм послаблює перерозподіл, підриваючи довіру та солідарність між громадянами, а отже, руйнує популярну підтримку для перерозподілу. Критики аргументують свою позицію тим, що політика мультикультуралізму руйнує солідарність, оскільки вона акцентує увагу не на спільності, а на відмінності між громадянами. Громадяни історично начебто були готові більше жертвувати на підтримку «своїх знедолених співгромадян», тому що вони розглядали цих співгромадян як «одного з нас», пов'язаних спільною ідентичністю та солідарністю. Такий погляд, зокрема, розділяють Алан Вулф і Джієт Клаусен, які зазначають, що в британській державі загального добробуту в 1940-х і 1950-х роках люди вважали, що платять частину своїх податків людям, які були схожі на них. Але з прийняттям мультикультурної політики і внаслідок відмови від тривалого процесу національної гомогенізації зростає «податкова протидія», оскільки «якщо зв'язки, які зв'язують вас з усе більш різноманітними співгромадянами, ослаблюються, ви, ймовірно, менш схильні розділяти свої ресурси з ними» [2, с. 4]. Далі вони зазначають, що якщо групи всередині національної держави отримують більше визнання, то логічно, що концепції загальної національної солідарності отримуватимуть менше такої прихильності.

Згідно з однією з версій, проблема з визнанням підгруп, принаймні частково, полягає в тому, що це визнання майже неминуче має негативні конотації. «Визнання» групи в контексті мультикультурної політики часто включає в себе визнання почуття історичної образи й визнання того, що група історично була піддана стигматизації та виключенню, а також жорсткому поводженню з боку пануючої в суспільстві групи. Визнання групи тоді включає в себе розповідь про історичні кривди. Коротше кажучи, мультикультуралізм виховує «політику образи», що призводить до посилення недовіри між членами різних груп і ускладнює об'єднання міжетнічних коаліцій [2, с. 6].

Ще одна версія аргументації критиків полягає в так званому «неправильному діагнозі». Його суть зводиться до того, що концентрація уваги на етнічних чи расових відмінностях зменшила увагу до класу. Із цього погляду реальна проблема – це економічна маргіналізація, а не культурне неправильне визнання, і рішення полягає не в прийнятті мультикультуралізму, а в поліпшенні положення людей на ринку праці за рахунок покращення доступу до робочих місць, освіти, навчання й т. д. Мультикультуралістський підхід спонукає людей думати, що більшість іммігрантів більше потребують своєї відмінної історії, релігії чи одягу, які надають більшого соціального статусу, коли в дійсності їх нагальна необхідність полягає в поліпшенні доступу до житла, освіти та гідно оплачуваної роботи (звичайно, такий перелік не вичерпує всі питання, стосовно яких відбувається критика

мультикультуралізму, проте зазначені є найголовнішими в межах цієї роботи, присвяченої аналізу взаємодії політик визнання та перерозподілу в межах мультикультуралізму).

К. Бентинг і В. Кимлика в роботі «Чи руйнують мультикультурні політики державу загального добробуту?» виступають проти таких аргументів. Вони зазначають, що аргумент стосовно «витіснення» ґрунтується на припущенні, що є фіксована й статична кількість часу, енергії та грошей, які будуть витрачені на політичну мобілізацію, тому будь-які зусилля, витрачені на одне питання, обов'язково применшують інше. Однак є альтернативний погляд на політичну мобілізацію. Із цього погляду реальне завдання полягає в тому, щоб залучити людей у політику взагалі, із будь-якого питання. Після того, як вони будуть задіяні й відчують власну політичну ефективність, вони, імовірно, зрозуміють і будуть підтримувати й інші прогресивні проблеми. Другий аргумент (про те, що мультикультуралізм суперечить міжнародній довірі та солідарності) також є суперечливим. По-перше, він припускає, що до прийняття політики мультикультуралізму існували високі рівні міжнародної довіри та солідарності, які тепер знищуються. Однак історично західні держави часто застосовували політику виключення й асиміляції саме тому, що було мало довіри чи солідарності за національними та расовими ознаками. Домінуючі групи відчували загрозу з боку меншин і тому намагалися їх асимільовувати, виключати, використовувати чи позбавляти прав. Це також спонукало меншість не довіряти домінуючій групі. У цій ситуації політика мультикультуралізму – не причина цієї недовіри або ворожнечі, а відповідь на відсутність довіри й солідарності [2, с. 10].

Нарешті, стовно аргументу «неправильного діагнозу». Тут одне з можливих пояснень полягає в тому, що почуття справедливості в людей дорівнює нулю: підвищена чутливість до однієї з форм несправедливості неминуче тягне за собою зниження чутливості до інших форм несправедливості. Тому люди, які гостро реагують на проблеми расизму чи сексизму, наприклад, неминуче менш чутливі до питань класової нерівності чи культурного розміщення, і навпаки. Проте така аргументація видається доволі сумнівною. Хіба неможливо, що різні виміри нашого почуття справедливості взаємно підсилюються? Безумовно, є обставини, за яких фіксація однієї форми несправедливості може засліпити людей в інших формах. Історично склалося, що така парадигма – це марксизм, ідеологічно прихильний до думки про те, що класова нерівність – це єдина «реальна» нерівність, а всі інші форми нерівності, включаючи сексизм і расизм, зникнуть зі скасуванням класів. Явна й основна частина марксистської ідеології полягала в тому, що один вимір нерівності мав перевагу над іншими. Марксизм систематично спотворював низку нерівностей, тому що припускав лише класову нерівність, нехтуючи доказами в інших сферах.

Щоб уникнути помилкового діагнозу, потрібно уникати подібних догматичних презумпцій. Виникає питання стосовно того, чи заохочує мультикультуралізм, чи навпаки, перешкоджає такому відкритому підходу до значущості різних форм нерівності. Чи визнає мультикультуралізм лише питання, пов'язані з культурною нерівністю (політика визнання), і нехтує іншими формами нерівності? Чи, може, створює простір для відкритої дискусії стосовно взаємопов'язаності різних форм пригнічення?

Зрозуміло, не слід очікувати, що це визнання як центральне питання мультикультуралізму саме по собі створило б рівне ігрове поле, на якому може бути застосований ліберальний принцип справедливого розподілу. Але чи може визнання – навіть мультикультурне визнання – займатися питаннями дистрибутивної справедливості? «Перерозподіл чи визнання?» – назва книги, в якій Ненсі Фрейзер і Аксель Гоннет (2003 рік) обговорюють відносні переваги цих двох пропозицій. Як найкраще створити суспільство, де можливості

доступні для всіх незалежно від раси, класу чи віросповідання, проте коли визнаються індивідуальні та групові відмінності? Чи можуть вони співіснувати?

Для Ненсі Фрейзер відповідь очевидна: необхідна «двовимірна концепція справедливості». Протиставлення політик визнання та перерозподілу помилкове, оскільки, як вона стверджує, «сьогодні справедливість вимагає як перерозподілу, так і визнання» [3, с. 9].

Раніше вважалося, що ці політики є взаємовиключними, і об'єднати їх неможливо, оскільки вони виступали ключовими питаннями різних «повісток дня». Парадигма перерозподілу фокусується на несправедливості, пов'язаній з економічною маргіналізацією, економічною перебудовою й експлуатацією робітничого класу. Ця парадигма розглядає відмінності як несправедливі відмінності. Вони не є невід'ємними властивостями груп, вони є соціально побудованими результатами несправедливої політичної економії. Тому мета цієї парадигми – скасувати групові відмінності, а не визнати їх. Парадигма визнання, навпаки, розглядає відмінності у двох варіантах. В одній із версій вони є позитивними, раніше були культурними варіаціями, які несправедлива інтерпретуюча схема навмисно перетворила на ієрархію цінностей. В іншій версії групові відмінності не передбачають ієрархічну переоцінку, але одночасно будуються разом із нею. Для першої версії справедливість вимагає, щоб ми переоцінювали девальвовані риси; таким чином, ми повинні відзначати, а не усувати групові відмінності. Однак для другої версії ми швидше повинні деконструювати терміни, в яких наразі існують відмінності [3, с. 15]. Н. Фрейзер зазначає, що обидві форми несправедливості (як невизнання, так і економічна нерівність) є первинними й самостійними, тобто економічна нерівність не може бути зведена до культурного неправильного визнання й навпаки. Суб'єктами несправедливого розподілу є переважно класи, тоді як суб'єктами несправедливого визнання – веберовські статусні групи, тобто групи, які можуть бути ідентифіковані з погляду «позитивної або негативної соціальної оцінки репутації» в рамках певної системи соціальної стратифікації. Багато соціальних рухів стикаються із цією дилемою, пов'язаною з необхідністю зрівноважувати попит на економічну рівність із наполегливою вимогою їх культурної специфіки. Як приклад Фрейзер наводить феміністичні рухи, які змагаються з економічною нерівністю (політика перерозподілу) і за гендерну специфіку (політика визнання).

Основним опонентом Н. Фрейзер у питаннях перерозподілу та визнання був німецький філософ А. Гоннет, позиція якого стосовно визнання більше схожа на погляди Ч. Тейлора. З одного боку, є явна розбіжність між моністичними моделями Тейлора та Гоннета, в яких визнання є основоположною категорією соціального аналізу, а розподіл розглядається як похідна, а з іншого боку – між дуалістичною моделлю Фрейзер. У той час як Гоннет вважає, що достатньо продумана концепція визнання може виконувати всю роботу, необхідну для критичної теорії справедливості, Фрейзер стверджує, що визнання – це лише один вимір справедливості, хоча й життєво важливий. Розбіжності із цього приводу виникають через відмінності в тлумаченні визнання. Згідно з Фрейзер можна розглядати визнання як питання справедливості, пов'язане з поняттям універсального «права» (позиція самої Ненсі Фрейзер), або як питання самореалізації, пов'язане з історично відносними культурними концепціями «блага» (позиція Гоннета й Тейлора). Аксель Гоннет і Чарльз Тейлор розглядають відсутнє або недостатнє визнання як причину патологій суб'єктивності. Але якщо трактувати визнання як проблему самоздійснення, то такий феномен, на думку Фрейзер, слід відносити до галузі етики, що займається питаннями благого життя, а не до універсалістської моральної філософії, що займається питаннями справедливості. Скоріше, вона вказує на те, що «деяким людям і групам відмовлено в статусі повноправних партнерів у соціальній взаємодії тільки через те, що вони не брали участі в будівництві

культурних інституційних форм, які принижують їх відмінні характеристики чи відмінні характеристики, покладені на них» [3, с. 29]. Таким чином, усунення несправедливості, що виникає через неправильне визнання, означає розгляд певних уявлень, які пояснили б, чому певним людям присвоюється відносно низьке соціальне становище. Отже, за моделлю Фрейзер відсутність визнання чи хибне визнання означає не психічну деформацію й не перешкоду етичному самоздійсненню, як вважали Гоннет і Тейлор. Замість цього невизнання слід розглядати як інституціональне відношення підпорядкування. Нормативним ядром концепції Фрейзер є поняття паритету участі. Згідно із цією нормою, справедливість вимагає соціальних домовленостей, які дозволяють усім (дорослим) членам суспільства взаємодіяти один з одним у якості рівних. Для паритету участі необхідні дві умови. По-перше, розподіл матеріальних ресурсів має бути таким, щоб забезпечити незалежність учасників і право голосу (об'єктивна умова паритету участі). По-друге, інституціалізовані культурні схеми оцінки всім учасникам повинні надавати рівну шану й забезпечувати рівність шансів у завоюванні суспільного престижу (інтерсуб'єктивна умова). Це виключає форми й рівні економічної залежності та нерівності, які перешкоджають паритету участі. Таким чином, виключені соціальні механізми, що передбачають інституціоналізацію злиднів, експлуатації та грубих відмінностей у багатстві, доході й дозвіллі, тим самим позбавляючи деяких людей засобів і можливостей для взаємодії з іншими в якості рівних. По суті, визнання необхідне, щоб гарантувати, що всі члени суспільства мають рівну участь у суспільному житті. Оскільки Гоннет прирівнює визнання до самореалізації, питання перерозподілу похідні й розглядаються як такі, що перешкоджають цьому особистому розвитку. Для Фрейзер несправедливість у вигляді як неправильного визнання, так і неправильного розподілу шкідлива в тій мірі, в якій вона перешкоджає паритету участі.

Отже, сьогодні майже немає розгляду мультикультурних питань без залучення обговорення концепцій визнання. Зазвичай визнання сприймається як питання самореалізації (Чарльз Тейлор і Аксель Гоннет). І для Тейлора, і для Гоннета визнання іншим суб'єктом є необхідною умовою для досягнення повної, неспотвореної суб'єктивності. Невизнання або неправильне визнання може бути формою гноблення. Належне визнання – це не просто ввічливість, а життєво важлива людська потреба. Дискусія в межах мультикультуралізму також доповнюється розглядом питань економічного гноблення – питання політики перерозподілу. Критики мультикультуралізму наполягають на тому, що в межах мультикультурної політики відбувається значний зсув від питань дистрибутивної справедливості до питань культурного визнання, що відволікає від боротьби з економічною нерівністю. Натомість його захисники стверджують, що мультикультуралізм, як у теорії, так і на практиці, допоміг відкрити цю дискусію. Зрештою, мультикультуралізм виник як частина відмови нових лівих від марксистського догматичного твердження про примат класу. Мультикультуралісти не припускають, що необхідно замінити класову нерівність культурною нерівністю як єдиним двигуном історії. Мультикультуралізм із позицій релятивізму оскаржує саму ідею єдиної причини руху історії. Він оскаржує ідею про те, що всі нерівності можна звести до однієї «реальної», а замість цього наполягає на тому, що культура, раса, клас і стать – це все реальні елементи нерівностей різної значимості, що не зводяться один до одного. Центральним твердженням більшості теоретиків мультикультуралізму є те, що відносна значимість нерівностей, пов'язаних із расою, класом і культурою, сильно різниться в різних групах суспільства. Ненсі Фрейзер пропонує власну дуалістичну концепцію соціальної справедливості, засновану на взаємодії обох політик «визнання» та «перерозподілу». При цьому є певні групи, які можуть відчувати на собі одночасно несправедливе ставлення стосовно економічної (перерозподіл) і культурної сфери (визнання) соціального

життя. Культурна нерівність, так само, як і економічна, є «реальною» формою несправедливості, яку необхідно враховувати поряд з іншими під час оцінки ситуації в різних групах, що забезпечує законну основу для потенційних претензій. Можна стверджувати, що теорія й практика мультикультуралізму призначені для того, щоб доповнити й збагатити політичний простір для більш адекватного визначення повного спектра несправедливостей, з якими стикаються різні групи в суспільстві.

Список використаної літератури

1. Тейлор Ч. Політика визнання. Мультикультуралізм і «Політика визнання». Київ: Альтерпрес, 2004. С. 29–71.
2. Banting K., Kymlicka W. Do Multiculturalism Policies Erode the Welfare State? School of Policy Studies. 2004. URL: <https://qspace.library.queensu.ca/handle/1974/14872> (дата звернення: 20.4.2018).
3. Fraser N., Honneth A. Redistribution or recognition? A political-philosophical exchange. London, New York: Verso, 2003. 276 с.

MULTICULTURALISM: THE POLICY OF RECOGNITION OR REDISTRIBUTION?

Oksana Pidskalna

*Zhytomyr Ivan Franko State University,
Faculty of History, Department of Philosophy
Velyka Berdychivska str., 40, 10008, Zhytomyr, Ukraine*

This article analyzes the dilemma between the policy of recognition and redistribution within the philosophy of multiculturalism. The recognition policy relates to the status of inequality and identity problems, while the policy of redistribution is more linked to economical inequality and the role of the welfare state. The work of a Canadian philosopher Charles Taylor “The Politics of Recognition” was examined which defines the relationship between identity and recognition, which in turn leads to a policy of multiculturalism and recognition of “equal value of different cultures”. It is proved that the policy of recognition involves accepting and retaining differences in society. It is denied the main arguments of critics of multiculturalism within dilemma recognition – redistribution, which stated that the policy of multiculturalism focuses only on cultural inequality, and does not pay attention to the economical. The dualistic concept of justice by Nancy Fraser is analyzed as the opportunity to solve the dilemma of recognition – redistribution within multiculturalism. It is proved the lack of recognition or false recognition for Fraser does not mean mental deformation and does not impede ethical self-realization, as Honneth and Taylor believed. Instead, the non-recognition for Fraser is the institutional relationship of subordination.

Key words: multiculturalism, policy of recognition, policy of redistribution, social justice, inequality, Charles Taylor, Axel Honneth, Nancy Fraser.

УДК 37.014.5:2

ПРО ЦІННІСНЕ НАПОВНЕННЯ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ

Олена Рогова

*КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти»,
кафедра філософії
вул. В. Антоновича, 70, 49006, м. Дніпро, Україна*

В умовах розмитості ціннісно-смиислового поля сучасної освіти розглянуті окремі можливості використання світоглядно-етичної концепції та соціальних засад християнства як традиційного для України ціннісно-світоглядного ядра культури в якості ціннісно-цільового базису модернізації освіти й виховання в сучасних соціокультурних контекстах.

Ключові слова: цінності, сенси, виховання, освітній процес, модернізація освіти, релігійна культура, християнство.

Одне з найважливіших питань модернізації освітнього процесу полягає у визначенні того, які ідеологічні та ціннісно-цільові орієнтації мають визначати змістовне наповнення освітньої політики, що спрямовували б освітню діяльність не тільки на прагматичні інтєреси економічного зростання, а насамперед на інтереси особистості, щоб у центрі уваги державної освітньої стратегії перебувала людина, її розвиток, її інтереси, її потреби, її цілі та бажання, мрії й сенс життя.

Пошук ціннісно-смислових орієнтацій модернізації освіти в сьогоденні пов'язаний із новими вимогами, що пред'являються до майбутнього фахівця в сучасному світі. У межах цього пошуку мають бути визначені ті якості, на формування яких будуть спрямовані зусилля освітян, а також запропоновані ті освітні засоби, за допомогою яких буде можливим досягнення цих цілей. Це сприяло б визначенню магістрального напрямку розвитку освіти, розробленню ефективних освітніх технологій та інструментарію впровадження зазначених цілей. Слід також мати на увазі, що останнім часом процеси реформування національної системи освіти істотно прискорюються. Проте філософсько-освітнє осмислення аксіологічної значущості реформ у сучасних соціокультурних контекстах поки знаходиться на початковій стадії розроблення.

У другій половині ХХ ст. серед науковців філософсько-освітньої та педагогічної галузей, зацікавлених завданнями та наповненням аксіосфери освіти, з'явилися нові підходи до осмислення зазначеної проблематики. Аналіз вітчизняних і закордонних напрацювань цих осмислень сьогодні в цілому виконаний (В. Андрущенко [1], С. Клепко [2], А. Огурцов, В. Платонов [3] та ін.). Цей аналіз свідчить про усвідомлення все більшого дистанціювання освіти від ціннісно-смиислової сфери. Подальше освітнє проектування продовжує привертати увагу науковців до переоцінки ціннісно-смислових орієнтирів освітньої діяльності й індивідуальних траєкторій ціннісно-світоглядного розвитку. Так, Т. Бабина [4] розглядає постановку проблеми ціннісно-смислових основ сучасного складного й суперечливого освітнього процесу, зумовлюючи її важливість утратою стабільного суспільного ідеалу на тлі розмитості ціннісно-смиислового поля освіти та її поліпарадигмальності. На необхідності системного аксіологічного підходу в освіті наголошує А. Євтодюк [5]. Вплив цінностей на освітні системи та підготовку фахівців аналізує А. Шевчук [6]. Обґрунтування концепції колективної дії в якості ціннісного підґрунтя теорії освіти дає О. Поліщук [7]. Про формування ціннісних

основ самостворення особистості говорить Н. Мирончук [8]. Проте слід зазначити, що в опублікованих дослідженнях не отримала достатньо повного висвітлення низка принципових питань, а саме: проблема обґрунтування ціннісно-цільових засад і пріоритетів освітньої діяльності, спрямованої на формування культурних і духовних потреб учнів, що відповідають національним і державним інтересам. Без філософсько-освітнього осмислення цих ціннісно-цільових підстав неможливо визначити стратегічні цілі й загальні принципи реалізації довготривалої державної освітньої політики в нових соціокультурних контекстах.

Виходячи із загальновідомих ідей про те, що освіта грає ключову роль у становленні особистості та її культурному розвитку, проаналізуємо окремі можливості використання світоглядно-етичної концепції християнства як традиційного для України ціннісно-світоглядного стрижня культури в якості ціннісно-цільового базису модернізації сучасного освітньо-виховного процесу.

Протягом багатьох років головним освітньо-виховним завданням була підготовка вузькопрофесійних спеціалістів для індустріальної економіки й соціальної сфери на тлі відтворення наявних форм життєдіяльності через формування зовнішніх проявів поведінки фахівця в соціально значущих ситуаціях. Після отримання Україною незалежності у вітчизняній педагогіці стали висловлюватися думки про необхідність іншої освітньої концепції або навіть зміну освітньої парадигми [9] з увагою до процесів деідеологізації, гуманізації, гуманітаризації [10] освіти. Однак педагогічні науки в межах цих пошуків, відповідаючи вимогам соціального замовлення, істотно звузили ціннісно-світоглядне ядро освіти до таких положень, як полікультурність, толерантність, свобода від традиції, а загальний зміст освіти – переважно до базових запитів масової культури.

Наступним кроком модернізації освіти стала її інформатизація з набором певних технологічних інновацій, що відповідають сучасній динаміці життя людини, а тому й видаються інноваційними й своєчасними. Вони пропонують розвивати освіту, орієнтовану на формування компетентностей через проєктне навчання, тренінгові практики, дистанційну форму освіти на основі онлайн-платформ тощо. У ціннісно-смысловому вимірі відповідно до європейської практики освіти пропонується орієнтація на громадянські цінності, а також на запити роботодавців (найяскравіше про це свідчить освітянська увага до розробленої американськими дослідниками «теорії поколінь») з акцентом на узгодженні професійних і виробничих інтересів з особистісними навичками, такими, як лідерство, самостійність, оволодіння практикою таймменеджменту.

На тлі відсутності глибинних ціннісних підстав усі освітні трансформації супроводжуються безмежними потоками інформації, як через традиційні, так і новітні засоби мас-медіа, які технологічно успішно конкурують із сучасними культурними й освітніми інституціями, стаючи випереджаючими джерелами інформації. Зміст інформаційних масивів включає (крім ціннісно значущої та достовірної інформації) сумнівне за якістю й змістом «інформаційне сміття», що провокує формування некритичного сприйняття дійсності.

У ціннісній площині результатом впливу на процес розвитку особистості таких технологічно потужних, але знецінених із погляду критичного знання об'ємів інформації стає все більше обмеження людини прагматично-споживацькими інтересами й сенсами на тлі втрати системою освіти статусу не тільки джерела знань, а й світоглядних цінностей. Наслідком цього стає той факт, що особиста успішність у рамках сучасної інформаційно-техногенної цивілізації далеко не завжди має позитивно творчий характер (наприклад, фахова успішність у написанні програм-вірусів із метою отримання матеріальних статків чи доведення світові власної спроможності свідчить про досить проблемний стан внутрішнього світу особистості).

Також сьогодні вже стає цілком зрозуміло, що система освіти, відірвана від виховання, від внутрішнього світу особистості, не принесе тих плодів, яких від неї очікують, адже освітнє завдання полягає не тільки в тому, щоб дати людині якусь суму знань і компетентностей, але й допомогти їй в особистісному становленні. На жаль, малоефективними виявилися такі звичні педагогічні стереотипи, як виділення виховання із загального освітнього процесу, поділ виховання на безліч видів і впевненість у їх усеохоплюючому та системному характері (екологічне, патріотичне, трудове виховання тощо), імітація вихованості через прищеплення тільки зовнішніх навичок етикету. Завдання визначення головної мети виховання, єдиної інтегруючої моделі організації виховного процесу мали місце тільки в розрізних працях теоретиків. Так і не актуалізувалися в практичній освітній площині ті завдання, які раніше входили в коло педагогічних цінностей і цілей, але поступово випали з фокусу педагогічних наук: внутрішня сутність людини, її устремління, сенс її життя. Увагу на цих питаннях зосереджував ще К. Ушинський: «Якщо педагогіка бажає виховувати людину в усіх вимірах, то вона має насамперед дізнатися про неї також у всіх вимірах» [11, с. 15]. Такий стан справ вимагає глибинного переосмислення самого поняття «виховання» й створення нових конструктів щодо побудови виховної роботи в системі освіти.

Поняття виховання має бути перезавантажене через визнання необхідності актуалізації людського в людині з метою формування рефлексивного, творчого, морального ставлення до власного життя в співвідношенні із життям інших людей. Це не означає відмову від певного стандарту вихованості у вигляді фіксованих форм поведінки, проте наголошує на тому, що сучасне виховання в складних соціокультурних контекстах має бути насамперед роботою зі смислами, цінностями, емоційно-вольовою та рефлексивною сферами, системою комунікації, з усім тим, що дозволяє людині усвідомлювати, пізнавати, оцінювати й удосконалювати себе. Саме це допоможе орієнтуватися в постійно мінливому світі, не втрачаючи своєї самобутності, моральних начал, спрямованості в майбутнє через зв'язок із минулим, бачення глобальних проблем і перспектив, прогнозованих ходом розвитку людства.

Ідеал педагогіки завжди був націлений на реалізацію призначення людини. Розуміння призначення неоднаково тлумачилося в різні часи, але ідеал освіченої людини зазвичай формувався в певній філософській системі, пов'язаній із культурною площиною, а значить, із культуруотворюючими релігійними ідеями, цінностями, що перевірені часом, і саме вони здатні сформувати фундаментальне смислове ядро освітнього процесу.

Вважаємо, що в сьогоденні назріла необхідність модернізувати саме поняття освіти через повернення до неї таких значущих категорій, як, наприклад, ідея освіти, без якої неможливо говорити про інтегруючі цілі й смисли освіти, про трансцендентні перспективи розвитку окремої людини й культури в цілому, що дозволило б педагогіці виробити адекватні цілям і сенсам методи й форми сучасної освіти. Пошук ціннісних підстав для сучасної освіти не може не поставити питання про вибір аксіологічного підґрунтя.

У цьому напрямку християнська релігія цілком може стати могутнім союзником вітчизняної системи освіти завдяки здатності запропонувати освітньому процесу наповнення перевіреними часом вищими сенсами. У відносно недавніх роботах Ю. Габермаса ([12]) указується на явну неспроможність постмодерних спільнот створювати свої власні цінності замість іудео-християнського джерела суспільної моралі й індивідуальної етики через втрату теологічним світоглядом своєї універсальності. Католицький богослов Б. Лонерган [13] зауважує, що європейська філософія освіти визнає головними для людини й суспільства раціональність і західні демократичні цінності, а «західну» людину проголошує ідеалом для всього людства. За такого підходу освіта приречена бути лаїчною. Тому Б. Лонерган вводить поняття нової освіти (New Learning) як ширшого набору освіт-

ніх можливостей. Сама філософія освіти розглядається ним як форма розуміння культури, культуруоутворюючої та світоглядної ролі релігії (насамперед християнства) для ціннісного обґрунтування освіти.

Згідно із цим поглядом, під релігійним складником в освіті будемо мати на увазі не сукупність релігійних учень, не досвід відчуття трансцендентного, а культуруоутворюючу традицію світосприйняття й світобачення. Саме за такого розуміння можна, на наш погляд, розглядати християнську релігію як потужний складник світоглядної, ціннісної підвалини вітчизняної культури, тоді як освіта формує відповідну культурним цінностям парадигму виховання й систему трансляції знань.

Під поняттям «освіта» під різним кутом зору розуміють і освітньо-виховну діяльність дорослих щодо нового покоління, і процес неперервного особистісного зростання, і результат освітньо-виховного процесу в конкретній змістовій лінії чи в його багатовимірності. Проте релігійний складник дозволяє по-особливому подивитися на освіту під двома іншими глобальними кутами: підстави освіти та її ціннісно-сміслові горизонти. Коли йдеться про фундаментальні підстави освітньої діяльності, то зазвичай мається на увазі загальне розуміння людини. Під ціннісно-смісловими горизонтами розуміється насамперед освітнє цілепокладання, що розкриває вищі цілі, які додають сенс будь-якій діяльності освіченої людини. Традиційна християнська культура в якості фундаментальної підстави освіти і її ціннісно-сміслового горизонту висуває сотеріологічну концепцію людини зі всіма її складниками, на якій базуються стосунки релігії з колом педагогічних наук і яка відносно освіти здатна виконувати низку функцій.

Рефлексивна функція цієї концепції полягає не в осмисленні протиріч між сучасними інтерпретаціями освітньої діяльності та християнською концепцією освіти, а реалізується в напрямку критичного осмислення успадкованих власних традицій, пов'язаних із певними культурними умовами, що сприймаються як усталені релігійні традиції розуміння освіти й народжуються від діалогічного спілкування із сучасними педагогічними науками. Рефлексивне дослідження сотеріологічної концепції з метою знаходження відповідей на поставлені перед освітою запитання в межах тієї культури, де розглядаються освітні проблеми, працює в кінцевому вимірі на метанауковому рівні, а в силу цієї діалогіки мотивує загостреність проблематики основ і цілепокладання в освіті в середовищі педагогіко-психологічних наук, даючи також і критичне релігійне бачення методів навчання й виховання. Це сприяло б рефлексивному підняттю освіти на рівень вільного усвідомлення власних цілей і сенсів, визначенню магістральних і перспективних ліній розвитку як окремої особистості, так і культурного розвитку суспільства в цілому. Таким чином, рефлексивна функція сотеріологічної концепції працює на узгодження загальних антропологічних параметрів і ціннісних установок у діалозі теологічних і педагогічних наук.

Мотивуюча функція сотеріологічної концепції полягає в тому, що дозволяє відкрити перед фахівцями з педагогічних наук нові перспективи й нові мотивації для вироблення все більш універсальних і актуальних освітніх теорій і підходів, джерелом яких є релігійно-антропологічні інтерпретації, розширюючи горизонт суто педагогічних можливостей. При цьому з боку теології слід запропонувати такі інтерпретації сотеріологічної концепції, які б дали стимулюючий і мотивуючий поштовх педагогіці щодо осмислення місця релігійних цінностей в освітній царині.

Іданічна (від грецьк. ἰδανικό – ідеал) функція полягає в орієнтації на ідеал. Ідеал як вища цінність людини, сім'ї, шкільного колективу, соціальної групи, суспільства, вища норма моральних стосунків, найвищий ступінь морального ставлення до належного має визначати сенси освіти й виховання, те, заради чого вони організовуються. Оскільки ідеали

зберігаються в культурних традиціях і є основними орієнтирами людського життя, духовно-морального та соціального розвитку особистості, то в змісті освіти була б доречною актуалізація певних ідеалів, що зберігаються в сотеріологічній концепції християнської традиції. Визначення й проголошення загальноосвітніх ідеалів з урахуванням цієї концепції виконувало б інтегруючу функцію, надаючи освіті морального виміру, забезпечуючи єдність укладу шкільного життя та можливість узгодження діяльності різних суб'єктів виховання й соціалізації.

Сенсоутворююча функція зазначеної концепції здатна запропонувати наукам про освіту такі горизонти сенсу, таку кінцеву мету освітньої діяльності, під час прагнення до якої освітні й дидактичні завдання знайшли б своє граничне значення. Таким чином, християнське віровчення здатне істотно збагатити педагогічні науки в їх смисловому аспекті, додаючи трансцендентний сенс усьому освітньому процесу й відповідаючи таким чином на фундаментальну потребу людини щодо узгодження своєї життєдіяльності з проекцією особисто значущого та вагомого сенсу, який пропонується з боку християнської сотеріології як прагнення людини до внутрішнього преображення: «Будьте досконалі, як Отець ваш небесний досконалий» (Мт. 5,48).

Аксіологічна функція. Цінності визначають основний зміст духовно-морального розвитку та виховання особистості школяра. Будь-який зміст навчання, спілкування, діяльності може стати змістом виховання, якщо він віднесений до певної цінності. Педагогічна організація укладу шкільного життя має починатися з визначення тієї системи цінностей, яка перебуває в основі виховного процесу, розкривається в його змісті, свідоме засвоєння якої здійснюється учнями в процесі їх духовно-ціннісного розвитку. Проте на тлі визнання можливого та реального в ціннісній площині може виникати певна бінарна опозиція між тим, що є (цінності в дії), і тим, що мало би бути (цінності у свідомості). І саме в межах цієї опозиції визначаються та розкриваються можливості самореалізації та самовираження особистісного потенціалу. Зрозуміло, що усвідомлення особистістю власних цінностей у контексті винятковості та неповторності свого існування визначає індивідуальну траєкторію особистісного розвитку. Але успішність реалізації освітніх концепцій залежить саме від розвитку людського потенціалу, що базується на «цінностях у дії». Це значить, що перед освітянами постає завдання трансформації «цінностей у свідомості» у «цінності в дії», тобто максимального наближення реального до ідеального. І це завдання потребує насамперед духовно-морального розвитку кожної конкретної особистості, бо ліквідація відстані між «цінностями у свідомості» та «цінностями в дії» полягає в площині проекції сумління, чеснот, морального вибору, моральних якостей, моральних учинків на особисту відповідальність, певного рівня духовного життя, про яке взагалі можна говорити за умов наявності його вчинкового характеру. Отже, освіта покликана допомогти особистості, що зростає, сформувати ціннісно-сміслову сферу, на підґрунті якої можна будувати свою поведінку, розвивати впевненість у продуктивності власних дій, визначати свій життєвий шлях. У цьому сенсі діалог із сотеріологічним сегментом християнства є цілком доречним.

Іконічна функція (від грец. *Εἰκόνα* – образ) дає можливість слідування моральному зразку. Демонстрація прикладу – провідний метод морального виховання, що презентує модель можливої побудови стосунків вихованця з іншими людьми й із самим собою, зразок етичного вибору, здійсненого як щось ціннісно значуще. Зміст навчального процесу, позанавчальної та позашкільної діяльності має бути сповнений прикладами моральної поведінки. Приклад як метод виховання дозволяє розширити моральний досвід дитини, спонукати її до внутрішнього діалогу, дати поштовх до пробудження моральної рефлексії, забезпечити можливість вибору під час побудови власної ціннісної системи стосунків, про-

демонструвати дитині реальну можливість утілення ідеалу в життя. У прикладах, які дає християнське вчення, зазвичай демонструється спрямованість персоналій до вершин духу (найвищий зразок – постать Ісуса Христа), персоніфікуються, наповнюються конкретним життєвим змістом ідеали й цінності. Таким чином, якість освіти буде визначатися не тільки отриманими знаннями, а й здатністю особистості до етично значущої дії, що є вкрай необхідним в умовах техногенної цивілізації, коли фахівці без моральних зразків здатні стати великою соціальною небезпекою.

Інтерес до ціннісного складника освіти в педагогіці поєднується з вимогами до наукового забезпечення розв'язання проблем моралі у сфері освіти. Саме тому релігійна традиція найчастіше «виноситься за дужки» педагогічної теорії. Проте застосування богословської методології до освіти не суперечить науковому світогляду педагогів, оскільки містить обґрунтування етичного та ціннісно-світоглядного ядра культури, що віддзеркалюється в освітній царині. Навпаки, усунення теологічної позиції в осмисленні проблем освіти позбавляє останню її релігійно-культурних ціннісних підстав, а значить, одного з ключових способів наукового забезпечення. Ще К. Ушинський наголошував: «Щоб свідомо обрати засоби для досягнення мети виховання й бути переконаним, що обрані нами засоби є кращими, слід познайомитися із самими цими засобами <...> і тільки знайомство зі всім цим різноманіттям може врятувати від тієї впертої однобокості, яка, на жаль, занадто часто трапляється в педагогів» [14, с. 168].

У кожній культурі, у кожному суспільстві є моделі ідеальної, успішної людини, гідного образу життя, від яких залежить матриця цілепокладання в освітній і подальшій професійній діяльності. Виключення теологічної позиції з осмислення проблем освітньої царини як такої, що не має актуального, праксеологічного чи прогностичного значення, знецінює (через усунення релігійно-культурних ціннісних підстав) освіту як соціальний феномен і позбавляє педагогічні напрацювання одного з ключових засобів наукового обґрунтування. Сама богословська позиція має бути, по-перше, фахово й адекватно часу представлена серед культурологічних, філософських і соціальних теорій осмислення проблем освіти, а по-друге, – виконати своє ціннісно-світоглядне, сенсоутворююче та мотивуюче призначення в процесі формування ціннісного наповнення нової освітньої парадигми. Включення християнського складника до філософсько-освітнього дискурсу сприятиме перезавантаженню уваги до самої ідеї освіти, її ідеалів, ціннісних підстав і смислових горизонтів через актуалізацію рефлексивної, мотивуючої, іданічної, аксіологічної, іконічної та сенсоутворюючої функцій.

Список використаної літератури

1. Андрущенко В., Передборська І. Філософія освіти. К.: вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. 329 с.
2. Клепко С. Філософія освіти в європейському контексті: монографія. Полтава: ПОІП-ПО, 2006. 327 с.
3. Огурцов А., Платонов В. Образы образования. Западная философия образования. XX век. СПб.: РХГИ, 2004. 520 с.
4. Бабина Т. Менталітет у системі освіти. Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2013. № 2. С. 29–32.
5. Євтодюк А. Аксіологічні засади сучасної системи освіти України. Педагогічний пошук. 2014. № 2. С. 12–15.
6. Шевчук А. Факторні впливи цінностей та освіти у сфері підготовки кадрів. Проблеми економіки. 2013. № 2. С. 206–211.

7. Поліщук О. Концепція колективної дії як ціннісне підґрунтя теорії освіти. *Філософія освіти*. 2016. № 2. С. 48–58.
8. Мирончук Н. Ціннісне ставлення до себе та інших як основа життєвого самоздійснення особистості. *Формування особистості в освітньо-виховному середовищі навчального закладу: проблеми і пошуки*. Житомир: ФОП Левковець, 2015. Вип. 2. С. 82–85.
9. Романенко М. Соціальні та парадигмально-когнітивні детермінанти розвитку сучасної освіти: дис. ... доктора філос. наук: спец. 09.00.10. Дніпропетровськ: Інновація, 2003. 422 с.
10. Кадієвська І. Гуманістичні цінності освіти в контексті глобалізації суспільства: монографія. Одеса: Астропринт, 2010. 176 с.
11. Ушинский К. Педагогические сочинения: в 6 т. Т. 5 / сост. С. Егоров. М.: Педагогика, 1990. 528 с.
12. Habermas J. On the Relation between the Secular Liberal State and Religion. *The Frankfurt School on Religion: Key Writings by the Major Thinkers*. New York: Routledge, 2005. P. 339–348.
13. Лонерган Б. *Метод в теології*. М.: Інститут філософії, теології і історії св. Фомы, 2010. 400 с.
14. Ушинский К. Педагогические сочинения: в 6 т. Т. 1 / сост. С. Егоров. М.: Педагогика, 1988. 416 с.

ABOUT VALUES FILLING OF THE MODERN EDUCATION

Olena Rohova

*MHEI "Dniprovska Academy of Continuous Education",
Department of Philosophy
V. Antonovicha str., 70, 49006, Dnipro, Ukraine*

In this article are considered the some possibilities of the use of world-views and ethics conception and social principles of traditional for Ukraine values kernel of culture – Christianity, as the values and telic base of educational and up-bringing modernization in the conditions of fuzziness of the values-semantic area of education in the modern social and cultural contexts.

Key words: values, senses, up-bringing, educational process, modernization of education, religious culture, Christianity.

УДК 130.2+332.158

РОЛЬ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Наталя Рудан

*ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»,
кафедра філософії, соціології
та менеджменту соціокультурної діяльності
вул. Старопортофранківська, 26, 65020, м. Одеса, Україна*

У статті досліджуються особливості розвитку економічної культури в інформаційному суспільстві. Авторка наголошує на викривленні соціального простору за допомогою ЗМІ, що трансформує як сучасне суспільство, так і його економічну культуру й веде не тільки до глобалізації, але й до антикомунікації, тобто з'являється медіативна економічна культура, медіативна філософська думка, що негативно впливає на сучасне суспільство в контексті розуміння істинних цінностей. Для сучасного українського суспільства вкрай важливим, на думку авторки, є культурні універсалії, які формують сутність прямого та зворотного зв'язку між економічною культурою й інформаційним суспільством.

Ключові слова: економічна культура, інформаційне суспільство, культурний глобалізм, мегатренди розвитку, поп-наука, поп-філософія, культурні універсалії.

Становлення та розвиток інформаційного суспільства супроводжується появою якісно нових технічних і соціокультурних феноменів, які не були відомі на попередніх етапах розвитку суспільства. Іде процес трансформації культури, що призводить до розриву з культурами минулого за змістом, впливу на оточуючих, зміни її ролі та функцій у житті суспільства. Трансформація культури відображає суперечності між динамічністю інформації та старими статистичними установками культурного потенціалу. Культура все більше визначається рівнем науково-технічного розвитку. На цю особливість звертають увагу багато дослідників. Так, П. Козловські вважає, що «сучасна культура зумовлена не мистецтвом і філософією, а наукою й технікою» [1, с. 156].

На наш погляд, таке формулювання питання не зовсім коректне, а закладений у нього технократичний посыл здатний лише посилити цивілізаційні проблеми, яких і так накопичилося на планеті чимало. Ігнорування ролі гуманітарної складової частини культури не може, на наш погляд, розглядатися як ефективна стратегія розвитку людства. Тим не менше, з чисто зовнішнього боку П. Козловські правий: філософія й мистецтво втратили свій колишній статус духовних орієнтирів, і сьогодні в обивателів новинки технологічних компаній викликають набагато більший інтерес, ніж філософські теорії та твори мистецтва. Останні, до речі, усе менше відповідають класичним канонам, а все більше прагнуть до перетворення на шоу, де зміст, як правило, приноситься в жертву формі.

Ми зараз не будемо давати цьому оцінку й зітхати за «старими добрими часами», але за фактом доводиться погодитися з А. Кармінім, який зазначав, що в ХХ столітті центр культурної динаміки все більше й більше переміщається з духовної культури в культуру технологічну. Технологія (в її широкому розумінні) стає найважливішим чинником, що визначає розвиток усіх сфер культури й суспільства в цілому – від мистецтва й масових комунікацій до бізнесу й політики. Новітні проекти комп'ютерного створення культурних текстів – на зразок

Вікіпедії – можуть здійснити переворот в організації всього культурного життя суспільства [2, с. 58–59]. Поява технологічної культури – це одна зі стратегій трансформації культури, що тісно пов'язана з процесом інформатизації культури, який є незворотним у сучасних умовах. Багато дослідників як культури, так і інформації відзначають, що остання орієнтує на різноманіття діалогів між різними культурами, виступає джерелом соціального й економічного динамізму й стимулює новаторський підхід. Роль інформації, яка долає національні та культурні кордони, значно збільшується [3, р. 273].

В інформаційному суспільстві з'являється нова парадигма: заміна концепції «культурного імперіалізму» «культурним глобалізмом». Культурний глобалізм передбачає визнання мінливості та трансформацію культур, їх різноманітність, взаємовплив в умовах розвитку глобалізаційних процесів у світі. Культурний глобалізм постає як процес формування гібридних культур в умовах розвитку міграції, що супроводжується «детериторізацією» колишніх культурних традицій. У такий контекст вписується технологічна культура як певне зрушення не тільки в спадкоємності культур, але й у її прояві. Вона набуває утилітарного характеру, оскільки її основна мета – що і як треба зробити. Це істотна її особливість. Вона задає нові способи трансформації культури [4].

Ці процеси мають і зворотний бік. Саме глобалізація поставила на порядок денний питання про мультикультуралізм, який стає серйозним викликом самому ж глобалізму. Дослідники й експерти з крос-культурної психології ідентифікують мультикультуралізм як орієнтацію, яка приймає як збереження культурної самобутності й особливостей усіх етнокультурних груп, так і контакт, участь усіх груп у великому плюралістичному суспільстві. Різні акти й конвенції міжнародного рівня, покликані дбати про нормальне існування мультикультурних спільнот, зокрема й мігрантів і біженців, часто ставлять їх у становище привілейованих груп, викликаючи в них необгрунтовані почуття власної винятковості, що явно йде урозріз із тенденціями патріотичності. Саме цим найчастіше відрізняються спільноти мігрантів у західних країнах [5]. Сучасне суспільство за умови збереження внутрішнього плюралістичного сприйняття дійсності характеризується двома рівними по силі світовими тенденціями: неминучою глобалізацією й тенденцією до посилення локального, що проявляється в регіональному, етнічному. Балансуючи між цими тенденціями, регіональні спільноти утримують світове співтовариство, зберігаючи існування світу в необхідній конструктивній напрузі сторін [6].

У філософській і культурологічній літературі виділяються такі способи трансформації, як тиражування, сублімація (перехід духовної енергії з одного стану в інший), проекція (перенесення ціннісних орієнтирів від одного суб'єкта культури до іншого), ідентифікація (уподібнення образів, ідеалів). Використання способів трансформації культури в інформаційному суспільстві проявилось насамперед у появі такого феномена, як масова культура, де відбулося стирання граней між високою (елітарною) і традиційною (народною) культурою. Глобалізація, її комунікативне поле, на думку В. Миронова, розширює можливості міжкультурного діалогу й у той же час значно спрощує його, відбувається руйнування старих цінностей, формується співвідношення високої й низької культури та її складників [7, с. 37–38]. До того ж глобалізм не належить до розряду повністю автономних культурно-історичних феноменів: його передумовою стали деякі причинно-наслідкові зв'язки, що зумовили високий рівень динаміки глобальної взаємодії та безальтернативність мегатрендів розвитку. Ідеться про суспільство масового споживання й зокрема про такі його структурні компоненти, як масова культура, засоби масової інформації й людина маси. Загалом можна констатувати кумулятивний ефект фактора маси для генезису явищ і процесів, які превалюють у сучасному суспільстві [8].

У сучасній філософській літературі інформаційне суспільство розглядається як суспільство, яке є споживаючим, де існують певні стандарти дій між користувачем і власником ресурсів. Певні стандарти дій – це не що інше, як сценарій. І якщо людина діє за сценарієм, то вона грає в театрі. Саме сучасне суспільство являє собою театральний спектакль, як зазначає французький філософ Р. Дебор [9]. У сучасних умовах виникає єдиний світ, але не як визнання різноманіття, взаємної відкритості, а навпаки – як єдиний товарний світ. У цьому світі локальні культури та цінності втрачають коріння й замінюються символами товарного світу, узятими з рекламного й іміджного дизайну мультинаціональних концернів. Буття стає дизайном – причому повсюдно [10, с. 20–21]. «Споживач вступає в комунікацію з творами, запропонованими мас-медіа, але його відповідь СМЯ не передбачається, пропонується чи дозволяється тільки брати й використовувати (привласнення, індивідуалізована споживча вартість)» [11, с. 201]. Ж. Бодрійяр характеризує ЗМІ як «без відповіді», «антікомунікативні», більше того – «безвідповідальні», у зв'язку з чим споживач потрапляє в пастку керованої комунікації, він приречений комунікувати з тими творами-виробниками, які фільтрують і нав'язують йому засоби мас-медіа. У свій час робота Ж. Бодрійяра «Війни в Затоці не було» наробила чимало галасу. Його аргументи зводилися до того, що звичайний західний обиватель черпав інформацію про події, що відбуваються, переважно на «картинці» CNN та інших новинних агентств, які змушували його бачити світ із певної точки зору. У цьому сенсі війна в Перській затоці – це один із симулякрів, телевізійно-газетне сприйняття якого не дозволяє пересічному громадянину зрозуміти те, «що там було насправді» [12].

Культурні трансформації проявилися в появі таких соціокультурних феноменів, як поп-наука й поп-філософія. Інтерес до їх філософського аналізу з'явився зовсім недавно, йому передують різні дискурси з приводу їх характеристик, визначень як альтернатив їх класичній інтерпретації. Оскільки з'явився єдиний товарний світ, що визначає сучасне буття, то виникнення поп-науки й поп-культури не є випадковістю. Не можна не погодитися з думкою багатьох дослідників, що попит на наукову продукцію, зокрема й на філософську, став практично повністю визначатися ринком. Це призвело до того, що насамперед затребуваними виявилися не фундаментальні знання й творча потенція вченого, оригінальні ідеї й глибина задуму дослідницького проекту, а вміння подати «товар» обличчям, знайти потрібні формулювання й форми для реклами цього товару, включивши в них саме ті важливі, ключові, «магічні» слова й аргументи, які змогли б справити вирішальне враження на людей, що розпоряджаються заповітними фондами. Тому перевагу отримують не фундаментальні дослідження, перспективність яких обґрунтувати й довести людині, що сидить у кріслі розпорядника фінансами, не просто важко, а часом і неможливо, а насамперед проекти прикладного характеру, реалізація яких обіцяє швидкі, конкретні та вагомні результати [13, с. 201].

Поп-наука й поп-філософія – це продукт ЗМІ, які різко трансформують філософські та наукові повідомлення, у результаті чого вони починають жити за законами журналістики й ринку, шоу й театральної вистави. Наука втратила пафос початкової цілісності, універсальності буття. Така ситуація все більше й більше викликає занепокоєння наукового співтовариства, висловлюється думка про те, що обов'язок науки полягає в тому, щоб не допустити трансформації нескінченного підйому в нескінченний спуск. Прагнення до безмежності, що виразилося в створенні наукового методу з присвоюванням відповідних кванторів, не повинне змінитися неухильним і безмежним сповзанням у деградацію. Сьогодні не йдеться про те, що наука оголошує хрестовий похід проти всього того, що в неї включене. Справа в іншому – захист науки від спроб підпорядкувати її псевдонауці, відокремити науку від навколонуки в її різних іпостасях. Заслуговує уваги думка О. Огурцова, який вважає, що спроба розділити наукове й навколонукове знання у XX столітті виявилася невдалою, а критерії демаркації

між ними – розмитими. Соціокультурна ситуація в пострадянській дійсності загрожує небезпеками для науки, вона опинилася на периферії культури. Наукове співтовариство виявилось практично беззахисним, безпосередньо зіткнувшись з окультизмом, магією й просто шахрайством [14, с. 9].

В умовах сучасності наука безпосередньо пов'язана з бурхливим зростанням загального обсягу інформації та значним збільшенням наукових дисциплін. Процес диференціації наукового знання супроводжується негативними тенденціями, які виражаються в паралелізмі та дублюванні досліджень, в однобічності вирішення конкретних завдань, у відмові від використання методів інших наук, у вузькопрофесійній термінології, перешкоджанні взаєморозумінню вчених, що працюють в одній галузі науки, але на різних ділянках, у вузькості спеціалізації, що породжує бачення світу крізь призму частковості спеціальності.

Сучасні технології ЗМІ пов'язані з новими видами техніки, яка в умовах інформаційного суспільства вторглася повсюдно в повсякденне життя людей. Саме ЗМІ здійснюють «шлягеризацію» науки. К. Акопян зазначає, що остання – насамперед, у своїй «прикладній» іпостасі – звертається до техніки, яка за самою своєю суттю не може існувати як езотеричне явище і яка, з одного боку, для забезпечення власного зростання (розповсюдження) потребує залучення найширших народних мас і навіть натовпів, з іншого ж – результатами свого функціонування, а також цілями й завданнями розвитку, звернена до масового споживача (покупця, відвідувача, користувача). Такий підхід дозволяє розглядати поп-науку як науку, яка не стільки прагне до нових знань, скільки намагається справити враження на публіку неймовірними обіцянками, парадоксами, чудесами, передбаченнями жахливих катастроф, щоб таким чином здобути гроші на продовження своїх досліджень. Поп-наука є частиною шоу-бізнесу й повинна жити за його законами. Це профанація наукового знання на догоду обивателю, що користується в нього куди більшим попитом, ніж справжня наука [15].

Поп-філософія як один із напрямків культурних трансформацій поки що перебуває на початкових етапах наукового обговорення у філософському пострадянському просторі, проте зарубіжна філософія ці проблеми поставила набагато раніше.

Зупинимося на роботі Л. Пенто «Філософська журналістика» [16]. Тема філософської журналістики не є принципово новою. Як відомо, вона зароджувалася в Німеччині у XVIII столітті. Саме в Німеччині з'являються перші філософські журнали, які і презентували себе як початок філософської журналістики. Великий внесок у розвиток філософської журналістики зробив Ф. Шеллінг. За його ініціативою й за його редакцією на початку XIX століття з'явилися філософські журнали «Журнал умоглядної фізики», «Критичний філософський журнал» (спільно з Г. Гегелем), «Новий журнал умоглядної фізики». Філософія була присутня на сторінках редагованих ним журналів «Щорічник німецької медицини» та «Загальний німецький журнал для німців». У Росії першими філософськими журналами були «Філософський тримісячник», що видавався в Київському університеті професором Козловим у 1884 році, а в 1912–1914 роках – журнал «Нові ідеї у філософії». Сьогодні узагальнюючої роботи з філософської журналістики як у філософському пострадянському просторі, так і в історії журналістики поки немає.

Аналізуючи сучасний стан філософської журналістики, Л. Пенто підкреслює, що її основне призначення – «вийти на вулицю», натрапити на своє вульгаризоване «єго» та підкоритися думці широкої публіки, тим самим окресливши демаркаційну лінію між класичною, некласичною та постнекласичною філософією, що й призводить до появи поп-філософії. Така вимога пояснюється автором тим, що мас-медіа вторглися у філософське виробництво як в езотеричну галузь, присвоївши собі особливу форму компетентності, здійснюючи вибір співрозмовників, «зірок» і заголовків, тобто дослідник називає атрибуту журналістського

шоу стосовно філософії. Склалася ситуація, коли філософська журналістська діяльність перестала сприйматися як маргінальна, відтепер вона покликана стати ніби частиною звичайних атрибутів кар'єри нового «мандарина». Узявши чи привласнивши собі компетентність у галузі філософії, мас-медіа домагаються визнання, можливості поставити її (філософію) під сумнів, фальсифікувати, створюючи призначений для широкого загалу псевдонім філософії й філософа.

Отже, з'являється новий образ медіативного філософа, який найчастіше використовує емоційний репертуар, необхідний для того, щоб підтримувати зі своїми читачами складні відносини – одночасно спокуси й шантажу. Замість професійної компетентності стали виступати інші її типи, оскільки певній кількості філософів було потрібно змусити інших визнати свій капітал і на інших ринках, що змусило їх підкорятися партнерам, які володіють іншою культурою та мають інші інтереси.

Дуже важливий висновок, який характеризує трансформацію філософії: втрачаючи частину своєї ідентичності через ослаблення внутрішнього контролю, філософія виявляється приреченою на те, що деякі називають «мішаниною», «гібридністю», паразитуванням. Філософи-журналісти, або медитативні філософи, сприяють тому, як наголошується в публікації, що створюється призначений для широкої публіки псевдоімідж філософії та філософа, який служить примиренню двох імперативів: імперативу доступності й імперативу автентичності.

Зміст статті Л. Пенто дозволяє висловити думку, що її автор веде діалог із Р. Рорті з приводу ролі філософії й філософа в нових історичних реаліях, у реаліях постмодернізму. Поп-філософія спирається на масову свідомість (для чого зовсім не обов'язково читати тексти, досить про них чути), на оперування невідпрацьованою системою понять, кожне з яких вимагає маси уточнень, на своєрідну «розкрутку» ЗМІ, що супроводжується описом скандалів, пов'язаних з іменами філософів.

Така спрямованість філософії постмодернізму досить чітко й однозначно представлена у статті Р. Рорті «Філософія й майбутнє». Її аналіз дозволяє стверджувати, що стратегія розмивання меж філософії, яку відстоює Р. Рорті, лежить в основі появи поп-філософії. Він вважає, що в сучасних умовах роль філософа схожа з роллю інженерів, що сучасні філософи, подібно до інженерів і юристів, спочатку повинні з'ясувати, що потрібно їхнім клієнтам. Звернемо увагу на останні слова. По суті, у такому вигляді філософія стає певним видом товару. Р. Рорті вважає, що слід припинити турботу про автономію філософії, відмовитися від бажання провести точні лінії між питаннями, що належать до компетенції філософії, і питаннями політичними, релігійними, естетичними й економічними, слід допустити деяку депрофесіоналізацію у філософії, необхідно перестати піклуватися про чистоту нашої дисципліни [17, с. 31–32]. На депрофесіоналізацію філософії задовго до Р. Рорті звернув увагу Х. Ортега-і-Гассет, зазначивши, що «...філософи є всім, чим завгодно: політиками, педагогами, літераторами, науковцями, але тільки не філософами» [18, с. 142]. Однак у Р. Рорті й Х. Ортеги-і-Гассета зроблені різні акценти: у Р. Рорті цей процес позначений плюсом, а у Х. Ортеги-і-Гассета – мінусом.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що трансформації філософії в інформаційному суспільстві зумовлені різними факторами. Вони відображають інноваційні зрушення як у суспільстві, так і в культурі. Джерелом масовізації науки й філософії в умовах інформаційного суспільства є мас-медіа, функції яких полягають, як вважає Н. Луман, у безперервному породженні та переробленні подразнень, а не в примноженні пізнання, соціалізації чи щеплення нормативного конформізму [19, с. 152].

Мас-медіа в глобальному комунікативному просторі, що й далі розширюється, перетворюють будь-яку проблему, що турбує людей, на товар і розвагу, задають нову конфігура-

цію поп-науки й поп-філософії, в якій провідною формою є шоу. Поп-наука й поп-культура виступають як альтернатива їх класичного академічного образу.

Звертаючись до специфіки сучасної економічної культури в Україні, відзначимо, що в ній поєднуються характеристики колишньої культури командно-адміністративної економіки з елементами ринкової економіки. Дійсно, економічна культура радянського суспільства, що бере свої витoki з культури дореволюційної Росії, була надзвичайно суперечливою. У масових її проявах і в офіціозі були «православ'я, самодержавство, народність», у яких відбилися багатовікове кріпацтво й влада поліцейської держави. Але разом із цим була також високорозвинена соціально загострена духовна культура, яка прагнула до народу й «харчувалася» ним.

Отже, економічна культура того часу об'єднувала як цінності підприємців, орієнтовані на капіталістичну економічну культуру, так і цінності селянства, в яких крайній індивідуалізм поєднувався із сильною господарською орієнтацією. При цьому економічна культура зазнавала надлишкового тиску й домінування цінностей самодержавної бюрократичної влади й безумовної покірності цій владі всього населення. Високорозвинена культура була представлена тонким, «плівковим» культурним шаром інтелігенції [20].

Економічний розвиток значною мірою залежить від загальної культури населення, його грамотності, начитаності, інформованості про те, що відбувається в країні й у світі. Від культури в цьому повсякденному сенсі залежить спроможність населення брати участь у розвитку економіки, адже функцією культури є виховання таких важливих для економіки людських якостей, як компетентність, освіченість, раціональність, відповідальність, надійність, чесність, дисциплінованість. Усі ці й багато інших соціальних якостей людей як суб'єктів економіки визначають соціальний потенціал економіки країни.

Однак культурний аспект економіки проявляється не тільки в цій формі. Крім названих вище загальнолюдських якостей, в усіх сферах суспільства (у сфері політики, релігії, мистецтва, науки, освіти й ін.) й серед людей, які функціонують у цих сферах, формуються особливі типи поведінки, які відображають специфіку таких сфер. Наприклад, у політиці це проявляється у феноменах харизми, лобіювання, лідерства. Це певні риси людей у сфері політики й одночасно риси самої політичної системи, її устрою. Аналогічна ситуація спостерігається і в економіці.

У той же час сучасне інформаційне суспільство значно спрощує завдання розвитку економічної культури всіх ланок держави – від особистості до політичної партії, представників істеблішменту. Так, неважко порівняти обіцянки політика з їх реалізацією, коли він приходить до влади. Також інформаційно задокументованою є поведінка кожної конкретної людини в той чи інший період часу.

Отже, інформаційне суспільство підвищує планку поведінки людини, її наближення до культурних універсалій, надає додаткові можливості для розвитку економічної культури людини й суспільства. Одночасно відбувається й зворотний процес. Саме економічна культура перетворює інформаційне суспільство з техногенного товариства на суспільство глобальної економічної свободи, що ґрунтується на універсаліях економічної культури.

Список використаної літератури

1. Козловски П. Культура постмодерна. Москва: Республика, 1997. 240 с.
2. Кармин А. Философия культуры в информационном обществе: проблемы и перспективы. Вопросы философии. 2006. № 2. С. 52–61.
3. Fukuyama F. The End of History and the Last Man. New York: Free Press, 1992. 418 p.
4. Овсянников А. Философия катастрофы. Мир России. 2000. № 1. С. 49–59.

5. Карнышев А. Психолого-экономические истоки и особенности интернационализма, патриотизма и мультикультурализма. Психология в экономике и управлении. 2017. № 9(1). С. 7–16.
6. Листвина Е. Национально-культурная идентичность и глобализм: Сосуществование и противоречия. Вопросы культурологии. 2017. № 2. С. 12–15.
7. Миронов В. Коммуникационное пространство как фактор трансформации современной культуры и философии. Вопросы философии. 2006. № 2. С. 27–44.
8. Бойко А. Фактор массы и его кумулятивный эффект в современном обществе. Гілея. 2015. № 98. С. 215–218.
9. Дебор Г. Общество спектакля. Москва: Логос, 2000. 184 с.
10. Белик А. Культурология: Антропологические теории культур. Москва: Российский гос. гуманитар. ун-т, 1999. 241 с.
11. Бодрийар Ж. Реквием по масс-медиа. Поэтика и политика. Альманах российско-французского центра социологии и философии Института социологии Российской Академии наук. Москва: Институт экспериментальной социологии, 1999. С. 193–226.
12. Vaudrillard J. The Gulf War Did Not Take Place. Bloomington: Indiana University Press, 1995. 87 p.
13. Давидович В., Жданов Ю. Сущность культуры. Ростов-на-Дону: РГУ, 1979. 264 с.
14. Огурцов А. Постмодернистский образ человека. Человек. 2001. № 3. С. 9–11.
15. Акопян К. Шлягеризация науки. Отечественные записки. 2002. № 7. URL: <http://www.strana-oz.ru/2002/7/shlyagerizaciya-nauki>.
16. Пэнто Л. Философская журналистика. Социологос. 1997. С. 30–35.
17. Рорти Р. Философия и будущее. Вопросы философии. 1994. № 6. С. 29–34.
18. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. Москва: АСТ, 2016. 256 с.
19. Луман Н. Реальность масс-медиа. Москва: Практис, 2005. 204 с.
20. Головаха Є., Паніна Н. Пострадянська деінституціоналізація та становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2001. № 4. С. 5–22.

THE ROLE OF ECONOMIC CULTURE IN THE INFORMATION SOCIETY

Natalia Rudan

*South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky,
Department of Philosophy, Sociology
and Management of Social Cultural Activities
Staroportofrankivska str., 26, 65020, Odesa, Ukraine*

The article deals with the peculiarities of the development of economic culture in the information society. The author emphasizes the distortion of social space through the media that transformer it as a modern society, and its economic culture and leads not only to globalization but also to antimony. That is, there is mediation of economic culture, the mediation of philosophical thought, which negatively affects the modern society in the context of understanding true values. For the modern Ukrainian society is extremely important, from the point of view of the author, cultural universals that form the essence of direct and inverse relationship between economic culture and the information society.

Key words: economic culture, information society, cultural globalization, megatrends development, pop-science, pop-philosophy, cultural universals.

УДК 17:316.32

ПРАКТИЧНИЙ ВИМІР ПРИНЦИПУ НЕНАСИЛЛЯ: ЕТИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Тетяна Сагановська

*ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника», кафедра філософії, соціології та релігієзнавства
вул. Шевченка, 57, 76018, м. Івано-Франківськ, Україна*

У статті розглянуто позиції авторів щодо можливості практичного застосування принципу ненасилля, а також проаналізовано алгоритм такого використання; висвітлено історичний досвід ненасилля на прикладі систем М. Ганді та М.Л. Кінга; підкреслено практичний потенціал принципу ненасилля.

Ключові слова: принцип ненасилля, практика ненасилля, сатяграха, ненасильницькі методи.

Тема ненасилля досить популярна в різних сферах суспільного життя й викликає все більше зацікавлення в сучасних дослідників. Актуальність осмислення й реалізації принципу ненасилля зумовлена тим, що насилля продовжує проявлятися у різноманітних формах: фізичній, моральній, психологічній; у стосунках між людьми на рівні як держав, груп, так і окремих індивідів. Усвідомлення того, що насильницька поведінка призводить до руйнівних наслідків, висуває альтернативу – необхідність практичного використання принципу ненасилля як шляху до діалогу, компромісу, досягнення консенсусу та злагоди. Саме це посилює інтерес не тільки до теоретичного осмислення принципу ненасилля, а й до різноманітних аспектів його практичного виміру.

Особливе місце проблемі практичного втілення ненасилля відведене у філософських поглядах і системах М. Ганді [1], М.Л. Кінга [3; 4] і Д. Шарпа, у працях яких викладено сутність, мету та механізми окремих політичних методів і правил ненасильницьких дій.

На сучасному етапі практичний вимір ненасилля досліджують такі науковці, як Р. Апресян, В. Бех, А. Гусейнов [14], А. Перцев [7], В. Садикова [6], Ж. Семлен, В. Сікірін [9], В. Стюпін [10], О. Шахова [13]. Вони, зокрема, звертають увагу саме на ненасилля як альтернативу багатьом сучасним способам вирішення міжнародних проблем і ставлення до дійсності.

Так, російський етик А. Гусейнов стверджує, що ненасилля виступає не тільки складним духовним утворенням, а й конкретною діяльністю, яка має свою логіку, форми та фази розвитку й потребує величезних інтелектуальних і вольових зусиль. Науковець стверджує, що в цьому аспекті ненасилля вивчене ще дуже погано порівняно з насиллям: «Насправді в сучасних суспільствах є тисячі навчальних і наукових закладів, які вивчають насилля й навчають насилля, починаючи з елементарних збройних прийомів і закінчуючи стратегією ядерної війни. На історію, на минуле й особливо на теперішнє й майбутнє не можна дивитися крізь збройний приціл. Стосунки між людьми й народами базуються не тільки на ворожості та ненависті. Вони характеризуються також досвідом мирного співробітництва та конструктивного діалогу» [14, с. 54].

Натомість французький історик Ж. Семлен вважає, що насилля притаманне людині від природи, проте ненасильницька практика, на його думку, є можливою. Така практика не є чудодійним засобом, ненасилля уявляється як реальний шлях виходу із насилля [7, с. 47].

Серед вітчизняних дослідників, які аналізували принцип ненасилля, можна виділити В. Дудченка [2], С. Кримського [12], В. Малахова [5]. Усі автори одностайно підкреслюють важливість і необхідність феномена ненасилля в міжлюдських стосунках сьогодення.

Так, відомий історик філософії С. Кримський вважає ненасилля філософією та способом життя, «які на основі верховенства правди й любові припускають особисті, соціальні та міжнаціональні зміни заради подолання несправедливості в досягненні миру та мирення» [12, с. 102].

Український етик В. Малахов також відзначає важливість цього принципу та вказує на необхідність перегляду вчення про ненасилля у вирішенні сучасних моральних проблем: «До такого перегляду закликали, кожен по-своєму, Л. Толстой і А. Швайцер, М. Реріх і М. Ганді <...> перегляд поступово стає реальністю, дедалі відчутніше заявляє про себе у філософії, культурі, урешті-решт – і в повсякденному нашому світовідношенні. Крок за кроком ми всі вчимося – бо інакше вже не можна! – поважати права людини» [5, с. 285].

Якщо уважно проаналізувати позиції авторів, то виявиться, що вони здебільшого звертали увагу на теоретичне обґрунтування принципу ненасилля, погоджуючись із можливістю його практичного застосування. Проте конкретний практичний вимір ненасилля та його етико-філософський аспект розглядаються меншою мірою, що вказує на необхідність здійснення такого ґрунтового аналізу, адже саме в практичному плані ненасилля може стати дійсно ефективним ключем до розв'язання багатьох проблем сучасності. Саме тому метою статті є етико-філософський розгляд практичного виміру ненасилля.

У філософській літературі поняття «ненасилля» тлумачиться як етична категорія, а також пов'язується переважно з релігійними доктринами, пацифістськими рухами й відповідними етико-філософськими поглядами: «Ненасильство – морально-етичний принцип, одна із засадничих соціальних цінностей, що стверджує відмову від спричинення шкоди (зла, болю, страждання) іншим людям. Антиподом ненасильства є насильство. В основі філософії ненасильства лежить заперечення брутальної сили як засобу досягнення цілей, підґрунтя влад і управління» [11, с. 417].

Ненасилля – не сталий феномен, а явище, яке історично розвивалося, змінюючи свої зміст і форму. Починаючи від ідеї Л. Толстого «непротилвення злу силою» й закінчуючи сучасним етико-релігійним ученням Г. Кюнга про всесвітню етику та місце ненасилля в ній, усі наявні теоретичні системи об'єднують однакову ціль – можливість виходу й ефективність теорії ненасилля в практичній площині.

Однозначної відповіді серед дослідників немає досі. Одні вважають теорію ненасилля практично непридатною, називаючи її утопією; на думку інших, вона є дієвою та досить перспективною, вони розглядають ненасилля як етичний ідеал.

Так, дослідниця О. Шахова вважає, що ідея реалізації ідеалу ненасилля в суспільстві є не просто можливою, а й необхідною. На її думку, для цього необхідно сформулювати правильне й точне визначення ненасилля, яке має означати активність і сміливість кожної людини відмовитися від агресії та насилля [13, с. 128].

Натомість російський дослідник конфліктології А. Перцев вважає ідею ненасилля утопією й ідеалізованою філософією, яка не може дати позитивних результатів. Проте вчений не заперечує й того, що «концепції філософів ненасилля можуть бути корисними й цінними в тій частині, в якій вони доводять безкорисливість силового вирішення проблем, неефективність придушення конфліктів без усунення причин, які їх викликали» [7, с. 33].

Розбіжності у ставленні до можливості практичної дієвості ненасилля мають глибоке підґрунтя. Справа в тому, що зазначена проблема стосується ширшого загальнофілософського питання можливості втілення моральних принципів у конкретних практичних си-

туаціях людського життя. Із соціологічного чи політичного погляду мораль нічого не може запропонувати для соціальної дії. Однак з етичного погляду мораль задає певний стандарт (ідеал) взаємин між людьми. Цей стандарт орієнтує людину в поведінці з іншими. Недарма ще починаючи від Платона етика розглядається як шлях. Його вчення про Ерос, який повинен був об'єднати землю й небо, перекинувши міст від ілюзорного світу до справжнього, дало поштовх до розуміння моралі як руху до вдосконалення, як сили, що веде людину до кінцевої цілі, вищого блага (щастя, бога чи чогось іншого). Саме тому кожна етична теорія вміщає в собі не тільки певну систему норм, а й способи їх реалізації.

Це саме стосується й етики ненасилля, яка переводить мораль у практичну проєкцію, причому навіть у такі галузі практики, які найбільше чужі моралі, як, наприклад, політика. Недарма російський філософ А. Гусейнов підкреслює: «Етика ненасилля являє собою теоретизування в термінах життя, вона є одночасно й теорія, і практичне зусилля» [14, с. 45].

Строго кажучи, як моральний принцип ідея ненасилля нічого нового не повідомляє. Її етичний і нормативно-ціннісний зміст у більш широкій версії відомий завдяки тому комплексу ідей, який називають етикою любові. Однак у вченні про ненасилля логіка моралі конвертується в логіку масової соціальної дії. Цим і оригінальна така ідея.

Крім цього, етика ненасилля містить ще один не менш важливий аспект – вона пов'язує в один нерозривний ланцюг спасіння людини й спасіння всього світу, вважаючи, що шлях до такого спасіння пролягає саме через ненасилля. Це означає, що вона виступає як загальною, так і індивідуальною парадигмою поведінки. У цій єдності й полягає її своєрідність і як суспільної всезагальної практики, і як практики окремої людини.

Так, український дослідник принципу ненасилля В. Дудченко зазначає, що «ненасилля як принцип ставлення людини до людини не обмежується рівнем міжособистісної взаємодії, а як філософсько-культурологічний потенціал людства проростає в усі сфери життя – природну, суспільну, державну, культуротворчу, політичну, релігійну» [2, с. 95].

Принцип ненасилля на практиці починається з конкретної людини, утілюючись у загальносуспільну діяльність. Цей процес включає три складові частини:

- 1) формування ідей, думок і знань про ненасилля (усвідомлення цінності ненасилля та його ефективності й потенціалу в спілкуванні з іншими людьми);
- 2) індивідуальну практику конкретної особи (відмову від агресії та насилля конкретної людини під час вирішення конфліктних ситуацій);
- 3) загальну практику ненасилля (прийняття ненасильницьких принципів і методів людською спільнотою та їх використання в різних сферах суспільного життя) [8].

Саме в цьому ключі ми і вбачаємо закладений у сучасному принципі ненасилля потенціал особливої суспільної практики, спрямованої на свідоме використання вищих моральних принципів і цінностей в усіх сферах суспільного життя. Як зазначає А. Гусейнов, «ненасилля – це практика розширення сфери застосування моральних принципів із особистісної сфери в суспільну» [14, с. 54].

У той же час теорія ненасилля неодноразово доводила свою ефективність в історії: приклади сат'яграхи, боротьби афроамериканців, «оранжевих революцій». Недарма дослідник В. Стюпін підкреслює, що заклики до ненасилля повинні бути вмотивовані конкретним історичним досвідом [10, с. 77], адже саме практична частина ненасилля може довести те, що теорія не є ефемерною.

Ненасильницькі акції – це альтернативний непокірності та насиллю спосіб поведінки в конфліктній ситуації, який цілком може бути осмислений як конкретна тактика добра в боротьбі зі злом, практична етика любові й співпраці. На це вказував і один із найпер-

ших відомих практиків і фундаторів принципу ненасилля – Махатма Ганді. Так, мислитель у праці «Сат'яграха» підкреслював: «Революція без застосування насилля – не програма захоплення влади. Це програма перетворення взаємин між людьми, яка веде до передачі влади» [1, с. 170]. Ключовою в морально-етичному плані в наведеному твердженні є теза «програма перетворення взаємин між людьми», адже вчення про сат'яграху передбачало всезагальну зміну через індивідуальне вдосконалення, яке включало в себе конкретні практичні настанови, дотримуватись яких повинна кожна людина. Серед них, зокрема, ненасилля (ахімса), правдивість (саг'я), недопущення крадіжок, доброчесність (брахмачар'я), відмова від власності (апаріграха), фізична праця, помірність, безстрашність, повага до всіх релігій, самодисципліна, аскетизм (тапаз), невизнання недоторканності.

Якщо заглибитися в роздуми про кожен із цих настанов, то можна зрозуміти, що в їх основі лежить ахімса (ненасилля щодо себе, оточуючих і суспільства) як своєрідний спосіб примноження добра у світі найбільш безболісним шляхом, який потребує мужності, мудрості та розбірливості.

Ми можемо простежити логіку роздумів Ганді про застосування сат'яграхи та побачити, що в істинному розумінні сат'яграха є дійсно внутрішньою духовною практикою, яка здатна поширюватися на все суспільство: «Кожен може звернутися до сат'яграхи, і вона може бути застосована майже в усіх ситуаціях. <...> Батько й син, чоловік і дружина постійно вдаються до сат'яграхи у своїх стосунках один з одним. Коли батько сердиться й карає сина, той не хапається за зброю, а перемагає батьківський гнів послухом. Ми можемо подібним чином звільнитися від несправедливих законів уряду, вважаючи закон несправедливим, але приймаючи покарання, яке стане наслідком його невиконання. Ми не маємо збройних нападів на представників адміністрації й відбирати в них владу, а хочемо тільки позбутися несправедливості, вони одразу будуть підпорядковані нашій волі» [1, с. 172].

Так, М. Ганді розробив конкретні правила поведінки, які лежать в основі сат'яграхи.

1. Покладатися на себе чи не потрапляти в залежність від тих, чию діяльність у принципових питаннях руху неможливо контролювати.

2. Тримати у своїх руках ініціативу: навіть у момент очікування реакції опонента продовжувати вчиняти активні конструктивні дії.

3. Постійно вести інформаційну пропаганду.

4. Скоротити до мінімуму свої вимоги, але ніколи не поступатися в головному.

5. Уникати статичних ситуацій.

6. Усебічно вивчати слабкі місця свого руху.

7. Ніколи не відмовлятися від пошуку шляхів співпраці з опонентами. Нехай метою буде не опонент і перемога над ним, а проблема, яка стоїть перед вами [1, с. 174].

Саме цими правилами послуговувалися прибічники Ганді в боротьбі за незалежність Індії від Великобританії. Сам Ганді неодноразово підкреслював, що сат'яграха – це сама практика та дія, адже ненасилля вимагає проявів у думках, словах і діях. Саме така узгодженість необхідна для успішної реалізації цієї філософії.

Таким чином, сутність сат'яграхи становлять саме ненасильницькі принципи. Вони є тією творчою й активною силою, яка завдяки тому, що не використовує насилля як засіб вирішення конфліктів, є дійсно революційним методом для тих, хто прагне змін.

Надалі ідея ненасилля стала відомою як масова соціальна практика – як стратегія й техніка соціально-політичної боротьби, вирішення конфліктів і посередництва, цивільного (невійськового) опору агресору. Вона не обмежувалась одним лише принципом, а виступала як політична боротьба, в основі якої лежить мораль.

Так, послідовник М. Ганді, американський ідеолог ненасилля Мартін Лютер Кінг, продовжуючи лінію індійського мислителя, використовує ненасильницькі методи в соціально-політичній площині. Його концепція складається із конкретних правил поведінки людей, які йдуть ненасильницьким шляхом.

1. Чітко визначте свої цілі. Для початку слід звернути увагу на будь-які конкретні прояви несправедливості й обговорити їх із дійсно простих і ясних позицій.

2. Ведіть чесну гру й слухайте опонента. Для досягнення своєї мети необхідно завоювати повагу опонента. Поводьтеся таким чином, щоб опонент відчував до вас повагу завдяки вашому бережному ставленню до істини й справедливості.

3. Любіть ворогів своїх. Істинна справедливість запанує тоді, коли люди відмовляються жити в суспільстві гноблення людини людиною, а не тоді, коли люди, живучи в подібному суспільстві, знищують один одного.

4. Залишайте своїм опонентам шляхи для відступу. Будьте терплячі до їхніх слабкостей, комплексів і побоювань [4].

Усі ці правила ґрунтуються на таких етико-філософських чеснотах, як справедливість, відкритість, розуміння та терпеливість. На цих самих чеснотах базуються й шість стратегічних прийомів, які чітко окреслив Кінг у своїй праці «Шлях до свободи». Ці прийоми окреслюють усі правила та застереження, яких повинен дотримуватися опонент, ведучи ненасильницьку кампанію.

Крім цього, на думку М.Л. Кінга, практика ненасилля – це шлях не для боягузів, а для сильних людей, які завдяки активному непротивленню злу прагнуть не знищити противника, а завоювати його любов і взаєморозуміння: «Ви маєте заявляти: «Я настільки сильно прагну знищення цієї несправедливості, що я готовий до будь-яких страждань в ім'я того, щоб досягти своєї мети», замість того, щоб сказати: «Я настільки сильно прагну знищення цієї несправедливості, що я змушу свого опонента страждати, аби моя мета була досягнута». Готовність до того, що опонент може проявити щодо вас насилля, і готовність переносити страждання часто можуть бути вирішальними факторами для досягнення мети. Різні форми опору забезпечують ясність моральної позиції, що зміцнює мужність демонстрантів і викликає загальну повагу» [3, с. 146].

Саме тому наріжним каменем усієї ненасильницької кампанії Кінга була любов і самопожертва в ім'я справедливості. Успішно організований ним Рух за громадянські права афроамериканців доводить дієвість ненасильницьких методів на практиці.

Значно доповнює алгоритм, створений М.Л. Кінгом, «Макіавеллі ненасилля», як його називали, американський професор політології Джин Шарп. У праці «Від диктатури до демократії» він викладає свою концепцію боротьби з владою, доповнюючи її довгим переліком різноманітних практичних ненасильницьких методів. Саме ця книга стала настільною для творців сучасних революцій у країнах СНД. Такою само високою була її роль і в революціях 2011 р. на Близькому Сході, а все тому, що Шарп переконливо доводить, що за допомогою простих ненасильницьких методів можна зробити державний переворот, скинути тиранічну владу без кровопролиття і з мінімальними матеріальними та моральними втратами.

Шарп описує в додатку до своєї книги методи ненасильницьких дій, розділяючи їх на методи ненасильницького протесту й переконання, методи відмови від соціального співробітництва, методи відмови від політичного й економічного співробітництва, методи ненасильницького втручання [6, с. 51]. У такий спосіб він максимально розширює спектр можливостей ненасильницького впливу, поширюючи його на найрізноманітніші сфери життя.

Таким чином, конкретні приклади з історії доводять, що ненасилля виступає не тільки складним духовним утворенням, а й конкретною діяльністю, методи якої можуть вико-

ристовуватися як елемент тактики в проведенні будь-якої акції або ж виступати життєвим принципом. Ненасилля в тому вигляді, якого воно набуло в теорії й практиці у ХХ ст., є ефективним засобом вирішення суспільних конфліктів, насамперед тих, які зазвичай вирішуються із застосуванням насилля, а також цілком конкретним способом відповідально-го існування в сучасному світі.

Незалежно від того, як розглядати ненасилля, ефективність відмови від насилля дуже висока. Використання ненасильницьких методів накладає на нас певні зобов'язання, оскільки ми повинні відповідним чином будувати свої взаємини з людьми, а також вірити в деякі принципи, які не є традиційними чи досить легкими для розуміння, у принципи, які містять у собі щось значно більше, ніж просте досягнення будь-якої тактичної вигоди.

У своїй прикладній частині ненасилля являє собою метод соціально-практичних дій конструктивного вирішення проблем зовнішнього і внутрішнього характеру, які виникають у суспільстві. Етика ненасилля задає своєрідну ідейну основу для застосування моральних принципів до соціальної практики й морального забезпечення зусиль із перетворення суспільного життя, продуктивної соціальної взаємодії між людьми, що мають різні інтереси та дотримуються різних поглядів. У цьому й полягає неминуще значення ненасилля.

Список використаної літератури

1. Ганди М. Сатьяграха. Ненасиліе: філософія, етика, політика. М.: Наука, 1993. С. 167–174.
2. Дудченко В. Ненасильницький шлях розвитку людства в сучасних умовах. Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності: збірник наукових праць, випуск 18 / відп. ред. М. Бровко, О. Шутов. К.: Видавничий центр КНЛУ, 2007. С. 93–98.
3. Кинг М. Есть у меня мечта... Избранные труды и выступления / пер. С. Шифриной, Ж. Ямпольской. М.: Наука, 1970. 225 с.
4. Кинг М. Філософія ненасилія: Шість принципів (із книги «Путь к свободе»). URL: <http://christian.by/stati/224-shest-printsipov-nenasiliya-iz-knigi-put-k-svobode-martinalyutera-kinga>.
5. Малахов В. Етика. К.: Либідь, 2002. 384 с.
6. Садыкова В. Насилие и ненасилие: теория и реальность. Вестник Челябинского государственного университета. Философия. Социология. Культурология. № 4. 2012. Вып. 23. С. 49–53.
7. Перцев А. Странная философия ненасилия. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1021714>.
8. Практическое пособие по ненасилию. Подгот. организацией «Американские мирные испытания». URL: <http://www.politnauka.org/library/dem/nonviolence.php>.
9. Сикирин В. Потенциал и перспектива ненасилия как особой формы общественной практики. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/potentsial-i-perspektiva-nenasiliya-kak-osoboy-formy-obschestvennoy-praktiki-1>.
10. Стёпин В. Цивилизация и культура. СПб.: СПбГУП, 2011. 408 с.
11. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди; гол. ред. В. Шинкарук. К.: Абрис, 2002. 742 с.
12. Чайка Т. Бесіди з Кримським. «Екзистенційне крещендо». Філософська думка. 2011. № 6. С. 98–104.
13. Шахова О. Историко-культурологическая роль ненасилия в реализации идеала: дис. ... кандидата культурологии: 24.00.01. Нижневартговск, 2003. 169 с.
14. Етика ненасилия. Материалы международной конференции / под общ. ред. А. Гусейнова, отв. ред. Р. Апресян. М.: Философское об-во СССР, 1991. 68 с.

**PRACTICAL MEASUREMENT OF THE PRINCIPLE OF NONVIOLENCE:
ETHICAL AND PHILOSOPHICAL ASPECTS**

Tetiana Sahanovska

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
Department of Philosophy, Sociology and Religious Studies
Shevchenko str., 57, 76018, Ivano-Frankivsk, Ukraine*

In the article are considered the authors' positions on the possibility of practical application of the principle of nonviolence; the algorithm of such use is analyzed; the historical experience of nonviolence on the example of systems is highlighted M. Gandhi and M. King; the practical potential of the principle of nonviolence is emphasized.

Key words: nonviolence principle, nonviolence practice, satyagraha, non-violent methods.

УДК 232.1

ХРИСТОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА ХАЛКІДОНСЬКОГО СОБОРУ

Олег Соколовський

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
історичний факультет, кафедра філософії
вул. Велика Бердичівська, 40, 10008, м. Житомир, Україна*

На засадах діяльності Халкідонського собору виявлено догматичний спосіб з'єднання Божественної та людської природи в єдиній Особі Ісуса Христа, сформульований у Халкідонському оросі. Проаналізовано трансформацію христологічних ідей, які завершили довготривале протистояння олександрійської й антиохійської богословських шкіл, визначено актуальність догматичних настанов Халкідонського собору для сучасних христологічних систем.

Ключові слова: христологічна доктрина, сотеріологія, теологія, догматика.

Висловлені в донікейській період основні ідеї христології були трансформовані відповідно до умов християнської теології. Тринітарні дискусії періоду Вселенських соборів були тісно пов'язані з основним христологічним питанням про з'єднання Божественної та людської природи в Христі. Попередня богословська традиція обґрунтовувала доктрину на основі новозавітного Писання чи ідей, які не суперечили їх ученню. Це й визначило зміст христологічних концепцій, у яких проявилися теологічні позиції різних світоглядних шкіл і їх послідовників. Однак християнська церква не могла протиставити логічне та несуперечливе вчення тим безкомпромісним релігійно-догматичним підходам, які підривали сакральне ядро християнства як релігії.

Діяльність Першого Нікейського, Першого Константинопольського та Ефеського Вселенських соборів засвідчила всю складність христологічної проблематики, яку християнські богослови намагалися вирішити шляхом догматичного закріплення в Нікео-Константинопольському Символі віри. Еволюція христологічної доктрини та її утвердження відбувалися через намагання богословів відмежуватися від аріанства й аполінаризму, які на місце людського розуму Христа помістили Логос, на основі чого виокремлювали в Ньому одну природу.

Визначивши основоположну проблематику христологічної доктрини перших Вселенських соборів, перейдемо до аналізу догматичного способу з'єднання двох природ у єдиній Особі Ісуса Христа, сформульованого на Халкідонському оросі. У нашому дослідженні ми будемо розглядати трансформацію христологічних ідей, які завершили довготривале протистояння олександрійської й антиохійської богословських шкіл, відзначимо важливість догматичних настанов Халкідонського собору для сучасних христологічних систем.

Дослідження христологічних позицій представників Халкідонського собору в значимій для нас площині розпочнемо з богословських суперечок середини V ст., оскільки науковці подальший розвиток христологічних ідей відносять до монофізитства. Зауважимо, що монофізитство розглядається в двох значеннях – богословському й історичному, при цьому утверджується така позиція: «У першому випадку застосування цього терміна є виправданим, у другому, мабуть, що ні, бо історичне монофізитство є швидше розколом» [1, с. 101]. У нашому дослідженні монофізитство розглядається виключно в христологіч-

ному контексті: «Ідеї Божественного єства Бога Слова, Його безумовної єдності та самототожності до й після Втілення. Однак, не маючи можливості відкинути подвійність єств як факт, монофізитська думка всі свої зусилля спрямовує на утвердження й обґрунтування єдності єства» [2, с. 88]. Таким чином, Єфеський собор, який утвердив богослов'я Кирила, не розв'язав проблем, поставлених антиохійською христологією.

Відзначимо, що більшість дослідників схильні вбачати в христологічній доктрині Аполінарія початки ідейного становлення монофізитства: «Сутність монофізитства зводилася, вочевидь, до початкової тенденції найсуворішого, без будь-яких на перших порах поступок, проведення термінології Аполінарія» [3, с. 76–77]. Однак своєрідно потрактована формула «одна природа Слова Бога втілена» в христології Кирила Олександрійського знайшла свою рецепцію саме в ученні Константинопольського архімандрита Євтихія, якого вважають основоположником монофізитства. Цієї позиції дотримуються не всі дослідники, вважаючи Євтихія «ані засновником, ані центральною фігурою цього руху <...> за відсутності богословського таланту» [4, с. 30]. Ми не поділяємо думки, яка зауважує низький рівень богословської освіти, оскільки подальший аналіз христологічних роздумів Євтихія засвідчує протилежне.

Після смерті в 444 р. Кирила Олександрійського ситуація в Церкві істотно змінилася, коли Олександрійським архієпископом став племінник Кирила, Діоскор. Для багатьох дослідників його діяльність відзначилася суперечливими моментами. З одного боку, Діоскор не вирізнявся особливими задатками в богослов'ї, це спонукало його до підтримки монофізитської ідеології, з іншого – він наполегливо відстоював авторитет олександрійської кафедри та вважався ревним послідовником справ Кирила. Проте, не будучи талановитим богословом, за оцінкою церковних істориків, він у монофізитській суперечці силою свого впливу на імператора Феодосія II відіграв роль скоріше фундатора руху, аніж був його ідейним натхненником.

У період архієпископства Діоскора проти рішення Єфеського собору виступив монах із Константинополя Євтихій, який у вченні посилався на формулу Кирила Олександрійського «одна природа Бога Слова втілена», замінюючи слово «втілена» на «сполучення». Тому головна ідея христології Євтихія зводилася до твердження, що до сполучення в Ісусі Христі було дві природи, а після – одна. Євтихій вважав, що в утіленні зустрічаються Божественна й людська природа й саме в з'єднанні відбувається поглинання людської природи Божественною. На його думку, вести мову про людську сутність у Христі немає сенсу. Христос справді взяв на себе людську природу; тому можна стверджувати про дві природи Христа до його сполучення, але після сполучення існувала тільки одна природа Христа – Божественна [5, с. 606]. Таким чином, монофізитство сповідувало, що Христос – Бог, а Його людський вигляд є примарним. Тому Євтихію приписують думку про людську природу Христа, прийняту від Матері, яка розчинилася в природі Божества, подібно до краплі меду в океані, і втратила своє буття.

У христологічній доктрині Євтихія Діоскор побачив активного послідовника олександрійської богословської думки й надав йому повну підтримку. Навіть у проповідях Діоскор не лише повторював учення Євтихія, а всіляко намагався їх просувати в церковному середовищі. Небезпідставно церковний клір вбачав у христології Діоскора та Євтихія міркування, яке прямо суперечило християнським положенням, затвердженим попередніми Вселенськими соборами. Будь-яке звинувачення Діоскора й Євтихія в пропаганді ідей, несумісних із християнським віросповіданням, оскаржувалося в жорсткій формі й трактувалося як поширення несторіанства. Діоскор усвідомлював, що повага й авторитет Кирила слугують надійним захистом для нього від різних обви-

нувачень, це надавало йому запалу для здобуття слави та ваги в богословському середовищі, тим самим посилюючи полемічну риторику.

Проте під час Константинопольського собору 448 р. під головуванням єпископа Флавіана вчення Євтихія було засуджене, після чого він відзначив: «Після народження Ісуса Христа я поклоняюся одній природі, тобто природі Бога, що прийняв тіло й став людиною» [6, с. 54]. Він рішуче відкидав учення про дві природи в Христі, це, на його думку, суперечить Святому Писанню й ученням Отців Церкви: «Я читав блаженного Кирила, святих отців і святого Афанасія: вони визнавали дві природи перед сполученням, а після сполучення та втілення вони визнавали вже не дві, а одну» [7, с. 80]. Учення Євтихія, де відкинуто термін «єдиносущний із нами», спонукало до висновку, що людська природа Христа була лише уявною, а тому, на думку більшості богословів, він проповідував докетичну модель христології. Із твердження про дві природи перед поєднанням і тільки одну після зроблено такий висновок: або дві природи мусили злитись у щось третє, або Божа природа поглинула людську.

Однак засудження Євтихія здавалося відмовою від кирилівського богослов'я. Діоскор Олександрійський, скориставшись невизначеною поведінкою імператора Феодосія II, домогся зміщення Флавіана, реабілітації Євтихія й засудження наполегливих захисників «двох природ після з'єднання», а саме Феодорита Кірського й Іви Едеського, скомпрометованих колишньою дружбою з Несторієм. Такими були рішення «Розбійницького Собору» 449 р. в Ефесі, проведеного під керівництвом Діоскора, задля збереження чинності й авторитету олександрійського богослов'я. Тільки смерть імператора Феодосія II змогла змінити ситуацію на краще [8, с. 248–253].

Незважаючи на реабілітацію христологічної концепції Євтихія, після Халкідонського Собору монофізити усвідомили сумнівність богословської системи свого наставника. Євтихій застосовував теорію до індивідуальної природи Ісуса, тобто Христос-Бог прийняв природу людини-Ісуса, а не людини в цілому. Це призводило до перегляду християнської сотеріології й основи діяльності самого Христа. Для Церкви завжди була важлива думка, що Христос прийняв природу людини в усій своїй повноті, обожив її й урятував людство від гріхопадіння. Якщо ж Христос утілювався лише в одній людині, тоді його місія порятунку людства зводиться нанівець. Саме за це вчення монофізити, як і Халкідонський собор, наклали на Євтихія анафему. Подібна доля чекала його прибічника Діоскора, який повторював проповіді Євтихія, не звертаючи уваги на богословську колізію. Однак для монофізитів піддати анафемі Діоскора означало втратити свого лідера й провідника. На захист останнього став антіохійський патріарх Севір, який переконував, що Діоскор став жертвою підступності Євтихія.

Таким чином, у середині V ст. сформувалися передумови, які вимагали від християнських богословів прийняття рішучих заходів із метою вирішення христологічного питання, навколо якого відбувалися постійні маніпуляції різних церковних діячів. Особливу небезпеку в цей період для християнської церкви становило монофізитство, послідовники якого вправно викривляли тексти Святого Письма й попередніх Вселенських соборів, відстоювали свої богословські позиції, відкидаючи єдиносущність Христа й людства. Тому необхідно було чітко розмежувати християнство й несторіанство, з одного боку, і християнство та монофізитство – з іншого.

IV Вселенський собор вважається знаменною подією в церковній історії через систематичне розкриття догмата про поєднання двох природ у Боголюдині. Собор був скликаний при імператорі Маркіані, який виражав погляди православного богослов'я, опозиційного олександрійському вірвченню. Відповідно до едикту імператора, початковим місцем

його проведення була обрана Нікея, але незабаром місце засідань було перенесене в передмістя Константинополя – Халкідон. Собор 451 р., в якому взяло участь п'ятсот єпископів, не викликав Євтихія, тим самим продемонструвавши, що вся Східна Церква, за винятком Єгипту, рішуче відкидає монофізитство [9, с. 176–177].

Варто відзначити, що на відміну від своїх попередників, імператор Маркіан по-верхово орієнтувався в догматичних положеннях християнської церкви, натомість його дружина Пульхерія, сестра Феодосія II, добре усвідомлювала наслідки догматичних суперечок для майбутньої долі імперії. Саме тверда православна позиція царюючого подружжя дозволила прийняти соборне рішення, яке ознаменувало собою справжнє торжество православ'я. Проте не варто перебільшувати роль імператорської влади та міру їх впливу на хід засідань і на загальну течію процесів на Соборі. Як зауважив В. Болотов, «імператори в епоху аріанських суперечок втручалися в догматичні спори за своєю волею. У V – VI ст. імператори втручалися в суперечки Халкідонського Собору лише за прикрої необхідності» [10, с. 372]. Головною метою скликаного Собору було вирішення христологічного питання про способи з'єднання Божественної й людської природ в Особі Ісуса Христа.

За кількістю учасників IV Вселенський собор був найбільшим зібранням у давньо-християнському світі й нараховував, за свідченнями, від 520 до 630 чоловік [6, с. 55]. Однак головним досягненням Собору було затвердження постанов, які мали вагомий вплив на подальший розвиток християнського віровчення, «його доктринальне значення поступається тільки значенню Нікейського собору» [11, с. 488]. Головою Собору був обраний єпископ Константинопольський Анатолій.

Перше завдання, яке вирішували його делегати, торкалося діяльності «розбійницького собору» 449 р. в Ефесі та винесення судового рішення його організаторам. Під час засідання Діоскор був звинувачений Євсевієм Дорілейським у насильницькому характері собору, у результаті чого Отцями зібрання він позбавлявся права голосу й потрапляв у число підсудних. Крім того, на Діоскора надійшла скарга від єгипетських єпископів зі звинуваченням у зловживанні владою. За словами Ф. Тернавського, ставши свідками таких подій, його послідовники «цілими натовпами залишали його й переходили з правої сторони Собору на ліву, за виключенням лише деяких єгипетських єпископів. Уряд і римська кафедра виступили проти нього, через підрив авторитету Маркіана в патріархаті, зневажливе ставлення до папських делегатів і відмову читати догматичне послання папи Лева на соборі. Цього гріха не міг пробачити та забути папа Лев» [9, с. 178]. Суд над Діоскором завершився обвинуваченням і позбавленням сану, а всі постанови соборів, де він головував, скасовувалися. Щодо інших членів розбійницького собору, які підписали його рішення, Халкідонський собор виправдав їх через розкаяння останніх у своїх діях [7, с. 11].

Головною темою й завданням Собору все ж було врегулювання й затвердження христологічної догми, зміст якої не повинен піддаватися сумніву та позбавляв можливості подальших маніпуляцій цією проблематикою. Більшість присутніх єпископів висунули протест проти формулювання нового Символу віри, оскільки це передбачало спростування христологічної концепції Кирила Олександрійського, чий авторитет був беззаперечним. Отці Собору також категорично відмовилися використовувати антиохійську термінологію в новому віроповчальному формулюванні, беручи до уваги передумови виникнення опозиційних християнству релігійних рухів. Вони вважали достатнім для врегулювання христологічного питання використання Нікейського Символу віри, догматичних настанов Кирила та канонічних послань Лева. Представники імператора розуміли, що прийняття нової доктрини й затвердження її єпископами накладе на них обов'язок виконання рішення Собору, тому й домагалися його схвалення.

Безкомпромісним рішенням учасників Собору стало використання західної христології, яка включала вимогу застосування нової термінологічної системи – введення відмінностей між поняттями «природа» й «іпостась». Подібний крок безпрецедентний у богословському протистоянні антіохійської й олександрійської шкіл. За словами І. Мейендорфа, «цей Собор увійшов до історії Церкви як найбільш яскравий зразок «соборності», що дозволяє Церкві відкривати та формулювати справді «кафолічність» понять, слідуючи вселенській Істині віри, яку не в змозі виразити окремі традиції» [12, с. 26].

Таким чином, завдяки спільній позиції Отців собору був сформульований Халкідонський орос, який у змісті поєднав усі попередні христологічні доктрини, джерела котрих можна поділити на дві групи. Перша – Нікейський Символ віри як основа оросу й норма ортодоксії, однак слово «вірую» вживалося в значенні засудження релігійних рухів, які виникали після Першого Вселенського собору. Друга – документи, які сформулювали христологічний догмат: «Друге послання Кирила до Несторія» й «Послання Кирила до антіохійців», де засуджувалося несторіанство й передавалася автентична інтерпретація «вірую»; «Томос» папи Льва Великого, який засуджував учення Євтихія й підтверджував правдиву віру; «Сповідання віри» Флавіана Константинопольського, коли загальноживана формула «одна природа Бога-Слова втілена» трактується в єдності в Христі двох природ; «Формула іпостасного з'єднання 433 р.» – незмішване поєднання Божественної та людської природи Христа в одній іпостасі. Тому Халкідонський орос став синтезом західної й східної христології, при цьому остання використала деякі елементи антіохійської.

На нашу думку, у контексті аналізу христологічного аспекту Халкідонського оросу уваги заслуговує «Послання Лева Великого до Флавіана Константинопольського», або «Томос», зміст якого, з одного боку, став основою христології майбутніх християнських течій, а з іншого – прзивів до появи Церков, що сповідають монофізитську христологію: Коптська, Ефіопська, Еритрейська, Сиро-Яковитська та Вірменська Апостольська Церкви. Вважаємо доречним для подальшого розуміння трансформації христологічної доктрини навести фрагмент тексту, який призвів до неоднозначного трактування: «Якості обох природ (Божественної й людської) зберігаються неушкодженими, але поєднуються в єдиній Особі. Велич сполучається зі смиренням, могутність – із неміччю, вічність – зі смертністю, щоб стало можливим сплатити наш борг. Єство, неприступне страждання, поєдналося зі здатним страждати, і оскільки це було необхідним для нашого спасіння, Ісус Христос зробився Людиною, єдиним Посередником між Богом і людьми, і зміг померти за Своім людським єством, залишаючись безсмертним за Своім єством Божественним... Він прийняв образ раба, не заплямувавши Себе гріхом, підніс людство, не применшуючи Божества. Адже це сходження, через яке невидимий став видимим, і Творець, Господь усього зволів стати одним зі смертних, було виявленням Його милосердя, а не умаленням Його сили... Син Божий прийшов у цей світ, покинувши небесні обителі, але не відлучився Отчої слави. Він народився в новому порядку речей, як нове народження... Одна Особа є істинним Богом та істинною Людиною. Це єднання – якнайправдивіше, адже тут ми знаходимо водночас людинність Людини й велич Божества... Вселенська Церква живе й тримається цією вірою, що в Ісусі Христі людство не позбавлене справжньої божественності й Божество – істинної людяності» [7, с. 217–223].

У своєму «Посланні» папа Лев Великий фактично відкидав головну богословську формулу Кирила «одна природа Бога-Слова втілена», запропонувавши повернутися до текстів Біблії, де Ісус постає одночасно Богом і Людиною. Новозавітна христологія відзначає дві природи втіленого Слова, котрі постійно перебувають у спілкуванні й формують єдність суб'єкта Божественної та людської дій Христа, Який завжди є Богом і Людиною.

Лев сформував нову концепцію єдності особистості, яка спростовувала христологію Несторія, однак повторювала сенс слів Кирила: «Бог, не перестаючи бути Богом, зробив людську природу Своєю в усьому, аж до смерті» [13, с. 190]. Із метою перевірки відповідності висловлювань папи Лева, які він використав у «Томосі», ученню Кирила була створена спеціальна комісія, що підтвердила відсутність суперечностей із головними положеннями олександрійської христології [12, с. 28–29].

Проте латинська термінологія Лева не могла повністю задовольнити східних богословів через відсутність розмежування між природою й іпостассю, для позначення якої він використовував слово «особа». Під час розроблення остаточного тексту догмату отцями Халкідонського собору прийняте компромісне рішення між двома богословськими термінологічними системами. Тому в понятійно-категоріальний апарат Халкідонського оросу за спільною згодою єпископів собору закладено таке: «Томос» Лева Великого, в якому слово «особа» перекладене як «іпостась»; «Формула іпостасного з'єднання 433 р.», підписана Кирилом, і його дванадцять анафеметизмів проти Несторія. За твердженням В. Лур'є, «Отці собору відмовилися від головної богословської формули Кирила «одна природа Бога-Слова втілена», яка остаточно вийшла в православному богослов'ї з ужитку» [14, с. 119]. Подібне висловлювання можна піддати сумніву, ураховуючи присутність цього формулювання у визначеннях П'ятого Вселенського собору та творях багатьох Отців і Вчителів Церкви, зокрема Єфрема Антіохійського, Максима Сповідника, Івана Дамаського, Юстиніана тощо. Рішення Собору, навпаки, на нашу думку, дозволило розвинути христологічні пошуки, свідченням чого є послання Прокла Константинопольського до вірмен із христологічною доктриною Кирила. Після Халкідону це розрізнення дало богословам можливість прийнятими термінами пояснювати єдність і подвійність у Христі.

Таким чином, прийнявши за зразок Нікео-Константинопольський символ віри, окремим посланням та листом Кирила Олександрійського, Лева Великого, Флавіана Константинопольського, Отці Церкви визначили догмат про спосіб поєднання в Особі Ісуса Христа двох начал. Постанова Собору стверджує: «Услід за Отцями Церкви ми одногословно вчимо визнавати Одного й Того ж Самого Сина, Господа нашого Ісуса Христа, однаково досконалого в божестві й однаково досконалого в людській природі, правдивого Бога й правдиву Людину; Того ж, що має розумну душу та тіло, єдиносущного з Отцем у Божестві, єдиносущного з нами в людській природі, Який «у всьому подібний до нас, крім гріха» (Євреїв 4:15); родженого від Отця перед усіма віками по Божестві й у ці останні дні, Він же народився задля нас і задля нашого спасіння, по людському порядку, від Діви Богородиці. Одного й Того Самого Христа, Господа, Сина Єдинородного ми повинні визнати у двох природах, без змішування, без змін, без розділення й без відділення. Відмінність двох природ зовсім не скасовується їхнім поєднанням, а радше властивості кожної зберігаються й об'єднуються в одній особі, в одній іпостасі» [15, с. 84].

Халкідонський собор прийняв догмат щодо способу поєднання двох природ у єдиній Особі Боголюдини. Латинське формулювання, яке було включене до визначення, що в Христі «зберігаються властивості кожної природи», не спростовувало христології Кирила в способі з'єднання «двох природ», а навпаки, уточнювало його й доповнювало твердженням особистої єдності Христа «в одній особі й іпостасі». Вираз «у двох природах» не властивий христологічній доктрині Кирила, але прийнятий в Антіохії та на Заході. Цим кроком було продемонстровано фундаментальну й істотну відмінність між природою й іпостассю, для чого не вистачало слів у ранній христологічній термінології [12, с. 30]. Таким чином, важливим досягненням Собору стало прийняття догмата про спосіб поєднання

двох природ у єдиній Особі Боголюдини «без змішування», «без змін», «без розділення», «без відділення». Перші два визначення спрямовані проти монофізитів, два останні – проти несторіан. Важливо відзначити, що цими формулюваннями Отцями Собору був закладений глибокий христологічний підтекст: «Без змішування» – людина не розчиняється в Богові; «Без змін» – хоча дві природи й присутні в Христі, але суб'єкт дії (тобто Особа) – тільки один; «Без розділення» – цим твердженням спростовувалися погляди Аполінарія, який вважав, що оскільки Син є Премудрістю Божою, то людський розум йому вже ні до чого, і природа людини сприйнята Богом під час Утілення в «зміненому вигляді», а не цілком. Останнє визначення халкідонського догмата («без відділення») означає, що людина назавжди сполучена з Богом [16, с. 48].

За словами І. Мейєндорфа, «Халкідонська формула принесла в христологію дух воістину православного смирення й поміркованості, стверджуючи, що в поєднанні Божества та людства криється таємниця, до якої здатний лише віддалено наблизитися слабкий людський розум. Єдність двох природ визначена в Халкідоні через чотири негативних поняття, які, засуджуючи обидві протиборчі течії Несторія й Євтихія, відмовляються пояснити саму таємницю втілення в катафатичних термінах» [12, с. 30]. На думку В. Лосського, «усі чотири визначення негативні, вони апофатично окреслюють таємницю втілення, але забороняють нам уявляти собі цю таємницю... Тому завжди залишаться марними будь-які спроби будувати «психологію» Христа й відтворювати в книгах про життя Ісуса його «щиросердні стани». Ми не можемо ні здогадатися, ні уявити (і в цьому також зміст чотирьох заперечень Халкідонської формули), «як» Божество й людство існували в одній і тій самій Особистості...» [17, с. 59].

Подібною думки дотримувалися й інші дослідники, серед яких можна виділити Г. Флоровського, С. Булгакова, А. Карташова. Незважаючи на використання різних термінологічних систем під час аналізу Халкідонського оросу, указані науковці приходили до висновку, що в основі догмата були закладені принципи асиметричної христології.

Список використаної літератури

1. Денисов Е. Монофизитство. Ересь или схизма? Восток. 1994. № 5. С. 93–108.
2. Давыденков О. Традиционная христология нехалкидонитов с точки зрения святых отцов и Вселенских Соборов Православной Церкви. М.: Изд-во ПСТБИ, 1998. 208 с.
3. Бриллиантов А. К вопросу о философии Эригены. К истории арианского спора. Происхождение монофизитства: труды по истории древней Церкви. СПб.: Издательство Олега Абышко, 2006. 384 с.
4. Гаюк И. Армянская Церковь как уникальный феномен христианского мира. Львов: Издательство Львовского музея истории религии «Логос», 2005. 228 с.
5. Антология восточнохристианской богословской мысли. Ортодоксия и гетеродоксия. В 2-х т. Т. 1 / Под науч. ред. Г. Беневича и Д. Бирюкова; сост. Г. Беневич. М., СПб.: «Никея»-РХГА, 2009. 672 с.
6. Москалик Я. Нарис христологічної доктрини. Л.: Вид-во ЛБА: Свічадо, 1998. 88 с.
7. Деяния вселенских соборов, изданные в русском переводе при Казанской духовной академии: в 7 т. Казань: в типографии Губернского правления, 1908. Т. 3. 283 с.
8. Карташов А. Вселенские соборы. Санкт-Петербург: Библиополис, 2002. 560 с.
9. Терновский Ф. Грековосточная церковь в период вселенских соборов: чтения по церковной истории Византии от императора Константина Великого до императрицы Феодоры (312–842). Киев, 1883. 556 с.
10. Болотов В. История Церкви в период Вселенских Соборов: история богословской мысли / сост. Д. Шатов, В. Шатохин. Москва: Поколение, 2007. 716 с.

11. Шафф Ф. История христианской церкви. СПб.: Библия для всех, 2007. Т. III: Никейское и посленикоевское христианство. От Константина Великого до Григория Великого. 311–590 г. по Р. Х. / пер. с англ. О. Рыбакова. 688 с.
12. Мейендорф И. Иисус Христос в восточном православном богословии / пер. с англ. свящ. О. Давыденкова, при уч. Л. Успенской, примеч. А. Сидорова. М., 2000. 318 с.
13. Деяния вселенских соборов, изданные в русском переводе при Казанской духовной академии: в 7 т. Казань: в типографии Губернского правления, 1892. Т. 2. 195 с.
14. Лурье В. История византийской философии: формативный период / ред. Б. Останин. Санкт-Петербург: АХИОМА, 2006. XIX, 553 с.
15. Катехизм Католицької Церкви. Львів: Свічадо. 489 с.
16. Деяния вселенских соборов, изданные в русском переводе при Казанской духовной академии: в 7 т. Казань: в типографии Губернского правления, 1908. Т. 4. 283 с.
17. Лосский В. Очерк мистического богословия Восточной Церкви. Догматическое богословие. М.: СЭИ, 1991. 288 с.

CHRISTOLOGICAL PROBLEMS OF THE CHALCEDON CATHEDRAL

Oleh Sokolovskyi

*Zhytomyr Ivan Franko State University,
Historical Faculty, Department of Philosophy
Velyka Berdychivska str., 40, 10008, Zhytomyr, Ukraine*

On the basis of the activities of the Chalcedon Cathedral, a dogmatic way of connecting the divine and human nature in a single Face of Jesus Christ, formulated in the Chalcedony Oros, has been revealed. The transformation of Christological ideas that have completed the long-standing confrontation between Alexandria and Antiochian theological schools and the relevance of the dogmatic doctrines of the Chalcedon Cathedral for modern Christological systems have been analyzed.

Key words: Christological doctrine, soteriology, theology, dogma.

УДК 141: 171

МОРФОЛОГІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МІСЬКИХ ЛАНДШАФТІВ: КУЛЬТУРФІЛОСОФСЬКІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Галина Фесенко

*Харківський національний університет міського господарства
імені О.М. Бекетова, кафедра історії і культурології
узв. Куликівський, 12, 61002, м. Харків, Україна*

У статті наведений культурфілософський огляд домодерних ідей про містоформи. Проаналізовано еволюцію форм середньовічного містопланування. Окреслено концептуальні параметри для ідентифікації ландшафтів середньовічних міст. Висвітлено вплив філософії гуманізму на архітектурно-просторові практики міст.

Ключові слова: урбан-форма, урбанізм, ландшафт, місто-тіло, ідеальне місто, Середньовіччя.

У сучасній гуманітаристиці посилюється інтерес до різноманітних візій міста. Так, у дослідницькому полі урбаністики осмислюються різноманітні концепції організації міст, дизайн яких має органічно поєднати різні візії (екологічної збалансованості, соціальної справедливості, економічної життєздатності й естетичної привабливості). Під впливом різних філософських течій відбувається пошук нових неантагоністичних форм урбан-дизайну. Міський дизайн постає відображенням зв'язків між людьми та місцями, рухом і міською формою, природою та «збудованою тканиною». У зв'язку із цим зберігається інтерес і до естетико-філософського підґрунтя містопланувальних практик, які були реалізовані в минулому. Увагу культурфілософів привертають домодерні практики формування міського середовища. У культурно-філософському русі кінця Середньовіччя – початку Нового часу людська тілесність отримує власне місце, специфічну вбудовану форму, у якій можлива гармонія, – місто. Міста відігравали роль місця, в якому розкривається історична дія людини, а ідеї архітектурно-просторової організації міст набувають перспективи планування досконалості.

До урбанфілософських візій, що формувалися в той час, і донині зберігається пізнавальний інтерес. Сьогодні актуальною стає ідея про необхідність засобами філософського дискурсу «розширити горизонт» розуміння урбоморфології. Урбоформи стають об'єктами різноманітних міждисциплінарних розвідок. Проте філософсько-естетичне окреслення морфогенези урбанізму домодерних часів залишається невирішеним дослідницьким завданням для вітчизняної філософії.

Естетико-філософські дискурси урбоморфології набувають значимості не тільки на теоретико-методологічному рівні, а й у зв'язку з важливими практичними завданнями. Історичні міста України, дизайн яких формувався в рамках домодерної традиції містобудування, потребують ревіталізації. Наразі є нагальна потреба в розробленні відповідних концептуальних підходів щодо трансформації міських ландшафтів у напрямку збільшення їх соціальної цінності й естетичної привабливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив, що концептуальні рамки урбан-дизайну окреслювалися передусім теоретиками архітектури. Так, Крістофер Александер пропонує теорію міського дизайну, орієнтовану на розгляд у єдиній системі двох доменів – геометричної структури та людських відчуттів. Також він зазначає, що людська природа є фундаментом архітектури, а сам архітектор, проектуючи міські простори, має

здійснювати й сенсотворчу роботу [1]. Для Кевіна Лінча місто – це місце буття людини, що має оцінюватися з позиції наявності «хороших форм», наскільки добре вони підтримують життя людини. К. Лінч запропонував для оцінки урбан-форм, зв'язків між людськими цінностями й фізичними формами міст три теоретичні конструкти: місто-космос, місто-машина, місто-організм [2, р. 73–98].

Льюїс Мамфорд, дослідивши історію розвитку міської цивілізації, позитивно оцінює середньовічне місто та критично ставиться до модерних тенденцій «розповзання» мегаполісів. У його історико-урбаністичних роздумах прослідковується ідея про необхідність підкреслювати в містоплануванні органічний зв'язок між людьми та їх «життєвим середовищем» [3]. Нідерландський історик архітектури Вім Борефійн, проаналізувавши урбаністичні процеси в Європі в XI – XIV ст., робить висновок про цей період як «високий період міського фонду», коли було побудовано щонайменше 1500 міст, а також описує архітектурно-просторові особливості їх ландшафтів [4].

Слід зазначити, що тривалий час серед гуманітаріїв переважала думка, що Середньовіччя та Ренесанс є принципово різними культурними періодами з власними формами архітектурного дизайну європейських міст. Так, для Якоба Буркгардта [5] італійські міста XIV – XV ст. були серцем Відродження (пізніше було з'ясовано, що це не так, бо воно відбувалося з XII ст.). Для Йогана Гейзінга пізнє Середньовіччя Франції, Нідерландів – це «часи падіння», а не Відродження [6]. Деякі історики вважають, що краще говорити не про пізнє Середньовіччя взагалі, а про високий період Середньовіччя, що переходить до Ренесансу та модерної доби. Отже, культурно-історичний поділ у баченні морфогенезу міст виявився методологічно невиправданим і таким, що неприпустимо спрощує аналіз європейських містопланувальних практик. Саме тому в історичній культурології все частіше звертається увага на необхідність застосування новітніх епістемологічних практик для осмислення морфогенезу міських ландшафтів [7, с. 162–173].

Британський урбан-географ Кіт Ліллі досліджує, як міські форми середньовічних міст транслювали християнську символіку, і пропонує «іконографічний» підхід до інтерпретації міських ландшафтів [8]. Він звернувся до дуалізму між соціально-просторовим упорядкуванням міста та космосом і описав, як християнізований космополіс європейського Середньовіччя впливав на формування тогочасних міст. Американська архітекторка Дайян Агрест аналізує архітектуру за допомогою концепту тіла та доводить, що в архітектурі одні тіла й суб'єкти отримують власне місце для репрезентації, тоді як інші – виключаються. І в сучасному світі архітектурної ідеології «всередині» є вироблений в епоху Ренесансу корпус текстів і правил, які на правах класики заклали основи західної архітектури [9, с. 67]. Д. Агрест також порівнює класичний архітектурний проект міста (як тіла), що є дзеркальним відображенням тотально сформованої, замкнутої й унітарної системи, із модерним, що репрезентує фрагментоване тіло.

Загалом слід зазначити, що зарубіжні дослідники виявляють активний інтерес до культурної урбаністики, на відміну від вітчизняних. Поза спеціальною увагою дослідників залишаються культурні контексти урбоморфології від пізнього Середньовіччя до раннього модерну. Поодинокими є естетичні розвідки міських ландшафтів [10; 11], філософські роздуми щодо морфології міст [12; 13].

У результаті проведеного джерелознавчого огляду з'ясовано, що, незважаючи на певний дослідницький інтерес до питань ранньомодерного урбанізму, аспекти морфогенезу міст недостатньо висвітлені. Рівень і характер розробленості цієї проблематики робить актуальним поєднання двох перспектив – культурфілософської й історико-урбаністичної – в єдиній теоретико-методологічній площині.

Метою дослідження є культурфілософський аналіз урбоформ на матеріалі проектів містопланування доби Середньовіччя.

Для досягнення поставленої мети пропонується розв'язати такі завдання: по-перше, представити ретроспективу урбаністичних трансформацій у період із Середньовіччя до початку нової доби; по-друге, висвітлити естетико-філософські візії середньовічного міста; по-третє, окреслити концептуальні основи для типологізації урбан-ландшафтів, представлених у європейських містах доби Середньовіччя.

Місто як онтологічна ідея збирання людини в певну цілісність породжує зміст і зміст урбанізованих форм життя. Міський ландшафт постає одночасно «продуктом землі» та «способом людини виражати свої думки». Так, в античній філософії місто розглядалося як культивована, «цивілізована» локація, на відміну від сільської місцевості, яка вважалася первісною та примітивною. Відомо, що з часів раннього християнства й до XII ст. переважала оцінка міста як «несприятливого» для організації суспільного порядку, як місця гріха та морального занепаду. Проте ідеальна форма – Небесний Єрусалим – шукалася й у земній сфері, у спробах організувати благочестиве місто, передапокаліптичне ідеальне суспільство у формі цивітас (Августин Блаженний «*De civitate Dei*»). Цей ідеал був найбільш буквально сприйнятий у монастирях, що засновувалися з V ст., в їх організації, літургії й архітектурній формі. Форма *Civitas Dei* не описується Августином, але в основному вона була зображена у вигляді круглої чи багатокутної міської стіни з баштами та святими на ній. Імовірно, коло розглядалося як воістину божественна форма, форма небес, що символізує чесноту, на якій має зводитися *Civitas Dei*.

Негативне ставлення до «земних міст» змінюється з XIII ст. під впливом ідей Томи Аквінського. Богослов розглядав місто як найкращу форму для матеріального та морального існування людини (у трактаті про врядування «*De regimine principum*»). Про те, що католицька церква почала всерйоз сприймати міське населення, свідчить і той факт, що за папським наказом XIII ст. монастирські ордени розпочали будівництво своїх архітектурних комплексів виключно в міських центрах. За новими монастирськими настановами, місто, безумовно, стало більш пристойним місцем проживання, порівняно з колишнім консервативним антиміським церковним рухом. У містах дедалі частіше розвивалося власне специфічне релігійне життя зі своїми місцевими святими (покровителями), релігійними святами, церковними братствами, проповідями для великих натовпів містян і особливими літургійними процесіями. Також відомі історичні приклади заснування нових міст релігійними рухами (наприклад, гуситами) із таких ідейних мотивів, як есхатологічні очікування. Саме моральним виправданням міського буття й пояснюється феномен європейського урбанізму XII – XV ст., коли засновувалися тисячі нових міст, а також перебудовувалися наявні міські ландшафти.

Образ ідеального християнського суспільства впливав на сприйняття реальних середньовічних міст [14, с. 155]. Найбільше свідчень є про асоціації з Небесним Єрусалимом таких міст, як Київ, Константинополь (який називали Новим Єрусалимом), Рим. Ці міста вирізнялися особливо значимими ролями в історії християнства, через що і вважалися ближчими до Небесного Єрусалиму, ніж інші міста. Тріє, Кельн, Майнц, Прага та Страсбург називалися у своїх офіційних документах святими (*sancta civitas*), зокрема через те, що мають багато монастирів і церков. Урбаністи зазначають, що асоціації з Небесним Єрусалимом ґрунтувалися на історії та функціях цих міст, а не на їхній архітектурній формі. Проте зрозуміло, що однією із цілей будівництва в місті церков із багатьма високими вежами та вражаючими екстер'єрами було висвітлення образу богобоязкої та благословенної громади.

В «Одкровенні» Іоанна Богослова форма Небесного Єрусалиму описується як цілісна геометрична фігура з однаковою довжиною, шириною й висотою. Квадратне в плані місто обнесене стіною та має дванадцять воріт, через усе місто проходить пряма вулиця. Так, у панегіричних описах міст XII – XIV ст. можна знайти посилання у формі Небесного Єрусалиму. Наприклад, Флоренція XIV ст. описується як місто з 12 міськими воротами, хоча насправді їх там було 15. Аналогічна «помилка» міститься в описі Мілана XII ст. [4, р. 306]. Дослідники також зафіксували історичні приклади, коли було цілком імовірно, що небесний образ впливав на реальні форми міських стін. Зокрема, міські стіни Кельна, збудовані наприкінці XII ст., були облаштовані 12 воротами, двоє з яких були досить непрактичними, бо не відкривалися й не поєднувалися з вулицями. Ці 12 воріт, найімовірніше, були символічним відсиланням до Небесного Єрусалиму.

Середньовічні міста часто розглядалися як відображення Небесного Єрусалиму й у більш загальному сенсі – через красу й порядок, і часто зображувалися у формі кола. Наприклад, впливовий францисканський філософ XIII ст. Бонавентура визначав коло як утілення божественного порядку. Можна припустити, що більшість містопланувальників домодерної Європи намагалися узгодити контурну форму з Небесним або земним Єрусалимом. У середньовічних міських формах відображалася християнська символіка Божественного творіння. Важливим елементом архітектурних проєктів, що мали привести міста в гармонію з Божественно створеним всесвітом, була геометрія; круглі чи багатокутні форми трактувалися як космічні символи та зображення Небесного Єрусалиму. Можна припустити, що форма нових зароджених міст цього періоду надихалася саме такими ідеалами [4, р. 435]. У письмових джерелах XI – XV ст. часто трапляються «кругові» описи міст, хоча реальні контури їхніх ландшафтів такими не були (зокрема й план самого «земного» Єрусалиму).

Урбаністи відмічають, що дизайн тогочасних міст був різним, жоден із них не повторював містобудівний план іншого, а їх тривимірна форма й історія були ще більш відмінними [4, р. 441]. Культурологічні інтерпретації середньовічного міського дизайну представлені широким діапазоном. З одного боку – ідея, що в містах відбувалося лише органічне зростання «без дизайну», регулярних структур і узгодженого планування, з іншого – «надто складний дизайн», із застосуванням у міських планах складної геометрії. Нові міста середньовічної Європи, як правило, мали регулярний просторовий порядок міста (прямі вулиці, що перетинаються під прямим кутом, прямокутні контури). Уже наявні міста здійснювали реконструкції для вирівнювання вулиць. Пряма й широка вулиця використовувалась як метафора моральної праведності, на відміну від звивистої вулиці, що асоціювалася з гріхом [4, р. 328]. Дизайн міста з прямими вулицями, що чітко утворюють невід’ємну частину впорядкованої й ортогональної композиції, може бути інтерпретований у різних контекстах, але більшою мірою – у контексті краси й порядку, а не прагматичної функціональності дизайну [4, р. 330].

Якщо слідувати за культурологами, для яких Середньовіччя є не «темними часами», а добою, де виробилося найцінніше в європейській культурі, – індивідуальна особистісна свідомість, можна припустити, що й середньовічне місто відчувало як свій зв’язок із Богом, так і свою включеність у природне середовище. Середньовічні мислителі намагалися зрозуміти геометричні та гармонічні принципи, за допомогою яких Бог створив Всесвіт. Зазначається, що на тогочасну теологію глибокий вплив справив Ренесанс, особливо в тому, як люди сприймали зв’язок людини з Богом. У ренесансному гуманізмі поряд із Богом з’являється постать людини, «сумірної» з Богом; специфічність «природної», «земної сутності» людини розглядається в її «рівнопорядковості» з Богом [15, с. 77–78]. Центральним ядром нової філософської парадигми, його «матеріальним

субстратом» виступає насамперед природне тіло людини. Стверджується, що людина є носієм ідеальних природних пропорцій.

Слідом за цим аналогічні відносини встановлюються між людським тілом і архітектурою, людське тіло постає як модель для архітектури, своєрідним медіатором [9, с. 70]. Із метою засвоєння архітектурою природних законів краси й досконалості тіло людини поміщене в центр архітектурних правил. На думку архітекторів італійського Ренесансу, числовими пропорціями, витягненими з довершеної людської фігури, потрібно було керуватися під час будівництва як окремої будівлі, так і міста в цілому. Це спонукало їх до розроблення аналітичних креслень людської фігури, вписаної в коло й квадрат. Знайдені величини застосовувалися як модульні в проектуванні дизайну міста в цілому, а також площ, вулиць, кварталів, житлових будинків як пропорційних йому частин.

Уперше ідея мікрокосму була поширена на місто (як центричної, так і прямокутної форми) Франческо ді Джорджо Мартіні. У своєму трактаті про архітектуру він використовує аналогії між людським тілом і архітектурою в масштабі міста. Місто з його фортецями й замками має бути організоване у формі людського тіла, щоб голова й інші частини співвідносилися пропорційно (щоб головою слугувала цитадель, а руками – її мури). Місто має з тілом спільну систему мір, спільні функції та форму. Усі частини міста мають бути розташовані так, щоб підтримувати гармонію, його життєдіяльність. Головну площу слід розміщувати в самому центрі, як пупок на тілі людини. Аналогія з пупком пояснюється тим, що як через пупок людина живиться та вдосконалюється на початку свого існування, так само через це спільне місце отримують живлення всі інші окремі місця [9, с. 79].

Антропоморфна міська форма, що представлена Франческо, була першою західноєвропейською інтерпретацією концепції ідеального міста Платона. Дослідники відмічають, що Франческо, мешкаючи у Флоренції, найімовірніше, був знайомий з ідеями Флорентійської академії, її прихильністю до неоплатонівської філософії. Він розширює аналогію міста-душі Платона до аналогії міста-тіла, звертається до вітрувіанського бачення структури людського тіла й описує різні частини міських районів за аналогією зі структурою та формою людського тіла.

Урбан-концепція Франческо, таким чином, охоплює дві традиції ідеального міста: і платонівську, в якій зображене ідеальне місто в антропоморфній аналогії, і стоїчну, в якій ідеальне місто відображає органічну досконалість космосу. Його ідеям могла сприяти містоформа Сієни, цілком відмінна від Флоренції, «організмично спланована», із вигнутими вулицями, що поширюють випадковість впливу навколишньої природи на побудовану тканину міста. Фізичні характеристики Сієни були значимими в органічному баченні ідеального міста Франческо через постійну взаємодію між побудованим середовищем (Сієна) і платонівською, стоїчною концепціями про ідеальні спільноти.

Середньовічний урбанізм відбувався в різних напрямках – від розширення існуючих міст – до появи нових, від традиційного міського дизайну – до перетворення міських ландшафтів на іншу якість. Разом з історією розвитку міст розвиваються й філософсько-архітектурні уявлення про ідеальну містоформу. Натхненні римським архітектурним трактатом Вітрувія [16], написаним у 30-х рр. до н. е., мислителі й архітектори почали розробляти логоцентричний і атропоцентричний дискурс у містоплануванні. У центр архітектурних принципів було поміщене чоловіче тіло як носій ідеальних природних пропорцій. У розділі «Про симетрію в храмах і людському тілі» Вітрувій описує базовий принцип архітектури (симетрію), а пропорція визнається основним правилом установаження співвідношень архітектурного об'єкта в цілому. Храм має бути побудований згідно з пропорціями, так само, як і «добре складене тіло» [16, с. 61–62].

Новою й суттєвою особливістю ренесансної архітектури були теоретичні праці про форму, яку слід надати місту. Для «ідеального міста» пропонувалася центральна симетрія в радіальній діаграмі. Ідея надати місту впорядкованість і раціональність, що робить його символом художньої та філософської концепції епохи Відродження, поступово розвивається в трактатах XV ст., починаючи з Леон-Баттіста Альберті [17]. Італійський теоретик архітектури звертається до «мистецтва будівництва», що може виявлятися в сумірності частин: усі частини окремого будинку, цілісність кожної із цих частин, а також єдність і узгодженість усіх ліній і кутів, упорядкованих належним чином для зручності, насолоди та краси.

Ренесансний урбанізм представлений теоретичними дискусіями, а також практиками створення ідеального міста. Першим, хто створив чіткий геометричний малюнок для утопічного міста, був Антоніо Аверліно (Філарете). У «Трактаті про архітектуру» він представляє радіальний малюнок восьмикутної рослини Sforzinda, з якого вибудовує власну містобудівну теорію. Також він використовує метафору «будівля як жива людина»; будинок, який складений відповідно до пропорцій людського тіла, потребує «підживлення», якщо його бракує – він хворіє та помирає [7, с. 75].

Слід зазначити, що в XV ст. жодне місто не було побудоване чи перебудоване з чітким радіоцентричним контуром. Але можна стверджувати, що відбувалися спроби розбудови «гармонійного середовища» шляхом застосування прямолінійних форм, симетрії в упорядкуванні публічних просторів, розширення вулиць тощо; перебудови центральної частини міста в напрямку посилення ролі периметра й перехрестя. Співвідношення висоти забудови й простору, розташованого перед нею, складало від 1:3 до 1:6. Міська структура також збагачується новими типами будівель (зокрема величними будівлями, лікарнями й ін.). Громадянський гуманізм вимагає ідеального простору, відкритого для винаходів, і водночас конкретного місця, де пов'язується життя та місця політичної активності містян. Відомо, що протягом XI ст. на півночі Італії виникла нова політична та соціальна міська структура, яка була поширена на початку XII ст. у Франції, Німеччині, Іспанії й інших країнах. Формується громадянська культура, що спричиняє виникнення міст-держав у Північній і Центральній Італії. Їх урбан-форми були архітектурною демонстрацією «устремлєнь досконалого політичного розуму», де накладалися функції уявлення (образу будівлі), оборони (фортифікації), місця проживання (житло), сценічного мистецтва (театр у публічних просторах поступово витісняє релігійні містерії).

Культурною особливістю стає баланс, що виражався в нових відчуттях, утвердженнях в культурі й суспільстві. В ідеальній містоформі мають поєднуватися різноманітні прагнення й вимоги, як функціональні, так і естетичні. У містах посилювалася роль мистецтва: не тільки як проста естетична насолода місцем, де містяни висловлюються, збираються на події, а й як своєрідний контур теоретичного простору, що становить ієрархічно вищу позицію щодо комплексу мистецтв. Виявляється й ідеологічна функція мистецтва в місті – координувати свої різні прояви (події), перекомпоновувати їх у цілісну систему формальних взаємозв'язків, підпорядковувати загальній концепції.

Урбан-морфогенез домодерних часів наочно демонструє, що:

– концептуальні трансформації в міському дизайні відбувалися під впливом богослов'я, космології, філософії гуманізму; формується бачення відмінності між природними й антропогенними компонентами міського ландшафту;

– естетика «вбудованого середовища» європейських міст інтерпретувалася в сенсі Божественної краси й порядку; об'ємно-просторова організація міських ландшафтів порівнювалася з художнім образом Небесного Єрусалиму;

– у XIII – XIV ст. на теорії про архітектуру та містопланування потужно впливає Флоренція, її складний геометричний дизайн став естетичним каноном просторової організації міст, а також способом, у який розглядався світ у цілому; ідея про ідеальне місто спричиняє відчуття універсальності, єднання розуму з побудованим середовищем;

– морфогенез середньовічних міст дає розуміння того, як міста перетворювалися, набували іншої якості та цінності – від «окремішнього топосу, відмінного від Природи» – до антропоцентричного, коли людина як носій ідеальних пропорцій поміщається в центр природних законів.

Таке культурфілософське витлумачення середньовічного міського ландшафту дозволяє окреслити своєрідний урбофілософський перехід у просторових концепціях створення нових міст у XII – XV ст., хоча в традиційній історії містобудування таке містопланування розглядалося як неможливе для цього періоду.

Естетично-філософський фокус аналізу міських ландшафтів Середньовіччя, на нашу думку, потребує поглибленого дослідження. Перспективи подальших розвідок можуть бути пов'язані з дослідженням сутнісних характеристик форм «нових міст».

Список використаної літератури

1. Alexander C. A new theory of urban design. Oxford, 1987. 251 p.
2. Lynch K. Good city form. Cambridge, London, 1984. 514 p.
3. Mumford L. The city in history: its origins, its transformations, and its prospects. New York, 1989. 657 p.
4. Voerefijn W.N.A. The foundation, planning and building of new towns in the 13th and 14th centuries in Europe: an architectural-historical research into urban form and its creation: PhD thesis / Amsterdam Institute for Humanities Research (AIHR). Amsterdam, 2010. 518 p.
5. Хейзинга Й. Осень Средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах. Москва, 2004. 416 с.
6. Буркхардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения: опыт исследования. Москва, 1996. 591 с.
7. Фесенко Г. Епистемологические практики исторической культурологии: монография / Харк. нац. ун-т городского хоз-ва им. А.Н. Бекетова. Харків, 2015. 227 с.
8. Lilley K. City and Cosmos: The Medieval World in Urban Form. London, 2009. 256 p.
9. Агрест Д. Архітектура з-поза: тіло, логіка, стаття. Образ, тіло, порядок. Гендерні дослідження в міждисциплінарному спектрі: антологія / пер. з англ. та нім.; за ред. К. Міщенко, С. Штретлінг Київ, 2014. С. 67–88.
10. Топилко С. Поняття краси в естетиці Ренесансу (на прикладі мистецтва). Вісник нац. ун-ту «Львівська політехніка». Сер. Філософські науки. 2003. № 473. С. 44–50.
11. Фесенко Г. Естетика міського простору в контексті філософії творчості. Актуальні питання філософії та політології. 2016. № 10. С. 157–160.
12. Бабенко В. Філософія архітектури міста: історія і майбуття. Збірник наукових праць ДонНАБА. 2015 (1). Вип. 1. С. 128–137.
13. Возняк Т. Морфологія міського простору. Філософічні есе. Київ, 2016. С.48–70.
14. Фесенко Г. Образ міста в філософсько-релігійній традиції. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2015. Вип. 6. С. 155–158.
15. Бичко І., Бичко А., Табачковський В. Філософія епохи Відродження. Історія філософії: підручник. К., 2001. С. 70–96.
16. Витрувий М. Десять книг об архітектурі / перев. Ф. Петровський. Москва, 2015. 320 с.
17. Альберти Л.-Б. Десять книг о зодчестве: в 2-х т. Москва, 1935–1937.

**MORPHOLOGY OF MEDIEVAL URBAN LANDSCAPES:
CULTURAL AND PHILOSOPHICAL INTERPRETATION**

Halyna Fesenko

*O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv,
Department of History and Cultural Studies
Marshal Bazhanov str., 17, 61002, Kharkiv, Ukraine*

The article deals the cultural and philosophical review of pre-modern ideas about city-forms. The evolution of forms of medieval town planning is analyzed. The conceptual parameters for identification of landscapes of medieval cities are outlined. The influence of the philosophy of humanism on the architectural and spatial practices of cities is highlighted.

Key words: urban form, urbanism, landscape, city-body, ideal city, Middle Ages.

УДК 130.2

«ОСТАННЯ ЛЮДИНА» ЯК ТРАНСГРЕСІЯ ДО «НАДЛЮДИНИ»

Наталя Яровицька

*Харківський національний університет будівництва та архітектури,
кафедра суспільно-гуманітарних дисциплін
вул. Сумська, 40, 61002, м. Харків, Україна*

Лариса Касинюк

*Харківський національний університет будівництва та архітектури,
кафедра суспільно-гуманітарних дисциплін
вул. Сумська, 40, 61002, м. Харків, Україна*

Не те робить нас вільними, що ми нічого не визнаємо над собою,
а те, що ми вміємо поважати те, що стоїть над нами.
Тому що така повага (шана) звеличує нас самих.

І. Гьоте

Єдина людина, з якою ви повинні порівнювати себе, – це ви в минулому.
І єдина людина, краще якої ви повинні бути, – це та, хто ви є зараз.

З. Фройд

Філософські дослідження феномена людини розкриваються в новому аспекті завдяки вченню Ф. Ніцше. Використовуючи категоріальний апарат Ф. Ніцше, автори статті представляють спробу осмислення дихотомії «людина – проблема» та «людина – перспектива», з метою переходу від «останньої» людини до «надлюдини» в акті «священного Так». Процес переходу має природу трансгресії, тобто спостерігається зняття меж щодо свідомості (ментального) і вихід за рамки суто біологічного визначення індивіда.

Ключові слова: «остання людина», «надлюдина», трансгресія, «священне Так», самовдосконалення.

Отже, світ зазирнув у дзеркало вічності та вибухнув льодяним сміхом. Утім, там він побачив дитяче обличчя – перший акт священного «Так» і забуття одночасно: міст і прірва, людина як канат над безоднею. Буття навиворіт – абетка сучасності, яку запропонував Ф. Ніцше. У ній людина сама стає проявом нової лінгвістичної, семантичної реальності: небезпека, її подолання, безодня як неспроможність через німоту або крик звернутися, доторкнутися до самої себе. Ця неповага й розчарування до себе повинні бути «подолані, людина має спокутувати нові цілі, *нове до чого*» [1, с. 20]. Нова мета – це ідея вічного повернення до себе в оновленій якості, але з наявними ознаками відомого та безпечного, отже, «лише одну країну люблю я – *країну дітей моїх*» [2, с. 106]. «Дитя – це дія «бажати» – для мене означає «загубити себе». У мене є ви, діти мої!» [2, с. 142]. Образ дитини є певною моделлю-метафорою, завдяки якій розгортається, немов мереживо, людська сутність, вічна та мінлива; дитина уособлює модус темпоральності буття: «в детях своїх возьму я то, что я – сын отца своего: всем будущим искуплю это настоящее!» [2, с. 106]. Час і пам'ять стикаються на перехресті особи. Дитя

сповіщає важливі риси – цнотливість і забуття, «новий початок і гру, колесо, що котиться саме по собі, перший рух, священне «Так» [2, с. 23].

Історія розвитку цивілізації та культури закарбувала в пам'яті нащадків для кожної доби свій антропологічний вимір. Утім, у спостерігача-інтелектуала була постійно присутня думка щодо незмінності трансформацій у проявах людського начала, людина немовби сміялася над собою, фіксує кожне століття одні й ті самі якості, природу, яка є константою [3]. Метафорично це уособлюється в роботах забутого майстра Відродження – Джузеппе Арчімбольдо [4]. Його полотна розквітають у прямому сенсі фруктами, квітами, морськими істотами, що становлять основу портретів людей. Вдивлятися в них можна з певної дистанції, тоді колаж розрізаних об'єктів набуває завершеної художньої й естетичної форми й цінності [4]. Людину виявляє дистанція активності (активність дистанції). Кожен погляд в історико-світоглядному аспекті свідчить про наріжний зв'язок концептів «проблема / перспектива» щодо людини, людського «я». Тема людини для Ф. Ніцше виявляється як проблема інтелектуального хвилювання, надлишковості всіх потенцій людського розуму й серця. Свідомо людина розташовується поза історичними межами для того, щоби посилити ідею вічного повтору, коли історія людини не може завершитися, а має процес постійного повторювання, але в нових формах і вимірах; ці виміри актуалізують свою присутність завдяки катастрофам, адже саме катастрофи виокремлюють проблеми, але вони не мають на меті їхнього розв'язання. Так, людина перебуває в постійному русі, їй притаманний певний динамізм у діях, але в той час, коли вона намагається змінитися, виявляється інваріанта незмінності її сутності, її природи. Отже, маємо не класичний варіант антропологічних роздумів, а теорію, що не спирається на характеристику замкненості. У філософських ідеях німецького мислителя важливою дихотомічною парою є категорії ідентичного та подібного [1]. Зміни в образі та діях накладають на людину якість подібного саме в аспекті порівняння. Завдяки порівнянню людина повертається «знов і знов, як небезпека, міст над прірвою, сходження, як перехід, як *самоподолання*» [1, с. 19]. Нарис ніцшеанського людського просякнутий не досягненням мрії як такої, а актуалізацією вічного повернення перспективи, якої раціональними засобами досягти неможливо, тобто народитися разом з активністю, подолати (не)безпеку та надлюдське: «Я люблю тех, кто способен на великое презрение. Однако человек есть нечто, что должно преодолеть» [2, с. 238]. «Мені потрібні нові гори, адже «царство мое не *от мира сего*» [2, с. 242].

Мета статті – виділити основні філософські інтенції двох модусів людини: людини як проблеми та людини як перспективи. Розкрити якісні характеристики «останньої людини» та «надлюдини».

Методологічними принципами філософського дослідження є дихотомічна пара людини як проблеми («останньої людини») і людини як перспективи («надлюдини»), запропонована нідерландським дослідником творчих інтенцій Ф. Ніцше Сібе Шаапом; типологічні засади культури за Ф. Ніцше та культури Аполлона й культури Діонісія; використовується глосарій – декаданс, два типи нігілізму (активний і пасивний), мораль рабів і мораль хазяїв та їхні специфічні риси, що пов'язані з портретами старої та нової людини. Також розкриваються методологічні ідеї В. Рьода [5]. Для виявлення специфічних взаємовідносин між «останньою людиною» та «надлюдиною» використовується парадигма східних учень, насамперед буддизму. Перевершити самого себе – філософський маніфест Ф. Ніцше, головним стрижнем якого є самоподолання, самозвернення: «И так обрел ты понимание того, насколько труднее давать, нежели брать; дарить – это искусство, последнее, величайшее искусство доброты» [2, с. 24]. Набуття сенсу усвідомлюється Ніцше як результат активної дії, адже надлюдина – сенс землі; отже, виявляється глибинний взаємозв'язок між природним началом

(земним буттям) і формулюванням неосяжної мети свого існування, наданням сутності людського «я» сенсу повсякденності, наприклад, сіль і земля об'єднуються ідеєю змісту перебування людини в лоні земного існування. Треба усвідомити важливий момент: надлюдина виявляє призначення людини «тут і зараз», коли не очікуєш нездійсненого, що мариться тобі як мрія, як ідея життя; «Вы смотрите вверх, когда взываете высоты. А я смотрю вниз, ибо я возвысился. Кто из вас сможет смеяться и в то же время оставаться на высоте?» [2, с. 13].

Надлюдина якісним чином наповнює актуальність «тут-буття» людини, зіштовхуючи її із самою собою, тому перед «людиною-проблемою» («останньою людиною») постає тяжкий акт самостикання, наштовхування на себе, коли дзеркалом є навіть сама людина: «неминуче ми залишаємося чужими для себе, ми повинні помилятися в собі завжди» [6, с. 5]. У такому разі надлюдина актуалізує неспроможність звинуватити когось іншого в особистих невдачах, поразках, лінощах: неможливо заховатися від нікчемності та недолугості, які крилами накривають, обертають земне існування людини. «Остання людина» виступає межею, яка накладається на традицію, путами й тенетами, з обійм яких тяжко вирватися людині, адже вона повинна вирватися із самої себе, «розірвати» себе: «Я навчу вас надлюдині, але що ви зробили, щоби перемогти людину?» [2, с. 122].

Формула «сіль землі» унеможливорює закиди суб'єкта щодо наявності перешкод зовнішньої природи, бо всі примхливі «мінотаври» (заздрість, косність, інерція та безбарвність) життя харчуються з рук особисто хазяїна й цілковито з його згоди. Як тут не згадати відому східну притчу про двох вовків (двох натур людської природи): основний зміст притчі складається з розповіді про двох вовків, які уособлюють межу, дистанцію, миттєвість, вічність спокуси та вияву серед них переможця, який є непостійним, тимчасовим, адже перемагає той «вовк» (внутрішнє «я»), якого добре годує людина: «За людей цепляется воля моя, цепями связываю я себя с людьми, тогда как влечет меня вверх, к Сверхчеловеку: ибо к нему стремится другая воля моя» [2, с. 125]. Стає зрозуміло, що людина за певних обставин може демонструвати одні якості на протигагу іншим; людина стає театром, простором, середовищем суперництва між двома примхливими натурами. Людина наділена даром розрізняти добро та зло, вона виявляє в собі здатність критичної рефлексії щодо дій, які неможливо було передбачити раніше. Але людина повинна мати хист протидіяти злу та несправедливості, «усвідомлюючи при цьому їхню невикорінність; істина, відкрита людині, суворая, і вона повинна мати достатню силу, щоби прийняти її» [2, с. 29].

Взаємовідносини між «останньою людиною» та «надлюдиною» мають характер взаємного обміну, натомість цей взаємозв'язок не має ієрархічної спрямованості. Ця дихотомічна пара поєднує в собі такі категорії, як час і позачасовий складник, адже концепт «надлюдина» має позаісторичний і позачасовий вимір, він демонтує, перебуваючи в останній людині, феномени часу, пам'яті, долі, історії та представляє альтернативну візію буття тієї самої людини. Алегорично така дія розкривається в образі статуї Будди в храмі Бوروبудур (о. Ява) [7]. Розташовані в ступах (дагобах) на плато будди поступово зменшуються кількісно, і на вершині знаходяться будди в ступах за ґратами [7]. Постає питання: «Навіщо ґрати? Яке їх призначення?». Відповідь має нераціональну або навіть ірраціональну природу: сенс призначення ґрат не потрібно шукати розумом, його властивості обмежені, адже в стані просвітлення, занурення в себе людина («Будда») не бачить цієї перешкоди. Фізичний зір поступається місцем синтетичному (некласичному) зору як уособлення розширення реальності, як вихід за її межі.

Глосарій Ф. Ніцше семантично набуває нових ознак та інтерпретацій: остання людина – це «ґрати», які освячують присутність суб'єкта в просторі буденної повсякденності, у той час як Будда за ґратами – фігура «надлюдини», його оновлене обличчя. До речі, потрібно

згадати, що образи Будди в ступі мають незавершений вигляд, сакральність набуває земної, фізичної природи, десакральне набуває рис священного. Перед людиною постає спокуса стати творцем для самої себе, піддати сумніву традиційний канон – моральний, етичний, релігійний, світоглядний. Кинути виклик, жереб долі, який звернутий особисто до себе, спрямований не на зовнішній світ, а на внутрішнє буття. У цьому аспекті «надлюдина» – шторм (Діонісій), начало, що фруструє традицію (культуру Аполлона) [1; 2; 5; 6]. Завдяки богу вина усталеність, відсталість, рутинність у метафоричній формі проявляє себе в аспекті певної гидливості, настороги перед тим, що ще вчора здавалося б таким зрозумілим, рідним, стабільним, знайомим, передбачуваним. Діонісій провокує «людину-проблему» нав'язати примарні контури «людині-перспективі». Подвійний характер буття розкривається бінарною опозицією «остання людина/надлюдина» завдяки таким характеристикам: статичність/динамічність; вічність/темпоральність; залежність, покірність/свобода; традиція/ризом (новація).

Людина як прірва уособлює собою присутність небезпеки в ній самій, тому людина повинна усвідомити цю обставину та «навчитися сприймати необхідність її подолання як своє призначення» [2, с. 22]. Надлюдина не сприймає стабільності, у той час як остання людина має у своїй природі потребу в підкоренні. Надлюдина – парадигма «присутності відсутності», надлишковість, яка проявляє людину в її сутності усвідомлення того, що вона має деформовану природу. Актуалізація деформації відтворюється насамперед завдяки прихованій потенції в людині до якісних перетворень, до народження бажання змінитися в інтелектуальному, емоційному, духовному плані. Критичне мислення спонукає «останню людину» до активності, переходу до актуального, це своєрідна ентелехія, яка створює передумови для народження акту неминучості подолання себе як перешкоди, яку самостійно людина «бачить» лише після трансгресії – жесту, спрямованого на зняття меж, кордонів.

«Надто людське» – це «надихаюча катастрофа, передбачити яку не тільки неможливо, але яку не потрібно навіть бажати уникнути» [2, с. 24]. Отже, «надто людське», з одного боку, унеможлиблює вислизання з фатальності буття, а з іншого – робить фатальність чуттєвою до змін у самій людській суті, відштовхуючи за обрій невідворотність невпевненості в самому собі, незавершеності; «прояв надлюдського не означає зникнення, повного подолання людського. «Остання людина» стає квінтесенцією неминучої небезпеки, яка просочує людську натуру, людське «я», звільнитись від опіки якої стає екзистенційним викликом. Подолання прірви в надто людському здійснюється завдяки присутності (актуалізації) волі, яка «упорядковує, приводить до руху, дозволяє рости над собою» [2, с. 24]. Процес росту над собою знаменується «народженням» нового (альтернативного) обличчя людини, «остання людина» стає перехрестям творця й акту творіння: в обох випадках суб'єкт – автор, глядач, спостерігач. Він особисто присутній при «народженні» самого себе, розширюючи, таким чином, суто біологічний процес появи людини на світ. Із того часу, відколи Сократ запропонував світові «народження» істини через поняття «майєвтика», людина отримала можливість народження себе самої в новій якості: тепер людина для себе – Вищий Розум, Бог, Всесвіт тощо. Вона «відкриває в собі Будду». Отже, майєвтика Ф. Ніцше повинна стати джерелом неочікуваної радості, натхнення, що підтверджує як суворість буття «тут і зараз», так і одночасно стверджує гідність благою вістю в «надлюдині». А як бути з тугою, сумом, страхом? Цей емоційний комплекс має присмак невідворотності, але ця невідворотність не повинна стати фатальністю для людського розуміння. Ось тут-то й формуються перші перешкоди для пошуку та зустрічі з «надлюдиною»: людина над прірвою («людина-проблема»), перебуваючи в просторі граничності, яка накладається на свідомість, не детермінує зустріч «Я» з «Я-дзеркалом»: нема бажань, адже така зустріч має завжди травматичну складову частину, що природно.

Отже, «остання людина» має засади історичного, антропологічного, соціального гатунку, які беруть своє начало в глибині людського духу. «Останній людині» притаманна ідея масовості та стереотипності мислення, метафоричною сценою якої виступає простір ринкової площі, що детермінує проявлення ієрархічних взаємовідносин, hard- (твердих) соціальних практик (стратегій), в основі яких вертикально налаштована впорядкованість має природу примусу над особистою волею суб'єкта. «Людина-проблема», що реалізує традицію, правило, закономірність, і людина-перспектива в образі нелінійності вступають у складні та глибокі взаємовідносини. Система конкурує з випадком і невизначеністю. Втрата контролю над чуттєвістю допоміжним чином стикається з утратою гідності: так, Гегель визначав це як тваринне начало, Ф. Ніцше називає це *monstrum in animo*, у результаті монстр набуває власної самостійності, тому «на ринку всі рівні» [1, с. 46]. «Вічне повернення» до себе символізує стикання, дотик до (гріхо)/падіння, що не завжди уособлює релігійний складник поняття гріха. Світський гріх може виявитися більш незручним і потребує більших зусиль для його подолання, демонтажу чи виявлення якостей, непридатних падінню: це як у молоді, де порсаються жабки, і лише одна з них у «падінні» створить собі завдяки своїй волі й активності передумови для народження нової реальності у вигляді збитого вершкового масла. Інерція та послідовність дій демонтується, з'являється можливість зазирнути в-за-себе, людина стає уособленням подвійного дзеркала, що фокусує вічне стикання з подією травматичної спрямованості: «У кінці кінців, людина живе тільки тим, що зсередини неї» [2, с. 133]. Як зберегтися людині – питання для тих, хто виявляє турботу. Тому в першому випадку феномен турботи містить у собі сенс розвитку традиції, у той час як феномен «подолання» демонтує реальність традиції. Але найважливіше питання для Заратустри має глибинну екзистенційну природу: «Як подолати людину?» [2, с. 255].

Статус і призначення *іншого*. Людина-проблема спрямовує свою здатність виявляти сенси завдяки фігурі іншого, на яку перекладається відповідальність, неуспіх, небажання, стани, що семантично характеризуються від'єднанням, відніманням. Поняття «інший» – внутрішньо організована потреба маскувати контури неподобства «останньої» людини. Інший – завіса з хибного сорому (брехні) і страху за себе, що спокутує свій біль. Відкинувши почуття сорому, людина проголошує новий принцип: усе дозволено, моральне начало залишило внутрішній стан суб'єкта.

Феномен дитини. Дитина як «священне Так»: «заради дітей своїх я повинен удоконалюватися [2, с. 141]. Дитя – це поєднання двох феноменів: бажання себе та втрати себе. Якщо призначення *іншого* – це фокусування на ньому особистої нереалізованості, занедбаності, перекладання провини й образи [1], неспроможність забути, то на дитину неможливо гніватися, невинність пропонує забуття за своєю сутністю (природою). Дитина розгортає горизонти, вона «тут-зараз» (теперішнє) перетворюється на людину-перспективу зі спрямованістю в майбутнє.

Список використаної літератури

1. Шаап С. Человек как мера: Учение Ницше о ресентименте / пер. с гол. О. Пархомовой. К.: Изд-во Жупанского, 2008. 205 с.
2. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Книга для всех и ни для кого / пер. с нем. М.: Интербук (Сер. «Страницы мировой философии»), 1990. 301 с.
3. Козин Н. Философия, круг ее проблем и роль в обществе. Саратов, 1991. 48 с.
4. Герлинг Ш. 100 знаменитых художников. Гениальные творения мастеров живописи / пер. с англ. Г. Баташова. Белгород, ООО «Книжный клуб», 2009. 208 с.

5. Рьод В. Шлях філософії: XIX – XX століття / пер. з нім. М. Култаєвої, В. Кебуладзе, В. Терпецького. Київ: Дух і Літера, 2010. 368 с.
6. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла. Избранные произведения / сост. и подготовка текста. М. Иванова. М.: Итало-советское изд-во «Сирин», 1990. 416 с.
7. Казаков Ю., Флавицкий Н., Константинофф С. Самые удивительные шедевры мировой архитектуры. Спб, 2008. 143 с.

“THE LAST” MAN AS TRANSGRESSION TO “OVERMAN”

Natalya Yarovitskaya

*Kharkiv national University of construction and architecture,
Department of publicly-humanitarian disciplines
Sumska str., 40, 61002, Kharkiv, Ukraine*

Larysa Kasyniuk

*Kharkiv national University of construction and architecture,
Department of publicly-humanitarian disciplines
Sumska str., 40, 61002, Kharkiv, Ukraine*

Philosophical analysis of man phenomenon is revealed in new aspect due to Friedrich Wilhelm Nietzsche's teaching (doctrine). While using categorical apparatus of F. Nietzsche the authors of the article present the attempt of trying to understand the dichotomy man-problem/man-perspective with the aim of demonstrating the mechanism of transition from the last man to overman in the act of “sacred Yes”.

The process of transition is characterized by the nature of transgression that is one may observe the declining of limits for consciousness (its mental part) and the way out of the limits of an individual's biological purpose.

Key words: the last man, overman, transgression, sacred Yes, self-perfection.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

UDC 327.8

GEOSTRATEGY OF THE MAIN RIVALS OF CHINESE GEOPOLITICS IN THE CENTRAL ASIAN REGION

Ulviie Aliieva

*Baku State University, Department of International Relations
Z. Khalilova str., 23, 1148, Baku, Azerbaijan Republic*

The richest natural resources of Central Asia and military-strategic position are the geopolitical feature of the region and the cause of interest of the world powers here. Relations with the countries of the region have a significant impact on the policy formulation of The United States, China and Russia. Each of these countries formed its interests in Central Asia, determined the place of the region in its foreign policy doctrines and placed the emphasis in prioritization of its national interests. One of the main tasks of these countries is to achieve a leading position in the region and to prevent a union of two other states.

The United States, China and Russia have matching and opposing interests in the region. Matching interests (fight against terrorism, drug trafficking, etc.) creates the possibility of cooperation of China, Russia and The United States among themselves and with the countries of Central Asia. Opposing interests lead to the agreements among each country individually with the countries of Central Asia or to a bilateral harmonization of Russia and China in the framework of the SCO.

Key words: interests, cooperation, Central Asia.

Introduction. Central Asia after the collapse of the Soviet Union and the emergence of new independent states in the region – Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan-generated considerable interest from the closest neighbors and the largest west and east states.

Statement of the task. The geopolitical, economic and ethnic features of the Central Asian region were analyzed. The spectrum of political, strategic and economic interests of The United States, China and Russia in the region in the context of national interests of each of the states are grouped and organized. Matching and opposing interests in bilateral format – The United States-China, Russia-China, The United States-Russia, and in the triangle of designated states are grounded.

Results of the study. Protecting the state's interests in international relations is often reduced because of its limited resources – political, economic, military-strategic, etc. In fact, there are no states with unlimited resources in the world. Even The United States which are claiming a global leadership and often leading policy of permissiveness, are forced to take into account the positions of other major states and associations - China, Russia, the EU and others because of their limited resources. Therefore, any state produces a priority system for better protection of their interests in a certain period. In fact, the public interests at the level of development and decision take a shape.

Analysis of research and publications. Most of the publications are devoted to the interests of one country or to only one of the spheres of interest, for example, strategic military or economic. These works contains an analysis of the problems of political relations in Central Asia and their interaction with world and regional leaders. At the same time, a complete picture of the interdependence and confrontation of interests of The United States, Russia and China in

Central Asia is not represented in these works. An important source of research of western policies is the official documents of the U.S. Department of the State.

The geopolitical interests of The United States in Central Asia.

Geopolitics and geostrategic of The United States are truly global in nature; they affect almost all regions and any state of the planet. The Central Asian republics are not exception. The influence of The United States has multifactorial and multilevel character, including political, military and strategic, economic and ideological aspects. Since the independence, the countries of Central Asia are experiencing American influence on almost all those areas.

Eurasian strategy of The United States is a part of Washington's global strategy. It aims at preserving the dominance of the White House in the world economy and financial system, strengthening the military and strategic superiority of America, expanding its geopolitical influence (including Eurasia), deterring potential rivals (China, European Union, Russia), combating so-called "international terrorism" (control of the Islamic world).

Washington politics in the states of Central Asia is divided into several stages, which already lend themselves to periodization today. The initial stage of the project, covering the first half of the 1990-ies (1991–1996), was characterized by a number of factors, determining this policy. They include the following:

- Firstly, The United States unofficially recognized geopolitical responsibility of Russia and its interests in the region;

- Secondly, the main problem, which is interesting for Washington in the context of strategic security, was the fate of the Soviet nuclear capability, hosted on the territory of Kazakhstan;

- And finally, the White House showed some concern about the prospects for strengthening positions in the region of Islamism, particularly given the proximity of Iran to Central Asia.

The new priorities in the strategy of the United States were demonstrated in the second phase (1996–2001). So, the problem of hydrocarbon resources of the Caspian region appeared in full growth, also the project of the pipeline by passing Russia and Iran appeared, later known as the Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) pipeline.

In 1997 Central Asia and the Caspian region were declared as "zones of the vital interests of The United States". They are included in the scope of responsibility of The United States Central command. These changes are reflected in so-called "Talbot" doctrine. The United States announced that they do not intend to install their exclusive strategic presence in Central Asia, but at the same time they would not be tolerated it from other great powers. At this stage, in fact Washington had already stopped to reckon with "special interests" of Moscow in the region.

The beginning of the third phase (2001–2005) coincided with the dramatic events of September 11, 2001. The United States launched a large-scale battle against international terrorism in the face of militant Islamic radicals, staged a military operation in Afghanistan and deployed within the framework of the anti-terrorist campaign military bases in a number of republics in Central Asia. It should be noted that the new approaches in the policy of The United States have been appeared immediately after coming to power of the Republican Administration of G. Bush, but due to the tumultuous events of 2001 adjustment in Central Asian strategy of Washington merged with the general context of the fight against international terrorism. [1, p. 46]

American analysts suggested rebuilding the strategy of Washington the region's republics, on the assumption that growing anti-American sentiment served as one of the reasons for the revision of the current public diplomacy of The United States towards Central Asia. Tendency to overestimate the past policy in the region with an emphasis on military-strategic cooperation with Tashkent has dramatically increased after a series of terrorist attacks in March, April and July of 2004.

Washington analysts suggested diversifying The United States military presence in the Central Asian republics in order to exert pressure on Tashkent. It was anticipated that it would increase the operational and diplomatic flexibility of American policy in Central Asia. In this regard, Kazakhstan has been examined as an alternative partner because its economic and political potentials were making the country as the most promising country in the region. [2, p. 39]

The main conclusion about United States strategy in the region is that it is determined first of all (and perhaps only) by geopolitical factors. Instead of support for the implementation of the agrarian reform, the development of high technologies, as well as increasing the size of the humanitarian assistance, the White House concentrated on the expansion of military-political contacts with the States of Central Asia and the Caucasus which is the core of the cooperation Washington with the countries of these regions.

The geopolitical interests of China in Central Asia.

Chinese economic and political rising over the past two decades has become a key factor in world politics. Despite the fact that in recent years the economy of China has cooled somewhat, the trend towards further lifting Beijing persists. Meanwhile, the factor of rising China is extremely important for neighboring Central Asia. It is no secret that Beijing's influence in the region today is growing. The desire of China to go to active economic interaction, readiness to invest impressive amount of money in the realization of the necessary projects for the countries of Central Asia gradually is kindled political alertness and pushing the elite of the countries of the region to all closer interaction with the big neighbor [5, p. 41].

In 1991 Central Asian countries gained independence, so it meant a radical change for China's own geopolitical environment instead of the Soviet monolith a motley variety of smaller sovereign countries appeared on the map, internal and external course was not defined, and the prospects for development were still unclear. The Chinese leadership considered the Central Asian region as a "strategic rear", while the "front" of China's foreign policy is turned to the sea. In the same decade the significance of Central Asia as a source of resources for Chinese economy was realized in Beijing. The countries of the region (Kazakhstan, Turkmenistan and Uzbekistan) are also rich in hydrocarbon deposits. But Beijing was interested in Central Asia with other resources such as uranium and nonferrous metallurgy products.

In recent years, the states of Central Asia fully experienced a change of the strategy in economic policy of the Chinese leadership, which is shown in the explosive growth of investments abroad. Since 2011 China is faced to a slowdown in economic growth. One of the reasons causing inhibition is the relative depletion of opportunities for extensive development within the country and the resulting surplus production capacities, the rise of the local workforce, the growth of the debt burden and others [6, p. 11].

The firm establishment of the necessity to develop the country's western regions within the domestic policy of China became a new factor in Beijing's policy towards Central Asia because these areas are considerable imbalances in the regional dynamics of China today. China's western regions are more linked to Central Asia. Thus, almost one third of all trade in Xinjiang Uygur Autonomous Region of China is related to Kazakhstan today.

The cooperation with Central Asian states in curbing extremism and maintaining regional stability has also been more relevant for China. In recent years revitalization of Islamists in Kazakhstan and Kyrgyzstan, the spread of radical ideas are serious concerns for Beijing.

The political and economic presence of Russia and China in Central Asia is expressed most strongly. Moscow maintains close humanitarian communication and has a major military presence in the region. The bases of Russia in Tajikistan and Kyrgyzstan, as well as membership of Astana, Bishkek and Dushanbe in the CSTO are the proof of it. But in the long term, Russia

is a leaving power. But Chinese economic and political influence in the region is growing. Other international players, including The United States and The EU, affect on the Central Asian cases much weaker.

The coming to power in Washington of Donald Trump has not yet contributed to the American presence in the region. Washington plans are selective approach. They imply the cessation of financial assistance to Kazakhstan and Turkmenistan, reducing its volume by half for Tajikistan and Kyrgyzstan, and the slight increase in financial support for Uzbekistan. It is likely that some of the projects, which Washington refuses, ultimately will "go away" to China [7, p. 55].

However, there are constraints on the growth of economic and political influence of China in Central Asia. Despite the benefits and advantages of cooperation with Beijing, the states of Central Asia are not interested in shaping political and economic dependence on China. The constraint factor is objective needs in its own producing economy. It is likely that countries in the region will continue to strive to balance the growing influence of Beijing by different forms of political, economic and military cooperation with other centers of power.

The geopolitical interests of Russia in Central Asia.

Since at least the 17th century Russia actively defend its geopolitical interests in Central Asia along with the other major powers of the world since. But the 21st century also did not become an exception, and it created a new geopolitical situation in the region. New independent states have emerged. "Russia will step up cooperation with CIS member states in the sphere of ensuring mutual security, including joint struggle against common threats and challenges, first and foremost international terrorism, extremism, illicit trafficking drugs, transnational crime and illegal migration. Priorities are specified in the neutralization of threats emanating from Afghanistan territory, preventing the destabilization of the situation in Central Asia and the Caucasus ". [4, p. 19]

The major problems that bother the Russian Federation are the consequences of the withdrawal of coalition forces NATO from Afghanistan and The United States Administration's plans to leave the property and equipment of Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan, perhaps, also Kazakhstan.

Central Asia remains the principal transit route for illicit drugs to Russia and further to Europe. So Russian cooperation with Central Asian countries in various formats aimed at establishment of coordinated approaches to solving such problems. Often it implies the provision of resources to countries in the region for fight in the hope that they will stop the drug transit on its territory to Russia. Considering the magnitude of the Afghan drug threat, it can only be overcome by the whole world, relying on the United Nations and regional organizations-CIS, SCO and CSTO.

A host of ambitious foreign policy goals are associated with Russia's geopolitical interests in Central Asia. They are promoting by Russia various integration mechanisms and organizations according to the status of the main and predominant actor in "their" region and the title of "great power" globally, as Moscow plays a leading role in post-Soviet integration. [4, p. 38] If offensive spirit and expansionism characterized the geopolitics of the Soviet Union in Eurasia then the geopolitics of post-Soviet Russia was defensive in nature. Russia's attempts to retain its influence in the post-Soviet space are faced with the interests of the world's major powers: The EU and The United States in the West; Turkey, Iran and China in the East.

Pakistan and India are indirectly involved in this rivalry. Moscow is increasingly seeks to bring these states to maximally close relations with Russia. The Kremlin sees as an obstacle to the implementation of its strategy in the presence of many other foreign powers in Central Asia because Central Asian countries go from Moscow's orbit and moving away from their post-Soviet identity. Russia also considers Central Asia as an important element of its large energy strategy.

In the early-to-mid 2000's. the Russian economy was going forward on a wave of high-energy prices. One of the equation was the condition that Russia buy energy resources in Central Asia at low prices, uses them to meet domestic needs and the own energy supplies for export, providing national economic growth. Moscow seeks to maintain a situation when pipelines in this region go through its territory, so that the energy of the Central Asian countries is not left on the side.

"Moscow cannot ignore the influence of China". [8, p. 63] China beats Russia with its economic power and increasingly displaces it from the region. However, relating to the security Russia and those multilateral associations, which she chairs, are still more important and meaningful.

References

1. Davis J.K., Sweeny M.J. Central Asia on U.S. Strategy and Operational Planning: Where Do We Go From Here? Washington, D.C.: IFRA, 2004.
2. Rywkin M. Stability in Central Asia: Engaging Kazakhstan. A Report (with Policy Recommendations) on U.S. Interests in Central Asia and U.S.-Kazakhstan Relations. N.Y.: NCAFP, 2005; Schwab G.D., Rywkin M. Security and Stability in Central Asia: Differing Interests and Perspectives. N.Y.: NCAFP, 2006.
3. Звягельская И. Ключи от счастья, или Большая Центральная Азия. Россия в глобальной политике. 2005, Т. 3. № 4. С. 88–93;
4. Старр Ф. Партнерство для Центральной Азии. Россия в глобальной политике. 2005. Т. 3. № 4.
5. Кузьмина Е.М. Геополитика Центральной Азии. М. «Наука». 2007; Лаумулин М. «Большая Центральная Азия» (БЦА) новый мега-проект США? URL: //http://centrasia.oTg/newsA.php4?st=1 132564860
6. Ли Лифань, Дин, Шиу. Геополитические интересы России, США и Китая в Центральной Азии. Центральная Азия и Кавказ. 2004. № 3.
7. Либман А.М., Хейфец Б.А. Экспансия российского капитала в страны СНГ. М. «Экономика» 2006.
8. Amineh M., Parvizi M., Houweling H. Central Eurasia in Global Politics: Conflict, Security and Development Leiden, Boston: Brill, 2004.
9. Gill B., Oresman M. China's New Journey to the West. China's Emergence in Central Asia and Implications for U.S. Interests. A report of the CSIS Freeman Chair in China Studies. Foreword by Z. Brzezinski Washington, D.C.: The CSIS, 2003.
10. Кондратьев В.А., Хамидов З.Ш. Роль и место Центральной Азии в современном мире: сб. научных статей. М., 2004.

ГЕОСТРАТЕГІЯ ОСНОВНИХ НАПРЯМІВ КИТАЙСЬКОЇ ГЕОПОЛІТИКИ В ЦЕНТРАЛЬНО-АЗІАТСЬКОМУ РЕГІОНІ

Ульвіє Алієва

*Бакинський державний університет,
кафедра міжнародних відносин
вул. 3. Халілова, 23, 1148, м. Баку, Азербайджанська Республіка*

Геополітична особливість регіону Центральної Азії, найбагатші сировинні запаси і військово-стратегічне становище є причиною зацікавленості в ньому світових держав. Відносини з країнами регіону справляють істотний вплив на формування політики США, Китаю та Росії. Кожна з цих

країн сформувала свої інтереси в Центральній Азії, визначила місце регіону у своїх зовнішньополітичних доктринах і розставила акценти в пріоритетах їхніх державних інтересів. Однією з основних задач кожної з досліджуваних країн є досягнення провідного положення в регіоні і недопущення союзу двох інших держав. США, Китай і Росія мають як збіжні, так і протилежні інтереси в регіоні. Збіг їхніх інтересів в таких сферах, як боротьба з тероризмом, розповсюдженням наркотиків тощо створює можливість співпраці США, Китаю і Росії між собою і з країнами Центральної Азії. Протилежні інтереси ведуть до укладення угод кожної з цих країн окремо з країнами Центральної Азії або до двостороннього узгодження дій Росії і Китаю в рамках ШОС.

Ключові слова: політичні інтереси держав, співробітництво, Центральна Азія, геополітика Китаю в регіоні.

UDC 327

REGIONAL AND INTERNATIONAL STRUGGLE AROUND NUCLEAR ISSUE: U.S. AND RUSSIA POSITIONS ON THE NUCLEAR PROGRAM OF IRAN

Kamala Aloeva

*Department of Sociology and Political Science,
Baku State University*

Nigar Nuriyeva

*SABAH Groups (International relations),
Baku State University*

Iran's nuclear program has caused a great deal of political and legal controversy. An examination of the international legal framework behind Iran's program, and an assessment of Iran's compliance with the NPT and its IAEA Safeguards Agreement, leads to a stark conclusion: Iran is in breach of its international legal obligations.

Diplomacy has been described as the application of "intelligence and tact to the conduct of foreign relations" and as a "method of influencing the decisions and behavior of foreign governments and peoples through dialogue, negotiation, and other measures short of war or violence".

Key words: nuclear program, threat of nuclear proliferation, United Nations, international struggle.

Introduction. It can be reasonably argued that one of the most immediate threats facing the international community today is the spread of nuclear weapons. To date there are eight declared nuclear countries: Britain, China, France, India, Pakistan, Russia, North Korea, and the United States. Israel has nuclear weapons but they have yet to openly admit it to the international community. In addition, Iran may be currently pursuing a nuclear weapons program, however they deny this accusation.

Statement of the task. The aim of our work is to determine how the other states should develop its foreign policy in regards to Iran's nuclear program and whether or not they, working in conjunction with the United Nations, should act to prevent Iran from developing nuclear weapons.

Results of the study. A diplomatic solution to Iran's uranium enrichment program requires serious diplomatic engagement based on principle, good-will, and identifying common ground by isolating areas of conflict in order to formulate a workable compromise. Neither coercive diplomacy nor empty threats of force have generated concrete offers by either the U.S. or the EU that are even remotely satisfactory. The U.S. must take "regime change" off the table and replace it with a more conciliatory framework that addresses Iranian concerns about national sovereignty. By examining the underlying root causes of the conflict more closely and moving the focus from Iran's nuclear program to the promotion of regional security, a broader range of stakeholders become involved in the problem-solving equation.

Analysis of research and publications. A comparative analysis of regional and international struggle around nuclear issues on the nuclear program in U.S. and Russia was studied by scientists: Katzman K. "U.S.-Iranian Relations: An Analytic Compendium of U.S. Policies, Laws, and Regulations", Pollack K.M. "The Persian Puzzle: The Conflict Between Iran and America", Herzig E.A. "Iran and the former Soviet South".

Official Tehran has repeatedly declared that its nuclear program is exclusively for peaceful purposes. However, a number of statements made by senior Iranians contradict this thesis. As it is known, the main suspicion is now a research center in Natanz, the existence of which the IAEA became aware only in 2002. USA and Russia have many divergences, rather than areas of convergence interests. USA insists on particular means for solving nuclear problem, while Russia promotes cooperation with Iran.

For nearly ten years the development of Iran's nuclear program continues attract the attention of the world community; the beginning of 2012 accompanied by strengthening of international political and economic pressure on Iran [5, p. 150].

Since 2006, the "Iranian nuclear issue" was referred to the Security Council of United Nations; however, despite a series of restrictive resolutions, Tehran did not slow down the pace of development of national nuclear program. Such an intransigence of the state is largely explained by an understanding of the current situation by its leadership, which is characterized by raging disagreements between Russia and the United States on how to settle the Iranian nuclear problem. Despite the fact that Washington and Moscow are considered the founders of the nuclear nonproliferation regime, and both are determined to protect and preserve this regime, their views on Iran situation is paradoxically different. While Washington prefers act by hard pressure on Iran, Moscow sees the possibility of achieving results through appeasement of the Islamic Republic and its involvement in the process of cooperation [2, p. 194].

It appears that these differences between the political methods and the interests of the United States and Russia behind them can play a critical role in the further fate of the Non-Proliferation Treaty regime. The main objective of the analytical report is the analysis of the three components of the problem:

- commonality and controversies in the positions of the United States and The Russian Federation regarding the Iranian nuclear program, their principal causes;
- The possibility of the two states to develop a common compromise on "Iranian nuclear issue" for the sake of effective resolution of the problem;
- The consequences that will have the appearance of a nuclear Iran for interests of Moscow and Washington (in the case of both strategies on retaining Tehran outside of the nuclear club will fail) [7, p. 148].

Regarding the first question, it should be noted, that the Middle East is the subject of geopolitical dispute between Moscow and Washington since "Cold War." At the same time, the change of epochs associated with the collapse of the Soviet Union was accompanied by a sharp drop in Russian capabilities in the region by the growing influence of the United States.

Determining the current US strategy in the Middle East, it is necessary to note the two main strategic objectives of Washington's policy:

- preservation global flows of oil transportation (33% of which pass through Strait of Hormuz),
- ensuring the security of its allies in the region. Iran's nuclear program could be an obstacle for both purposes [10, p. 216].

On the one hand the strong nuclear Iran is able to dictate its policy in the region, including controlling the Strait of Hormuz, in the case of increase of conflict may affect the stability of the global flows transportation of oil, and therefore inflict considerable damage to US strategic interests. On the other hand, both of Washington's allies – Israel and Saudi Arabia, consider Iran's nuclear program one of the most serious threats to regional balance of power, as well as for the security of Israel.

The well-known slogan of Iranian leaders to "wipe Israel off the map" is often interpreted in Tel Aviv as an existential threat to the Jewish state that makes a nuclear Iran to the number

one threat to Israel. Saudi Arabia, in turn, sees Iran as the main rival for hegemony in the Muslim world, as well as, regional opponent, that often drives Saudi royals to radical statements that nuclear choice of Iran is able to push Riyadh in the same direction. In this way, limitation of Iran's nuclear program may be considered as one of the strategic priorities for the United States, the implementation of which is possible by the use of a wide variety of tactics, from economic pressure (sanctions) to cyber sabotage (according to experts, Stuxnet virus in 2010 was able to delay the development of Iran's nuclear program from a period of 18 months to 2 years), or the threat of military action [1, p. 194].

Russia has lost much of its Middle Eastern customers immediately after the collapse of the USSR. The remnants of former influence preserved only partly due to a rather sporadic economic cooperation with such countries as Syria, Libya and Iran. Latest eventually acquires a special importance in the region for being the largest importer of Russian weapons as well as Russian services in the field of development of peaceful nuclear energy. Importance of Iran to Russia's Middle East policy increased also for the reason of the full or temporary loss of other customers, in particular, the fall of the regime Gaddafi in Libya and the growth of domestic and international tensions around the Assad regime in Syria.

In this context, Iranian nuclear program (which partially supports cooperation with Russia) is regarded by Moscow not only as a symbol of its presence in the Middle East, but also as a means of demonstrating the strong position of Russia in the UN Security Council. Thus, while the strategic goal of Russia in the Middle East is to secure its fading influence, main task of Russian management becomes patronage over development of Iran's nuclear program. And Russia's tactic in this case is the pacification Iranian leadership by blocking the most radical UN Security Council sanctions, which gives Moscow erroneous illusion of control over Iranian nuclear development. In addition, "the Iranian nuclear issue" is considered by Russia as possible manipulation tool in negotiations with Washington.

Is it possible to find a common ground? This question brings us to the second point of discussion, namely the analysis of possibilities of rapprochement between Russia and the US on finding joint solutions on Iranian problem. Opportunities exist; in particular, precedent was established in 2009, when, after coming to power, Obama administration seriously hinted Moscow at the possibility of a compromise on European missile defense system in exchange for Russian cooperation on Iranian issue. Moreover, the deal seems proved effective because Russia suspended its deliveries of S-300 to Islamic Republic supporting another UN Security Council resolution against a number of Iranian companies. At the same time, the new administration's plans on the deployment of the European missile defense founded temporary character of Russian-US deal on "Iranian nuclear issue", which in turn has encouraged Iran on further opportunities for the development of its nuclear program [8, p. 312].

The current situation seems even less optimistic, given the current state of the dialogue on European missile defense, the Syrian problem, as well as a complete clarification of the positions of both parties on their vision for the future of Iran's nuclear program. Washington insists on unacceptability of procedures of uranium enrichment, however, Russia admits the last in the case of complete cooperation with the IAEA. This contradiction in the position of the key players almost nullifies the development of a common constructive position of the UN Security Council in regard to the universal pressure on Iran, including drastic sanctions such as gas or oil embargo. Moreover, these differences do not give the same development opportunities to Moscow plans regarding Iran's involvement on global cooperation which should be based on the guarantees to Islamic Republic that it will not be subject to external aggression or economic pressure from the West. In this way, not being able to combine all of its members under the banner of unified strategy, the UN Security

Council cannot resolve the situation that has developed Iran's nuclear program, which gives Iran a dangerous belief that while the dogs bark, the caravan could move forward. In this case the absence of constructive position can lead to a hypothetical situation [9, p. 201].

This scenario implies the emergence of a nuclear Iran in the region, and put the United States and Russia in a very uncomfortable situation. Washington will have to become a part of multi-polar hierarchical containment system, on the one hand holding Israel from attacking Iran, and on the other, from the frightening Iran of provocation towards Israel. This task can be daunting, considering the fact that in this case both sides (Iran and Israel) will be gravitate toward a first strike against each other: Iran due to the small number of nuclear warheads capable of perish if a preemptive strike of Israel will occur; Israel is due to the fact that the low strategic depth of the state and high sensitivity to human losses make any nuclear strike on the territory of the state unacceptable in terms of inflicted damage. Thus, the lack of security guarantees for Israel or incorrectness calculations from Iran (which rarely differs with foresight) can lead to a nuclear catastrophe in the region [10].

In this situation, the role of Russia seems critical. In front of Moscow stands double choice of scenarios of possible behavior. The first way -constructive, according to which Russia, remaining on NPT guard mode and concerned with the advent of a new nuclear neighbor in the region, will resort to deter Iran, thereby supporting the strategy of the United States. Given scenario seems to be a stabilizing factor for regional security, because Tehran pent up by two nuclear superpowers, expected will be more accommodating and predictable in its actions, while Israel will be relatively calm security guarantees in the event of conflict with Iran. The emergence of a nuclear Iran will push the Russian Federation and the United States towards the resolution of conflicts on the European missile defense system, the presence of which would be entirely justified [12].

Another option, which can be called destructive, can lead Russia on the way forward to defend their geopolitical ambitions in the region, playing the role of China to the DPRK, and having a trump card up his sleeve as nuclear Iran. This will give Moscow an unjustified illusion of control over Iran, Iran to the same illusion that the presence of a powerful ally leaves him unpunished in the event of any provocation. Protected the idea of the impossibility of global nuclear war, Tehran could make a number of risky regional shares against Israel and Saudi Arabia, which will lead to military escalation in the spirit of the "paradox of stability / instability" that in the context of possession nuclear weapons by all parties threatens the transition from conventional conflict to nuclear conflict. The U.S. and the West should concede that Iran has the right to peacefully develop nuclear technology as stated in Article IV of the NPT, and their economic justifications are valid. Without nuclear power, Iran is staring at an economic meltdown of epic proportions over the coming decade. But Iran must realize that their continued ambivalence toward the West will win them no allies, and reestablishing ties with the West will open their energy sector to unhindered investment [4, p. 102].

The policies and strategies that have been undertaken by U.S. administrations over the past three decades display what could likely be considered the most ineffective attempts at foreign policy in U.S. history. Why these policies were chosen certainly was never my intention to discuss, but it is likely that somewhere along the way some policy analysts convinced senior leaders that particular policies and strategies would achieve the desired effect. Unfortunately, unless they intended for the U.S. to be faced with a nuclear Iran today, their recommendations were faulty to say the least. What I propose is a comprehensive roadmap which I contend comprises of the most pressing issues surrounding the current impasse between the United States and Iran. I argue that without seriously addressing these issues there will be little chance for progress between the U.S. and Iran on the nuclear issue.

First and foremost, the U.S. must begin an effort to resume normal diplomatic relations with Iran. This may simply begin with a U.S. interests section in Iran, but it must evolve into a full functioning U.S. Embassy in Tehran. It has been more than thirty years since the U.S. Embassy hostage crisis; we no longer need to harbor animosity over this. Iranian leaders, specifically President Khatami, have conceded that the hostage taking was probably a mistake. Restarting diplomatic relations is certainly not so simple, and it will not immediately tear down the walls of mistrust that exist between the two states. However, it will immediately open direct channels of communication between the administrations on the nuclear issue among others, and it would also open the door to increased security cooperation on a number of other regional concerns such as Iraq, Afghanistan, and drug trafficking, all of which the U.S. and Iran generally agree upon [7, p. 131].

This would likely be such a significant step that it would reduce Iran's hostility to candidly discussing their nuclear program.²⁸⁶ The U.S. must make a concerted effort so shake off this perception of being the "bogyman." Along with efforts to reestablish diplomatic relations and serious negotiations regarding the Iranian nuclear program, there must be a halt to the conditional nature of talks with Iran. Iran has made numerous gestures of goodwill over the years by halting uranium enrichment while awaiting the West to craft genuine incentive laden proposals to ensure Iran does not have an indigenous full nuclear cycle. We must not forget that it is within Iran's right in accordance with Article IV of the NPT to research and develop a peaceful nuclear program; their uranium enrichment programs and other nuclear facilities have not been found in violation by IAEA inspectors to this date.

Certainly there have been some irregularities with the Iranian program as discussed earlier, but the IAEA has found no "smoking gun" that would indicate a current violation of the NPT let alone pursuit of nuclear weapons. For U.S. leaders to continue asserting that Iran must relinquish their rights granted to them as one of the original signatories to the NPT could be considered arrogant at best and possibly even foolish. Throwing out the conditions that have prevented serious discussions would be a step in the right direction, but this is where difficulties will arise [3, p. 114].

In addition to the first two measures, the U.S. must begin to scale back, if not completely eliminate the sanctions that have targeted Iran and other countries doing business with the Iranian nuclear establishment. The bottom line up front on the sanctions which are meant to force Iran to the negotiating table is that they will have the opposite effect; sanctions will impact ordinary Iranians whose distrust of the U.S. and West will be intensified thus strengthening the Iranian regime's ability to refuse to submit to the sanctions. These measures have not significantly impacted the Iranian regime's ability to further their nuclear program. The majority of the pain caused by these sanctions has been exacted on the very citizens the United States seeks to court in an effort to overthrow the hard-line regime. Additionally, the record high prices for oil over the past three to five years have filled the Iranian coffers with funds to further their nuclear efforts and blunt the impact of sanctions.

Unfortunately, the sanctions have also become a convenient excuse for the regime for why progress is not being made; they consider it a cost of maintaining their Iranian independence. The sanctions have simply played into the hands of the leadership and reduced the moderates' positions to bystanders scratching their heads at U.S. efforts. Sanctions only permit the Iranian regime to place the blame for their internal problems squarely upon the shoulders of the United States thereby making us, as I have stated before, the bogyman.

Additionally, sanctions have been circumvented by those states that we should consider critical in this negotiation process, Russia and China. While a number of sanctions resolutions

have passed through the United Nations, each time the measures become watered down and reduced to nearly meaningless attempts to constrain the Iranians while permitting Russia and China to carry out business as usual there.

As already mentioned earlier, Russia has supported the Bushehr reactor, and China has most recently come under scrutiny for several of its energy companies such as China oil and Sinopec, violating U.S. sanctions while doing business in Iran. In addition to Russia and China striking multi-billion dollar deals with Iran, India also reached a \$40 billion deal to develop Iranian oil fields. Thus, the emergence of a nuclear Iran might become critical challenge to international security, as well as for a Russian-American dialogue [6, p. 129].

Summing up, I would like to note the following:

1. The Problem of the Iranian nuclear crisis lies in the fundamental difference between the positions of the key members of the UN Security Council, in particularly, the United States and Russia. The main reasons for these differences lie in the differently oriented strategic interests of the US and Russia in the Middle East. These interests determine the different approaches of the two states to Iran's nuclear program by blocking the possibility of resolving the problem by applying a common tactic to Iran. This situation creates a paradox in which states tactical approaches to the solution of common problems exclude the possibility of resolution due to the lack of compromise, and here threaten the collapse of the NPT regime.

2. Opportunity for Russia and the US to develop a common approach to the "Iranian nuclear issue" today is quite illusory due to the growing number of contradictions in the dialogue between the two countries. At the same time, some progress could be achieved if Russia was able to get a compromise on some key issues for her, such as, European missile defense system, for example. This situation cannot be completely excluded, especially, after the US presidential election, in that case if Obama administration remains in power.

3. Worst case scenario involves consequences of the lack of compromise between Moscow and Washington over Iran's nuclear program, which could provoke a nuclear Iran. This situation destabilizes not only the NPT regime, but also can be very dangerous for a global nuclear stability with Tehran as a catalyst for nuclear confrontation in the Middle East. In any case, Russian role in this situation also appears to be critical for the further development of security both at the regional and global levels [11, p. 514].

The current U.S. strategy of only agreeing to engage with Iran in face-to face talks if it agrees to the precondition of suspending its uranium enrichment program is inflexible in the diplomatic sense.¹¹⁸ In essence, the U.S. is demanding that Iran relinquish its most significant bargaining chip before even sitting at the table and this formula makes it almost impossible for either party to reach a mutually acceptable outcome. This U.S. approach has proven to be disastrous and has only served to heighten the rhetoric as well as the tensions on both sides. On the other hand, the E.U.- led negotiations, which many have characterized as coercive diplomacy, have had mixed results. Finally, Iran's concerns for secure and reliable energy development need to be addressed in a manner that factors in the underlying sources of the conflict.

References:

1. Sander O.H. *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2011. 314 s.
2. Таууар А.С. *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*. Bursa: Mkm Yayıncılık, 2009. 231 s.
3. Задохин А.Г. *Внешняя политика России: национальное сознание и национальные интересы*. Москва: 2002. 176 с.
4. Кулматов К.Н., Митрофанова А.В. *Региональные аспекты международных отношений*. Москва: Восток-Запад, 2010. 436 с.

5. Юртаев В.И. Иран студенты в исламской революции. Москва: Наука, 2013. 295 с.
6. Bernstein J.P. Nuclear Iran. Harvard University Press: October 14, 2014. 224 p.
7. Chubin Sh.A. Iran's Nuclear Ambitions. Carnegie Endowment for International Peace: 1 edition. September 6, 2006. 244 p.
8. Cordesman H.A. Saudi Arabia Enters the Twenty First Century: The Military and International Security Dimensions. Washington D.C.: Greenwood Publishing Group, 2004. 379 p.
9. Douglas S.S. Waltz K.N., The Spread of Nuclear Weapons: A Debate Renewed. (Second Edition) W.W. Norton & Company: August 28, 2002. 240 p.
10. Ganji B.M. Politic of confrontation. The foreign policy of the USA and revolutionary Iran. London - New York: Tauris Academic Studies, 2006. 273 p.
11. Pollack K.M. The Persian Puzzle: The Conflict Between Iran and America. Random House Trade Paperbacks: August 9, 2005. 539 p.
12. URL: <http://www.globalresearch.ca/the-middle-east-the-project-for-a-middle-east>
13. URL: <http://jew.tv/videos-total-control-of-the-united-states.cfm>

РЕГІОНАЛЬНА І МІЖНАРОДНА БОРОТЬБА НАВКОЛО ЯДЕРНОГО ПИТАННЯ: ПОЗИЦІЇ США ТА РОСІЇ З ЯДЕРНОЇ ПРОГРАМИ ІРАНУ

Камала Алоєва

*кафедра соціології та політології,
Бакінський державний університет*

Нігар Нурієва

*Центр груп «САВАН» (Міжнародні зв'язки),
Бакінський державний університет*

Іранська ядерна програма спричинила багато політичних і юридичних суперечок. Розгляд міжнародно-правової бази програми Ірану і оцінка дотримання Іраном ДНЯЗ і його Угоди про гарантії МАГАТЕ призводить до однозначного висновку: Іран порушує свої міжнародно-правові зобов'язання.

Дипломатія була описана як застосування «інтелекту і такту для проведення зовнішніх відносин» і як «метод впливу на рішення і поведінку іноземних урядів і народів за допомогою діалогу, переговорів та інших заходів, не пов'язаних з війною або насильством».

Ключові слова: ядерна програма, загроза поширення ядерної зброї, Організація Об'єднаних Націй, міжнародна боротьба.

УДК 327.39:291.11

ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ: РЕЛІГІЙНИЙ КОНТЕКСТ

Вікторія Бокоч

*Ужгородський національний університет,
факультет міжнародних економічних відносин,
кафедра міжнародної політики
пл. Народна, 3, 88000, м. Ужгород, Україна*

На основі аналізу правових актів Парламентської асамблеї Ради Європи з питань свободи совісті та релігії у статті виявляються напрями політики ЄС в релігійно-церковній сфері. Гармонізація законодавства України із законодавством ЄС та впровадження досвіду держав-членів європейського співтовариства сприятиме досягненню Україною європейських стандартів у сфері забезпечення права на свободу совісті та релігії.

Ключові слова: Європейський Союз, Парламентська асамблея Ради Європи, європейські стандарти, європейська інтеграція України, релігія, релігійні організації, державно-церковні відносини.

Постановка проблеми. Підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (далі – ЄС) змушує українську владу до активізації діяльності, спрямованої на впровадження європейських стандартів у різні сфери суспільного життя та інтеграцію в європейське співтовариство. Зважаючи на те, що «релігійний аспект присутній у багатьох проблемах, з якими стикається сучасне суспільство» [1], одним із важливих напрямів політики ЄС є забезпечення прав людини в релігійно-церковній сфері. Переконаливим свідченням тому є низка прийнятих його органами документів, які стосуються найрізноманітніших проблем релігійно-церковного життя, забезпечення свободи совісті та релігії. Чимало з них є важливими і корисними для України, яка обрала європейський шлях свого розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання забезпечення права на свободу совісті та релігії в європейському співтоваристві, окремих його державах-членах виступали об'єктом досліджень таких вітчизняних науковців, як Д. Бондаренко, В. Єленський, С. Здіорук, М. Палінчак, В. Рогатін, В. Токман та ін. Проте деякі аспекти цієї проблеми, які значно актуалізувалися після підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, зокрема документи Парламентської асамблеї Ради Європи (далі – ПАРЄ) про свободу совісті та релігії, залишаються ще недостатньо дослідженими і висвітленими в наукових працях. Актуальним є й порівняльний аналіз правових актів ПАРЄ та законодавства України з релігійно-церковних питань.

Метою статті є виявлення на основі аналізу документів ПАРЄ основних напрямів політики ЄС у сфері забезпечення свободи совісті і релігії та можливостей приведення законодавства України з питань релігії та церкви до європейських стандартів.

Виклад основного матеріалу. Серед найважливіших проблем, розв'язанням яких займається ЄС, є права людини. Одним із таких прав в демократичному суспільстві є право на свободу совісті та релігії. Його забезпечення регулюється міжнародними правовими актами та національним законодавством держав-членів ЄС.

Правові акти ЄС з питань прав людини, включаючи й право на свободу совісті та релігії, знаходяться в тісному концептуальному взаємозв'язку з актами ООН у цій сфері –

Загальною декларацією прав людини (1948 р.) та Декларацією про ліквідацію всіх форм нетерпимості й дискримінації на основі релігії або переконань (1981 р.).

Основним документом ЄС з питань прав людини є Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (1950 р.), в якій, окрім іншого, визначається і право на свободу совісті та релігії. У ній зазначено, що «кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» [2].

Крім вищезазначеної Конвенції ПАРС ухвалено низку інших документів, у яких формулюються засадничі положення щодо ставлення європейської спільноти до релігії і церкви та відображається її реакція на злободенні питання релігійно-церковного життя як на континенті в цілому, так і в окремих країнах.

Інституції об'єднаної Європи визнають, що релігія, існуючи впродовж століть на європейському континенті, стала визначальним чинником європейської цивілізації. Вони з повагою ставляться до конфесійного розмаїття своїх держав-членів, визнаючи за ними право на його збереження, розробку та прийняття законів з урахуванням історичних традицій, національних і релігійних особливостей кожної країни. У зв'язку з цим ЄС не проводить політики конфесійної уніфікації Європи, а виступає за збереження європейськими народами своєї релігійної самобутності, підтримку традиційних релігій як чинника зміцнення національної ідентичності, не обмежуючи прав релігійних меншин. Умова, яка ставиться при цьому до членів європейського співтовариства, – дотримання положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

ПАРС систематично звертає увагу на необхідність удосконалення відносин держави і церкви. Саме гармонійні відносини між ними є запорукою забезпечення релігійної свободи та терпимості, захисту релігійних громад і окремих віруючих від будь-яких форм релігійних переслідувань [1]. Рекомендація 1804 (2007) ПАРС «Держава, релігія, світське суспільство і права людини» містить важливі положення стосовно співвідношення церкви і держави, політики і релігії, релігії і демократії. У ній заперечується теза про несумісність демократії та релігії, доводиться, що релігія може бути надійним партнером демократичного суспільства, а демократія – найкращою основою свободи совісті та релігійного плюралізму.

Особливо наголошується на важливості принципу відокремлення церкви і держави, який являє собою одну із загальноєвропейських цінностей і є домінуючим у політиці демократичних суспільств. Він сприяє утвердженню автономності релігії і політики, перешкоджає використанню релігійного чинника для досягнення партійно-політичних цілей та інтересів.

Асамблея наголошує, що необхідною умовою повноцінного забезпечення свободи совісті та релігії, релігійної терпимості й толерантності, захисту від релігійних переслідувань є партнерські відносини між церквою і державою. Їх розвитку сприяє розбудова відносин держави і церкви на договірній основі, що практикується в деяких європейських країнах [3].

Однією із цілей, якої домагається ЄС в релігійно-церковній сфері, є забезпечення нормальних міжконфесійних відносин. Засобами її досягнення ПАРС вважає заохочення та регулярне ведення за участю релігійних та громадських діячів діалогу на актуальні теми

розвитку суспільства, підтримка зустрічей керівників та представників різних конфесій на загальноєвропейському рівні. Кожна демократична країна повинна сприяти відкритим дискусіям з релігійних питань.

Політика ЄС в релігійно-церковній сфері спрямовується й на викриття та розвінчування спроб розпалювання міжконфесійної ворожнечі, попередження й усунення дискримінації на релігійному ґрунті, сприяння формуванню взаємної терпимості та поваги як між віруючими різних конфесій, так і між віруючими і невіруючими. У рекомендаціях наголошується на небезпеці релігійного екстремізму, який є симптомом хвороби суспільства і загрозою для демократії.

Особлива увага приділяється дотриманню принципу рівності релігій, створенню всім релігійним організаціям однакових умов для їхнього функціонування та розвитку, забезпеченню їм рівного доступу до історичних культових споруд, освіти, громадських засобів масової інформації.

У центрі уваги ПАРС постійно знаходяться проблеми взаємодії освіти і релігії, про що свідчить спеціально ухвалена нею Рекомендація 1720 (2005) «Освіта і релігія». Зважаючи на те, що релігія є невід'ємною частиною людської цивілізації та системою цінностей, Асамблея вважає за необхідне вивчення в навчальних закладах походження та сутності найвпливовіших релігійних течій, викладання порівняльної історії різних релігій. При цьому такий підхід повинен мати місце навіть у тих країнах, де домінуючою є одна конфесія. Держава повинна заохочувати поширення знань про релігію, дбати про підготовку відповідних кадрів, розробку і ухвалення за участю представників релігійних організацій необхідних методик та навчальних програм. Оскільки у формуванні світоглядних орієнтацій дітей важлива роль належить сім'ї, ПАРС закликає надавати батькам право на релігійне і моральне виховання своїх дітей відповідно до власних переконань [4].

У контексті розвитку міжнародного співробітництва ПАРС особливу увагу приділяє питанням культурних взаємин. З цією метою нею прийнято низку документів, які відображають різні аспекти цієї проблеми. Серед них – Рекомендація 1962 (2011) «Релігійний аспект міжкультурного діалогу». ПАРС виходить з того, що європейська спільнота є полікультурною, вона має не лише спільні цінності, а й відмінності, що обумовлені історичними особливостями різних народів. У зв'язку з цим Асамблея наголошує на необхідності визнання відмінностей між людьми з різними переконаннями та побудови консолідованого суспільства, заснованого на повазі гідності кожної особи. Досягнення цих цілей передбачає врахування релігійного аспекту міжкультурного діалогу та розвитку співробітництва між релігійними об'єднаннями. Асамблея вважає за необхідне розширення інформування населення про значення релігії в культурному розвитку європейських народів, визнання представниками різних конфесій права на свободу переконань і релігії один одного, участь в активізації міжконфесійного діалогу на основі принципів демократії і прав людини [5]. Проблема релігійного аспекту міжкультурного діалогу вважається в ЄС настільки важливою, що вона щорічно виноситься Комітетом міністрів на публічне обговорення.

Зважаючи на актуальність питання щодо багатства та різноманітності європейської культури, внеску конкретних націй і релігій в її розвиток, ПАРС прийняла Резолюцію 885 (1987) «Про внесок євреїв в європейську культуру», в якій стверджується, що найвагоміший внесок в культурний розвиток Європи зробила єврейська нація та іудейські традиції.

Крім того, у зв'язку з поширенням мусульманства на європейському континенті, ПАРС було ухвалено Рекомендацію 1162 (1991) «Про внесок мусульманської цивілізації в європейську культуру», в якій розглядаються питання та вносяться пропозиції щодо розвитку культурного співробітництва ЄС з ісламським світом. Зокрема, пропонується:

розширити і посилити мусульманський компонент під час вивчення різних навчальних дисциплін; більше уваги приділяти вивченню в європейських школах арабської мови; здійснювати порівняльний аналіз ісламу, християнства та іудаїзму [6].

Вважаючи толерантність у міжконфесійних стосунках одним з основоположних принципів, ПАРЄ одну зі своїх Рекомендацій 1202 (1993) присвятила питанню релігійної терпимості в демократичному суспільстві. Необхідність підвищеної уваги до неї викликана поширенням у світі ксенофобії, расизму та релігійної нетерпимості, а також міграцією народів на європейському континенті, що призводить до зіткнень інтересів людей з різними релігійними поглядами. Дієвими засобами формування релігійної терпимості й толерантності Асамблея вважає цілеспрямовану освітню, наукову, просвітницьку та інформаційну діяльність [7].

У Резолюції 1928 (2013) «Гарантування прав людини стосовно релігії та переконань і захист релігійних громад від насильства» ПАРЄ висловлює занепокоєння зростанням у світі нападів на релігійні громади і окремих віруючих, фізичне й психологічне насильство щодо них, засуджує пропаганду релігійної ненависті й нетерпимості, підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства, підтримує боротьбу з усіма формами релігійного фундаменталізму і маніпулювання релігійними переконаннями. З метою усунення насильства на релігійному ґрунті Асамблея рекомендує державам-членам ЄС: забезпечити однакове ставлення держави та її органів до осіб та громад незалежно від їх релігії, заохочувати політику, спрямовану на ефективний захист прав релігійних меншин; забезпечувати міжнародним захистом тих, хто потребує притулку через релігійні переслідування; притягати винних до відповідальності; використовувати освіту, міжкультурний і міжрелігійний діалог як важливі інструменти запобігання насильству [8].

ПАРЄ гостро реагувала на гучні справи в різних країнах світу, (самогубства та колективні самогубства, викрадення батьками дітей, шахрайство, примушування до проституції, поширення дитячої порнографії тощо), пов'язані з діяльністю сект, нових релігій та езотеричних груп [9]. Крім прийняття рекомендацій, у стінах Європарламенту неодноразово проводилися слухання, виголошувалися доповіді, готувалися висновки, приймалися рекомендації щодо протидії сектам, новим релігіям та езотеричним групам. Проблеми сектантських рухів та протидії їм знаходили своє відображення в щорічних резолюціях із прав людини, інших документах Європарламенту. Підтверджуючи прихильність до свободи совісті та релігії, ПАРЄ висловлювала стурбованість поширенням та активністю сект і нових релігій, пропонувала здійснювати законодавчі, освітні зусилля, застосовувати процедури кримінального і громадянського права, інші запобіжні заходи щодо їх незаконної діяльності.

У зв'язку з тим, що чимало країн постсоціалістичної Європи в період панування тоталітарних режимів зазнали експропріації церковної власності, в документах ПАРЄ постійно порушуються питання її реституції. Позиція Асамблеї з цього питання зводиться до того, що вся націоналізована власність церков і релігійних організацій має бути повернута її власникам і використовуватися за первісним призначенням. У разі неможливості її повернення держава повинна гарантувати справедливую компенсацію, заборонивши при цьому приватизацію культових будівель і майна [10].

Для зміцнення матеріальної бази релігійних організацій ПАРЄ пропонує надати їм право на отримання добровільних фінансових та інших пожертвувань, придбання, володіння і використання ними культових предметів, необхідних для забезпечення їхньої діяльності. При цьому рекомендується всіляко заохочувати релігійні організації до соціальної та благодійної діяльності.

Законодавство України про свободу совісті та релігійні організації в цілому вибудовано відповідно до європейських стандартів. У ньому міститься чимало положень і норм, які змістовно повторюють або дублюють міжнародні та європейські правові акти з питань свободи совісті та релігії. Однак у практиці його застосування не все повною мірою узгоджувалося із загальноєвропейськими принципами, що було виявлено моніторинговою комісією ПАРЄ під час вивчення нею питання щодо готовності вступу України до Ради Європи. Йшлося, зокрема, про необхідність «прискорення мирного вирішення існуючих конфліктів між православними церквами при забезпеченні незалежності церкви в її відносинах з державою; запровадження нової недискримінаційної системи реєстрації церков; правового вирішення питання про повернення церковної власності» [11].

У процесі подальшого здійснення моніторингу ПАРЄ було безпосередньо вказано на необхідність оновлення прийнятого 21 квітня 1991 р. (тобто ще до проголошення незалежності України) базового в цій сфері Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», який, хоча в цілому й визнавався демократичним, проте мав певні недоліки.

На деякі з них було вказано також у рішенні Європейського Суду з прав людини щодо справи «Свято-Михайлівська Парафія проти України». Зокрема, зазначалося, що вищезазначений закон обмежує форми, в яких можуть створюватися релігійні організації; встановлює реєстраційну квоту засновників релігійної організації (10 осіб) для реєстрації статуту (положення) і набуття статусу юридичної особи; забороняє релігійним об'єднанням створювати місцеві або регіональні відділення без статусу юридичної особи; не містить чіткої відповіді на питання, які з релігійних організацій реєструються обласними державними адміністраціями, а які – Державним комітетом України у справах релігій; містить нечітко сформульовані положення, які в процесі його застосування дають можливість органам виконавчої влади діяти на власний розсуд [12].

З метою виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливали з її членства у Раді Європи, Указом Президента України було затверджено План заходів, яким, окрім іншого, передбачалася розробка нової редакції Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» та законопроекту про повернення культових будівель релігійним організаціям [13]. І хоча зазначені проекти законодавчих актів з різних причин не були прийняті, все ж таки Україна, виконуючи обов'язки і зобов'язання перед Радою Європи, значно просунулася вперед і наблизилася до європейських стандартів у цій сфері.

Органи державної влади України докладали чимало зусиль для реалізації рекомендацій ПАРЄ щодо реституції церковного майна. Проте врегулювати ці питання на законодавчому рівні не вдалося. Реституція культових будівель і майна в Україні здійснювалася на основі підзаконних актів (Указів та Розпоряджень президентів України, Розпоряджень та Постанов Кабінету Міністрів України). Релігійним організаціям було повернуто у власність або надано в безоплатне користування кілька тисяч культових будівель і предметів культового майна. Однак проблема реституції при цьому повністю не була розв'язана, оскільки релігійним організаціям було повернуто у власність або надано у користування лише частина культових будівель та майна, а не вся націоналізована церковна власність.

Незважаючи на досить жорстку позицію ПАРЄ щодо новітніх релігій і сект, які стрімко поширювалися як в європейських державах, так і в Україні, українській владі не вдалося вжити ефективних заходів щодо обмеження їхньої діяльності. Після засилля радянського тоталітаризму необмежена релігійна свобода сприяла поширенню релігійного сектантства в Україні. Неодноразові законодавчі ініціативи щодо обмеження їхнього впливу на людей, особливо на дітей, успіху не мали. Традиційні церкви теж виявилися неспроможними протистояти поширенню новітніх релігій і сект.

Висновки. Аналіз документів та основних напрямів політики ЄС у сфері забезпечення свободи совісті та релігії, порівняння їх із законодавством України з релігійних питань та правозастосовною практикою дає підстави для таких висновків.

По-перше, чисельність і різноманітність за змістом документів ЄС з релігійно-церковних питань переконливо свідчать, що забезпеченню права на свободу совісті та релігії європейське співтовариство приділяє велику увагу, вважаючи його невід'ємною частиною європейської системи захисту прав людини. В узагальненому вигляді політика ЄС в релігійному питанні зводиться до вироблення правових механізмів неухильного забезпечення права на свободу совісті та релігії, сприяння розвитку партнерських відносин церкви і держави та міжконфесійного порозуміння.

По-друге, документи ПАРЕ містять як загальні рекомендації стосовно забезпечення права на свободу совісті та релігії, так і цілком конкретні пропозиції щодо розв'язання державами-членами ЄС тих чи інших актуальних питань релігійно-церковного життя.

По-третє, курс України на європейську інтеграцію змушує її визнавати і впроваджувати вироблені в ЄС стандарти в різних сферах, включаючи й релігійно-церковну. Цінність європейського досвіду для України полягає в тому, що в державах-членах ЄС він достатньою мірою апробований, а свобода совісті та релігії не лише декларуються, а й реально забезпечуються.

Гармонізація українського законодавства із правовими актами ПАРЕ в релігійно-церковній сфері, а також творче використання зарубіжного досвіду у сфері забезпечення свободи совісті та релігії, розбудови державно-церковних та міжконфесійних відносин сприятиме наближенню України до європейських стандартів та її вступу до Європейського Союзу.

Список використаної літератури

1. Рекомендация 1396 (1999) ПАСЕ «Религия и демократия». URL: <http://forb.by/node/514>
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004
3. Рекомендация 1804 (2007) ПАСЕ «Государство, религия, светское общество и права человека». URL: <http://forb.by/node/59>
4. Рекомендация 1720 (2005) ПАСЕ «Образование и религия». URL: [https://www.coe.int/t/r/parliamentary_assembly/\[russian_documents\]/\[2005\]/\[Oct2005\]/Rec1720_rus.asp](https://www.coe.int/t/r/parliamentary_assembly/[russian_documents]/[2005]/[Oct2005]/Rec1720_rus.asp)
5. Рекомендация 1962 (2011) ПАСЕ «Религиозный аспект межкультурного диалога». Институт релігійної свободи. 12.04.2011 р. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=934%3A1&catid=43%3Aeu&Itemid=70&lang=ru
6. Рекомендация 1162 (1991) ПАСЕ «О вкладе исламской цивилизации в европейскую культуру» / Электронный фонд правовой и нормативно-технической документации. URL: <http://docs.cntd.ru/document/902018872>
7. Рекомендация 1202 (1993) ПАРЕ «Про релігійну терпимість у демократичному суспільстві». URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=81%3A1&catid=43%3Aeu&Itemid=70&lang=ru
8. Резолюція 1928 (2013) ПАРЕ «Гарантування прав людини стосовно релігії та переконань і захист релігійних громад від насильства». URL: [http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/1747_rez_1928_\(2013\).htm](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/1747_rez_1928_(2013).htm)
9. Рекомендация 1178 (1992) ПАРЕ «Про секти і нові релігійні рухи». URL: <http://docs.cntd.ru/document/902018869>; Рекомендация 1412 (1999) ПАРЕ «Про незаконну діяльність сект». URL: <https://lib.sale/sudebnyie-pravoohranitelnyie-organyi.html>
10. Рекомендация 1556 (2002) ПАСЕ «Религия и перемены в Центральной и Восточной Европе». Институт релігійної свободи. 24.04.2002 р. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=93%3A1&catid=&lang=uk

11. Висновок № 190 (1995) ПАРС щодо заявки України на вступ до Ради Європи. Страсбург, 26 вересня 1995 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_590
12. Європейський Суд з прав людини. Рішення. Справа «Свято-Михайлівська Парафія проти України». URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_254
13. Указ Президента України «Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи». 12 січня 2011 р. № 24/2011. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/24/2011>

EUROINTEGRATION OF UKRAINE: RELIGIOUS CONTEXT

Viktoriia Bokoch

*Uzhhorod National University,
Faculty of International Economic Relations,
Department of International Politics
Narodna sq., 3, 88000, Uzhhorod, Ukraine*

On the basis of the analysis of legal acts of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE) on issues of freedom of conscience and religion, the article outlines the political directions of the European Union (EU) in the religious-church sphere. The main ones are the harmonization of state-church relations in the separation of church and state, the independence of religion and politics, the establishment of tolerant interfaith relations, the principle of equality of religions, convergence of religion and education, the return to religious organizations of nationalized religious structures and property.

Key words: European Union, Parliamentary Assembly of the Council of Europe, European standards, European integration of Ukraine, religion, religious organizations, state-church relations.

УДК 327

МІСТА ЯК СУБ'ЄКТИ ПАРАДИПЛОМАТІЇ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОВІДНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ

Іван Головка

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
факультет суспільних наук і міжнародних відносин,
кафедра міжнародних відносин
просп. Гагаріна, 72, 49000, м. Дніпро, Україна*

У статті розглянуто зміну впливу недержавних або субнаціональних суб'єктів на процес прийняття та реалізації зовнішньополітичних рішень. Проаналізовано чинники посилення ролі міст на міжнародній арені. Досліджено теорію глобального міста в контексті інтерпретації цієї дефініції в дослідженнях, що стали вже класичними з даної проблематики. Значне місце відведено й аналізу поглядів сучасних дослідників на роль та місце міст на міжнародній арені. Охарактеризовано дефініцію «глокальні міста», підходи до її визначення, представлені різними дослідниками, особливе місце відведено аналізу причин виникнення цього явища в сучасних міжнародних відносинах. Продемонстровано прямий взаємозв'язок між процесами децентралізації, посиленням ролі міст та парадипломатичною діяльністю субнаціональних урядів на міжнародній арені.

Ключові слова: мегаполіс, глобальне місто, глокальна держава, парадипломатія, субнаціональний актор, децентралізація.

Постановка проблеми. З часів підписання Вестфальського мирного договору в 1648 році головними акторами на міжнародній арені є держави, оскільки з того часу утвердився постулат про те, що саме суверенна держава є головним носієм влади. Тільки держава, виходячи з цієї тези, маючи реальні владні повноваження, може виступати в ролі суб'єкта міжнародних відносин. Виключно державам притаманні такі функції, як укладання договорів чи угод, оголошення війни або укладання миру. Однак в сучасних умовах, коли відбувається посилення ролі інших недержавних або субнаціональних суб'єктів у процесі прийняття та реалізації зовнішньополітичних рішень, доцільно також досліджувати і їхню роль у цьому складному та багатогранному процесі. У цьому контексті на особливу дослідницьку увагу заслуговують такі суб'єкти, як міста, регіони, кантони, повіти, департаменти, райони, краї, області, округи, префектури, провінції, республіки, території чи зони. Важливе місце відводиться в цьому процесі саме містам, адже деякі з них поступово перетворюються в повноправних гравців парадипломатії.

Мета дослідження – дослідити особливості міст як суб'єктів парадипломатії та розглянути провідні напрями їхньої діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом в науковому середовищі широкого поширення набули тенденції, пов'язані із синтезом класичних та новітніх теорій, покликаних визначити роль міст у міжнародній політиці. Вчені-політологи М. Акуто та С. Рейнер досліджували еволюцію концепції глобального міста та генезу дипломатії міст, зокрема в контексті багатосторонніх мереж [1; 2]. Американський науковець С. Кертіс досліджував роль міст у міжнародних відносинах та глибинні наслідки цього процесу для глобального управління, що призвели до появи «нового порядку» дійових осіб у міжнародній політиці [8; 9; 10]. Дж. Фрідманн виділив особливості,

характерні для функціонування міст у процесі розвитку процесів урбанізації та глобалізації економіки [15].

Виклад основного матеріалу. З розвитком процесів глобалізації, що інтенсифікувалися з 1990-х років, виникає безліч різних факторів, які як активізують, так і ускладнюють взаємодію між акторами міжнародної системи. Дану комплексну динаміку ілюструють такі складники, як: економічний та бізнес-розвиток, модернізація транспортної та телекомунікаційної інфраструктур, вільне переміщення товарів, послуг і капіталу, формування спільнот міжнародних партнерів, а також значне усвідомлення на глобальному рівні значення стратегічних і оборонних питань, таких як охорона навколишнього середовища та боротьба з тероризмом. Просторова дисперсія економічної діяльності та реорганізації фінансової галузі є також підтвердженням феномену ускладнення міжнародної системи, який знаходиться під сильним впливом подій у сфері телекомунікацій та інформаційних технологій [21]. Фундаментальні особливості зазначених процесів є «глобальними, інформаційними та мережевими» і значною мірою є взаємопов'язаними [7].

Поряд з означеними факторами, на міжнародному рівні набула поширення ідея існування «глобального громадянського суспільства», яка перебуває у стадії становлення. Цей термін часто розуміється як «позадержавний», і зараз домінують два підходи до визначення даної дефініції. По-перше, глобальне громадянське суспільство можна розуміти як набір агентів і простір для соціальної взаємодії, який співіснує з державою, без підтексту «застарілості» концепту держави. По-друге, цей термін можна також розуміти як формування громадянського суспільства, яка виходить за рамки державних кордонів, тобто не обмежується ними [6]. Відповідно до цього також виникають такі терміни, як «глокальні держави» та «глобальні міста», які можна розглядати як агентів цього глобального громадянського суспільства. Зосереджуючись на перехідних відносинах між глобальним містом і територіальною державою, більшість дослідників стверджують, що чим ширшим стає глобальний масштаб (міста), тим вузкого масштабу набуває держава [5]. Однак всупереч цій точці зору вважається, що масштаби держави не руйнуються, а територіально перерозподіляються на субнаціональному та наднаціональному рівнях, створюючи та регламентуючи так звані «глокальні держави». Цей процес є важливою стратегією акумулювання, за допомогою якої «глокалізовані держави» прагнуть сприяти глобальним конкурентним перевагам своїх основних міських районів. Тому глобальне формування міст та державоцентризм є діалектично переплетеними складниками єдиної динаміки глобальної капіталістичної перебудови [5].

З вищезазначеного можна зробити висновок, що національна держава вже не є єдиним агентом, здатним сприяти міжнародній активності. Це означає, що роль зовнішньополітичної діяльності субнаціональних акторів зростає. За словами відомого вченого-політолога Іво Духачека, субнаціональні уряди в Північній Америці та Західній Європі, особливо у федеративних системах, все частіше спонукають реагувати на міжнародні події або ініціювати різного роду контакти з іноземними центрами економічного, культурного та політичного впливу [11]. Разом з цим відомий вчений П. Солдатос вніс і розробив теоретичні засади терміну «парадипломатія», який він визначив як фундаментальний аспект глобалізації та регіоналізації, завдяки якому субнаціональні та недержавні актори відіграють все більш впливову роль у світовій політиці [23]. Посилення ролі міст в даному контексті корелюється з тим, що саме вони стають найбільш активними субнаціональними акторами на міжнародній арені, а отже, є найбільш яскравими суб'єктами парадипломатії.

Щоб зрозуміти вплив глобалізації на динаміку міста, необхідно вивчити наслідки цього явища для жителів, підприємств, урядів та інших агентів, що взаємодіють у міському

середовищі. У зв'язку з цим відома американська вчена-соціолог Саскія Сассен ґрунтовно займалася інтерпретацією терміну «глобальне місто». На її погляд, саме глобальні міста виступають як штаб-квартири транснаціональних корпорацій та агломераційних економік. Вони є місцем скупчення широкого кола кваліфікованих фахівців у різних галузях економіки, особливо у сфері послуг. Крім того, С. Сассен стверджує, що ці фактори призводять до аутсорсингу проміжних функцій до периферійних міст, а також до концентрації прибутків та соціально-економічних диспропорцій [21].

Інший американський вчений-політолог, який займався цією проблематикою, Джордж Фрідманн, у статті «Світова міська гіпотеза», пов'язуючи процеси урбанізації з глобальними економічними силами, виділяє характерні особливості функціонування глобальних міст [15]. Однією з головних особливостей, на думку дослідника, є поляризація глобальних міст Північної півкулі як в США, так і в Європі та Азії, що демонструє мінімальну кількість міських центрів у Південній півкулі, що представляли б глобальні сили [15].

Окрім С. Сассен та Дж. Фрідманна були й інші науковці, які опосередковано зосереджували увагу на цій проблемі. Наприклад, згідно з думкою іспанського вченого-соціолога Мануелем Кастельсом, дослідження міст визначає діалектичне протиріччя між «простором потоків» (space of flows) та «простором місць» (space of places), оскільки феномен глобального міста не може бути зведено до кількох міських центрів у верхній частині ієрархії субнаціональних акторів. Це процес, який об'єднує передовий ринок послуг, виробничі центри та ринки глобальної мережі [7]. Відповідно, автор розглядає ці міста як простір потоків людей, інформації, процесів та повноважень, неминуче пов'язаних з явищем глобалізації.

Аспект конкуренції між глобальними містами світу та меншими міськими центрами щодо залучення інвестицій – це відоме явище, яке вчений А. Арантес визначає як «війну місць» (the war of places) [3]. Інший аспект зазначеного питання стосується того, що американський політолог Чарльз Тіллі інтерпретував як те, що міста як представники капіталізму конкурують із державами, як представниками примусу [6].

Треба наголосити й на тій обставині, що за останні роки значної трансформації зазнали моделі відносин між державами і містами. Зміну структури відносин між державами та містами в сучасній світовій системі, відповідно до поглядів шведського політолога Кристин Лхунгквіст, можна представити наступним чином. По-перше, схема антагоністичних відносин: формування держави являло собою централізацію влади за рахунок інших силових центрів, включаючи міста. По-друге, взаємність: міста стали важливими для створення «національних економік», і їхнє процвітання залежить від держав, в яких вони знаходяться. По-третє, повернення антагонізму: в умовах сучасної глобалізації старі взаємовідносини руйнуються, оскільки найважливіші можливості для міст можуть знаходитись на території держав [22].

Відповідно до цього, якщо аналізувати події, що сприяли трансформації міжнародної системи в історичній ретроспективі, можна відзначити, що нові актори з'являються на світовій арені циклічно. Суверенні держави в тому вигляді, в якому вони відомі сьогодні, є відносно новою політичною конструкцією, виникнення якої належить до XVII століття. Однак вони самі по собі більше не монополізують статус-кво міжнародної системи, навіть якщо вони, безумовно, відіграють одну з найважливіших ролей. Міжнародні організації виникли як повноцінні глобальні актори наприкінці XIX століття. За ними прийшли багатонаціональні компанії в середині XX століття, міжнародні неурядові організації (МНО) у 1980-х роках, а також релігійні громади, транснаціональне громадянське суспільство або окремі особистості, які формують громадську думку в наш час.

Міста є принципово новими міжнародними акторами. Якщо в міжнародному співтоваристві завжди існувало розуміння щодо економічного впливу деяких окремих штатів (таких, як Каліфорнія або Техас) або регіонів, що використовують зовнішню політику для здобуття своєї внутрішньої автономії (наприклад, Квебек чи Каталонія), сьогодні це явище докорінно трансформувалося.

У минулому вже використовувались такі терміни, як «мега-міста» або «глобальні міста», але перелік таких міст, які більше не функціонують виключно лише в національній міській системі, але безпосередньо беруть участь у глобальному управлінні, набагато ширший. Водночас, не дивлячись на певну різницю між мега-містом та глобальним містом у контекстуальному розумінні, а саме в тому, що стосується походження та чинників формування обох дефініцій, потрібно відзначити, що в контексті розгляду їх як суб'єктів парадипломатії принципової різниці між даними термінами немає, бо вони обидва: функціонують у глобалізованому середовищі; є центрами міжнародної торгівлі, культури та освіти; використовуються глобальним капіталом як «базові точки» для організації виробництва і ринків. Практично жодний штат чи велике місто в Сполучених Штатах Америки, Канаді, Німеччині, Бразилії, Китаї, Японії, Мексиці, Франції та деяких інших країнах Азії, Латинської Америки, Європи та Північної Америки не відмовляються від використання дивідендів, що відкриваються з можливістю безпосередньо лобіювати власні інтереси на міжнародній арені. Північний Рейн-Вестфалія, Гуандун, Сан-Паулу (штат) та Іль-де-Франс є багатшими за більшість країн світу, саме з огляду на це вони створили механізм представлення власних інтересів за кордоном.

Субнаціональні актори можуть розглядатися не стільки як території, а швидше як простір, де світові потоки – капітал, інформація, люди, товари, послуги – перетинаються та зміцнюються. Феномен даної реальності полягає в тому, що серед тридцяти найбільших економік світу, що зараховані до валового внутрішнього продукту (ВВП), дванадцять є субнаціональними акторами (регіональними або муніципальними). Дослідження, проведене Глобальним інститутом McKinsey, показує, що шістсот міських центрів виробляють близько 60 відсотків світового ВВП [24].

Ця тенденція пов'язана з глобальною урбанізацією планети. У той час, як міста займають лише 2 відсотки поверхні Землі, в них проживає більше половини населення світу. І, за оцінками Програми ООН по населених пунктах (UN Habitat), до 2050 року понад 75 відсотків населення планети буде мешкати в містах [24]. Агентство, відповідальне за Програму ООН по населених пунктах (UN Habitat), так характеризує процеси зростання кількості міських мешканців: «100 років з 1950 по 2050 рік ввійде в історію як урбанізація людства, за найбільші соціальні, культурні, економічні та екологічні перетворення за всю історію людства» [16].

У країнах по всьому світі субнаціональні уряди мають відповідати потребам своїх виборчих округів та постійно розвиватись. Процеси децентралізації влади – зменшення передачі ресурсів, відповідальності або повноважень від національних урядів до місцевих органів влади – це потужна глобальна тенденція. Як зазначив американський дослідник ролі міст у світовій системі Майкл Сторпер: «Міські регіони – це головний вимір, за яким люди відчувають живу реальність. Географічні потрясіння, турбулентність та нерівномірність розвитку разом із масштабами урбанізації роблять міський регіон більш важливим, ніж будь-коли, для економіки, політики, нашого глобального настрою та нашого добробуту» [14]. За винятком класичних засад суверенних країн – забезпечення військової безпеки, безпеки кордонів, монетарної політики та правосуддя децентралізація торкається всіх верств влади [24].

Це створює певні труднощі для реалізації закордонних справ та функціонування МЗС. На порядку денному міжнародних відносин національних держав досі переважають питання війни та миру, торгівлі та стабільності грошово-кредитної політики. Існує тенденція тиску на міністерства закордонних справ щодо диверсифікації своїх завдань та залучення до порядку денного загальнолюдських питань, таких як екологічні та соціальні проблеми, культурні обміни, інфраструктура, освіта або охорона здоров'я та епідемії.

Таке розширення сфери зовнішньої політики на невійськові та недипломатичні питання поступово стає характерною рисою глобальної взаємозалежності. Проте ці сфери, як правило, підпадають під юрисдикцію субнаціональних урядів. Водночас місцева влада не хоче відмовлятися від своїх прав та обов'язків. Якщо національна зовнішня політика спрямована на представлення власних інтересів у зовнішньополітичному середовищі, то субнаціональна зовнішня політика виглядає більш орієнтованою на внутрішні потреби, без зазіхання на прийняття політичних рішень на світовій арені. Отже, це дозволяє розмежувати компетенції МЗС та міст щодо їх діяльності в міжнародному середовищі.

Баланс функціонування субнаціональних акторів на міжнародній арені можливий, якщо розглядати міжнародну діяльність субнаціональних урядів як один з елементів у все більш складному багаторівневому дипломатичному середовищі, в якому політики розробляють стратегії з метою узгодити власні дії як з внутрішніми, так й із зовнішніми інтересами. Китайські провінції, бразильські штати чи німецькі землі успішно виконують сотні програм міжнародного співробітництва з питань, які безпосередньо стосуються добробуту своїх громадян. Одним з яскравих прикладів таких програм можна назвати транскордонну програму Interreg Amazonia. Міжрегіональна програма Amazonia, яка базується на історичній співпраці Суріню та бразильського штату Амапа, присвячена субсидюванню оперативних проектів, таких, як: створення поромної переправи для Мароні (для забезпечення зв'язку між Сен-Лорантом і Альбіною); забезпечення дорожнім та річковим транспортом школярів у долинах Мароні та Ояпок; підтримка реалізації автобусних зв'язків між територіями в зоні співробітництва, зокрема між Кайенною та Макапою та ін. [24]. Таким чином, привілейованими є інвестиційні дії, придбання нового обладнання, навчання тощо. Як приклад участі німецьких земель у програмах міжнародного співробітництва, можна назвати Програму Interreg V-A – Austria–Germany/Bavaria (Bayern–Österreich), до складу якої входить німецька земля Баварія, яка виступила її ініціатором. Дана програма фокусується на таких аспектах, як взаємодія в технічній сфері, дослідження інновацій, покращення державного управління, екологія та ресурсозбереження.

Міжнародний дипломатичний протокол та його норми є ще одним індикатором нової оцінки цінностей, яку отримують субнаціональні актори, що виступають на світовій арені. Наочним прикладом цього був випадок, коли губернатор Каліфорнії Джеррі Браун відвідав Китай у 2013 році та Мексику в 2014 році, його приймали із всіма почестями прем'єр-міністр Лі Кекян та президента Енріке Пенья Ніето, відповідно. Ще однією яскравою ілюстрацією цієї тенденції є офіційний візит президент Бразилії Ділми Русефф до Сполучених Штатів у 2012 році, в ході якого вона провела зустрічі не лише з президентом Бараком Обамою, а й з тодішнім губернатором штату Массачусетс Девальом Патріком.

Керуючись економічними імперативами та конституційними правами, місцеві уряди започаткували участь у закордонних справах, що свідчить про фундаментальний виклик деяким основним засадам сучасної міжнародної системи. Міжнародна активність субнаціональних урядів стрімко зростає в усьому світі, безповоротно змінюючи дипломатичні практики та інструменти зовнішньої політики.

Розглядаючи феномен зростаючої ролі міст в міжнародних справах, деякі дослідники починають характеризувати «два виміри у світовій політиці» – вимір централізованої державної зовнішньополітичної діяльності з державними представниками – президентами, міністрами, послами, і «поліцентричний вимір», в якому діють інші учасники, в тому числі міста і місцеві влади [13]. Із цим твердженням тісно поєднується і поняття «паралельна дипломатія», або «парадипломатія», яке досліджує І. Духачек, і згідно з яким існує головний вимір, тобто дипломатія, в якому взаємодіють національні уряди, і паралельний вимір, в якому взаємодія відбувається між іншими учасниками, включаючи міста і місцеві уряди [12]. Причина виникнення цієї взаємодії полягає в тому, що ресурси на території великого міста посилюються, накладаючись один на інший. В результаті мегаполіс виявляється тим місцем, де утворюються так звані «міжмережеві вузли» (між різними сферами діяльності), які відкривають для міста нові можливості та є рушійною силою їхньої участі в глобальному світі «поствестфальської» епохи. Найбільш успішно сформувати такі «міжмережеві вузли» вдалося Нью-Йорку, Лондону, Токію, Вашингтону та їхнім околицям, Південній Каліфорнії, Майамі, Ванкуверу, що й дозволило назвати їх «воротами в глобальну економіку» [24]. Все це утворює сферу, яку окремі дослідники називають «багатошаровим дипломатичним середовищем» [17].

Дослідник Б. Хокінг вважає парадипломатію чинником комплексної реальності, в якій офіційна дипломатія та субнаціональна дипломатія (дипломатія міст і народу) або, як її ще називають, публічна дипломатія, хоча і є учасниками одного міжнародного простору з множинними взаємозв'язками і взаємозалежностями, проте проявляються на різних рівнях і з різними, часом протилежними, векторами впливу на перебіг міжнародного життя. Причини цих змін Б. Хокінг вбачає в зміні балансу між двома фундаментальними проблемами культури міжнародних відносин та політичної культури в цілому, що має значний вплив на економічну сферу життя, а саме: з одного боку, прагнення отримати доступ до акторів і геопростору в своїх інтересах; з іншого боку, – бажання контролювати здатність інших здійснювати ті ж кроки [21].

Однак, не дивлячись на зростання складності та комплексності даного процесу, зовнішні контакти міст і штатів часто зневажають, називаючи експериментальними, незрілими та несуттєвими. Це відбувається тому, що парадипломатія розглядається через призму класичного державного управління, і національні держави розглядаються як такі, що перевершують субнаціональні уряди в наявних ресурсах і рівні впливу щодо впровадження зарубіжних програм. Фактично таке розуміння не може вважатися коректним через вищенаведений приклад того, що деякі міста перевершують за цими показниками окремі держави. Однак, не дивлячись на це, парадипломатія через таке однобічне розуміння нерідко розглядається як дипломатія, що проводиться на нижчому ієрархічному рівні. Але такий підхід до розуміння стану речей роблять порівняння та судження необґрунтованими, через очевидну різницю між парадипломатією та дипломатією.

По-перше, зовнішня політика субнаціональних урядів, як правило, будується на їх внутрішніх компетенціях. Більшість міст або штатів займаються лише такими питаннями, як охорона здоров'я, освіта, транспорт, культура, туризм або громадська безпека, вимагаючи, щоб суміжні питання вирішувалися в межах локально-глобального спектру. Саме це надихнуло Чикаго та Мехіко на підписання документу «Економічне Партнерство Глобальних Міст» (Global Cities Economic Partnership), яке породило низку прагматичних і результативних ініціатив та проектів у сферах, які зазвичай охоплюються субнаціональними урядами, що дозволило досягти збільшення зростання робочих місць та економічних можливостей для обох міст завдяки подальшому сприянню торгівлі та інвестицій між спіль-

ними підприємствами та зміцнення інших сфер, таких як наукові дослідження, інновації та людський капітал.

Парадипломатія представляє собою екстраполяцію внутрішніх компетенцій нецентральных урядів за кордоном. Дійсно, міста та держави рідко готові йти на ризики у сферах, де вони не мають юрисдикції. Міста та національні держави просто мають різні та неконкуруючі сфери діяльності на міжнародній арені. У той час, як держави основну увагу приділяють політичній сфері та її провадженню на міжнародному рівні, міста зацікавлені лише у співробітництві в економічній та соціальній сфері з метою досягнення максимальної вигоди для власних громадян.

По-друге, держава та органи місцевого самоврядування значною мірою покладаються на приватний сектор, неприбуткові організації та громадські організації, які допомагають просувати та захищати державні та місцеві інтереси на міжнародній арені. Офіційний офіс Каліфорнії в Китаї, відкритий у 2013 році, є державно-приватною програмою, що координується Радою Bay Area – організацією, що фінансується бізнесом. Рада Bay Area є комерційною організацією, спрямованою на захист громадської політики для дев'яти областей затоки. Рада активно виступає за сильну економіку, життєво важливе ділове середовище та кращу якість життя для всіх, хто живе в цьому регіоні. Головною метою існування даної організації регламентовано розвиток даного регіону до рівня найбільш інноваційного, глобально конкурентоспроможного та найбільш стабільного у світі [24].

Парадипломатія міст також відрізняється від офіційної дипломатії, коли йдеться про специфіку форм та методів. Парадипломатія є більш прагматичною, цілеспрямованою та умовно-правовою, тоді як класична дипломатія має тенденцію бути більш церемоніальною, інституціоналізованою та ритуальною. Субнаціональні партнерства мають перевагу для міст у тому, що вони набагато гнучкіші, ніж угоди між країнами. Це полегшує концентрацію уваги через національні кордони на конкретних потребах, що стосуються міст, чому не відводиться достатньо місця в зовнішньополітичних програмах країн.

Субнаціональні угоди також краще придатні для інноваційної політики та вирішення складних питань, таких як зміна клімату, оскільки нижчий рівень компетенції демонструє й нижчий рівень відповідальності, ніж на міжнародному рівні. Також це призводить до зміни фокусу кінцевої мети. Парадипломатія може розглядатись як більш орієнтована на потреби громадян, оскільки її кінцевою метою є вдосконалення інструментів, доступних місцевим урядам, для прийняття стратегій, що сприяють добробуту населення.

Висновки. Важливо відзначити ту особливість, що національна територіальна держава стає «глокальною», її влада делегується наднаціональним та регіональним/місцевим інституціям. З цієї причини, враховуючи внутрішні та зовнішні обмеження, на яких концентрується держава, та які часто заважають чи перешкоджають більш конкретним діям, виникає дипломатія міст, орієнтована на заохочення ендогенних стратегій накопичення та розвитку. З іншого боку, феномен глобальних міст сприяє міжгалузевій конкуренції та співпраці між містами та регіонами в міжнародному масштабі.

На фоні стрімкої урбанізації та децентралізації формується нове розуміння змісту та ролі міста в міжнародних відносинах, яке діє в кардинально нових умовах. У межах нової політичної географії та співвідношення геостратегічних сил, у ході процесів функціонування глобального ринку, стрімкого розвитку високих технологій та нових форм організації виробництва потужні мегаполіси все частіше стають самостійними діючими особами на світовій арені, обходячи посередництво держав, встановлюючи прямі контакти один з одним та з іншими акторами на міжнародній арені. На шляху пошуку нових ресурсів

для власного розвитку вони поширюють діяльність та співпрацю з партнерами далеко за межами національної території.

Усвідомлюючи своє значення, міста та їхнє керівництво починають більш активно заявляти про себе на світовій арені як про дійсних представників інтересів своїх мешканців, що є важливою умовою подальшого розвитку дипломатії міст, яка є органічною компонентою парадипломатії.

Список використаної літератури

1. Acuto M. Finding the global city: an analytical journey through the “invisible college.” *Urban Studies*. 2011. Vol. 48. №. 14. P. 2953–2973.
2. Acuto M., Rayner S. City networks: breaking gridlock or forging (new) lock ins? *International Affairs*. 2016. Vol. 92.
3. Arrighi G. *The long XX: money, power and the origins of our time*. Rio de Janeiro and SanPaulo. Contraponto. 1996.
4. Bigo D. *Freedom and speed in enlarged borderzones. The contested politics of mobility. Borderzones and irregularity*. London: Routledg, 2010.
5. Brenner N. Global cities, glocal states: global city formation and state territorial restructuring in contemporary Europe. *Review of International Political Economy*. 1998. Vol. 5. №. 1. P. 1–37.
6. Brenner N. World city theory, globalization and the comparative-historical method. *Urban Affairs Review*. 2001. Vol. 37. №. 1. P. 124–147.
7. Castells M. *The rise of the network society*. Sussex: Blackwell Publishing Ltd. 1996.
8. Curtis S. Global cities and the transformation of the international system. *Review of International Studies*. 2011. Vol. 27. №. 4. P. 1923–1947.
9. Curtis S. *The power of cities in International Relations (cities and global governance)*. London: Routledge. 2014.
10. Curtis S. Cities and global governance: State failure or a new global order? *Millennium: Journal of International Studies*. 2016. Vol. 44. № 3. P. 455–477.
11. Duchacek I. *The territorial dimensions of politics: within, among and across nations*. Boulder: Westview Press. 1986.
12. Duchacek I. *Perforated sovereignties: towards a typology of new actors*. New York: Oxford University Press. 1990.
13. Duran M. An archaeology of Mediterranean diplomacy: the evidence of paradiplomacy. *International Journal of Euro-Mediterranean Studies*. 2013. Vol. 5. P. 147–158.
14. Feldman E., Feldman L. “Canada” In *Federalism and International Relations: the role of subnational units*. New York: Oxford University Press. 1990.
15. Friedmann J. The world city hypothesis. *Development and Change*. 1986. Vol. 17. P. 69–83.
16. Grahan S. *Cities under siege*. New York: Verso. 2010.
17. Hall P. *Globalization and the world cities*. United Nations University. Institute of Advanced Studies. 1996. №. 12.
18. Harvey D. From managerialism to entrepreneurialism: the transformation in urban governance in late capitalism. *GeografiskaAnnaler. Series B: Human Geography*. 1989. Vol. 71. №. 1. P. 3–17.
19. Harvey D. The political economy of public space. In *The politics of public space*. 2005. London: Routledge.
20. Harvey D. The right to the city. *New Left Review*. 2008. Vol. 53.
21. Joenniemi P., Sergunin A. Paradiplomacy as a capacity-building strategy: the case of northwestern subnational actors. *Problems of Post-Communism*. 2014. Vol. 61. №. 6. P. 18–33.

22. Ljungkvist K. The global city 2.0: an international actor beyond economism? Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis. 2014.
23. Michelmann H., Soldatos P. Federalism and International Relations: the role of subnational units. New York: Oxford University Press. 1990.
24. Tavares R. Forget the nation-state: Cities will transform the way we conduct foreign affairs. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2016/10/forget-the-nation-state-cities-will-transform-the-way-we-conduct-foreign-affairs/>

CITIES AS SUBJECTS OF PARADIPLMACY: FEATURES AND MAIN DIRECTIONS OF ACTIVITY

Ivan Holovko

*Oles Honchar Dnipro National University,
Faculty of Social Sciences and International Relations,
Department of International Relations
Gagarin av., 72, 49000, Dnipro, Ukraine*

In this paper the influence of non-state or subnational entities on the process of adoption and implementation of foreign policy decisions is considered. The factors of strengthening the role of cities in the international arena are analyzed. It is explored that the theory of the global city has influence on the purpose of visual development and application of this definition from the point of view of the classical authors, as well as the contribution of modern scholars to the understanding of the theory. Moreover, the role of cities is growing and the definition of "glocal cities" is emerging, due to the active actions of the local governments. The direct relationship between the processes of decentralization, the strengthening of the role of cities and the paradiplomatic activity of subnational governments in the international arena are demonstrated. It is realised, that there are processes of functioning of the global market, the rapid development of high technology and new forms of production.

Key words: megapolis, global city, glocal state, paradiplomacy, subnational actor, decentralization.

УДК 32.01:303.42(477)

РАНЬОМОДЕРНА (ПЕРЕДМОДЕРНА) УКРАЇНЬСКА ІДЕНТИЧНІСТЬ І СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ В XVII СТ.

Володимир Гоцуляк

*Хмельницький національний університет,
факультет міжнародних відносин,
кафедра філософії і політології
вул. Інституцька, 11, 29000, м. Хмельницький, Україна*

Становлення української ідентичності – це тривалий процес усвідомлення українським етносом своєї самотожності зі своєю історією, минулим, мовою, вірою, традиціями. Одним зі значущих наслідків його є перетворення етнічної спільноти в політичну, початок формування української модерної нації й українське державотворення.

Політичне самовизначення різних європейських спільнот в історії відбувалося через перетворення етнічних (культурних) націй в політичні. Становлення політичної нації відбувалося через процеси політичного самовизначення, через перетворення етносу в політичну спільноту і участі її в процесах творення держави.

Необхідною передумовою виникнення політичної нації є розвиток національної свідомості й становлення національної ідентичності. Українська національна свідомість у ранньомодерні часи проявлялася, передусім, як етнічна, конфесійна, а згодом і політична самоідентифікація на рівні протиставлення «своїх» і «чужих».

Ключові слова: ранньомодерна Україна, національна свідомість, політична нація, національна самоідентифікація, національна ідентичність.

Рецепція української релігійної та політичної реальності в книжній традиції, фіксація виявів української ментальності в польськомовній і латиномовній літературі, процеси відродження руської віри, поширення гуманістичних ідей в українській духовній культурі визначили основні вектори національного розвитку в XVI–XVII ст. Усвідомлення своєї національної ідентичності стало обов'язковою передумовою розвитку української спільноти. Від ступеня розвитку української ідентичності значною мірою залежав успіх українського державотворення в XVII ст. Непростий, а то й трагічний поступ України на шляхах національного розвитку і націотворення є свідченням того, що національна самоідентифікація і творення загальнонаціональної моделі ідентичності є необхідною складовою частиною політичного розвитку українського суспільства. Крім того, феномен української ідентичності безпосередньо впливав на формування модерної української нації.

Становлення української ідентичності – це тривалий процес усвідомлення українським етносом своєї самотожності зі своєю історією, минулим, мовою, вірою, традиціями. Одним зі значущих наслідків його є перетворення етнічної спільноти в політичну, початок формування української модерної нації й українське державотворення. На думку М. Рябчука, парадигматично, але зі своїми особливостями й основними етапами, цей процес не відрізняється від того, як розвивалися нації у Східній Європі, де майже всі бездержавні етноси спромоглися розвинути модерну національну свідомість і досягти державності [4, с. 6]. Цей процес тривав аж до XIX ст. В Україні формування модерної нації гальмувалося через соціальний і, головним чином, політичний тиск державних націй і тих

держав, до яких входили довгий час українські землі. Йдеться, передусім, про Польську і Московську (Російську) держави. Слід визнати, що реалізації класичної моделі європейського націєтворення в Україні не відбулося ні в XVII–XVIII ст., ні пізніше, у XIX ст.

У комплексі політичних ідей, що характеризують думку ранньомодерної України, своєрідного розуміння й інтерпретації набувала ідея національної окремішності, що набувала специфічного розуміння й інтерпретації в творах українських і польських авторів кінця XVI – першої половини XVII ст. Вона часто пов'язувалася з усвідомленням тогочасною українською людиною не лише своєї релігійної, але й етнічної, національної самототожності.

Процес становлення нації – довготривалий і складний. Її формування залежить не лише від наявності стійких ознак, що характеризують той чи інший етнос (соціальних зв'язків, особливостей економічного та культурного розвитку, спільної території, мови, побуту, традицій і звичаїв), але й від міфів, ідеалів, ідеологій, призначених об'єднувати людей у спільноту [2, с. 86]. На думку Ентоні Сміта, головними ознаками національної приналежності є історична територія або рідний край, спільні міфи та історична пам'ять, спільна масова громадська культура, єдині юридичні права та обов'язки для всіх, спільна економіка з можливістю пересуватися в межах національної території [5, с. 23–24].

Політичне самовизначення різних європейських спільнот в історії відбувалося через перетворення етнічних (культурних) націй в політичні. Етнічна нація формується завдяки таким елементам культури, як мова, світобачення, звичаї. Становлення політичної нації відбувалося через процеси політичного самовизначення, через перетворення етносу в політичну спільноту й участь її в процесах творення держави.

Необхідною передумовою виникнення політичної нації є розвиток національної свідомості й становлення національної ідентичності. Українська національна свідомість у ранньомодерні часи проявлялася, передусім, як етнічна, конфесійна, а згодом і політична самоідентифікація на рівні протиставлення «своїх» і «чужих». Українці завжди чітко вирізняли себе з-поміж інших етносів, знаходячи різні культурні й релігійні механізми, що перешкоджали асиміляції з боку поляків, а пізніше – Москви. Незважаючи на те, що стара назва України – Русь була привласнена Московією, як і історія Київської Русі, українська ідентичність завжди яскраво проявлялася через релігію, мову і культуру.

Додаткового уточнення потребують також поняття «культурна ідентичність» і «національна ідентичність». На думку Олі Гнатюк, поняття національної та культурної ідентичності є частиною ширшого поняття – колективної ідентичності: індивід засвоює істотні елементи колективної культури, визнаючи їх за власні, ототожнюючись з ними. Так, в індивіда виникає чуття належності до спільноти (на засадах подібності). Водночас індивід виробляє в собі чуття окремішності щодо інших національних спільнот (інакшність). «Проте, – пише вона, – неможливо з'ясувати, що саме визначає належність індивіда до нації – об'єктивні чи суб'єктивні критерії, себто народження («кров»), місце («земля»), мова, культура чи радше національна свідомість індивіда» [1, с. 51].

Національна ідентичність не тотожна культурній. Культурна ідентичність (спільність релігії, традицій та мови) може існувати без чуття національної спільноти. Крім того, ті, хто належать до однієї етнічної спільноти – за однакової культурної ідентичності – можуть бути різні національні ідентичності. Національна ідентичність пов'язана з процесами політичного самовизначення спільноти. Процес націєтворення є від самого початку політичним явищем, а говорячи про ідентичність, треба мати на увазі політичний контекст.

О. Гнатюк пише, що в суто традиційному розумінні національна ідентичність постає як комплекс спільних переконань, позицій і вірувань, вироблених у процесі форму-

вання окремішності спільноти, який поєднуються з акцептацією політичних прагнень певної політичної групи або акцептацією держави, тоді як культурна ідентичність постає як ототожнення індивіда з вартостями та моделями, усталеними в певній системі культури виокремленої спільноти [1, с. 56].

На формування української ідентичності впливала конкретна історична ситуація, що склалася в кінці XVI – на початку XVII ст., а також активність національних сил, які виявляли свою національну самототожність. Крім того, як вважає Н. Яковенко, ключовим для розуміння специфіки передмодерної української ідентичності в її політичному вимірі було питання про те, коли й за яких причин/обставин «руський народ» став претендувати на місце третього рівного в «Речі Посполитій Двох Народів» [7, с. 231].

Уявлення про те, що «руський народ» як політичний суб'єкт існував вже з Києво-Руської доби, а згодом після входження до Корони Польської на рівних правах співіснував з польським народом, і це було підтверджено певними привілеями, поширюється в 1620-х роках церковними православними діячами, а також українськими інтелектуалами.

Питання про час і специфіку формування української ідентичності пов'язане з осмисленням неперервності української історії з часів Київської Русі, з ототожненням України з Руссю, а українців – з руським народом. Чуття етнічної спільноти, усвідомлення належності до «руського народу», причетності до руської історії формується вже в першій половині XVII ст. і проявляється в поглядах представників різних прошарків населення. Назва «руський народ» торкається процесів самоідентифікації українців, але в XVII ст. українці й білоруси продовжували сприймати себе переважно як культурно-історично-релігійну єдність. Водночас Н. Яковенко стверджує, що тезу про «єдність Русі» в XVII ст. не слід сприймати однозначно. «В тогочасних уявленнях про Русь як політичний простір останній збігається з територією південних («українських») князівств Києво-Руської доби, абсолютно й безальтернативно виносячи за дужки не лише російські, але й білоруські терени, що, до речі, переконливо заперечує поширену серед істориків думку, ніби то сприйняття «Русі» як суцільного українсько-білоруського масиву розщепилося на Україну й Білорусію лише під час / внаслідок Хмельниччини [7, с. 250].

Найважливішою і специфічно руською інституцією, що впливала на процеси творення української ідентичності, була, безперечно, православна церква. Вона визначала зміст культурно-історичних процесів в українському суспільстві з моменту прийняття київськими князями християнства у його східному, візантійському варіанті. Православна церква відіграла вирішальну роль у виборі способу культурного існування українського етносу. В час боротьби з католицизмом та Унією в XVI–XVII ст. вона забезпечувала цілісність культурного простору та єдність національного буття. За умов політичної нестабільності православна церква перебрала на себе роль національної інституційності, виступаючи чинником організації та стабілізації українського життя [3, с. 147].

Окрім того, що православна церква втілювала релігійну, духовну й культурну єдність українського етносу, її слід також розглядати як політичну інституцію в контексті політичної структури суспільства. Політика церкви до і після Берестейської Унії, її місце і діяльність у Польській державі, відносини її з козацтвом, спроби православних діячів зберегти єдину церковну структуру були факторами, які прямо чи опосередковано впливали на процес формування української ідентичності.

Отже, перші вияви української ранньомодерної ідентичності проявлялися в ототожненні релігії з етнічністю. Усвідомлюючи себе як окремішність у сукупності соціальних і політичних зв'язків, українська спільнота ототожнювала себе з православ'ям і «своєю», а не «чужою» церквою. Ця обставина була вирішальною в протистоянні чужим і непри-

хильним до неї польської політичної влади і католицької церкви. Можна стверджувати, що православна релігія була основою ціннісної системи українства, а православна церква – головним соціалізуючим інститутом українського суспільства.

Відродження руської віри, яке відбувалося у зв'язку з прийняттям унійної доктрини, впливало на становлення української ідентичності і на формування національної свідомості. На думку І. Шевченка, воно зміцнило у свідомості українських православних одну зі складових частин національної тожності. З'явилося почуття солідарності між різними верствами населення. Незначна частина шляхти, священники, козаки – всі вони стали краще усвідомлювати свою «інакшість» від поляків [6, с. 173].

Концепція тягlosti в київській історії в політичній думці ранньомодерної України тривала до 40-х років XVII ст. Вона розвивається у виданому в 1635 році (спочатку польською, а потім староукраїнською мовами) «Патерику» Сильвестра Косова. У цій праці Сильвестр Косов, соратник Петра Могили і майбутній Київський митрополит, прославляє старокиївські традиції і поєднує історію Києва князівської доби із Києвом сучасної йому доби.

Разом з тим існує ще один, досить суперечливий аспект, пов'язаний зі спробами визначити українську ідентичність через належність до православ'я. Відродження руської віри, визнання її абсолютності по відношенню до інших, «чужих» вір створювало потенційні перешкоди для формування національної свідомості на українських територіях в ранньомодерну добу. Українські книжники й церковні інтелектуали, утверджуючи «інакшість» православних проти поляків, підкреслювали тожність українців з московитами, визнаючи цінність для одних і інших православної віри і спільні завдання з відстоювання інтересів православних у різних культурно-цивілізаційних просторах – польському чи турецькому. Вже у 1620 році, коли було відновлено православну ієрархію в Києві, до Москви приїхала козацька делегація з пропозицією переходу козаків у царське підданство. Крім цього, у 1624–25 рр. православне київське братство зверталося до царя московського за підтримкою. А митрополит Йов Борецький скаржився цареві на польського короля і просив захисту для православних. Така церковна й політична орієнтація українських православних сил та інтелектуалів призвела до руйнівних для української спільноти й української ідентичності наслідків. Після Переяславської угоди 1664 року і входження України до складу Московської держави, релігійний центр переносився до Москви, а московське православ'я проявило свій відвертий денационалізуючий характер. Наслідком цього стало те, що уповільнився процес національного розвитку і різко загальмувався процес усвідомлення своєї національної тожності й національної окремішності, а православна церква стала активним провідником імперського шовінізму. Перенесення в XVII ст. патріархату з Києва до Москви не випадково збіглося із втратою політичної незалежності України і залишків тих свобод, якими володіли українці до цього часу.

Слід відзначити, що в XVII ст. носіями й творцями української ідентичності були не тільки діячі православної церкви, але й інші квазіполітичні інституції – інтелігентські об'єднання, гуртки вчених інтелектуалів, братські організації та школи при них, українські та польські гуманісти.

Особливий ракурс в осмисленні проблеми становлення ідентичності українського етносу надає аналіз латиномовної та польськомовної літератури кінця XVI – першої половини XVII ст. Авторами багатьох творів, написаних латинською чи польською мовами, стали польські гуманісти. Така література є органічною частиною так званого феномена «католицької Русі», яка співіснувала з Руссю православною. Як відзначає В. Литвинов, «католицька Русь» формувалася переважно в XVI ст. з вихованців західноєвропейських університетів і частково місцевої шляхти, що вже покатоличилася. Саме ця верства при-

несла на українській землі ідеї ренесансної культури, а на зламі XVI–XVII століть і в першій половині XVII ст. витворила своєрідну латинську і польсько-українську літературу (Литвинов В. Католицька Русь). «Католицька Русь» мала досить високу національну конфесійно-етнічну самосвідомість і так само, як і православна спільнота, формувала національну ідентичність. Але вже в XVII ст. польське політичне і духовне домінування в українському житті стало визначальним і поети-католики починають дистанціюватися від українського культурного і національного контексту.

Найвідомішими представниками польсько-української культури в досліджуваній період були Симон Пекалід, Ян Щасний-Гербут, Іван (Ян) Домбровський, Себастьян Кленович, Шимон Шимонович, брати Шимон і Бартоломей Зиморовичі, Адам Чагровський, Мартин Пашковський та ін. За віросповіданням вони були католиками, але визнавали свою належність до української землі й поетичними засобами демонстрували свою любов до неї.

Україна та українці завжди були у творчості українсько-польських поетів-гуманістів. В їхній творчості присутні українські мотиви, оспівувалась українська природа, український побут тощо. Із творів польських авторів не видно, що вони почувалися етнічно чи релігійно «чужими» в українському етнічному середовищі. Вони були переконані, що у своїх віршах описують свій край, свою землю, свою «руську» столицю Львів.

Відчуття близькості до руської землі проявляється в постійній увазі українсько-польських авторів до історії. Як і для європейських гуманістів, історія була для них вчителькою життя. Звернення до власної історії було не тільки шляхом відтворення далекого минулого, але й відкривало нові можливості для розуміння себе і свого часу. Українсько-польські інтелігенти-гуманісти розуміли потребу висвітлення й пропаганди історії своєї Вітчизни – Русі. Таким чином, вони висловлювали свою належність до етнічної й культурної спільноти, а також намагалися переконати своїх сучасників вчитися на власному історичному досвіді, вирішувати складні церковні й суспільно-політичні проблеми сучасного їм українського життя. Славетна руська історія була також підставою усвідомлення українською людиною тотожності зі своїм етносом.

Ознаками, що визначали належність до України-Русі, були географія (певна територія), мова, культура і релігія. Думка про тяглість української історії з часів Київської Русі стає однією з провідних у творчості українсько-польських гуманістів. Для окреслення головних ознак українського етносу використовуються різні назви України – Русь, Рутенія, Роксоланія, Руссія тощо. Латиномовна та польськомовна поезія XVII ст. – це свідчення усвідомлення особистістю значущості звернення до своїх природних та етнічних витоків.

Багато хто з польських поетів-гуманістів і польських публіцистів не вбачав у віросповідному принципі головну ознаку національної ідентичності. І це є досить суттєвим для окреслення факторів, які впливали на процес становлення української національної ідентичності.

Отже, всі поети, поляки за походженням, не відчували себе етнічно чи релігійно чужими в Україні. Український колорит і природа присутні в їхніх творах. Як пише І. Шевченко, вони мали відчуття, що описують свій рідний край і свій народ, свою «руську» землю, своїх «руських» людей, свою «руську» столицю – Львів чи навіть київські руїни, з чудотворними Лаврськими печерами [6, с. 148].

Таким чином, освічені українці та поляки, які писали про Україну, однаково сприймали минуле Київської землі як частину української історії. Використання історичної та духовної спадщини Київської Русі було органічною частиною політичного мислення українських і польських гуманістів. Для них, як і для українських книжників XVII ст., киево-руські традиції були тим самим, що й антична старовина для західноєвропейської культури. Спадщи-

на Київській Русі відіграла надзвичайно важливу роль в осмисленні політичних проблем свого часу, міркуваннях про українську державність й була своєрідним індикатором у питанні визначення національної ідентичності. На жаль, вже через півстоліття уявлення про руську ідентичність і про тяглість української історії зміняться на користь нової ідеологічної побудови, підтриманої українськими книжниками і відтвореної в «Синописі».

Загалом, наприкінці XVI–XVII ст. спостерігається редукція терміну «Русь» в його політичному та географічному аспектах до політико-територіального визначення «Україна». Звісно, в тогочасній політичній і релігійній свідомості народ, який живе на українських землях і має такий важливий релігійний центр, як княжий Київ, називається руським. Однак у повсякденному житті цей народ називається українським, а земля, де він проживає, називається Україною. Поняття «Русь» зберігається в релігійно-конфесійному лексиконі для визначення духовної самототожності українського етносу. Дослідники політичної історії підкреслюють, що в першій половині XVII ст. на зміну старій «Русі», яка давно втратила політичну суб'єктність і територію, швидко і невідворотно приходить нова назва східних земель Речі Посполитої – «Україна». Така назва стосувалася, головним чином, визначення території, а не її населення в етнокультурному і політичному розумінні. У тогочасній свідомості міцно вкоренилося поняття «русський народ». У вузькому значенні слова Україна – це політико-територіальна назва Київщини і Східного Поділля.

Отже, в суспільно-політичному контексті Україною називалися східні території Речі Посполитої, які були кордоном і пограниччям з тими територіями, які перебували у сфері політичних впливів Османської та Московської держав.

Таким чином, любов до своєї Вітчизни і рідної землі, повага до власного минулого, звернення до історії в цілях виховання людини сприяли формуванню ідеалів громадянськості, громадянського служіння і національної свідомості. Українсько-польськими гуманістами та інтелектуалами творилася традиція історичного, політичного та патріотичного виховання. Національна свідомість ставала суттєвим чинником формування нової української еліти, яка починала усвідомлювати свою ідентичність.

Головними факторами, які визначали у кінці XVI–XVII ст. національну ідентичність, були мова, культура, історія і віра. Саме вони потрапляли в поле зору українських мислителів, поетів і письменників і розглядалися ними як головні ознаки самототожності українського етносу в складному потоці соціальних і політичних змін ранньомодерної України.

Список використаної літератури

1. Гнатюк Оля. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. К.: Критика, 2005. 528 с.
2. Лісовий В.С. Культура-ідеологія-політика. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. 350 с.
3. Петрук Н.К. Українська духовна культура XVI-XVII ст.: соціальна організація і формування простору національного буття: монографія. Хмельницький: б.в., 2007. 288 с.
4. Рябчук М.Ю. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. Київ: Критика, 2000. 303 с.
5. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. К.: Основи, 1994. 224 с.
6. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття; під редакцією Андрія Ясіновського. Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. 250 с.
7. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ: Критика, 2002. 416 с.

**EARLY MODERN (PREMODERN) UKRAINIAN IDENTITY
AND THE FORMATION OF NATIONAL CONSCIOUSNESS IN THE XVII CENTURY****Volodymyr Hotsuliak**

*Khmelnytskyi National University,
Faculty of International Relations,
Department of Philosophy and Political Science
Institutska str., 11, 29000, Khmelnytskyi, Ukraine*

The formation of Ukrainian identity is a long process of awareness of Ukrainian identity by its own identity with its history, past, language, faith, and traditions. One of its significant consequences is the transformation of the ethnic community into a political one, the beginning of the formation of the Ukrainian modern nation and Ukrainian state formation.

The political self-determination of various European communities in history took place through the transformation of ethnic (cultural) nations into political ones. The formation of a political nation took place through the processes of political self-determination, through the transformation of the ethnic group into a political community and its participation in the processes of creation of the state.

Necessary prerequisite for the emergence of a political nation is the development of national consciousness and the formation of national identity. Ukrainian national consciousness in early modern times was manifested, first of all, as an ethnic, confessional, and subsequently political self-identification at the level of opposing "their" and "strangers".

Key words: early modern Ukraine, national consciousness, political nation, national identity, national identity.

УДК 316.722

ОСОБЛИВОСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Валерій Денисенко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Гульбаршин Чепурко

*Інститут соціології Національної академії наук України,
відділ соціальної експертизи
вул. Шовковична, 12, 01021, м. Київ, Україна*

Володимир Піддубний

*Інститут соціології Національної академії наук України,
відділ соціальної експертизи
вул. Шовковична, 12, 01021, м. Київ, Україна*

У статті акцентується увага на виокремленні та аналізі особливостей модернізації як теоретичного концепту соціального пізнання суспільства в сучасних турбулентних реаліях; розкривається специфіка і тенденції модернізації українського суспільства.

Ключові слова: модернізація, соціальна трансформація, емансипаційні цінності, європейська цивілізація, ментальність, ідентичність.

Грунтовний аналіз модернізації сучасних суспільств є однією з основних проблем соціального пізнання та завдань соціальної практики, особливістю яких є осмислення й реальна спрямованість глобалізації як історичної тенденції теперішнього часу. Нині світовий соціум функціонує в системі утворення нової соціальної реальності, яка характеризується все більшим впливом життєзабезпечувальних соціальних технологій на стратегії перспектив окремих країн і народів, а також всього людства в цілому. В цьому контексті важливо акцентувати увагу на перманентному становленні інноваційного спектру соціальних відносин, зв'язків, соціокультурних норм і духовних цінностей, психологічних установок, особистісних моделей поведінки, комунікаційних взаємодій та ін.

Тому доцільно пов'язувати логіку розгортання наукового дискурсу щодо теоретичного розуміння і прикладного вирішення даної проблеми з трендом перетворення соціуму у світову консолідовану структурно-функціональну систему. А саме вона ініційована домінуванням у людській спільноті цивілізаційних смислів розв'язання цього практичного завдання.

Зазначимо, що на сьогодні суспільний розвиток сучасного світу відбувається під знаком модернізації. Як свідчить практика, модернізаційна парадигма у функціонуванні соціуму постійно актуалізується, здійснюючи експансію в нові контексти теоретизування, абсорбуючи й адаптуючи теоретико-методологічні підходи, що виникають. Процес модер-

нізації при цьому має системно-комплексний характер, який є дотичним до всіх проявів в соціальному, економічному, політичному та культурному житті суспільства. Він супроводжується трансформацією технології його реалізації та інструментарію посилення громадського контролю за рішеннями владних структур; ініціює раціоналізацію соціальних змін.

У цьому масштабному процесі нагальною стає участь України в планетарній конкурентній боротьбі за свій майбутній престижний статус. Особливістю цього процесу є сьогочасність усталених перетворень в основних сферах життєдіяльності українського суспільства за умови реальної стратегії його модернізації. В Україні відбуваються досить складні суперечливі трансформаційні процеси, спрямовані на конструювання реальної демократичної соціально-правової держави та її діяльних інституцій громадянського суспільства рівних можливостей; створення її ефективної конкурентоспроможності на світовій арені. Це зумовлює нагальну потребу масштабних модернізаційних змін у країні, динаміка розвитку яких має специфічні форми свого втілення в багатоваріантних просторово-часових та соціокультурних вимірах, без реалізації яких українське суспільство ризикує опинитися на маргінесі світового розвитку.

Отже, актуальність даного дослідження зумовлена необхідністю виявлення тенденцій і перспектив системної соціальної трансформації українського суспільства щодо сучасних вимог його інтеграції до глобального простору на основі модернізації. Така стратегія визначає динаміку поступу суспільства до найбільш ефективної моделі сталого розвитку: подолання економічної стагнації, усунення політичної нестабільності; інноваційного розвитку української економіки; реалізації системи демократичних цінностей, соціокультурних здобутків європейської цивілізації.

Фундаментальний аналіз проблем модернізації, етапів осмислення його розвитку, переваг і недоліків теоретизування, систематизація та обґрунтована критика деяких підходів присутні в працях знаних вчених Дж. Александера, Г. Гаферкампа, Н. Смелзера, А. Мартинеллі, Е. Тіріак'яна, П. Штомпки, К. Кумара, В. Іноземцева, П. Кутуєва та інших.

Значення модернізації полягає в ефективному використанні потенціалу соціуму, що зумовлює його радикальну трансформацію, спрямовану на створення як суспільства рівних можливостей, так і соціальної справедливості. У цьому сенсі підвищується роль модернізації як системи процесів, завдяки яким слаборозвинені суспільства або суспільства, що розвиваються, намагаються скоротити, навіть подолати розрив, що відділяє їх від розвинених країн в економічному зростанні, конкурентоспроможності на глобальному ринку і підвищенні якості життя [1, с. 25].

Поняття «модернізація» має багато інтерпретацій [2, с. 197]. Знаний американський соціолог Нейл Смелзер вважає модернізацію комплексною, багатовимірною, складною сукупністю змін, які мають місце в кожному аспекті суспільства в процесі його індустріалізації. У відповідності з доволі поширеними моделями модернізації, на його думку, передбачається перехід від традиційних способів виробництва до використання наукових знань і сучасної технології [3, с. 635]. На думку Д. Лернера, модернізація – це своєрідне ментальне зрушення, досягнення особливого стану розуму, який характеризується вірою у прогрес, схильністю до економічного зростання, готовністю адаптуватися до змін [4, с. 12]. Своє тлумачення модернізації дає відомий польський соціолог П. Штомка, який виділяє три значення цього поняття: 1) модернізація – синонім усіх прогресивних соціально-економічних змін, тобто за умови руху суспільства вперед; 2) поняття «модернізація» тотожне поняттю «сучасність» і означає комплекс соціальних, політичних, економічних, культурних та інтелектуальних трансформацій, які відбувалися на європейському Заході з XVI століття і досягли свого піку в XIX – XX століттях. Сюди належать процеси індустріалізації,

урбанізації, раціоналізації, бюрократизації, поширення індивідуалізму і мотивації успіху, утвердження розуму та наука; 3) термін «модернізація» стосується відсталих або слабо-розвинутих суспільств, він уможлиблює їхні зусилля, спрямовані на те, щоб «наздогнати» провідні, розвинуті країни, які існують з ним в одному історичному часі, межах єдиного глобального суспільства [5, с. 10].

Отже, модернізація – це процес оновлення / трансформації суспільства як відповіді на актуальні історично значущі виклики, які ініціюють досягнення адекватного сучасного стану і порівняно високої конкурентоспроможності на глобальному рівні. В узагальненому сенсі модернізація визначається як цілеспрямована радикальна трансформація суспільства, котра впливає як на макрорівень, наприклад, змінюючи паттерни соціальної дії та її орієнтацію, формуючи нову ідентичність, так й інституційну структури соціуму [6, с. 27].

Модерн як результат цього процесу – це не лише певний реальний стан суспільства, комплекс властивостей його інститутів, а й певна філософська та ідеологічна система, яка має та актуалізує головний ціннісний орієнтир. Він постає з позицій соціології як європейської науки Нового часу не лише як етап еволюції людського суспільства, а консолідується/локалізується в просторі й часі, тобто може розглядатися/інтерпретуватися як окрема цивілізація. Водночас такий підхід містить універсалістський потенціал, який реалізується завдяки використанню соцієтальних і культурних здобутків людства.

У цьому плані відзначимо, що в процес модернізації нерозривно вбудовані соціокультурні виміри: емансипаційні ціннісні орієнтації, раціональна парадигма світосприйняття, особистісна відповідальність, довіра, солідарність, громадянська активність та ін. Ці загально визначені модернізаційні виміри завжди пов'язані з конкретно-історичними реаліями і втілюються через національний контекст, що породжує специфічні колізії й може призводити до соціальних дисфункцій та конфліктів [7, с. 19].

Проблема вивчення модернізації як особливого виду соціальної трансформації соціуму безпосередньо присутня в більшості класичних концепцій модернізації (К. Маркс, М. Вебер, Е. Дюркгейм, Г. Спенсер, О. Конт), де акцентується увага на формуванні індустріального суспільства, а модернізація розглядається як процес, що проходить паралельно з процесом перетворення традиційного аграрного суспільства в індустріальне. Вона розглядається з погляду трансформації системи господарства, технологічної переоснащеності та створення нової організації праці.

В працях Д. Аптера, Д. Лернера, М. Леві, Дж. О'Коннела, С. Блека, Ш. Ейзенштадта (80–90-ті роки ХХ століття) проводиться спроба концептуалізації цього поняття. Ці дослідники інтерпретують процес зміни однієї соціальної форми іншою, як процес сходження до найбільш прогресивної моделі модернізації країн Західної Європи, і копіювання та вбудовування цих зв'язків в країни, що модернізуються. В їхніх роботах модернізація розглядається як універсальний, лінійний, еволюційний процес, через який мають пройти всі «слаборозвинені» суспільства. Так були розроблені моделі вестернізації й наздоганяюча модель.

Розробка сучасної версії модернізаційних досліджень (неомодернізаційний аналіз) пов'язана з іменами Е. Тіріакьяна, П. Штомпки, В. Цапфа, У. Бека, К. Мюллера та ін. (друга половина 1980 – 2000-х рр.). У роботах цих авторів та С. Хантінгтона, Д. Рюшемейра, Р. Бендікса, Б. Мура відбувається переосмислення концепції модернізації в напрямку визнання багатовекторності цього процесу й виникнення різноманітних форм суспільств, що трансформуються (*теорія множинності модернізації*). Все частіше увага приділяється значимості соціального суб'єкта як основного агента в ході соціальних перетворень, а також процесам самоорганізації в суспільстві. У відповідь на заклик відродити дослідження модернізації (Ш. Ейзенштадт, М. Леві) були запропоновані *«теорії неомодернізації»*

(Е. Тіріакьян), «теорії постмодернізації» (Дж. Александер), «теорії екологічної модернізації» (Е. Гідденс, У. Бек).

У цих розробках акцентується увага на врахуванні соціокультурної специфіки процесу модернізації в різних країнах. Йдеться, насамперед, про можливість поєднання соціо-економічної і політичної модернізації та системи історично обумовлених цінностей. Так, масштабні порівняльні дослідження цієї проблеми, здійсненні Р. Інглхартом і К. Вельцлем, свідчать про те, що успіхи на шляху модернізації суспільства зумовлені трьома визначальними складниками: економічною модернізацією, демократизацією політичної системи та формуванням сучасної емансипаційної системи цінностей [8, с. 13].

Метою нашого дослідження є визначення модернізації як теоретичного концепту; виявлення її впливу на реальні процеси сьогодення; розкриття специфіки і тенденцій модернізації українського суспільства.

Необхідність осмислення нинішнього стану розвитку українського суспільства мотивує українських вчених до розгляду окремих аспектів теорії модернізації та застосування її методологічного арсеналу для досягнення значимості різних феноменів суспільно-політичної практики. Ґрунтовно проблемами модернізації переймаються такі вітчизняні фахівці, як П. Кутуєв, М. Михальченко, Ю. Савельєв та ін. Такі інституції, як Інститут економіки та прогнозування НАН України (В. Геєць), Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка (О. Балакірева) визначили ціннісно-нормативні засади й детермінанти модернізаційних процесів на мікро- та макрорівні, а також обґрунтували оцінку ризиків і потенційних загроз соціоціннісної неоднорідності українського суспільства [9, с. 340].

Так, М. Михальченко вважає, що модернізація – творчо-перетворювальна функція розвитку як засобу оновлення суспільств. Суспільство, яке завершило модернізаційний проєкт, може вирушати на історичний смітник [10, с. 19].

Висвітлює еволюцію концепцій модерну, розвитку та модернізації в дослідницьких програмах соціології П. Кутуєв [6].

Широкий спектр проблем модернізації досліджує Ю. Савельєв, зокрема, він аналізує суперечності сучасних інтерпретацій понять розвитку, еволюції, модернізації та ін. [11].

Є емпіричні підтвердження того, що у світовому масштабі трансформації ціннісних орієнтацій (соціокультурний вимір модернізації), відбуваються раніше, ніж інституціональні зміни [12, с. 17].

Самодостатні (емансипаційні) цінності за важливістю, зокрема європейського цивілізаційного вибору, є постматеріалістичні пріоритети індивідів над матеріалістичними. Як стверджує К. Вельцель, ці переваги уможливають процес змін «традиційних конформних цінностей, що підпорядковують людську автономію дисципліні спільності, цінностям, що вивільняють і роблять акцент на виборі самої людини» [13, с. 342].

Поширеність даних цінностей у суспільстві є важливою характеристикою процесу модернізації, оскільки згідно зі стратегією інноваційної трансформації, зокрема українського соціуму, слід очікувати, що економічне зростання і збільшення матеріального добробуту має супроводжуватися аналізом формування самодостатніх, загальноцивілізаційних цінностей, які сприяють інтеграційним процесам у суспільстві. Зокрема, важливо вивчати умонастрій як сформований під впливом географічних і соціокультурних чинників домен поведінки особистості, її чуттєво-емоційних реакцій і розуміння, що є вираженням ієрархічно зафіксованих пріоритетів і культурних цінностей. На аксіологічній шкалі відбувається зміщення акцентів від пріоритетів колективізму до цінностей індивідуалізму. Тут саме головний сенс становлення модерного суспільства полягає в проголошенні ідеї вільної особистості, яка усвідомлює себе як самодостатнє ядро раціонально інтегрованих соціальних зв'язків.

Отже, інтегруючись до світової спільноти, українському суспільству необхідно втілювати такі ключові тренди:

1. Вхідження до європейського цивілізаційного простору.

Бурхливий розвиток глобалізаційних процесів і посилення їхнього впливу на характер і особливості цивілізаційної еволюції в сучасному світі слід розглядати як імператив, вимогу часу. У цьому сенсі для України важливо врахувати і реалізувати можливості глобалізації (транснаціональні переміщення капіталів, послуг і людських ресурсів; технологічна інтеграція; інформаційно-комунікаційна революція). Вони мають пряме відношення до контексту сучасного українського культурно-цивілізаційного виміру. Це означає, насамперед, вирішення найважливіших модернізаційних проблем українського суспільства: а) національно-культурної ідентифікації; б) структурного цивілізаційного вибору; в) відповідності культурно-історичного фону модернізаційним перетворенням; г) реалізації механізму особистісної трансформації; д) адекватності «реформаторської» свідомості.

Україна ідентифікує себе, насамперед, як європейська держава. Це визначено її історичним минулим, географічним становищем, належністю до культурних традицій європейської цивілізації, соціоетнічним складом населення, можливостями економічних зв'язків із країнами Європи. Європейська інтеграція залишається як стратегічним напрямом української зовнішньої політики, так і позитивним ставленням населення до ЄС. Так, за даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України за 2017 рік до ЄС прихильно ставиться 54,1% українських громадян.

Європейська смислова традиція, прагматична соціалізація індивідів та раціоналістична інституалізація соціуму, які становлять основу її послідовного модерну, дають підстави вважати, що людина здатна логічно осмислити певну соціоінноваційну ситуацію. Наступним кроком є вибір обгрунтованого варіанту її розв'язання, що передбачає відповідну мету і послідовність її реалізації. Основними вимірами модернізації можна зазначити такі: 1) універсальні соціальні процеси і характеристики розвитку суспільства (у *змістовному* сенсі це: ринок, демократія і стратифікація; у *формальному* сенсі це: індустріалізація та урбанізація); 2) цивілізаційна варіативність і особливості культурних програм; 3) ціннісно-імперативний зміст і антиномічність; 4) перманентність змін та інноваційність; 5) зростання продуктивності, підвищення життєвих стандартів і спроможності людей.

Кризове становище, в якому продовжує залишатися українське суспільство (економічна стагнація і політична нестабільність, соціальна незахищеність значної частини населення, зниження рівня освіти, науки, культури, моральний занепад), ставить перед науковцями завдання неупереджено осмислювати причини, які його породили, а також чинники, що гальмують вихід із нього. Політологи та експерти вказують на причини такої ситуації, хоча найбільш вразливим місцем цього залишається низька задіяність ментальних чинників суспільних трансформацій. Слід мати на увазі, що суспільна свідомість є сферою, в якій відбувається формування суспільних інтересів і виражається чітка система мотивацій та стратегій, цілеспрямованої діяльності як окремої особи чи соціальної групи, так і суспільства в цілому.

2. Формування ментальності як домінуючої риси людини.

Ментальність можна визначити як сформовану під впливом географічних і соціокультурних факторів систему стереотипів поведінки особистості, її чуттєво-емоційних реакцій і мислення, що є вираженням ієрархічно зафіксованих пріоритетів і культурних цінностей.

Ментальність народу формується впродовж усієї його історії і є результатом довготривалого історичного розвитку. Він відображує своєрідність суспільно-історичного досвіду, нагромадженого в економічній, соціальній, політичній та культурній сферах жит-

тя. Ментальність разом із матеріальними чинниками інтегрує народ, націю в єдине ціле, складає основу національної ідентичності та ідентифікації особистості, споріднює один народ, націю з іншими та відрізняє його від них, робить його неповторно самобутнім. Тому ментальність як суспільний феномен глибоко поєднана сутнісними зв'язками із соціальністю, з її історичними трансформаціями. Вона є динамічно корелятивною історичним типам соціальності, які виступають її суб'єктами, носіями, враховує їх своєрідність, відображає їхню природу і сама надає їм особливої оформленості.

Ментальність забезпечує усталеність системоутворюючого домену історично сформованих етнонаціональних характеристик психотипу людини, тобто її культурне ядро. Усвідомлення людиною належності до певної культури є важливим атрибутом розуміння свого буття серед інших народів, сприяє підвищенню самооцінки у світі, а також впливає на вибір шляху розвитку.

Всі ментальні особливості української соціальності знаходять висвітлення в особливостях соціальних процесів, ідеології, своєрідності інституту державної влади. Таким чином, соціокультурні, ментальні основи й передумови соціальних поступів, незважаючи на те, що вони невіддільні від соціально-економічних і політичних основ і передумов, є фундаментальними в історичному змісті, і відіграють майже вирішальну роль у виборі того або іншого напрямку суспільного розвитку.

Формування модернізаційного контексту спричиняє і трансформацію менталітету, що передбачає зміну якості мислення, де центральне місце займає «раціоналізація» (М. Вебер) масової свідомості. Раціональність селекції та адаптації свого і зарубіжного досвіду набуває в умовах сучасного історичного вибору вирішального значення. Власне, від якості такого роду селекції/адаптації, тобто від ступеня цієї раціональності, як синтезу розуму, логіки, обачливості, об'єктивності, ефективності, залежить в остаточному підсумку адекватність вибору пріоритетів національного розвитку. Для українців уже став звичним дискурс із приводу конкретних і прагматичних цілей і завдань, виходячи із суспільно значущих стратегій життєдіяльності, який нав'язується деякими політичними силами.

Тому однією з основних рис сучасного суспільства, що модернізується, є індивідуалізм. А це означає, що людина в цій спільноті вільна від групових зв'язків і залежностей, які наказують їй. Вона має небувало широкі права не лише як громадянин, член суспільства, але і як особистість, котра сама вирішує, яким чином формувати свою життєву стратегію, а також особисто несе відповідальність за всі свої успіхи та поразки [14, с. 583].

3. Визнання ідентичності як об'єднуючого чинника.

Вона на основі загальних ідей і цілей формує історичну спільність людей з єдиною духовною і матеріальною культурою у відповідності із соціальним середовищем життєдіяльності. Цей чинник є необхідною передумовою зміцнення прав і свобод громадян України всіх національностей, створення громадянського суспільства та його динамічного розвитку.

Змінюване соціокультурне середовище стає визначальним чинником, що актуалізує процес ідентифікації. У 2017 р. громадянська самоідентифікація українців суттєво посилилась: 57% жителів України передусім вважають себе її громадянами (у 2012 та 2013 рр. – відповідно по 48,4% та 50,6%). Поменшало уявних громадян колишнього Радянського Союзу: лише 3,2% українців вважають себе мешканцями вже неіснуючої держави, тоді як у 2012 р. – 8,4% опитаних, а у 2013 р. – 6,6%. Відмітимо, що вкрай рідко українці відчують себе громадянами Європи (1,4%). А втім, зауважимо, що для третини (31,1%) українського суспільства найбільш близькі традиції, цінності та норми країн Західної Європи (у 2014 р. було 28,1%) [15, с. 443].

4. Вибір гуманістичних цінностей як основи модернізаційного життєстрою суспільства (життя людини, людська гідність, толерантність, самовизначеність людини).

Життя людини – це самодостатня цінність у соціоісторичному розумінні й інструментальному значенні, що відокремлює цивілізовану життєдіяльність спільнот від традиційної.

Концепт гідності людини, за Хабермасом, складає основу такого статусу громадян, які визнають один одного в якості суб'єктів рівних прав. Гідність людини – «<...> моральне «джерело», звідки підживлюється контент всіх основних прав» – права на свободу, соціальні, культурні права тощо, в їх паритеті, синтезі та неподільності, без виділення будь-яких з них (наприклад, економічних) як переважних [16, с. 15–17].

Толерантність – спосіб досягнення взаєморозуміння й узгодженості різних інтересів, мотивів, орієнтацій людей, соціальних груп або суспільства до переконань, вірувань і традицій інших людей чи спільнот. У сучасному світі толерантність повинна стати політичною необхідністю і культурною нормою модернізації. За умови динаміки становлення глобалізаційної цивілізації сучасного світу потреба переходу до нового типу соціальних відносин, заснованих на принципах соціокультурного плюралізму і толерантності, стає очевидною.

Самовизначення людини – це процес і результат вибору людиною цілей, позиції та засобів самоорганізації в конкретних обставинах життя; основний механізм пошуку і прояву її свободи. Особливістю цих процесів є нагальність перманентних перетворень у різних сферах життєдіяльності суспільства, що можуть з'явитися лише за умови реальної стратегії його модернізації.

Питання ініціювання модернізаційних реформ – одне з найважливіших, адже системні зміни у всіх сферах життя неможливі без підтримки владних структур та соціальних інститутів. За даними моніторингу 2017 р., більше третини (36,4%) опитаних вважають, що жодна структура не сприяє модернізації українського суспільства. Приблизно однакова частка (18,7% і 18,4% відповідно) респондентів вважають, що в більшій мірі модернізації сприяють вітчизняні громадські організації та асоціації та міжнародні громадські організації. Про сприяння модернізації бізнесових осередків заявляють 11,6% респондентів. У меншій мірі сприяють модернізації всіх сфер життя об'єднання роботодавців (9,1%), Президент України (8,9%), Національна академія наук України (7,6%); Верховна рада України (6,2%) і Кабінет Міністрів України (5,1%). Не визначилися з відповіддю – 22,4% респондентів.

Таблиця 1

Які наведені нижче владні структури та соціальні інститути сприяють модернізації українського суспільства? (%)

Вітчизняні громадські організації та асоціації	18.7
Міжнародні громадські організації	18.4
Бізнесові осередки	11.6
Об'єднання роботодавців	9.1
Президент України	8.9
Національна академія наук України	7.6
Верховна Рада України	6.2
Кабінет Міністрів України	5.1
Політичні партії та блоки	3.7
Інше	0.1
Ніхто не сприяє	36.4
Важко відповісти	22.4

Очевидно, що зрозуміти реальний суспільний запит на задекларовані реформи, готовність різних суб'єктів сприяти та активно діяти в досягненні визначених цілей можливо лише тоді, коли відбудеться широке інформування суспільства, роз'яснення цілей і шляхів модернізаційних реформ. Принаймні суспільство має зрозуміти ідеологію запропонованих реформ, на забезпечення чого вони переважно спрямовані – свободи чи рівності.

За даними моніторингу Інституту соціології за 2017 р., майже однакова кількість (з невеликою різницею) респондентів зазначає три основні причини, які найбільше заважають модернізації українського суспільства: відсутність лідерів, здатних ініціювати/очолити цей процес – 27,5%; небажання владних/політичних еліт докорінно змінювати українське суспільство – 26,2%; небажання влади нести витрати (матеріальні, грошові, фінансові, часові тощо) – 24,7%. Лише 7,6% респондентів вважають, що найбільше заважає модернізації українського суспільства слабкість волевиявлення/активності громадянського суспільства у підтримці цього процесу.

Таблиця 2

Що, на Вашу думку, найбільше заважає модернізації українського суспільства? (%)

Відсутність лідерів, здатних ініціювати/очолити цей процес	27.5
Небажання владних/політичних еліт докорінно змінювати українське суспільство	26.2
Небажання влади нести витрати (матеріальні, грошові, фінансові, часові тощо)	24.7
Слабкість волевиявлення/активності громадянського суспільства у підтримці цього процесу	7.6
Інше	0.4
Важко відповісти	13.7

У суспільній свідомості за роки тривалої розбудови української демократичної держави сформувалась усталена думка щодо кризи як перспективи найближчого історичного майбутнього. Невизначеність останнього трансформується в «настрої щоденного очікування» – горизонт усвідомленої соціальної взаємодії звучується до найближчого оточення. Але загальним орієнтиром розвитку суспільства в процесі трансформації соціальних відносин, інституцій і типів порядку є розширення «прав і свобод» на засадах можливості вибору людини. Отже, в підсумку кінцевим критерієм модернізації слід вважати збільшення; спроможності людей у здійсненні ними вільного вибору своєї життєдіяльності. Вона можлива, коли суспільство відповідає сьогочасним викликам і трансформується в річищі глобальних тенденцій розвитку, досягаючи перспективного соціального результату і порівняно високої конкурентоспроможності на світовій арені.

Визнання українським суспільством свого реального статусу в динаміці соціальної нестабільності розвитку глобального суспільства має сприяти продукуванню ним оптимальної моделі політичного, соціально-економічного розвитку і чіткої орієнтації в системі міжнародних зв'язків, а також ефективної конкурентоспроможності на світовому рівні. Це, у свою чергу, визначає такі етапи розвитку модернізації українського суспільства: 1) подолання традиційних цінностей; 2) адаптація до цінностей, норм, інституцій, моделей, зразків поведінки, соціокультурних проявів європейської цивілізації; 3) модернізаційна спрямованість суспільства на виклики, що мотивують соціальних суб'єктів на інноваційну діяльність, яка принесе реальні та відчутні результати, передусім, у соціальному вимірі.

Дослідження модернізації суспільства, зокрема й українського, дозволяє отримати науково обґрунтовану інформацію, що характеризує соціетальні процеси, які відбуваються у світовому глобальному просторі. Доцільно пов'язувати ці знання з розгортанням прикладного вирішення даної проблеми з урахуванням перспектив розвитку суспільства, що передбачає використання механізмів мінімізації існуючих та майбутніх викликів і загроз як внутрішньої, так і зовнішньої специфіки. Отже, модернізаційна спрямованість зумовлена глобальними викликами (ефективність і конкурентоспроможність), що стимулює український соціум на інноваційну діяльність – критичне мислення, створення і розповсюдження нових цінностей і норм, типів поведінки. Цю проблематику необхідно ґрунтовно досліджувати фахівцям-суспільствознавцям.

Список використаної літератури

1. Martinelli A. *Global Modernization: Rethinking the Project of modernity*. London: SAGE Publications, 2005. 159 p.
2. Поліщук Ю. Модернізація як теоретичний концепт: витоки, становлення, сучасні виклики: Наукові записки. Вип. 5-6 (79-80). К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2015. 254 с.
3. Смелзер Н. Социология: пер. с англ. М.: Феникс, 1994. 688 с.
4. Lerner D. *The Passin of Traditional Society*. Glencoe: Free Press, 1958. 289 p.
5. Штомпка П. Социология социальных изменений. М.: Аспект Пресс, 1996. 416 с.
6. Кутуев П.В. Модерн, модернізація та розвиток: ідеї та практики: монографія. К.: Талком, 2015. 467 с.
7. Савельев Ю. Соціокультурні виміри модернізації та економічний розвиток європейських суспільств: Україна в координатах цінностей та ідентичності. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2016. № 3. С. 18–37.
8. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия. Последовательность человеческого развития. М.: Новое издательство, 2011. 464 с.
9. Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України: кол. моногр. / Балакірева О.М., Геєць В.М., Сіденко В.Р. та ін.; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». К., 2014. 340 с.
10. Михальченко М. Політична реальність в Україні: трансформація, модернізація, революція? Сучасна українська політика. Політика і політологи про неї. К., 2005. Вип. 7. С. 18–27.
11. Савельев Ю. Суперечності сучасних теоретичних інтерпретацій суспільного розвитку, соціальної еволюції, модернізації та соціальних змін. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2015. № 3. С. 59–74.
12. Распутывание связей между культурой и институтами на примере эмансипации человечества / Вельцель К., Инглхарт Р., Александер Э., Понарин Э. Журнал социологии и социальной антропологии. 2012. № 115 (4). С. 12–43.
13. Welzel C., Inglehart R., Kingemann H-D. The theory of human development: Across cultural analysis. *European journal of Political Research*. 2003. Vol. 42. P. 341–379.
14. Штомпка П. Социология: Анализ современного общества. М.: Логос, 2005. 664 с.
15. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 3 (17). К.: Інститут соціології НАН України, 2016. 546 с.
16. Хабермас Ю. Концепт человеческого сотрудничества и реалистическая утопия прав человека. Эссе к конституции Европы. М.: Весь мир, 2013. 215 с.

**ASPECTS OF MODERNIZATION OF UKRAINIAN SOCIETY
UNDER CONDITIONS OF GLOBALIZATION**

Valerii Denysenko

*Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str. 1, Lviv, 79000, Ukraine*

Gulbarshyn Chepurko

*Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Department of Social Expertise
Shovkovichna str., 12, 01021, Kyiv, Ukraine*

Volodymyr Piddubnyi

*Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Department of Social Expertise
Shovkovichna str., 12, 01021, Kyiv, Ukraine*

The article focuses on the selection and analysis of the features of modernization as a theoretical concept of social cognition in modern turbulent realities, reveals the specifics and trends of modernization of Ukrainian society.

Key words: modernization, social transformation, emancipatory values, European civilization, mentality, identity.

УДК 327.5:623.454.8:341.67](55)“195”

ФОРМУВАННЯ ЯДЕРНОЇ ПРОГРАМИ ІРАНУ З 1950-Х РОКІВ ДО ПРЕЗИДЕНТСТВА М. АХМАДІНЕЖАДА

Ярина Завада

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
факультет міжнародних відносин,
кафедра міжнародних відносин та дипломатичної служби
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті проведений аналіз зародження та подальшого розвитку ядерної програми Ірану з кінця 1950-х рр. до виборів президента М. Ахмадінежада. Розглядаються процеси розвитку атомної енергетики Ірану та військових ядерних програм у період правління шаха М.Р. Пехлеві, після Ісламської революції та в новий етап розбудови ядерної програми ІРІ з початку 1990-х рр. до середини 2005 р.

Ключові слова: Іран, ядерна програма, атомна енергетика, ядерні випробування, збагачення урану, ядерна зброя.

Однією з найбільш важливих проблем сучасності є розуміння країнами, які володіють атомною енергетикою та ядерним військовим потенціалом, своєї відповідальності перед міжнародною спільнотою. Нехтування окремими суб'єктами своїх зобов'язань з гарантування ядерної безпеки, а також інші резонансні міжнародні події підкреслюють важливість відповідальності не тільки ядерних держав, але й тих, які потенційно мають можливість отримати зброю масового знищення. До таких держав на сьогодні зараховано й Ісламську Республіку Іран (ІРІ), тому актуальним є дослідження історичного розвитку ядерної програми цієї країни.

Процеси зародження ядерної програми Ірану можна прослідкувати з кінця 1950-х – початку 1960-х рр., хоча інтерес західних держав до інвестицій в енергетику цієї країни виник ще на початку ХХ століття, коли в тогочасній Персії було відкрито та розвідано нафтові родовища.

Стратегія майбутньої ядерної програми Ірану з самого початку була орієнтована на оволодіння технологіями ядерного виробництва, які вже мали на той час США, Франція, Великобританія, СРСР. При цьому одразу ж передбачалось досягнення відповідної самозабезпеченості ресурсами та технологіями, що створювало передумови до появи в Ірані не тільки атомної енергетики, але й ядерної зброї.

Найперше для вирішення вказаних питань іранський шах Мохаммед Реза Пехлеві розпочав невласливу для іранського способу життя спробу модернізації за західним зразком. За задумом шаха, модернізація повинна була закласти основи переходу Ірану до числа розвинутих капіталістичних країн.

Зокрема, 5 березня 1957 р. була підписано угода із США про співробітництво в мирному використанні атому в межах програми «Атом для миру» [15, с. 6]. Ця програма, яка була представлена США вперше ще в грудні 1953 р. на ГА ООН, передбачала допомогу США в розвитку мирної атомної енергетики у вигляді поставок ядерних установок та обладнання, підготовку фахівців тощо, в обмін на право моніторингу та інспектування ядерних об'єктів з метою перевірки їх використання виключно в мирних цілях [19, с. 45–46].

29 липня 1957 р. було створено МАГАТЕ як відносно автономну міжурядову організацію у системі ООН, а вже у 1958 р. Іран став його членом. У 1963 р. Іран приєднається до Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі та під водою, підписаного СРСР, Сполученим Королівством і США у Москві 5 серпня 1963 р. [7].

На цьому етапі розвитку ядерної програми Ірану важливим було також створення ядерного науково-дослідного центру при Тегеранському університеті. За сприяння США у 1967 р. там було введено в експлуатацію американський дослідний реактор потужністю 5 МВт, який використовував у якості палива більше ніж 5,5 кг високозбагаченого урану; також США було поставлено спеціальні «гарячі камери» для роботи з радіоактивними матеріалами високої активності, зокрема для виділення до 600 г плутонію щорічно [16, с. 51].

Таким чином, як це не парадоксально на сьогодні виглядає, США було фактично розпочато створення науково-технічної та інфраструктурної бази для розвитку ядерної програми Ірану. Проте не можна вважати, що керівництво Ірану в розвитку своєї ядерної програми спиралось тільки на Захід та на власні сили. Іран у 1950–1960-х рр. проголосив на міжнародній арені курс «незалежного націоналізму», який передбачав при збереженні військово-політичного союзу із Заходом також проведення політики економічного співробітництва і з соціалістичними країнами.

Зокрема, в ноті від 15 вересня 1962 р. іранський уряд запевнив уряд СРСР у тому, що не дозволить розміщення іноземних ракетних баз усіх видів, у тому числі й ядерних, на території Ірану [1, с. 153].

1 липня 1968 р. був прийнятий Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, підписаний в Москві, Вашингтоні та Лондоні [8]. Іраном цей Договір було підписано та ратифіковано у 1970 р. У Договорі було прописано зобов'язання для держав-учасниць цього Договору, що володіють ядерною зброєю, і для тих, що не володіють такою зброєю.

Нафтова криза 1973 р. прискорила подальше формування ядерної програми Ірану. Ще у 1973 р. була створена Організація атомної енергії Ірану – ОАЕІ, основною функцією якої став оперативний контроль над цивільною ядерною програмою Ірану. У 1974 р. шахом М.Р. Пехлеві був оприлюднений план розвитку атомної енергетики Ірану, яким було поставлено завдання впродовж 20 років побудувати 23 атомних реактори загальною потужністю 23 ГВт [15, с. 5]. На цій основі планувалося створити замкнутий ядерний паливний цикл, тобто цикл з переробкою відпрацьованого ядерного палива та виділення з нього компонентів для виготовлення нового ядерного палива. У тому ж 1974 р. Іран уклав угоду в межах співробітництва з міжнародним консорціумом «Eurodif» щодо придбання акцій цього заводу зі збагачення урану [17]. Крім того, Іран розпочав співпрацю із Францією. Для підготовки іранських інженерів-ядерників в Ісфагані спільно із французькими фахівцями було розпочато будівництво другого в Ірані Ядерного дослідницького центру. Також були укладені договори на будівництво двох атомних електростанцій – у містах Ахваз (провінція Хузестан) та Бушер (провінція Бушир).

У 1979 р. в Ірані відбулася революція, результатом якої стало те, що шах М.Р. Пехлеві був скинутий, відбувся перехід від монархічного режиму до ісламської республіки (ІРІ), на чолі країни став духовний лідер революції, аятола Рухолла Мусаві Хомейні.

Спочатку новий, кардинально проісламський уряд Ірану відмовився не тільки від військових ядерних програм, але й від подальшого будівництва двох недобудованих АЕС. Причиною цього, можливо, стало негативне відношення Р.М. Хомейні до ядерної енергетики на релігійному ґрунті. На погляд окремих дослідників, наприклад А. Перельцвайг з Стенфордського університету, аятолла вважав, що використання ядерної зброї суперечить

нормам ісламу, та видав фетру, згідно з якою іранська ядерна програма була припинена, а виготовлення ядерної зброї в Ірані було заборонено [11].

У 1979 р. достроково завершилось ірансько-американське та ірансько-французьке співробітництво і багато інших ядерних проектів, оскільки Іран залишили як іноземні вчені, інженери, але й велика кількість уже навчених іранських фахівців у ядерній галузі. Контракти з західними партнерами були анульовані. Охололи відносини Ірану і з СРСР, особливо з початком вводу радянських військ в Афганістан.

Навіть після початку іраксько-іранської війни, коли події спочатку розвивалися не на користь Ірану, Р.М. Хомейні не змінив своєї антиядерної позиції. Уряд Ірану не проявляв інтересу до ядерної програми до середини 1980-х рр., коли ядерна програма ІРІ була поступово відновлена, уже навіть не зважаючи на протидію міжнародної спільноти, яка підозрювала Іран у розробці саме ядерної зброї, а не мирного атому.

Отже, в 1980-х рр. уряд Ірану відновив подальший розвиток та реалізацію ядерної програми. Цьому сприяли такі чинники, як стабілізація обстановки в країні після революції та іраксько-іранська війна, яка дала значний поштовх розвитку військової галузі взагалі.

Проте існує і дещо інший погляд на причини відновлення іранської ядерної програми у 1980-х рр. Один з ведучих військових спеціалістів-ядерників Німеччини Х. Рюле зазначав, що фетви Р.М. Хомейні, яка класифікує ядерну зброю як таку, що суперечить нормам ісламу, ніколи не існувало: «Немає ні письмових свідчень, ні людей, які особисто її чули. Існують тільки люди, які ніби чули щось про неї з третіх або четвертих вуст... Як би не було важливо констатувати, що фетви Хомейні не існувало, важливіші відносно нові відомості про те, що Хомейні вже в 1984 р. віддав наказ про розробку атомної та хімічної зброї. Це випливає з доповіді з внутрішнього кола іранського керівництва, що знаходиться в руках МАГАТЕ» [20]. Крім того, на погляд Х. Рюле, не дивлячись на те, що в теократичному Ірані релігії відводиться особливе значення, під час прийняття важливих рішень інтереси держави стоять вище релігійних догм [20].

Дійсно, зараз немає ніяких офіційних документальних свідчень про цей нормативний акт. Крім того, наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. з'являються нові чинники прискорення формування ядерної програми Ірану, особливо після смерті 3 червня 1989 р. Р.М. Хомейні. Фактично, як зазначають дослідники, після смерті Р.М. Хомейні та закінчення війни з Іраком ідеали Ісламської революції швидко поступилися прагматизму [5, с. 10; 14].

Але дореволюційний вектор формування ядерної програми ІРІ все ж змінився – від США, Франції, Ізраїлю та інших країн Іран перейшов до співробітництва з КНР, Швейцарією, Нідерландами. Так, розпочалася надзвичайно важлива технічна підтримка в розвитку іранського енергетичного сектора з боку КНР – допомога, проти якої фактично завжди виступали та продовжують виступати США [10].

Новий етап розбудови ядерної програми розпочався для Ірану з розпадом СРСР. Так, вже у 1992 р. між Іраном і РФ було укладено угоду про співпрацю в області мирного використання атомної енергії, а у 1995 р. – угоду про завершення будівництва першого енергоблоку Бушерської АЕС потужністю 1 ГВт та на суму близько 1 млрд дол. США. Будівництво АЕС у Бушері розпочинається в 1998 р. Хоча строки завершення будівництва кілька разів переносилися, і введення в дію цієї АЕС відбулось лише у 2011 р. [1], дослідники зазначають, що вказана угода не тільки сприяла закінченню будівництва АЕС у Ірані, але й допомогла вижити енергопромислового комплексу РФ [12, с. 223], адже Бушерська АЕС для РФ – перший важливий закордонний проект будівництва атомного реактора після розпаду СРСР.

У середині 1990-х рр. знову погіршились стосунки Ірану із США. Зважаючи на сприятливий момент та позитивні соціальні взаємодії між США та РФ на той час, Сполучені Штати прагнули схилити на свою сторону Росію (за прізвищами підписантів – Віце-президента США А. Гора та Голови Уряду РФ В. С. Черномірдіна), відповідно до якого РФ заморозила контракти на поставку та ліцензійне виробництво в Ірані танків та бойових машин піхоти (БМП), через що РФ втратила близько 2 млрд дол. США [13, с. 83].

24 вересня 1996 р. на 50-й сесії ГА ООН було прийнято Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань [6]. Договір Іраном було підписано того ж 24 вересня (не підписали Договір тільки КНДР та геополітичні сусіди Ірану – Пакистан та Індія), але не ратифіковано. Між тим, обов'язковим чинником, відповідно до ст. XII цього Договору, є ратифікація державами, які його підписали, згідно з їхніми конституційними процедурами. Тому вказаний Договір не набрав чинності як частина законодавства Ірану.

Отже, можна підсумувати, що, починаючи з Ісламської революції до кінця 1990-х рр. в Ірані весь період йшло активне формування ядерної програми, не дивлячись на наслідки самої революції, в тому числі й релігійні, на іраксько-іранську війну, на санкції США та на інші негативні чинники.

У зв'язку з цим на початку 2000-х рр. відбулось помітне посилення ірансько-російських відносин в ядерній сфері. РФ переглянула Меморандум Гора–Черномірдіна та 3 листопада 2000 р. офіційно повідомила США про односторонню відмову з 1 грудня 2000 р. виконувати меморандум. У РФ підраховали, що навіть не дивлячись на можливе впровадження США санкцій щодо РФ, втрати від них будуть незрівнянно нижче збитків, понесених у результаті обмежень на російсько-іранські відносини [4].

Наслідки не заставили себе довго чекати – після візиту в Москву 5-го Президента ІРІ Мохаммада Хатамі та розгляду низки аспектів російсько-іранської взаємодії, в тому числі в торговельно-економічній, політичній, військово-технічній, науковій, гуманітарній сферах, сторони розглянули питання фінансування спільних проектів в області енергетики. Після цього РФ відновила постачання для Ірану продукції військово-технічного призначення [3].

З іншої сторони, розгортання подій у такому ракурсі призвело до того, що США почали звинувачувати ІРІ в таємних проектах зі створення ядерної зброї. 29 січня 2002 р. Президент США Джордж Буш-молодший у щорічному зверненні до Конгресу зарахував Іран до країн «осі зла», які прагнуть заволодіти ядерною зброєю та здатних передати її терористам [21].

У 2003 р. вже МАГАТЕ, спираючись на інформацію, що надійшла від іранських опозиціонерів, провела дослідження та дійшла висновку, що Іран близько 20 років займається таємною розробкою ядерних проектів.

У 2003–2004 рр. інспектори МАГАТЕ отримали доступ до певних іранських територій і їм вдалось виявити в Ірані сліди центрифуг для збагачення урану та інші порушення Іраном угод про гарантії. МАГАТЕ у звіті від 15 січня 2004 р. вказані сліди ядерної програми Ірану назвав частиною «схеми приховування» [18].

16 вересня 2004 р. Інститут науки і міжнародної безпеки США опублікував супутникові фотознімки, на яких, на погляд експертів, відображено іранський полігон для розробки ядерної зброї на військових заводах в м. Парчин, у 50 км на південний схід від Тегерану.

Згідно з умовами угоди, підписаної в Парижі 14 листопада 2004 р., Іран оголосив про добровільне тимчасове призупинення своєї програми збагачення урану. При цьому представники ЄС обіцяли поставляти Ірану ядерне паливо та атомні технології для мирної атомної енергетики, зокрема легководний реактор.

29 січня 2005 р. тогочасний директор МАГАТЕ, єгипетський політик Мухаммед Мустафа аль-Барадаї заявив про істотний прогрес у процесі досягнення компромісу щодо ядерної програми Ірану. Пізніше, 10 грудня 2005 р. М.М. аль-Барадаї за зусилля із запобігання використанню атомної енергії у військових цілях і забезпечення її застосування в мирних цілях в максимально безпечних умовах отримав Нобелівську премію миру. Також у січні-лютому 2005 р. держсекретар США Кондоліза Райс та Президент США Дж. Буш-молодший повідомляють про готовність США підтримати «евротрійку» на переговорах з ІРІ з питань її ядерної програми.

Навіть Президент РФ В.В. Путін під час свого першого візиту до Ізраїлю 20 квітня 2005 р. на запитання, чи не буде фундаменталістський режим Ірану зловживати ядерною технікою, яку Росія допомагає Ірану створювати, заявив: «Перш за все хочу сказати, що Росія допомагає Ірану не просто зміцнювати його ядерний потенціал. Ми працюємо виключно у сфері мирного атома, у сфері атомної енергетики» [9].

Таким чином, на середину 2000-х рр. відбулась певна лібералізація в ядерному простоянні між МАГАТЕ, США, іншими країнами Заходу та Іраном. Проте значну кількість цих позитивних сподівань та очікувань нівелював прихід до влади 6-го Президента Ірану, неоконсервативного політика Махмуда Ахмадінежада, який на своєму посту відстоював своє бачення права Ірану на використання ядерної енергії, і за часи президентства якого ядерна програма ІРІ була значно прискорена.

Список використаної літератури

1. «Бушер»: проектировали немцы, строили русские, а работать будут иранцы. Восточно-Сибирская правда. 2011. 16 сентября. URL: <http://www.vsp.ru/2011/09/16/busher-proektirovali-nemtsy-stroili-russkie-a-rabotat-budut-irantsy/>
2. Агаев С.Л. Иран в прошлом и настоящем. Пути и формы революционного процесса. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. 271 с.
3. Владимир Путин встретился с Президентом Ирана Сейедом Мохаммадом Хатами / Администрация Президента России. 2001. 12 марта. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/40766>
4. Горностаев Д., Коротченко И. Кремль отказался не от сделки Гор-Черномырдин, а от продолжения ельцинской внешней политики. Независимая газета. 2000. 24 ноября. URL: http://www.ng.ru/politics/2000-11-24/1_denies.html
5. Денильханов И. Иран в мировой политике на рубеже XX-XXI вв. М.: Издательские решения, 2017. 140 с.
6. Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань: Прийнятий на 50-й сесії Генеральної Асамблеї ООН 10 вересня 1996 року / Верховна Рада України: Офіційний веб-портал. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_372
7. Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі та під водою: Підписаний СРСР, Сполученим Королівством Великобританії і Північної Ірландії, США у Москві 5 серпня 1963 року / Верховна Рада України: Офіційний веб-портал. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_376
8. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї: Підписаний в містах Москві, Вашингтоні і Лондоні 1 липня 1968 року / Офіційний вісник України. 2007. № 18. Ст. 750.
9. Интервью Первому каналу израильского телевидения / Администрация Президента России. 2005. 20 апреля. URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22928>.
10. Кононенко М. Іранська ядерна програма в політиці Китаю. Гілея: науковий вісник: 36. наук. праць. 2013. Вип. 74. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/gileya_2013_74_163.pdf

11. Перельцвайг А. Иранская ядерная программа: история и перспективы. Kstati News. 2013. November 30. URL: <http://kstati.net/iranskaya-yadernaya-programma-istoriya-i-perspektivy/>
12. Роджа Хабиби Рудсари. Ядерная программа Ирана в контексте российско-иранских отношений. Теория и практика общественного развития. 2013. № 5. С. 222–224.
13. Сажин В.И., Бондарь Ю.М. Военная мощь Исламской Республики Иран. М.: Изд-во Моск. ун-та, 2014. 512 с.
14. Сотниченко А. «США будут пытаться заключить соглашение с Тегераном»: Интервью брал В. Олевич. Полярная Звезда. 2009. 17 июня. URL: <http://www.zvezda.ru/geo/2009/06/17/iran.htm>
15. Хлопков А.В. Иранская ядерная программа в российско-американских отношениях. Научные Записки ПИР-Центра. 2001. № 18. 49 с.
16. Ядерное нераспространение: краткая энциклопедия / И.А. Ахтамзян, В.М. Бондарев, М.П. Вильданов и др. М.: РОССПЭН; ПИР-Центр, 2009. 383 с.
17. EURODIF Company Links, Shareholders of Eurodif SA. 1999. 9 May. URL: <http://www.antenna.nl/wise/uranium/eceud.html>
18. GOV/2004/83 – Implementation of the NPT Safeguards Agreement in Iran. Retrieved 26 October 2008. URL: <http://www.iaea.org/Publications/Documents/Board/2004/gov2004-83.pdf>
19. Perabo B.A Chronology of Iran's Nuclear Program. Eye on Supply. 1992. № 5. P. 45–71.
20. Rühle H. Der Iran, die Bombe und das religiöse Recht zu lügen. Welt. 28.03.2012. URL: <https://www.welt.de/politik/ausland/article106129819/Der-Iran-die-Bombe-und-das-religioese-Recht-zu-luegen.html>
21. State of the Union Address (January 29, 2002). Millercenter.org. Archived from the original on October 11, 2011. URL: <https://web.archive.org/web/20111011053416/http://millercenter.org/president/speeches/detail/4540>

FORMATION OF IRAN'S NUCLEAR PROGRAM SINCE 1950S TO THE PRESIDENCY OF M. AHMADINEJAD

Yaryna Zavada

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of International Relations,
Department of International Relations and Diplomatic Service
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article analyzes the formation and development of Iran's nuclear program since the late 1950s to the presidential election of M. Ahmadinejad. The paper considers the processes of nuclear energy development in Iran during the reign of Shah M.R. Pahlavi, after the Islamic Revolution and in the new phase of developing the IRI's nuclear program from the beginning of the 1990s to mid-2005.

Key words: Iran, nuclear program, nuclear power engineering, nuclear testing, uranium enrichment, nuclear weapon.

UDC 070.15;32.019.5

THE ROLE OF MEDIA IN THE ORGANIZATION OF POLITICAL PROCESSES

Elnara Islam Zeynalova

*Department of Journalism,
Baku State University
Baku, Azerbaijan*

Rapid technological advancement of media has enhanced its power in all areas, including politics, and has almost made it unmanageable. Media, which normally has a larger community than the public, has gained importance as the sole definitive strategy of politics when policymakers have started to depend on it in any of their initiatives. The managers of this serious power of the media are trying to convey the news to their destinations independently and at the same time form a public opinion as of the only actor. The political leaders are using this power of the media in making sure that the news to the society is conveyed in the manner that is beneficial for them thus being able to manage the public opinion.

Key words: media, new media, politics, social media, public opinion, political environment, political system.

The relationship between the media and politics is based on mutual benefit. For each politician, it is important that his thoughts and ideas reach the public and change the society. Media enhances the effectiveness of politics by mediating this idea. In this way, the relationship is constantly developing and the requirements of both sides are met [1]. Media and politics are interrelated. Usually one converts into another and both systems work within the framework they are exploiting. For this reason, politics and media are developing each other in every field. These systems cannot exist without each other [2].

Media may clash with a political structure while performing its function of informing and managing the society because both media and politics are always in a fight over influence and try their best to win. Politics tries to subordinate the media, and media strives to do the same. However, the collision of these two structures is not constant, these powers sometimes routinely support each other with the information and direction [3].

From the media point of view, all that matters is being influential. The emergence of this influence is driven by a strong presence in the society and bringing a change to the society. Informing, directing and targeting the community is crucial to showing the impact of the media on politics. According to Guz, "The ability of the media to act independently and effectively is important from the perspective of the society's expectations and the responsibilities it imposes on the political system. It is not possible for the society to respect and trust the dependable and prejudiced media".

In this regard, if the society does not trust media it might be dangerous for the healthy functioning of the political system. Proper implementation of the political system in democratic societies is possible only through the establishment and implementation of trustful relationships between the media and the society. The misuse of media tools, be it traditional or contemporary ones, will also lead to the loss of credibility of political leaders, institutions or organizations. Before shaping the idea of the managing of political environment by the social media, the political leaders should gain trust from the society first [4].

The media and the politics are always in the competition mode for power. While the politicians try to keep the society under their influence through preventing the media from publishing

and spreading unwanted information, the media tries to act as a power and pressure force representing the society. The decisive elements in this fight can be listed as being in the forefront of the media, using press-conferences, press releases, lobbying activities, the desire to control financial activities, and political participation [5].

The role of media in media-political relationships.

With the rise of significant influence of the mass and social media on public administration, political opinions, events, controversial situations, political and public perceptions of businesses and actors, the media overall has started to increase its presence in every field of the public life. Today, media has acquired great power through managing people's opinions about politics, and other spheres [6].

Rapid technological advancement of media has enhanced its power in all areas, including politics, and has almost made it unmanageable. Media, which normally has a larger community than the public, has gained importance as the sole definitive strategy of politics when policymakers have started to depend on it in any of their initiatives. Despite its trend-setting power, the media has tried to maintain a special attitude to politicians as it doesn't have the authority to draft the law. The political leaders are using this power of the media in making sure that the news to the society is conveyed in the manner that is beneficial for them thus being able to manage the public opinion [7]. The political agenda researchers, Rogers and Dearing, who have investigated how the issue is shaped and how it guides the society, have made three conclusions. These conclusions include that the social agenda is created by the media agenda, which also affects that of the important political legislators and their policy implementation plan. Important information presented by the media agenda has a direct and powerful impact on the political agenda.”[8]

When identifying the political agenda, the media makes use of the uncertainty in some situations and fills the gap, which leads to either legitimating certain programs or destroying their influence. Media easily plays with public opinion, commenting on various topics in a manner which promotes the opinion it needs, thus influencing the society's thoughts regarding and showing off its crucial role in the formation of the feedback. Media is the main force in all strategic and political topics, defining the political and social sector agenda, and changing the direction of political protests and leaders [9].

The concept of social media during the formation of political and public opinion.

Social media can be viewed as the virtual discussion platforms where people can share ideas and content, and express their opinions. In this sense, social media uses certain elements, which are created by the content creators and are given to the users. This content enables users to start the discussion and communication.

The Organization for Economic Co-operation and Development (OECD), which defined the definition of the "content created by the users", adopted three criteria. This content is readily accessible on the website, blog or social media site accessible by anyone, relies on the original and accurate source, and is within or outside the professional activity of the users. Internet technology, which meets the rapidly developing communication networks requirements, has become a major part of the online public opinion. When we are using the social media, we are exposed to a radical change in every aspect of our lives, such as the economy, politics, social relations, and culture. From this point of view, the technological paradigm has exposed a definite and effective change in the time, space and relationship network and has been able to form new ideas that have become the facts that are now used in our lives. Technological advancements being the main element of the public opinion, have transformed our society into a network society.

The network society has strengthened its status in the world in a very short time and has begun to alter the structure of the existing society. Internet, which was primarily used to get information, has gradually become a social communication and influence tool, especially with the rise of social media, such as Facebook, Twitter, etc. As social media influences life, the relationships and actors within the structure of the society, it has begun to change the dimensions, function, and speech. Individual, face-to-face communication has been replaced by the virtual relationships through social media. These conditions have changed the people's approach to communication and increased the number of communicating individuals. Thus, the place of the introverted individual is occupied by the individuals with a high social and public status [10]. Having no boundaries in time and place, social media can organize masses of people in a short period of time and is the main element of sharing the message and discussing it. Social media uses the latest technology, provides effective communication and delivers the information to the public in a quick and reliable way. Due to these specific traits, media has the biggest influence on the individual's lifestyle, public opinion and political views [11].

Social media eliminates the segregation between the elite and other population, enables the sharing of information and creates great opportunities being a new form of modern media [12].

Social media is a very broad concept of understanding. The main element of this concept that differentiates it from the traditional media is delivering the information to the people not from one point but from multiple ones. That is, the transition to traditional media outlets is a shift to social media that is communicating with the masses in a short period of time [13].

Social media is characterized by providing the simple, interactive, user-friendly, online, and high-end communication technologies or techniques that make it possible for everyone to influence other individual groups.

It is possible to say that the interaction of individuals in social media takes place in social networks and that the social media is actively used in a targeted way by various influential organizations. Internet sites such as social networks, blogs, microblogs, chat websites, and forums allow people to access content they search for. It also provides a common impact and sharing. Social media itself has become a means of pressure over time. Social media has become an extraordinary platform by its influence and pressure through breaking the untouchability chain and by giving freedom of expression to the voices that no one cared about [14].

On the other hand, there are different opinions about the impact and the influence scale of the social media in various sectors and organizations. Some thinkers say that social media will break down all of the traditional media which have existed up to date and have a great impact on public opinion and politics. Others are skeptical about the high level of impact of the social media and think it is time to measure the effectiveness of these platforms.

The new era of communication opened with the social media has led to the increased interest in every area that shapes public opinion, and to the individual and collective perception of society in the field of socialization. The agencies that explore the power of social media in terms of communication are increasingly trying to learn more about the characteristics of individuals and to target the individual to get his view on politics and other areas of public interest through a personalized social media.

Today, many people and public institutions are continuously and effectively supporting this strategy, thinking that if they do not follow social media, they will lose the meaning of their lives and the opportunity to explore new opportunities, do research and understand threats.

Thus, the emergence and continuous popularity of social media technologies in the field of communication has become an indispensable example of the link between the individuals and organizations. The analyses of the social media's impact which is useful for various organi-

zations is continuously being done through the review of the blogs, microblogs, social networks, Wikipedia applications, social news, discussion sites, and multi-stakeholder sharing. The information obtained through this analysis is further a source of ideas and thoughts for the interested individuals or businesses. The rapid development of the social media is being seen as a great opportunity for monitoring and measuring the impact, and in this regard, good results have been achieved by politicians and public opinion polls. In this sense, tracking, follow-up, and evaluating the social media has become a great power understanding of any social phenomenon.

References

1. Erkan Yuksel. Media's Agenda-Setting Power. Chizgi Bookstore Publishers, Konya, 2011. P. 144–145.
2. Janer Arabaji. New Approaches to Press and Politics in the Media (Editor: Metin Ishik). Konya, Educational Publications, 2004. P. 105–128.
3. Chetin Murat Hazar. "Chaos Interpretation of the Media and the Political System". Media and Politics, (Editor: Zulfikar Damlapinar), Educational Publications, 2008. Konya. P. 245–259.
4. Nuket Guz. Referral and Public Opinion Surveys. Nobel Publishing Distribution. Ankara, 2005. P. 88.
5. Zulfikar Damlapinar, Reliability on Media and Politics: Factors Related to the Social Perception of Media Politics. Media and Politics (Editor: Zulfikar Damlapinar). Konya: educational Publications, 2008. P. 187–207.
6. Naji Bostanji. Politics, Media and Beyond. Vadi Distributions. Ankara, 1998, P. 161.
7. Erkan Yuksel. Media's Agenda-Setting Power. Chizgi Bookstore Publishers. Konya, 2011. P. 147–148.
8. Banu Terkan. An Agenda-Setting Work on the Media and the Political Agenda. Tablet Distributions. Konya, 2005. P. 16–17.
9. Yakup Koseoglu, Hamza Al. Journal of Academic Inquiries. 2013. Book 8. Number 3.
10. URL: http://tr.wikipedia.org/wiki/Sosyal_medya (acquisition date: 01.11.2014).
11. Antony Mayfield. "What is Social Media". URL: www.antonymayfield.com (acquisition date: 14.10.2014).
12. Ray Poynter, Internet and Social Media Research Manual, Tools and Techniques for Market Research (translation: U. Shensoy). Optimist Distributions. Istanbul, 2012. P. 210.
13. Eje Baban. The Influence of Social Media from the Window of McLuhan and Baudrillard: The Captivity of the Psalm, the Observed Society and the Lost Identity Syndrome. 2012. URL: www.betayayincilik.com (acquisition date: 14.10.2014).

РОЛЬ МЕДІА В ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Ельнара Іслам Зейналова

*відділ журналістики,
Бакінський державний університет
м. Баку, Азербайджан*

Швидке технологічне просування засобів масової інформації посилило свою владу в усіх областях, включаючи політику, і майже зробило її некерованою. ЗМІ, які зазвичай мають більш широке співтовариство, ніж громадськість, придбали важливе значення як єдина остаточна стратегія

політики, коли політики починають залежати від неї в будь-який зі своїх ініціатив. Керівники цієї серйозної сили – ЗМІ – намагаються донести новини до своїх місць призначення самостійно і водночас формувати громадську думку як єдиного актора. Політичні лідери використовують цю владу засобів масової інформації, щоб упевнитися, що новини для суспільства передані таким чином, який їм вигідний, маючи можливість управляти громадською думкою.

Ключові слова: ЗМІ, нові медіа, політика, соціальні медіа, громадська думка, політичне середовище, політична система.

UDC 321

SOUTH CAUCASUS: FROM COLLECTIVISM TO INDIVIDUALISM IN THE FRAMEWORK CHANGING GLOBAL DETERMINANTS

Gunel Ismayilzade

*Department of Philosophy of Politics,
ANAS Institute of Philosophy
Baku, Azerbaijan*

Being one of the heterogeneous landscape of the world, the South Caucasus hosts three young states, which recently debuted in the rivalry environment surrounded by regional and global actors. The historic diversity and ethnic conflict legacy of the region are expressed in the foreign policy strategy of the small states and gives an impetus to diminish maneuvering capability in the competitive arena. The article seeks to analyze the roles of the South Caucasus in the bold agenda of regional and global actors, with a particular focus on the individual approaches of the three internationally-recognized states toward the U.S. and the EU.

Key words: South Caucasus, regional and global actors, United States, European Union, Russia.

Introduction. The South Caucasus region with three independent republics (the region is frequently recalled as Transcaucasia with respect to its boundaries beyond the Caucasus Mountains range, -edit.) is generally interpreted as the impact zone of both regional and global powers, wherein the regional turbulence stems from the clashes of national interests, albeit the region might be accepted the land of provisional stability [2, p. 4]. The heterogeneous ambiance of the slightest integrated region serves a comparative environment to Iran, Turkey, and Russia. Long-lasting Soviet ruling over the region less than a century has widely triggered an appetite for the independence of the South Caucasus trio – Azerbaijan, Armenia, and Georgia. While the region is much of history recognized in the light of Soviet Union due to its historic legacy, the regional states recall themselves simply the independent states of the South Caucasus.

Yearning for independence brought together decentralized foreign policies to the states, and shifted them into restless relief in the context of changing determinants of great actors. The highly-appreciated place of the South Caucasus in the bold foreign policy agenda of super powers after 1991, is generated by three major factors that comprised of a broad spectrum of aspects itself:

– The region is the frontier to Central Asia; ie. the regional boundaries between European and Asian economic corridors reinforces the gravity of South Caucasus in strategic/geographical prisms in most instance;

– The resource-rich countries of the region are the main rationale behind the regional attractiveness in the forward-looking policy of actors underlying European energy concerns, which is mostly matters in energy security agenda;

– The strategic region is the struggle arena of the U.S. and EU, of whose interests are jeopardized by Iran and Russia.

The fragile nature of ceasefire between the conflicted quaternary – Russia and Georgia, Azerbaijan and Armenia – possibility of the escalation of the Nagorno-Karabakh conflict, as well as bloodshed traumas of the region remains the South Caucasus in the center of the regional tension arise from irresistible limbo, and also sketch economic fundamentals of the regional states.

During the independence attained in the last quarter, the ex-Soviet states of the South Caucasus have stepped forward by entering the strong periphery of competing actors, while the region has debuted in the center of strategic/geopolitical struggles of clustering interests which have profoundly draw the contours of the fates of young states. Three frozen conflict legacy – Abkhazia, South Ossetia and Nagorno-Karabakh – have exacerbated by the lack of international vision, attaches a threat to regional cooperation, stability, and integration.

The South Caucasus republics in a regional context

The South Caucasus region by its nature squeezed between three regional powers – Iran, Russia, and Turkey – and the regional internationally – recognized republics are making immense efforts for survival in the context of collapsing heterogeneous national interests through the history. Russia, inasmuch as is confident being merited as the inheritor of the former Soviets, is the most engaged power of the region, and any kind of turbulences occurred frontier Transcaucasia, take a place in the bold diary of the federation. Since Russia's internal security is threatened by anti-Russian Islamist and radical alignments, protecting its North boundaries is highly connected with the internal security of the South Caucasus.

Besides any kind of hazardous alignments sheltered in the strategic landscape of the region, the coexistence of the U.S. and the EU in the region and pro-Western aspirations of small states is shaking Russia dominance inter alia regional dynamics. By now, we have observed overwhelming outcomes of collapsing Russian national interests followed by defensive and full-fledged combat in blocking the capability of external actors in the light of Russo-Georgian simultaneous proxy war broke out in August 2008 and in 2014 Crimean annexation. Combustible tension between small states and global powers though does not sound fairly by the ratio of the power, but in a consequence, Georgian pro-Western staunch, yet holds the delicate region in the center of Russian gravity.

The South Caucasus trio much of the independence history, strive to pursue warm relations with regional actors, though the existence a broad spectrum of controversial nuances in the nature of the mutual understanding and experienced conflicts. In these terms, Iran is the unique power of the South Caucasus that has a great stake in entire region. In the context of Russian-Georgian quandary subjected to the worth degree of mutual understanding in the disputable environment and Turkey's closed borders with Armenia due to Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh conflict, Iran still remains active regional power which holds mutual partnership with the region. Despite the fact this Islamic State has a close partnership with Shiist Azerbaijan, yet Iran also ties with Russia via Armenia as a part of north-south axes of regional partnership as against east-west axes that connect Azerbaijan and Turkey [6, p. 4]

Turkey's historical-cultural background with the nations of the region and kinship with Turkic population gives a privilege to trace strategic partnership, particularly in expanding energy route inconsistency and transforming into the energy hub. Turkey, maneuvering in the geopolitical scene of the strategic region seats in the crossroads East – West and North-South, underpins its position in regional projects, Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) oil pipeline and Baku-Tbilisi-Kars railway, for instance, is the obvious mark of Turkey's enlarging impact in the region. Doing so, the regional actor conducts individual strategy toward the republics of the South Caucasus, but yet, Turkish-Azerbaijani mutual relations are still pointedly remaining as the main determinants, which manifest no intention to fall apart in the near future.

Turkey also elaborates deferential partnership with Georgia and Azerbaijan, while being the most important trade partner of them and hosting the large portion of the Caucasian population. Having maintained the redlines, where Russia's direct impact extensively matters, Turkey conducted quasi-sufficient foreign policy during 2008 war and in color revolutions occurred in

Georgia and in Ukraine. Being one of the NATO's member state, Georgia and Turkey came to the same conclusion at encapsulated economic points, and during the Russo-Georgian war, Turkey strived to take the role of mediator (for some, Turkey has supported Georgia by its NATO aspiration) with establishing "Stability and Cooperation Pact (CSCP) in the Caucasus" [9, p. 87]

Stuck between national and international interests

The pivotal presence of the Euro-Atlantic blocks in the region dates back in parallel with the independence history of Azerbaijan, Armenia, and Georgia, despite the active involvement of them has fluctuated by the mobility of decisions of administrations in the U.S. and the engaged program of the European Union (EU).

The South Caucasus attractiveness index was exacerbated by global challenges; ending of the Cold war, 9/11 terror attack and the counter-terrorism efforts in the aftermath of the attack, and the 2008 events were the three main pillars of Transcaucasia's attraction by signaling U.S. engagements. The peaceful eclipse flowed-up by 2003 Rose revolution and 2008 war made an affordable ground for the U.S., which was seeking for an applicable path for the long time aiming at to expand its scope in the immediate borders of Russia and Iran [7]. In this context, the active entity of the U.S. in the region positively correlates with the foreign policy conducted by Iran and Russia.

The regional complexity derived by the political, social and economic landscape of the region gives an impetus to the regional quandary and fragile ceasefire. On the contrary, one of the global powers – the U.S. has never shared the equal degree of interest in the different period of time and, fluctuated upon the different patterns of national interests throughout the quarter of the century. Stuck among the regional configurations darkened by the divergent ambition of Russia and Iran, U.S. has largely assisted for amplification of the statehood, democratic transition, and integration of the South Caucasus's young republics at the early 1990s.

Not accidentally, the U.S., following the Soviet dissolution, has purposefully arranged the first official visit of Secretary of State James Baker, giving a tender message on the importance of the region. Shortly after the Soviet break up, the U.S. has opened its embassy in Baku in 1992, directing United States foreign policy to the new horizon of the Post-Soviet space in practice. However, U.S.'s very much active involvement in the region has started from 2005. Though until 2001, the U.S. has displayed an ignorant position to the security concerns of the South Caucasus, which has negatively affected EU's existence in the region and threatened East-West energy corridor, however just after 9/11 terror attacks, the U.S. has totally altered its foreign policy spectrum toward the region aiming to find a partner in counter-terrorism efforts as a military polygon for Operation Enduring Freedom campaign [3, p. 1].

The reset policy initiated by Obama administration at the early stage of his presidency has been echoed 'leaving the front' by the political experts. The U.S.'s regression from Iraq, and fighting against tyranny in Syria, and its presence in Libya has substantially threw away /diversified U.S.'s attention from the region. While the U.S. position slightly weakened in the region in parallel with the 2008 events, the silence of Western block, the lack of attention and stagnancy in delicate situation toward the regional strife, have seemingly damaged the U.S.-South Caucasus relations and undermined bilateral credibility. Georgia's bloody experience in pro-Western and NATO aspirations, which has followed by the open-scale war is a clear mark of the failure of Barack Obama's administration in the regional trajectory.

Nevertheless, in fact, when the Ukrainian and Syrian crisis came to the engaged schedule of the states, his restart policy has been altered by changing determinants of the global processes. Indeed, Obama's reset policy and Pentagon's decision on withdrawal from Afghanistan and Iraq fronts has been perceived as American regression from the game, and in turn has entailed

an affordable path to reinforcing Russian fortress in the region; the range of military exercises in the Caspian sea took place on March 15, 2014, by Caspian Flotilla ships and in Armenia has clearly intensified Russia's growing role in the region.

Since the independence, the South Caucasus republics made a u-turn of the foreign policy toward the superpowers. Despite the fact that Azerbaijan has intensified relations with the EU at the beginning of independence, however from 2011 has embraced Non-Alignment Movement; Armenia mainly conducts Moscow –centralized policy along with recent upwards and downward trends with the EU. As for Georgia, this small state is still jumping beyond in its pro-Western aspirations [11, p. 221].

Georgia is a specific country wherein its ethnic conflicts are interpreted in parallel with its territorial integrity, and has explicitly experienced realpolitik after the 2008 Russo-Georgia proxy war. Georgia's Euro-Atlantic intention made possible the climbing tension in the South Caucasus environment. Though prior to 2008 war Georgia has successfully recovered from its trauma experienced in the Adjara Autonomous Republic, but South Ossetia and Abkhazia conflicts have totally challenged regional scenarios. Despite the odds, Georgian side still indicates no way back in integration with the EU; Georgia's consistence has resulted in Association Agreement with the EU by creation of the Deep and Comprehensive Free Trade Area in 2014 [1, p. 4].

Moreover, Georgia's insistency toward Pro-Western aspiration has yielded visa-free agreement with the EU in 2015, and the Georgian Prime-Minister Giorgi Kvirikashvili is recognized as the first passenger benefited visa-free regime, who flew from Tbilisi to Athens, and it is widely considered as a triumph of EU-Georgia bitter integration marathon. Georgia is also actively merging its efforts for NATO; 2008 Bucharest summit holds an open door for Georgia toward being NATO member state once the country meets NATO requirements, and by now in 2014 (Wales Summit) and 2016 (Warsaw Summit) NATO has adopted the range of measures on supporting Georgia's efforts toward a full membership.

Azerbaijan has started its independence journey with long-lasting national concussion after the escalation of the Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh conflict, and the loss of 20% its territories was the last curtain of Armenia-Azerbaijan intensive confrontation until four days war broke out in 2016 in the line of contact (LoC). Though energy-rich Azerbaijan crushed between the collapsing interests, but the young country has managed maneuvering among Russian dominance and pro-Western aspiration. Considering Azerbaijan's unprecedented vitality in the region, Zbigniew Brzezinski, the U.S.'s National Security Advisor to the President of the United States (1977–1981) has hailed Azerbaijan as 'geopolitical pivot' of the Caspian region, attaching a particular interest to the country. Not accidentally, Republican Senator Richard Lugar and the head of the Senate Foreign Relations Committee noted Azerbaijan America's sole friend on the Caspian basin.

Despite the strategic partnership with the U.S. fixed during George W. Bush administration U.S.-Azerbaijan relations have embowered during the 2008 Russo-Georgian war for the first time, and the second one was tested during the 2014 Crimean annexation by Russia. Though the echo of broken relations with the adoption Section 907, was gradually forgotten by George W. Bush's statement on the importance of Azerbaijan in Afghanistan war, on the contrary, during the Obama presidency Section 907 rhetoric has been reborn with intensive efforts American-Armenian lobbyist groups. Official Baku's disconnection with the Obama administration is analyzed in the context of Obama's arduous task to salvation America from the crisis and to end up the large scale of war in Iraq and Afghanistan.

To some extent, Obama administration has attempted for restoring broken ties with Azerbaijan, by calling president Ilham Aliyev to Istanbul Summit in 2009. But, President Aliyev's reject for attending to the conference was another downward trend in normalization of interstate relations.

All these negative spots launched after Barack Obama request on normalization Turkey-Armenia relations with opening the closed borders, which were closed during the Nagorno-Karabakh war. The immensity of the dissatisfactions has further followed by a delayed arrangement of ambassador Mathew Bryza to Azerbaijan, and the most important broken point of the chain is the U.S.'s unproductive efforts/failures in the mediation efforts under the OSCE umbrella.

It is worth to mention that Obama's reset policy changed at the second term of his presidency. With this regard, the appointment of the special envoy on the Caspian region was an indication of modernization of South Caucasus approach [4, p.8]. Recently, the U.S.-Azerbaijan bilateral relations are going ahead with development trends during the Trump presidency. President Trump has recalled Azerbaijan as a valued partner in his letter to his counterpart Ilham Aliyev in 2017, and he has addressed a congratulatory letter upon president Aliyev's victory in presidential elections took place on April 11, 2018.

Landlocked Azerbaijan sought to find a balanced and meaningful position in a very much geostrategically delicate region surrounded by Iran, Turkey, and Russia, while is actively evolving mutual partnership with Israel. From this perspective, the proximity of the region entails further expansion of bilateral ties with the U.S. with a particular focus to access to the Middle East through the South Caucasus. Despite the fragile nature of U.S.-Azerbaijan relations with Obama's reset policy, Azerbaijan positioned at the list of beneficiary countries under the Generalized System of Preferences program of the U.S. inking the investment treaty in 2008, and the trade turnover between two countries is estimated \$2,8 billion in 2011.

In the aftermath of the Russian-Georgian war in 2008, the regional states have reviewed their foreign policy with the highest accuracy in the scene of changing the balance of the powers. Awkward stagnancy of the U.S.'s demonstrated on the war, EU's semi-active role to its important anchored in the region – Georgia in 2008, led to Armenian slide to Russia, given a priority to the Nagorno-Karabakh conflict. Armenia's Russia-centralized policy has been reaffirmed during the visit of ex-Russian president Dmitri Medvedev to Armenia in 2010. Russia has pledged for being as a guard for Armenia's security, and extend selling defensive weapons to the country inking an agreement in this sphere.

Armenia has strategic partnership/hostile relations with its natural neighbors Turkey, Iran, Azerbaijan. With the Obama pressure, Turkey was convinced to sign Turkey-Armenia protocols in 2009 calling the sides to open embassies in the capitals, to sit around the negotiation table on opening the common border and mutually investigate the archive materials on "Armenian genocide". The soccer diplomacy conducted by former Turkish president Abdullah Gul has entailed switching the cold relations into a new phase countering *road map* of the relations. However, the signed protocols on *Establishing Diplomatic Relations*, and on *Development of Bilateral Relations* date to October 10, 2009, were not welcomed by political figures in Azerbaijan. [5, p. 8].

EU-Armenia relations continued with the round of Association Agreement and its inclusive part of Deep and Comprehensive Trade Area (DCFTA), while the Partnership and Cooperation Agreement with the EU is still interpreted as embryos of progressive bilateral ties. The opened range of opportunities with the EU has entailed a path for signing European Neighborhood Policy and the Eastern Partnership Program and as an inclusive part of the Association Agreement (AA). But, Armenia surprisingly, has changed its rudder in the favor of Russian-led Eurasian Economic Union (EEU) preferring national security concerns, which have been pledged for protecting by Russia.

Former Armenian Foreign Minister Edward Nalbandyan has explained the rationale behind the rejection of AA while mentioning that Armenian decision toward EEU will not cease the negotiations, and Armenia will conduct a partnership in different spheres with the EU, for

example, the EU-Armenia Agreement on Visa Facilitation is noted as a milestone in bilateral relations. In 2015, Foreign Affairs Council together with European Commission has initiated a broad spectrum of negotiations with Armenia by replacing EU-Armenia Partnership and Cooperation Agreement. As for U.S.-Armenia relation, the country is the Partner of Peace of NATO since 1994, and in the aftermath of 2008 war, Armenia gave a path for NATO exercises in the South Caucasus region. The U.S.-Armenia relations were intensified with Barack Obama's pressure on Turkey for signing the protocols in 2009. Up to date, Armenia has benefited \$2 billion from the United States, in the framework of previous programs and Freedom for Russia and Emerging Eurasian Democracies and Open Markets (FREEDOM) Support Act [8, p. 8].

Discussion and Conclusion. EU, while seeking the new alternative paths to avoid Russian dependency, has launched a strategy supporting economic and development aids to the region, and resettlement of war-torn conflicts. Once the EU decided to engage in the regional arena EU's European Neighbourhood Policy (ENP) and Eastern Partnership (EaP) came to the agenda as the inclusive part of this decision. During the visit Federica Mogherini, the European Union's High Representative of for Foreign Affairs and Security Policy to the South Caucasus in 2016, the importance of settlement of the Nagorno-Karabakh conflict was highlighted once again. The 2008 war occurred in Georgia was the lesson learnt from the past for the EU, and just after the war, this global actor has founded Monitoring Mission (EUMM) in Georgia.

But the fortress of the EU was fortified by adopting Eastern Partnership (EaP) in 2009, Association Agreements including Deep and Comprehensive Free Trade Areas (DCFTA), and visa facilitation/liberalization action plan (VLAP) [10,p.203-206]. In addition, the EU's position doubled during the 2016 parliamentary elections and Saakashvili's foreign policy based on pro-Western aspirations, at the final stage, the EU has managed to sign AA/DCFTA with Georgia in 2014. On the contrary, Azerbaijan and Armenia denied signing AA/DCFTA; while Azerbaijan refused the agreement proposing Strategic Partnership Agreement; however, Armenia denied ratification of AA/DCFTA in favor of EEU, which came into force in 2015, prioritizing national security at the first place in national agenda.

The states are not capable to change their neighbors; as the South Caucasus signs differentiated foreign policy strategies while struggling to survive, but in fact, the collapsing interests of the neighbors along with external actors define the regional determinants.

References

1. Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and Georgia, of the other part. Publishing house "Official Journal of the European Union. – European Union". Brussels, 2014. P. 4.
2. Cornell E. Svante. A study of ethno-political conflict in the Caucasus. Book entitled "Small Nations and Great Powers". Publishing house "RoutledgeCurzon". London, 2005. P. 4.
3. Edward F. Bruner, Bolkcom C. Special Operations Forces in Operation Enduring Freedom: Background and Issues for Congress Report. Publishing house "Congressional Research Service – The Library of Congress". Washington, D.C., 2002. P. 1.
4. Energy and Security from the Caspian to Europe. A Minority Staff Report. Publishing house "U.S. Government Printing Office". Washington, D.C., 2012. P. 8.
5. Görgülü A., Iskandaryan A. Turkey-Armenia Dialogue Series: Assessing the Rapprochement Process Report. Publishing house "TESEV". İstanbul, 2010. P. 8.
6. Kuchins A., Mankoff J. U.S. Policy interests and Recommendations Report. The South Caucasus in a Reconnecting Eurasia. Publishing house "Rowman&Littlefield". Washington, DC., 2016. P. 4.

7. Rumer E., Sokolsky R. U.S. Policy Toward the South Caucasus: Take Three. (2017, May 31). URL: <http://carnegieendowment.org/2017/05/31/u.s.-policy-toward-south-caucasus-take-three-pub-70122>
8. Tarnoff C. U.S. Assistance to the Former Soviet Union 1991-2001: A History of Administration and Congressional Action. Publishing house "Congressional Research Service- The Library of Congress". Washington, D.C., 2002. P. 8.
9. Veliyev C., Kakachia K. Turkey's role in the South Caucasus: between fragmentation and integration. Book entitled "The South Caucasus Between integration and fragmentation". Publishing house "SAM&EPC". Brussels&Baku, 2015. P. 87.
10. Żukrowska K., Visvizi A. Questions of (the modes of) governance in the Southern Dimension: Structures and Actors. Book entitled "European Neighborhood Policy: (multi-level) governance, the reform process and prospect of enhanced cooperation in the region". Publishing house "Poltext Co. Ltd.". Warsaw, 2017. P. 203–206.
11. 2013. The South Caucasus 2018 Facts, Trends, Future Scenarios Report. Publishing house "Konrad-Adenauer-Stiftung". Tbilisi, 2013. P. 221.

ПІВДЕННИЙ КАВКАЗ: ВІД КОЛЕКТИВІЗМУ ДО ІНДИВІДУАЛІЗМУ В РАМКАХ ЗМІНИ ГЛОБАЛЬНИХ ДЕТЕРМІНАНТ

Гюнель Ісмаїлзаде

*відділ філософії політики,
Інститут філософії НАНА
м. Баку, Азербайджан*

Будучи одним з гетерогенних ландшафтів світу, Південний Кавказ має у своєму складі три молодих держави, які нещодавно вступили в середу суперництва, оточену регіональними і глобальними акторами. Історичне різноманіття й етнічна конфліктна спадщина регіону виражаються в зовнішньополітичній стратегії малих держав і дають імпульс для зменшення можливостей маневрування на конкурентній арені. У статті розглядається аналіз ролі Південного Кавказу в сучасному порядку денному регіональних і глобальних суб'єктів з особливим наголосом на індивідуальні підходи трьох міжнародно визнаних держав в США і ЄС.

Ключові слова: Південний Кавказ, регіональні і глобальні суб'єкти, Сполучені Штати, Європейський Союз, Росія.

УДК 321

ІДЕОЛОГІЯ АНТИГЛОБАЛІЗМУ ЯК ФЕНОМЕНА В ПОЛІТИЧНІЙ ТЕОРІЇ

Микита Коваль

*Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова,
кафедра політичної психології та соціально-правових технологій
вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна*

У статті розглянуто явище антиглобалізму як відображення сучасних світових процесів через ідеології як феномена в політичних теоріях. У ході дослідження виявляється динаміка конструювання соціальних реалій у вигляді концепції як міжнародного громадського протестного руху, його феномен, форми, тенденції, та ідеологічні засади.

Ключові слова: глобалізм, антиглобалізм, альтерглобалізм, політичний лібералізм, бінарно-опозиційна ідеологія, мережа.

Антиглобалізм представляє сьогодні один з найцікавіших і неоднозначних феноменів розвитку світової спільноти. Це міжнародний громадський протестний рух, сутність якого виражається в інтелектуальній і організаційній альтернативі неоліберальній глобалізації та практиці побудови світу. З іншого боку, виступаючи проти глобалізації та її носіїв, антиглобалістський рух носить по суті той же глобалістичний характер.

Багато країни нерідко нав'язують решті світу свій спосіб життя, свою систему господарювання, а інколи і свою мораль та ціннісні орієнтації. Для цього використовуються політичний та економічний тиск, шантаж і погрози, збройна інтервенція. До речі, існуючі глобальні проблеми людства в основному також створені найрозвиненішими країнами.

У зв'язку з цим у світі розгортається рух антиглобалістів. Вони мають на меті демонополізацію економічного і соціального життя на планеті, виступають за справедливий розподіл наявних у світі багатств, допомогу багатих країн бідним, рівноправність усіх народів у соціально-політичному і духовному житті.

Антиглобалісти проводять широкомасштабні акції протесту проти концентрації влади та багатств на одному соціальному полюсі й збіднення іншого: мітинги, походи, пікетування урядових установ; широко використовуються мас-медіа і мистецтво [8, с. 210].

Крім того, антиглобалісти протестують проти поширення у світі не лише економічного насильства, а й військових конфліктів, проти обмеження доступу більшості населення світу до повноцінної освіти, наукових знань. Вони категорично проти політичного і правового утиску особи соціальними інституціями. Нині антиглобалісти прагнуть створити свій світовий центр.

Загальновідомо, що духовний стан суспільства визначає перспективи його існування. Недаремно видатні мислителі всіх часів, як-от Платон, І. Кант, Г. Гегель, Г. Сковорода, П. Юркевич та багато інших, первинним у житті людства вважали духовність. Завдяки їй кожна людина, нація, країна формує орієнтири свого життя і розвитку, аналізує досягнення та помилки, розбудовує майбутнє, тобто живе духовним життям [8, с. 210].

Антиглобалізм – соціально-політичний рух, який виник наприкінці ХХ ст. і виступає за глобалізацію «знизу» в інтересах громадян. Прибічники антиглобалізму, як правило, не використовують цю назву для самоідентифікації, тому що рух вважає за необхідне не протистояти процесам інтеграції, а змінити пануючу на теперішньому етапі ліберальну

капіталістичну форму глобалізації. Основною метою руху є розвиток процесів інтеграції економік, народів і культур на основах демократії, соціальної справедливості, поваги до самостійності та самобутності національно-культурних утворень [4, с. 30].

Антиглобалізм об'єднує представників різних соціальних прошарків і груп – від безробітних до представників вищого класу. Спочатку антиглобалізм проявлявся як соціальний рух під час проведення зустрічей міжнародних організацій. Особливо яскраво почав проявлятися з 1999 року. Стихийно утворений рух без загального керівного органу є новою всесвітньою формою суспільної організації. Представляє собою широкий спектр коаліцій різних громадських рухів, а також політичних організацій лівої орієнтації. Включає профспілкові, жіночі, молодіжні, екологічні, пацифістські та інші неурядові організації й політичні партії (традиційно – комуністи, троцькісти та ін.). Підтримує неформальні зв'язки через Інтернет. Рух провів цілу низку заходів всесвітнього масштабу. Найвагомішими були демонстрації протесту й альтернативні соціальні зустрічі, організовані під час різного роду нарад та зустрічей міжнародних інститутів (СОТ, МВФ, СБ) у Сіетлі, Вашингтоні, Квебеці, Празі, Брюсселі, Генуї тощо.

Учасники руху вважають, що запропонований світові «згори» теперішній шлях розвитку має тушковий характер, різко збільшує зло та несправедливість у сучасному світі, і через те вони пропонують свій альтернативний, набагато більш гуманний шлях розвитку. Теоретичні постулати альтернативного руху перебувають на стадії становлення та зміни. В їхньому розробленні беруть участь лауреати Нобелівської премії, а також відомі вчені, такі як І. Уоллестайн, С. Амін та інші [4, с. 30].

Основною причиною створення антиглобалістського руху є глобальне панування товарно-грошових відносин і глобального ринку з його вкрай жорстокими правилами регулювання, підривом моральних норм поведінки людини, редукцією людини до економічної тварини. Причиною створення руху стало також створення соціального, економічного і політичного простору, переважна частина людства втратила свої демократичні права, свободи, можливості участі в прийнятті рішень і права на нормальне людське життя. В результаті створення цих світових просторів різко збільшується розрив між багатими і бідними, а світовий поділ праці підриває можливості отримання сучасної освіти, знання і, за винятком невеликої частки інтелектуалів із цих країн, позбавляє їх можливості рівноправного доступу до благ всесвітньої цивілізації [2].

Родоначальником руху прийнято вважати американського економіста, лауреата Нобелівської премії Джеймса Тобіна, який запропонував стягувати хоча б символічний податок на фінансові спекуляції і спрямовувати отримані кошти на соціальні потреби. При ставці податку в 0,1 відсотка утворюється сума в сотні мільярдів доларів [9, с. 338].

Термін «альтерглобалізм» був висунутий самими представниками вищеописаного руху для протиставлення нав'язаному офіційними ЗМІ терміну «антиглобалізм». Префікс «анти» вказує на повне заперечення глобалізації, що суперечить змісту, методам діяльності та складу учасників глобального руху – противників існуючої моделі глобалізації, які є прихильниками нової ціннісної парадигми, що істотно відрізняється від пануючої неоліберальної наданням переваги захисту навколишнього середовища перед економічним ростом, співробітництву перед конкуренцією, підтримки заощадження ресурсів для майбутніх поколінь, зменшенню технологічних ризиків, ширшій участі громадян у прийнятті важливих рішень тощо. Зростання прихильників цієї системи цінностей створило ґрунт для формування альтернативного стилю життя, альтернативної моделі соціальних відносин.

Альтерглобалісти віддають перевагу цьому терміну, наголошуючи, що вони взагалі підтримують глобалізацію, але виступають проти тих її форм, які їх не влаштовують. Тер-

мін «антиглобалізм» визначає більш широке коло противників сучасної глобалізації і акцентує увагу на її неоліберальному характері.

Альтерглобалізм – всесвітній рух, який ставить за мету змінити основні параметри глобалізації. Являючись спочатку частиною антиглобального руху, альтерглобалізм виокремлюється із загального протестного відношення до глобалізації, тобто антиглобалізму. Вперше ідеї альтерглобалізму було розповсюджено у 2001–2002 рр. на соціальних форумах в Порту-Алегрі та у Флоренції. Альтерглобалізм не просто критикує глобалізацію за її негативні наслідки для людства, але й пропонує іншу стратегію глобалізації, котра мала б гуманістичний зміст, провадилася би в інтересах широкого кола учасників й вела б до формування глобального громадянського суспільства. Альтерглобалізм об'єднує сили, які не приймають ідеологію, форми й наслідки глобалізації, але визнають її об'єктивний характер і висловлюють сподівання на можливість глобалізації з «людським обличчям» [4, с. 24].

В дослідженнях проблем антиглобалізму часто спостерігається спрощене уявлення про нього, що зводиться переважно до історичних аналогій. Зазвичай при такому аналізі увага акцентується на тім, що у своїй боротьбі проти глобалізації ніякої Америки антиглобалісти не відкривають, оскільки всі їхні заяви реанімують логіку радянської пропаганди стосовно боротьби з «експлуататорами». У цьому зв'язку, розглядаючи перспективи антиглобалістського руху, доцільно відокремити характерні його особливості і з'ясувати, які з них застаріли й тому стали безперспективними, а які відповідають духові сучасності.

В антиглобалістському напрямку, безперечно, не можна не помітити лівосоціалістичного і навіть комуністичного складників. Однак пов'язувати це явище лише з цими політичними напрямками було б некоректно.

Для розгляду антиглобалізму поглянемо на оцінку сутності соціально-політичних і економічних трансформацій, що відбувалися в пострадянських країнах у 1990-ті рр. Традиційно вважається, що це були капіталістичні перетворення. Відтак певна частина політичних сил лівого спектру виступала проти цього варіанта суспільного розвитку. Наскільки такі оцінки були адекватними?

Наприклад, таке явище, як капіталізація економіки і суспільства. Що таке капіталізація? Це – нагромадження капіталу, його продуктивне застосування, першочерговий розвиток базових галузей промисловості. Отже, капіталізація – це індустріалізація економіки. Водночас практично всі політичні сили визнають, що начебто б капіталістичні реформи, що впроваджувалися на пострадянському просторі, насправді вели не до капіталізації, а до деіндустріалізації економіки.

Наслідки соціальної капіталізації зводяться до того, що відбувається поділ суспільства на клас підприємців і клас найманих робітників. Разом з тим формується інтелігенція, що інтелектуально обслуговує матеріальне виробництво, розвиває науку і культуру. Соціальні наслідки ж деіндустріалізації в пострадянських республіках обумовили зовсім інші явища. З одного боку, виник вузький прошарок, як тепер кажуть, олігархів, які збагатилися завдяки приватизації державної власності. Це нічого спільного не має з підприємництвом. З іншого боку, основна маса продуктивного населення зубожіла, випала зі сфери реальної економічної діяльності, що нічого спільного не має з формуванням класу найманих робітників. За формальними капіталістичними ознаками (фінансові біржі, інститути приватної власності, приватні комерційні банки, акціонування підприємств, фонди цінних паперів) об'єктивно розгоргалися процеси, зовсім не притаманні становленню капіталізму. Відбувалася дезорганізація управління, руйнувалися виробничі, соціальні підвалини суспільства.

Отже, можливо констатувати, що колишні радянські республіки зіштовхуються не стільки з реставрацією капіталізму, скільки з процесами руйнації. В таких умовах справ-

жня капіталізація промисловості аж ніяк не трагедія для народу, бо для протидії руйнівним процесам треба використовувати всі засоби, в тому числі й буржуазні інститути, що все ж таки є інститутами законності та порядку. Необхідно зрозуміти, що в умовах деіндустріалізації економіки, деградації науки і культури, пауперизації населення і втрати управління не побудуєш жодного суспільства – ні капіталістичного, ні соціалістичного. Ця діалектика пережитого історичного моменту, яка не вкладається у звичні схеми політичного аналізу.

Часто на суть та поняття антиглобалізму неправомірно переносять суто марксистські поняття і принципи: якщо антиглобалізм – отже, проти глобалізації, отже, це не що інше, як реанімація комуністичної пропаганди. Таке трактування антиглобалістського руху не враховує діалектики самого історичного процесу, який нині не можна пояснити, використовуючи марксистські аргументи про боротьбу між двома соціально-економічними системами, між працею і капіталом. Виникла нова ситуація, що породила нові протиріччя. Світ не став стабільнішим. Але від того, що він не став таким, анітрохи не випливає, що його можна пояснити в рамках хрестоматійної аргументації: буржуазна ідеологія – марксистська ідеологія. Необхідно зрозуміти, що виникли нові соціальні рухи, нові суб'єкти світової політики, які не вкладаються в прокрустове ложе класичної політології. Некласична ситуація припускає неklasичну методологію осмислення антиглобалістського руху. Антиглобалістський рух характеризується багатогранністю свого розвитку. Сьогодні антиглобалізму притаманний радикалізм.

Розуміння терміна «ліворадикалізм» у марксистській ідеології не слід плутати з антиглобалістськими аспектами. Радикальна тенденція в антиглобалізмі ґрунтується на принципах плюралізму. Історичний контекст формування цього соціально-політичного феномена означає, що радикальний плюралізм необхідний для збереження єдності антиглобалістського руху. Для цього існують об'єктивні передумови. Антиглобалістський рух надто молодий, надто мало часу в нього було для звичної політичної формалізації та структуралізації. Тому ставка на радикальний плюралізм робиться свідомо – він є ніби одним із програмових положень антиглобалізму. Наприклад, в антиглобалістських акціях беруть участь як групи, що принципово виступають проти насилля (пацифісти, євангелісти), так і ті організації, що не мислять своєї діяльності без актів насилля (націонал-ізоляціоністи, ліворадикальні групи).

Майже крихка структура антиглобалістського руху не заважає йому бути керованим. Не виключено, що у створенні звичного жорстко діючого центру антиглобалізму не зацікавлені й самі лідери численних антиглобалістських організацій. Крім того, на багатогранності антиглобалізму позначаються традиції анархізму і соціального руху ненасилля, поширеного в США в 1960–1980-х роках. Така форма відкриває широкий доступ до руху дуже різноманітним за своїми позиціями, стилем поведінки, звільняючи їх від необхідності підкорятися владі лідера в разі розбіжностей, що неминуче виникають. Антиглобалісти вважають, що поява протиріч інтересів серед учасників цього руху, який об'єднує групи, що репрезентують різноманітні зрізи суспільства та дуже різні соціальні інтереси, цілком припустима.

Нетрадиційним аспектом антиглобалістського руху є його мережовий характер. На відміну від глобалізаційної системи світу, де існує один чи кілька лідерів, контрольовані ними менеджери та рядові виконавці, антиглобалізм ґрунтується на рівноправності та партнерстві. У ньому немає традиційної пірамідальної ієрархії. Всі рухи та ідеології рівноправні, немає тут і домінуючої організації. Національні партії та рухи, міждержавні об'єднання, нові й старі ідеології контрkapіталізму утворюють «павутину» та взаємопов'язану мережу. В цьому можна побачити передумову довговічності антиглобалістського руху. Навіть якщо зникне якась організація або лідер, то це не зашкодить всьому рухові. Він не розвалюється,

як піраміда, з-під якої вибили основу. Мережа є принципово відкритою і розімкненою. Явище мережевої демократії, або демократії консенсусу, активно нині обговорюється на Заході.

Практично всі антиглобалістські організації мають власні сайти в Інтернеті, що дозволяє оперативно поширювати необхідну інформацію. Самі антиглобалісти визнають, що Інтернет для них – головний засіб боротьби.

Інша обставина, що, на нашу думку, забезпечує швидкість реагування різних груп усередині антиглобалістського руху – це багаторічна традиція неформальних відносин, що склалася в середовищі лідерів неурядових організацій, які визначають обличчя і зміст руху. Оскільки неформальні відносини вже зарекомендували себе дійовим засобом групової консолідації, їх поширенню в середовищі антиглобалістів надається чимало уваги. Демонстрації протесту за участю десятків тисяч чоловік з різних куточків світу покликані не тільки вирішувати політичні завдання, але й згуртувати людей з перспективою розширення соціальної бази руху на основі формування особистих контактів.

Також варто підкреслити, що антиглобалістське об'єднання за принципом протистояння спільному супротивникові досить хитке в довгостроковій перспективі. В антиглобалізмі поки що немає двох найважливіших складників, які могли б зробити його самостійною світовою політичною силою – спільної ідеології і єдиного керівного органу. Створення того й іншого, очевидно, є важливим завданням всіх антиглобалістських організацій, якщо вони мають намір серйозно протистояти неоліберальній глобалізації. «Сьогодні стало очевидним, що вже на даному етапі рух антиглобалістів активно намагаються «осідлати»: хтось з корисливих міркувань дрібного політиканського кар'єризму, хтось – за дачу тіснішої координації спільних дій, хтось з метою розвалу руху, що народжується, або для надання йому відверто маргінального вигляду» [10, с. 36].

Зрозуміло, що перспективи розвитку антиглобалістського руху взаємозалежні з процесом інтегрування формули «глобалізм – антиглобалізм» у теорію сучасних міжнародних відносин. У цьому зв'язку дилема «глобалізм – антиглобалізм» є прикладом бінарно-опозиційного людського мислення і пізнання. У такому випадку йдеться про природну реакцію суспільної свідомості на новітні явища у світовій спільноті, що реагує в первинній абстрактно-бінарній формі людського пізнання. Тому боротьбу глобалізму з антиглобалізмом варто розглядати як природну, але водночас і як первинно-донаукову відповідь на виклики світових соціальних змін – зіткнення міфів, ідеологій, поглядів.

Науково-теоретичне розуміння опозиційності глобалізму й антиглобалізму не поєднане з традиційними політичними формулами і рішеннями. У поясненні феномена антиглобалізму не можна обійтися без діалектики, бо тільки діалектика виводить процес пізнання з абстрактно-бінарного рівня на сутнісний рівень осмислення дійсності. «Тому що вирази: єдність суб'єкта і об'єкта, кінченного і нескінченного, буття і мислення тощо, – незграбні, тому що об'єкт і суб'єкт і т. д. означають те, що являють вони собою поза своєю єдністю і, отже, в єдності під ними мається на увазі не те, що говорить в їхньому вираженні, – так само і помилкове складає момент істини вже не в якості помилкового» [5, с. 21].

Сучасна світова наукова спільнота перебуває на початковому шляху до всебічного розуміння глобалізаційних процесів. Саме на цьому етапі наука особливо чутлива до впливу різних ненаукових факторів, що у сфері пізнання виявляють себе в альтернативних наукових формах мислення – міфологічній, релігійній тощо. Наукове бачення і розуміння глобалізації буде, без сумніву, діалектичним (комплексним) і не зводиться до протиставлення двох категорій – глобалізму та антиглобалізму. Відбувається синтез і диференціація сучасного бачення і глобалізму, і антиглобалізму, а також інших взаємозалежних явищ (соціальний прогрес, стійкий розвиток, розвиток людського потенціалу).

Первинний етап наукового розуміння світового розвитку, як і будь-якого іншого новітнього соціального макропроцесу, характеризується конструюванням абстрактних концепцій, малодиференційованої сукупності ідей, загальність яких обернено пропорційна їхньому аналітичному потенціалові. Подальший розвиток теорії сучасних міжнародних відносин неминуче відбуватиметься на основі створення окремих груп теорій «середнього рівня» – більш конкретних, кожна з яких матиме власну емпіричну базу. Саме на цьому другому етапі й відбудеться позбавлення від одночасно редукаціоністських і бінарно-опозиційних формул на кшталт «глобалізм – антиглобалізм».

Глобалізація як джерело бідності і відсталості пояснюється і критикується всім комплексом неомарксистських теорій міжнародних відносин, починаючи з теорії світової системи І. Валлерстайна [3]. Існує також цілий комплекс теорій, що пояснюють і критикують глобалізацію саме з позицій ліберально-демократичного уявлення про справедливість. Більшість з них має яскраво виражений соціал-демократичний і екологічний ухил, пронизаний пафосом «захисту гноблених». Отже, позитивні програми антиглобалістів, це, по суті, перенесення соціал-демократичної моделі у сферу світової системи. Нарешті, третя група антиглобалістських теорій породжується порушенням ідентичності. Етнічний і політичний націоналізм, а також різні форми цивілізаційного опору уніфікації є найяскравішими прикладами цієї тенденції. Слід зазначити, що біля джерел цивілізаційного антиглобалізму стояв російський мислитель-слов'янофіл М. Данилевський, який у праці «Росія і Європа» (1868 р.) визначив чи не весь сучасний теоретичний комплекс цивілізаційного антиглобалізму [6].

Немає сумніву, що антиглобалізм у його нинішньому вигляді – явище конкретно-історичне і перехідне. Що ж може і повинен залишити він після себе? Звичайно ж, не тільки нові ідеї, гасла, орієнтири для, насамперед, лівої ідеології, нові кадри для партій і рухів, що її сповідують. Якщо брати до уваги справді якісно нове, що привносять антиглобалісти, то це зовсім інші тло й атмосфера протестних та альтернативних рухів XXI століття. Вже сьогодні видно, наскільки потужно просунув антиглобалізм використання в інтересах усієї світової спільноти засобів сучасної інформаційної революції.

Нині здається очевидним, що антиглобалістський рух витримав випробування часом, що свідчить про його силу, вкорінення у світових соціально-політичних процесах, незалежність від міжнародної кон'юнктури, позицій і політики урядів. Усе це дозволяє говорити, що маємо справу з громадським, політичним та історичним феноменом, що вже відбувся, з відродженням тенденції альтернативності у світовому розвитку [1, с. 18]. У цьому зв'язку хотілося б підкреслити, що майбутнє антиглобалістського руху багато в чому залежатиме від того, чи вдасться йому стати ідеологічно самостійним і переконливим.

Список використаної літератури

1. Антиглобалистское движение: тенденции и перспективы. Латинская Америка. 2002. № 10.
2. Баранов Н. Конспект лекций курса «Политические идеологии». URL: <http://nicbar.ru/ideologii.htm>
3. Wallerstein I. The Modern World System. N.:Y. 1974–1980.
4. Глобалистика: Международный междисциплинарный энциклопедический словарь / гл. ред.: И.И. Мазур, А.Н. Чумаков. М. – СПб. – Н.Й.: ИЦ «ЕЛИМА», ИД «Питер», 2006. 1160 с.
5. Г. Гегель. Феноменология духа. Сочинения. М.: ИСЭЛ, 1959. Т. IV.
6. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. М.: Наука, 1991.

7. Jones A. Dictionary of Globalization. Cambridge, UK; Malden, MA, USA: Polity, 2006. 258 p.
8. Качуровський М.О., Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Філософія: альтернативний виклад: навчальний посібник. Суми: СумДПУ, 2005.
9. Patomaki H. The Tobin Tax: A New Phase in the Politics of Globalization? Globalization and Economy. Vol. 2. Globalizing Finance and the New Economy; ed. by P. James, H. Patomaki. Los Angeles: Sage publications, 2007 (Central currents in globalization). P. 326–340.
10. Сидак В. Антиглобалистский Интернационал. МЭиМО. 2002. № 2.

THE IDEOLOGY OF ANTI-GLOBALISM AS A PHENOMENON IN POLITICAL THEORY

Mykyta Koval

*National Pedagogical Dragomanov University,
Department of Political Psychology and Socio-Legal Technologies
Pyrogova str., 9, 01601 Kyiv, Ukraine*

The article deals with the phenomenon of anti-globalism as a reflection of modern world processes through ideology as a phenomenon in political theories. The study reveals the dynamics of constructing social realities in the form of a concept as an international public protest movement, its phenomenon, form, tendencies, and ideological foundations.

Key words: globalism, antiglobalism, alterglobalism, political liberalism, binary-opposition, ideology, network.

УДК 321.74

ПАРТИСИПАТОРНИЙ НАПРЯМ ДЕМОКРАТІЇ ЯК ПРЕДТЕЧА ДЕЛІБЕРАТИВНОГО ПІДХОДУ

Андрій Ковальов

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра державного управління
вул. Володимирська, 60, 01601, Київ, Україна*

На основі теоретичного аналізу наукових робіт представників партисипаторного напрямку демократії виявлено загальні ключові ідеї підходу, особливості наукових пошуків Б. Барбера, К. Макферсона, К. Пейтмена та інших, що стали теоретичним фундаментом деліберативного підходу.

Ключові слова: партисипаторна демократія, політична участь, деліберативна демократія, політичне рішення, політична культура, політична освіта.

Постановка проблеми. Деліберативний напрям філософсько-політичних студій активізується в другій половині ХХ століття, коли увага мислителів звертається на аспект політичної рівності громадян у соціально-політичних процесах, рівномірність політичної участі у виробленні значущих рішень. Процедура обговорення (деліберативний акт) визнається тим механізмом, що дозволить подолати політичну нерівність. Однак деліберативний підхід виникає не лише під впливом практичних соціально-політичних протиріч та невдоволень. Його теоретичним підґрунтям виступає партисипаторна теорія демократії. Менш радикальний у методологічних рішеннях деліберативний підхід не бере за основу відмову від усіх представницьких інститутів демократії, на чому наполягали партисипатисти, тим не менш, запозичує ідею збільшення політичної активності громадян, а також обговорення як інструменту відповідної активізації.

Аналіз останніх публікацій. Окремі аспекти партисипаторної теорії демократії досліджувалися великою кількістю науковців, зокрема В. Борніковим, Дж. Віком, Т. Грозницькою, Г. Дейлі, Н. Лікарчук, Д. Печенюком, Т. Прафом, Г. Рахатом, Р. Хазаном, Д. Хелдом, Д. Фюхсом, Е. Усландером тощо. Зміст та специфіка деліберативного підходу опинилися під науковим прицілом С. Бенхабіб, Дж. Бессета, Р. Даля, Дж. Драйзека, Д. Дьюї, Ю. Габермаса, Дж. Коена. Тим не менш, ідейна спадковість цих двох теоретичних напрямів є мало дослідженою, відповідно, їхні когнітивні зв'язки потребують теоретичного обґрунтування.

Саме тому мета статті полягає у пошуку аргументів для доведення теоретичної спадковості між партисипаторним підходом і деліберативним.

Виклад основних результатів та їх обґрунтування. Партисипаторна теорія демократії (від англ. *participate* – брати участь) на сьогоднішній день менш відома вітчизняній науковій спільноті, на відміну від інших теорій демократії. Це пов'язано, передусім, із невеликим проміжком часу, який пройшов від моменту появи перших теоретичних нарисів з даного напрямку. Крім того, мовний бар'єр, який існує між науковцями США та України, прямо впливає на кількість наукових праць, які були б присвячені цій проблематиці. Це визначає неоднорідність теоретичного поля різних національних політологічних шкіл: в одних партисипаторна теорія демократії починає набувати хрестоматійного характеру, в інших – тільки стає предметом теоретичних розробок.

Перш за все, слід зазначити, що партисипаторна теорія демократії є частиною більш широкої наукової області, теорії політичної участі, яка спрямована на пошуки різнома-

нітних моделей взаємодії частин політичної системи (державно-політичного апарату, громадянського суспільства, нормативно-правової системи тощо). Основною проблемою, яку намагаються вирішити за допомогою партисипаторної теорії демократії, виступає пошук оптимального розподілу владних повноважень, при якому зводиться до мінімуму ризик домінування в політичній системі окремих звужених кіл, об'єднаних навколо обмеженого інформаційного або владно-розпорядчого ресурсу.

Найбільшою загрозою для демократії, на думку прихильників теорії політичної участі, виступає «елітизація» політичної сфери, яка в разі збереження видимості наявності широкої політичної участі більшості за своєю суттю надає переваги вузьким колам професійних політиків, що мають можливість використовувати власне становище на свій розсуд, не беручи до уваги потреби більшості, загального суспільного блага тощо [1].

Основним методом вирішення даної проблеми для прихильників партисипаторної теорії демократії виступає тотальне впровадження механізмів прямої демократії: плебісцити, масові рухи, широке самоврядування. Однак ефективна реалізація таких демократичних механізмів вимагає від більшості членів суспільства високого рівня політичної освіченості та відповідальності, безперервного самовдосконалення в царині політико-культурних цінностей та норм [2].

Крім того, важливою умовою реалізації будь-яких практик прямої участі в демократичному процесі виступає наявність сформованого досвіду самоврядного вирішення локальних громадсько-політичних проблем. І чим старший та широкотронний такий досвід, тим більше шансів успішності прямої демократії в конкретному суспільстві.

Таким чином, намагаючись вирішити проблему монополізації групою осіб результуючої частини політичних процесів, науковці зіштовхуються з іншою проблемою – обмеженням, а саме – з необхідністю мати високоосвічених політично відповідальних членів суспільства, які здатні приймати рішення в масовому порядку, але керуючись виключно раціональними мотивами і використовуючи власний соціально-політичний досвід, набутий на локальному рівні.

Як досягти такої конструкції? Яким чином забезпечити необхідний мінімальний рівень ефективності функціонування прямих демократичних практик? Без вирішення цих питань теорія політичної участі стає нерелевантною в сучасному світі, тому вимушена шукати варіанти рішення подібної проблематики, і в багатьох випадках її представники формують доволі оригінальні висновки.

Перш за все, вирішення проблеми політичної освіченості та відповідальності неможливе у форматі ініціативи «згори вниз». Кожен громадянин в окремоті, а не все суспільство в цілому, має бути об'єктом розгляду та впливу. Підготовка громадян, формування таких умов, за яких громадський спільний інтерес набував би більшої нормативної цінності, аніж приватний, стає першим завданням теорії політичної участі.

Окреслення мінімально необхідного рівня політичної освіти, який дозволить громадянину поставити спільний інтерес вище своїх власних егоїстичних потреб, при цьому не дозволить зашкодити самому собі та відчувати необхідний рівень соціального компромісу, стає другим завданням партисипаторних досліджень.

Чітке розмежування необхідної нормативної регламентації конституційно-правового поля та зайвої регуляції у прийнятті політичних рішень локального, місцевого та загальносуспільного рівня, яке здатне теоретично посилити партисипаторний науковий доробок, стає третім завданням даної теорії.

Вирішення цих трьох завдань, на думку послідовників теорії політичної участі, можливе за таких умов:

– високої суспільно-політичної активності громадян, яка потребує відповідної мотиваційної установки для підготовки населення, організації політичної освіти та легітимізації реалізації рішень, які сформовані шляхом прямої участі громадян, що дозволяє уникнути зайвих посередників та скоротити шлях прийняття рішень;

– широкого використання новітніх інформаційно-комунікаційних технологій у політичних процесах, які дозволяють висвітлювати, залучати, надавати технологічні можливості віддаленої участі, моніторингу та контролю політичних процесів зі сторони найширшого кола громадян;

– застосування партисипаторних принципів у будь-якій сфері соціального буття людини, що призводить до постійної необхідності у самовдосконаленні та психологічній готовності до відповідальності за власні та групові політичні рішення.

Таким чином, забезпечення вищезазначених умов формує підґрунтя для реалізації завдань, які ставлять перед собою та суспільством прихильники теорії політичної участі. Все це виводить підходи до розуміння держави в сучасному світі та її співвідношення з демократичним устроєм.

Базуючись на трьох попередніх умовах вирішення основоположних питань партисипаторної теорії, держава перетворюється на основного розпорядника інформаційного ресурсу, який відповідальний не тільки за рівномірне розповсюдження інформації, але й за розширення «власного покриття», тобто забезпечення таких умов, за яких до зони інформаційного розподілу залучалось би якомога більше громадян. Таке залучення сприяє паралельному процесу підвищення рівня політичної культури та освіти громадян, оскільки спонукає до аналізу все більшої інформації, що має підштовхувати до політичної активності та дієвості.

Крім того, держава має плекати самовдосконалення громадян шляхом ініціювання якомога більшої кількості плебісцитів, у яких громадяни можуть брати участь, і, таким чином, отримувати та збагачувати власний досвід політичної участі в громадських процесах. Кожний плебісцит також виступає підґрунтям для формування спільних позицій серед представників, зазвичай, фрагментованого суспільства.

Поряд із плебісцитом, на думку представників теорії політичної участі, існує інший дієвий партисипаторний засіб, за який відповідає держава, а саме забезпечення спрощених механізмів відкликання політичних представників. Таке відкликання дозволяє залучати велику кількість громадян не тільки на час виборчої кампанії, але і впродовж каденції виборного представника.

Підсумовуючи усе вищесказане, потрібно зазначити, що такий підхід до організації суспільного життя здебільшого ототожнюється з колективістською формою суспільного устрою, що є хибним твердженням. Партисипаторна демократія, на відміну від будь-яких форм колективізму, не прагне до однорідного гомогенного політичного ландшафту, навіть навпаки, – всіляко прагне забезпечити рівні умови будь-яким, навіть маргінальним, точкам зору. Так само і стосовно соціальної рівності: рівень політичної освіти та культури громадян має окремі, але не прямі залежності від загального соціального рівня або соціальної однорідності суспільства.

Однак, як доводить соціальна практика, найкращою запорукою забезпечення найбільш ефективних умов партисипаторних практик у соціально-економічному плані виступає наявність якнайширшого середнього класу, який є найліпшим середовищем розвитку політично відповідальних та активних співгромадян. За його функціонування досягається найбільший рівень соціального консенсусу через відсутність великої кількості світоглядних антагоністичних точок зору та вирішені первинні соціально-економічні завдання: забезпечено належний рівень економічної свободи та соціального забезпечення потреб громадян.

Попередній концептуальний виклад теорії політичної участі дозволяє нам окреслити ареал наукової проблематики, що знаходиться в полі зору представників даної теорії, сформулювати окремі межі інтересів та процесуальних точок зору, який їх об'єднує. Як і в інших теоретичних напрямках, кожен із науковців має своє поліаспектне бачення даного предметного кола, що дозволяє, з однієї сторони, здійснювати вклад у загальний обсяг теоретичного напрямку, а з другої – зосереджувати свій погляд на дослідженні окремих вузьких аспектів, що не мали ґрунтового теоретичного розгляду раніше.

До наукового підґрунтя теорії політичної участі слід віднести праці британського вченого Дж. Коула, який, досліджуючи економічну та соціальну проблематику європейського та американського суспільств першої половини ХХ століття, дійшов висновку, що соціально-економічні вигоди, які можна отримати від широкого самоврядування в організації трудових відносин індустріального суспільства, можуть бути отримані за аналогією і в соціально-політичних сферах. Проводячи паралелі між взаємозв'язками трудового колективу з адміністрацією підприємств та соціально-політичними відносинами, Дж. Коул бачив дієві механізми вирішення соціальних конфліктів (за аналогією з вирішенням трудових спорів).

Теоретичні дослідження профспілкових рухів стали джерелом аналізу соціально-політичних відносин, в яких об'єднання громадян, що формувались не на основі трудових відносин, а спираючись на спільну соціальну проблематику, при збереженні профспілкового формату внутрішніх взаємовідносин та самоорганізації, на думку автора, міг принести суспільству артикульований діалог та унормований механізм вирішення суперечностей [3].

Дж. Коул багато уваги приділив феномену участі громадян у профспілкових організаціях, внутрішнім процедурам самоорганізації подібних структур, способам прийняття рішення та врахування інтересів більшості своїх членів. Крім того, автор відзначав добровільний характер такої діяльності, який вирізняв подібну політичну активність з-поміж інших форм реалізації власних громадянських політичних інтересів.

Як відзначають багато політичних науковців, до одних із перших представників теорії політичної участі слід віднести американську дослідницю К. Пейтмен, яка починала свою наукову діяльність у 1960–1970 роках та була свідком історичних змін в американському та європейському суспільствах цього періоду, що були спричинені рухами за громадянські права та автономізацію університетів проти війни у В'єтнамі та расової сегрегації тощо.

Критичне переосмислення ліберального доробку попередників та класиків, загроза соціалістичного ладу, який все ж таки мав на той час певні окремі соціально-економічні переваги над західним способом життя, бажання у молоді змін та мирного безпечного співіснування, засилля меритократичного класу в правлячих колах провідних країн світу, – все це стало підвалинами теорії партисипаторної демократії.

Поряд із проблематикою політичної участі, К. Пейтмен досліджувала жіночі рухи, проблеми гендерної рівності, теоретичні підвалини фемінізму. Однак найбільш значущий теоретичний доробок дослідниця виклала у своїй праці 1970 року «Участь і демократична теорія», яка була присвячена перегляду концепції змагальності елітарної меншості за голоси більшості, відповідно до якої виборцям відводилась пасивно-споглядальна роль від виборів до виборів. Звертаючись до теоретичних постулатів класиків (Жан-Жака Руссо та Джона Стюарта Міля), авторка намагалась віднайти іншу конструкцію, за якої незмінна платформа лібералізму набувала б іншого практичного характеру реалізації.

Згідно з К. Пейтмен, представницькі інститути не виступали повною гарантією демократичного устрою. Економічна сфера та сфера трудових відносин у такому устрою вимагає, на її думку, партисипаторної позиції громадянина, який знаходиться у стані вза-

ємозалежності з державою, має нести відповідальність за свою долю та долю своїх співгромадян, не залежачи від власного соціального стану. Тому і процеси самовдосконалення громадянина та держави є взаємопов'язаними [4].

Таким чином, підсумовуючи теоретичну позицію К. Пейтмен, можна відзначити, що, на думку дослідниці, демократичні інститути є вираженням існування громадян, а наявність представницьких інститутів є однією з передумов формування ліберального соціально-розвинутого суспільства з демократичним устроєм. Найбільш знаковим теоретичним постулатом К. Пейтмен виступає теза стосовно необхідності розвитку окремого типу психологічних взаємозв'язків громадянина та демократії, який базується на відповідному рівні політичної освіти та культури кожного члена суспільства.

Інший дослідник партисипаторного напрямку теорії демократії, Дж. Бернхейм, виступав за максимальний рівень участі громадян у процесах управління державою в рамках демократичного устрою. Автор здійснив ряд спроб адаптації моделі афінської демократії до американських умов 1980-х років, основним механізмом якої, за науковцем, мав стати нейтральний статистично-математичний розподіл кандидатів на посади, або ж взагалі випадковий вибір кандидатури.

Дослідник наголошував на тому, що ліберальна представницька демократія не відповідала тогочасним умовам, а найкращий спосіб її реформування – формування децентралізованої моделі управління з місцевими локальними самоврядними адміністраціями як основними носіями владно-розпорядчих функцій. Це дозволить масштабувати такий соціально-політичний устрій у необмеженому обсязі. Такий варіант демократичного устрою Дж. Бернхейм назвав функціональною демократією, основною особливістю якої виступала ідея функціонального об'єднання громадян, які, маючи неоднорідний політичний досвід та освітню кваліфікацію, об'єднувались у такі групи, де їхній рівень знань окремих предметів міг проявлятися найкращим чином та позитивно впливати на загальний рівень функціональних знань спільноти.

Наступний яскравий представник партисипаторної теорії демократії – К. Макферсон, репрезентант канадської політичної школи, зосередив свою увагу на структурній побудові демократичного устрою, яка має враховувати всі позитивні якості прямої та делегованої демократії.

Такою формою, на думку автора, має виступати пірамідальна структура політичної участі, в основу якої покладена представницька модель, однак чим нижчий рівень піраміди, тим більша кількість представників має бути. Постійний нагляд виборців, можливість відкликання представника, контроль за його діяльністю мали забезпечити функцію обраного політика в якості посередника, який лише артикулює волю виборців та обслуговує політичні потреби того кола осіб, які надали йому представницьких повноважень.

Автор не піддавав сумніву життєздатність та актуальність демократичних форм організації політичного буття, однак відзначав необхідність якомога ширшого залучення громадян до політичних процесів, процедур формування політичних рішень та механізмів їх реалізації. Для К. Макферсона вибори як такі не виступали гарантією уникнення меритократичних вигинів та виключення громадян із політичних процесів, і лише через механізми широкого включення найбільшої кількості акторів можна досягти необхідного суспільного консенсусу та адекватного функціонування політичної еліти [5].

Тогочасна американська дослідниця Джейн Мейнсбрідж також обрала предметом свого розгляду теорію демократії. Її праця «За межами змагальної демократії» [6] була присвячена аналізу традиційних механізмів демократичного устрою США. Серед них дослідниця виділяла наступні традиції демократії:

– змагальна демократія, що базується на постійній боротьбі двох політичних партій, яка іноді набуває вкрай ворожого характеру та слугує не стільки способом вирішення політичних конфліктів, скільки стає причиною загострення політичної ситуації, породжуючи не відносно спільні, а, навпаки, прямо протилежні точки зору, тим самим вносячи протиріччя в саму суть політичної конкуренції як способу формування політичного консенсусу та взаєморозуміння;

– унітарна демократія, яка базується на процесах переговорів між громадянами, що не перебувають у полоні політичних стереотипів та керуються, передусім, бажанням віднайти найбільш виграшну для себе та членів своєї спільноти конфігурацію політичних рішень, що знаходить підтвердження в історичних прецедентах громадських переговорів у США.

Таким чином, на думку Дж. Мейнсбрідж, практика проведення горизонтальних переговорів громадян без залучення партійно-політичного інструментарію не тільки виступає ідеалом, але і є фактом, що має історичне підтвердження, та завдяки цьому сформована в цілком структуровану політичну традицію демократичного буття США. Це доводить практичну релевантність ідей партисипаторної теорії демократії та закладає підвалини для її практичного втілення.

Одним із найбільш яскравих представників теорії політичної участі виступає Бенджамін Барбер – американський дослідник, автор фундаментальної праці «Сильна демократія: політика участі для нової епохи» [7], яка побачила світ у 1984 році. Ця праця вважається і до сьогоднішнього дня однією з найбільш обґрунтованих та систематизованих критик ліберальної представницької демократії.

Автор послідовно доводить, що представницька демократія не тільки не виконує основну роль, яку на неї покладено, а саме – забезпечення участі широкого кола громадян у процесах формування політичних рішень, але й не здатна вирішити дане питання на системному рівні, всіляко мінімізує таку участь за своєю природою.

За Б. Барбером, ліберальна представницька демократія є конфліктною моделлю демократичного устрою, отже, вона приречена на існування в умовах постійних політичних конфліктів: у разі вирішення одного – виникає інший конфлікт. Таким чином, така модель демократії не може бути сильною, а є типовим представником «слабких» демократій, тобто таких, які не здатні забезпечити соціальну стабільність одночасно із широкими економічними та політичними свободами громадян.

Розглядаючи теорію демократії до самих теоретичних підвалин, Б. Барбер констатує той факт, що теорія соціального договору, яка лежить в основі лібералізму та була сформульована ще Т. Гоббсом, у сучасних умовах (а в минулому тим більше) набуває всього лише абстрактного характеру, оскільки політична практика допускає приховане викривлення основних ліберальних принципів.

Сильна демократія, за Б. Барбером, базується в площині реальних механізмів формування та здійснення політичних рішень за участі великої кількості громадян в умовах сучасного індустріального суспільства. Активність громадян стає основним рушієм демократичних перетворень, формуючи специфічну сферу політичного діалогу, в яку залучено більшість громадян.

Громадський контроль стає вираженням індивідуальної участі, що забезпечується необхідними освітніми процесами та надає осмислений характер такої діяльності. Таким чином, індивідуалістична демократія при існуванні реальних механізмів її здійснення отримує необхідний рівень теоретичної концептуалізації та обґрунтування.

Можна констатувати, що Б. Барбер найбільш ґрунтовно сформував теоретичні підвалини партисипаторної теорії демократії, надав їй політико-філософського обґрунтуван-

ня та заклав фундамент широких практичних досліджень, які були виконані наприкінці ХХ століття Дж. Фішкіним, М. Оукшотом та іншими вже в межах деліберативного підходу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Фундаментальні положення партисипаторного підходу щодо активізації політичної участі громадян, підвищення рівня політичної культури, освіти та відповідальності населення були запозичені представниками деліберативного напрямку. Вони деталізуються у процесі деліберативної – обговорення політичних проблем та виробленні політичних рішень. У результаті обґрунтовується рівність усіх учасників обговорення; останнє тлумачиться як ненасильницька процедура обміну раціональними аргументами; деліберативна впливає на якість суджень; публічне обговорення має моралізуючий вплив. Подальші наукові розвідки можуть бути спрямовані в бік виявлення практичних передумов формування деліберативної теорії демократії, а також її прикладної імплементації.

Список використаної літератури

1. Held D. *Models of Democracy*. Stanford: Stanford University press, 1996. 392 p.
2. Dahl R. A democratic dilemma: system effectiveness versus citizen participation. *Political science quarterly*. 1994. Vol. 109. № 1. P. 23–34.
3. Carter N. *Workplace Democracy: Turning Workers into Citizens? Participatory Democracy and Political Participation: Can Participatory Engineering Bring Citizens Back In?* New York: Taylor & Francis, 2006. 256 p.
4. Pateman C. *Participation and democratic theory*. Cambridge: Cambridge University press, 1970. 122 p.
5. Macpherson C. *The life and times of liberal democracy*. Oxford University Press, 1977. 120 p.
6. Mansbridge J. *Beyond adversary democracy*. Chicago: University of Chicago Press, 1980. 398 p.
7. Barber B. *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. Berkeley: University of California Press, 2003. 320 p.

PARTICIPATORY DEMOCRACY DIRECTION AS A FORERUNNER OF DELIBERATIVE APPROACH

Andrii Kovalov

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Department of Public Administration
Volodymyrska str., 60, 01601, Kyiv, Ukraine*

Based on the theoretical analysis of scientific works of the representatives of the participatory democracy direction general key ideas of the approach, peculiarities of the scientific researches of B. Barber, C. Macpherson, C. Pateman and others that became the theoretical basis of the deliberative approach were revealed.

Key words: participatory democracy, political participation, deliberative democracy, political decision, political culture, political education.

УДК 323.22+328.123+328.18

МІГРАЦІЙНА КРИЗА ЯК ПЕРЕДУМОВА І ВИЯВ ЄВРОСКЕПТИЦИЗМУ ТА НАДНАЦІОНАЛЬНОЇ ОПОЗИЦІЙНОСТІ ДО ЄС У КРАЇНАХ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ

Віталій Кольцов

*ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»,
соціально-гуманітарний факультет, кафедра політичних наук і права
бул. Фонтанська дорога 4, м. Одеса, Україна*

Проаналізовано феномен європейської міграційної кризи як попередньої умови і вияву євроскептицизму та наднаціональної опозиційності країн Вишеградської групи до ЄС. Виявлено ключові партії і рухи у країнах регіону, які окреслюються різними підходами до розуміння національних проблем і міграційних процесів, а також виступають проти солідарної міграційної політики ЄС. З'ясовано, що країни Вишеградської групи значною мірою уніфіковано, але вони доволі диверсифіковані і з найбільшим радикалізмом в Угорщині заявляють свою наднаціональну опозицію європейським підходам до розв'язання міграційної кризи. Виявлено, що вплив на наднаціональну опозиційність імміграції в регіоні та регіону до ЄС мають не стільки економічні чинники і соціальний капітал, скільки соціально-економічні й ціннісні чинники, особливо якщо вони політизовані євроскептичними партіями й рухами.

Ключові слова: опозиція, наднаціональна опозиція, євроскептицизм, міграційна криза, країни Вишеградської групи.

Країни Вишеградської групи – Польща, Словаччина, Угорщина та Чехія – це, незалежно від систем державного правління, реалізовуваних у них, парламентські демократії, які є членами цілої низки міжнародних і наднаціональних організацій, передусім ЄС. Саме тому поряд із детермінуванням політичного процесу в рамках конструктивізованого (чи системного) і частково деструктивізованого (антисистемного) зрізів, важливе значення у структуризації відносин політичної влади та політичної опозиції у країнах Вишеградської групи має апелювання до сутності та феномена їхньої наднаціональності, яка особливо важливою, зокрема у форматі євроскептицизму, стала напередодні, але головним чином після вступу Польщі, Словаччини, Угорщини та Чехії в ЄС.

Та все ж найкраще, особливо починаючи з 2014–2015 рр., євроскептичний, але водночас і системний (конструктивний), і антисистемний (деструктивний) зрізи та варіант наднаціональної опозиційності країн Вишеградської групи почав окреслюватись проблематикою міграційної/імміграційної кризи (чи «кризи біженців») в ЄС, а отже, ставленням і окремих політсил, і в цілому окремих країн регіону до міграційної політики Європейського союзу. Навіть попри те, що ще перед вступом і відразу після вступу країн Вишеградської групи в ЄС вони фактично однаково з країнами Західної Європи й переважно позитивно відносились до проблематики імміграції та захисту прав іммігрантів, але згодом почали радикалізуватись і виявляти опозиційність в ЄС/до ЄС з цього приводу [5]. Саме це значно актуалізує проблематику міграційної кризи як передумови і вияву євроскептицизму та наднаціональної опозиційності до ЄС у країнах Вишеградської групи.

Заявлена проблематика частково представлена в наукових доробках таких вчених, як: Е. Акопян і В. Кожина [1], С. Деннісон і Дж. Джаннінг [7], Д. Іванова [11], Т. Колар [12], Е. Коллет [6], Г. Луцишин [2], М. Ніц [13], О. Потьомкіна [3], А. Рамос і Х. Вала [15], К. Ходор і А. Косінська [9], Я. Хусак, О. Шульц та М. Віт [10], В. Чуєнко [4] та інші. Але в них не зроблено спеціального наголосу на сприйнятті міграційної кризи як вияву і умови наднаціональної опозиційності країн Вишеградської групи. Тому запропоноване дослідження своєю метою має різнофакторний та різнобічний аналіз феномену європейської міграційної кризи як попередньої умови і вияву євроскептицизму та наднаціональної опозиційності до ЄС у країнах Вишеградської групи.

Апелювання до наукових доробків різних дослідників дає змогу констатувати той факт, що опозиційність країн Вишеградської групи до ЄС на тлі питання про імміграцію є, особливо від моменту розгортання чергової хвилі міграційної кризи з 2014–2015 рр., далеко не латентним феноменом, а явищем, яке пронизує політичні пріоритети не тільки окремих політсил, але й у цілому партійних систем і політичних інститутів. Річ у тому, що проблематика міграційної кризи як передумови та вияву наднаціональної опозиційності країн Вишеградської групи до ЄС транслюється не лише популістськими антисистемними, екстремістськими й антиіммігрантськими і навіть антиєвропейськими політсилами [10], але й значною частиною мейнстрімних політичних партій та рухів, які навіть перед і зразу після вступу країн Вишеградської групи в ЄС не можна було окреслити феноменом «жорсткого» євроскептицизму.

Серед таких (у тому числі й антиіммігрантських) політичних сил на момент аналізу та раніше: у Польщі – «Ліга польських родин» (LPR), «Право і справедливість» (PiS), «Патріотичний рух» (RuPa), «Самооборона Республіки Польща» (SRP), Конгрес нових правих (KNP), Національний рух (RN), «Кукізі 15» (K); у Словаччині – Словацька національна партія (SNS), Реальна словацька національна партія (PSNS), Словацька народна партія (SLS), Народна партія «Наша Словаччина» (LsNS), «Напряма – Соціал-демократія» (Smer), «Рух за демократичну Словаччину» (HZDS), «Ми – сім'я» (SR) та «Нація і справедливість» – «Наша партія» (NaS–NS); в Угорщині – Угорська партія справедливості і життя (MIER), Угорський громадянський союз (Fidesz), Угорський демократичний форум (MDF) і Jobbik – «Рух за кращу Угорщину» (Jobbik); в Чехії – «Республіканці Мірослава Сладка» (RMS), Національна партія (NS), Робітничка партія (DS), Робітничка партія соціальної справедливості (DSSS), «Незалежні демократи» (NEZDEM) та «Суверенітет» (S).

Вони функціонували чи функціонують у рамках різних підходів до розуміння національних проблем і міграційних процесів [10]. В Угорщині домінує ізоляціоністський, протекціоністський, антинаціоналістичний, але спрямований на «велику націю» підхід. Польщі притаманне єднання ліберального, ліберально-національного, консервативно-націоналістичного та релігійно-націоналістичного підходів до розуміння національних проблем і міграційних процесів [9]. Словаччина визначається ліберально-консервативним, культурно-націоналістичним, націоналістичним та право-ліберальним підходами й підходом словацької меншини. Чехія означається постмодерністським, європейським, гомогенізованим, популістським, націоналістичним та комуністичним підходами.

Загалом, регіон Вишеградської групи традиційно обертається довкола націоналістичного, ліберального, виняткового та націонал-консервативного підходів і риторики підходу «великої нації» до розуміння національних проблем та міграційних процесів. А євроскептицизм і наднаціональна опозиційність, у свою чергу, хоч і не стали новими термінами в політичному словнику та дискурсі країн Вишеградської групи, але з початком кризи біженців, яка розгорнулася в 2014–2015 рр., набули «дуже зловісної та рушійної сили» і стали, чи не вперше в історії Вишеградської групи, актуалізованими [12]. Особливо

з огляду на те, що як реакція на них та на суспільно-політичні процеси в більшості країн регіону, а також піклуючись про збереження своєї електоральної популярності та деяке ослаблення радикалізму в суспільстві, екстремістську і євроскептичну риторику були змушені взяти «на прокат» й головні (мейнстрімні) політсили.

Загалом, специфічність наднаціональної опозиційності країн Вишеградської групи до ЄС на підставі проблематики міграційної кризи, що інтенсифікувалась у 2014–2015 рр. і суттєво вплинула на деякі країни [1; 2], чи не найбільше виявилась у тому, що країни регіону практично уніфіковано (з найбільшим радикалізмом в Угорщині) почали заявляти свою диверсифіковану щодо ЄС позицію стосовно підходів до розв'язання міграційної кризи. Навіть попри те, що імміграція в довгостроковій перспективі оцінювалась країнами Вишеградської групи як така, що має позитивний вплив на економічний розвиток регіону. Хоча, з іншої сторони, до уваги головним чином брався той факт, що імміграція суттєво впливає на зміну національної структури населення країн Вишеградської групи, вкрай негативно позначається на соціально-політичній ситуації в регіоні, а отже, загрожує дезінтеграцією Європейської унії та скасуванням Шенгенських угод тощо [4].

Виявилось це в тому, що в ході міграційної кризи серед країн Європи не було єдності щодо того, як її вирішувати «єдиним фронтом». Адже, приміром, країни Вишеградської групи (передусім, Угорщина і Словаччина, меншою мірою – Польща і Чехія) виявили наднаціональну опозиційність і небажання займатись перерозподілом іммігрантів/біженців у себе на національному рівні, а натомість націлились на укріплення кордонів – внутрішніх та зовнішніх щодо ЄС. Особливо на тому тлі, що в кожній країні регіону загальна кількість довго- і короткотермінових емігрантів була більшою за загальну кількість іммігрантів [14], що суттєво загрозувало національній самобутності держав та сіяло в них страх перед іммігрантами (особливо з-поза меж країн Європи).

Це вилилось у різні політичні та політико-правові заходи країн Вишеградської групи. Доволі поширеними стали конфлікти культурної і національної невідповідності, протистояння титульної нації і груп іммігрантів [2] та вияви соціополітичного поділу «нової» політики. Вони підсумували в собі питання захисту прав та свобод титульного населення країн регіону, національної спадщини й національної культури, зміцнення національної ідентичності та посилення безпеки внутрішнього національного життя, але за рахунок обмеження імміграції, ізоляціонізму і посилення національної однорідності, євроскептицизму, антиглобалізму, мононаціоналізму, радикалізму, екстремізму, шовінізму та ксенофобського ставлення до іммігрантів. Таким чином, серед корінного (особливо титульного) населення країн Вишеградської групи почали інтенсивно поширюватись і популяризуватись радикально-націоналістичні й антисистемні політичні настрої.

Адже впродовж періоду після вступу країн регіону в ЄС націоналістичні й націонал-орієнтовані (здебільше антисистемні) партії та рухи (перераховані вище) почали отримувати все більшу електоральну підтримку й політичне представництво. Тому проблематика міграційної кризи/міграційної політики і країн Вишеградської групи, і загалом ЄС, особливо з 2014–2015 рр., почала суттєво (найбільше – в Угорщині та Польщі, менше – в Словаччині та Чехії) політизуватись й окреслюватись як наднаціонально опозиційна до ЄС. З однієї сторони, вагомим значенням в цьому зрізі набуло політичне сприйняття проблематики міграції і міграційної кризи й наслідки політичного процесу з цього приводу в окремих країнах Вишеградської групи. З іншої сторони, вкрай варіативною та специфічною стала логіка законодавства і практики розв'язання міграційних проблем, бо вони почали виявляти суттєво відмінними, контраверсійними й опозиційними уніфікованим європейським нормам/стандартам.

У реальній політиці це виявилось у тому, що національні уряди та окремі політичні сили (урядові й опозиційні), передусім Угорщини, Чехії і Словаччини, почали дуже категорично виступати проти іммігрантів загалом та біженців і шукачів притулку зокрема, оскільки вони почали розробляти програми захисту від їхнього напливу, насамперед нелегального, і найперше з країн із середнім і низьким індексом людського розвитку (зокрема із Сирії, Афганістану, Іраку, Ірану, Еритреї, Албанії, Пакистану, Нігерії тощо). Зумовлено це було тим, що країни регіону почали реагувати на європейську систему квотного розподілу шукачів притулку та диспропорційне навантаження, з яким вони зіткнулися на тлі підходу ЄС до врегулювання кризи.

У цьому зрізі примітною виявилась ситуація в Угорщині, адже вона, зокрема у 2015 р., була другою (після Німеччини) в ЄС за кількістю заяв про надання притулку [14], а відтак була змушена закрити свій кордон із сусідніми державами у спробі зупинити потік іммігрантів-біженців [1]. У сумарному зрізі це зумовлено тим, що країни Вишеградської групи розташовані на шляху просування іммігрантів від країн їхнього походження до ЄС (зокрема, як у випадку Угорщини, на маршруті імміграції в ЄС за напрямом «Туреччина – Греція – Македонія – Сербія – Угорщина»). Водночас примітно і те, що позиція країн Вишеградської групи у цьому випадку виглядала досить дивною, адже: а) осторонь плану ЄС по так званих міграційних квотах хотіли залишитися Польща, Словаччина і Чехія, які практично не відчували напливу шукачів притулку; б) найбільш зацікавленою в квотному розподілі іммігрантів мала б бути саме Угорщина, яка більше інших країн ЄС потребувала допомоги [3].

Але це не завадило країнам Вишеградської групи виступити «єдиним фронтом» наднаціональної опозиційності до ЄС. Виявилось це в тому, що вони, підпадаючи під уніфіковані правила та процедури ЄС (наприклад, Маастрихтську, Шенгенську, Амстердамську і Дублінські угоди, прийняті в Тампере, Гаазі, Лісабоні і Стокгольмі, Європейський пакт про імміграцію та притулок тощо [4]), розроблені в тому числі й для реалізації міграційної політики та розв'язання міграційної кризи, почали виступати проти наднаціонального політичного компромісу держав-членів ЄС [6] і поглиблення солідарності країн Європейської унії в розв'язанні міграційних проблем та реалізації низки фінансових програм взаємодопомоги. А натомість (особливо Угорщина й значно меншою мірою Польща, Словаччина і Чехія) почали застосовувати практику добровільного (силового і несилового) розподілу біженців й шукачів притулку на своїх кордонах, національному та міжнаціональному рівні [7] і суттєво та переважно цілеспрямовано блокувати наднаціональне/ європейське законодавство і диверсифікувати його від свого національного і міжнаціонального (регіонального – як у випадку «Вишеградської четвірки») законодавства [11], тим самим демонструючи активність і превалювання ініціатив власних національних та регіональних міграційних політик над наднаціональною міграційною політикою ЄС.

Яскравим прикладом спротиву наднаціональним нормам ЄС стала організація референдуму щодо квот іммігрантів в Угорщині в жовтні 2016 р., який національна влада (за прихильності національної опозиції) намагалась представити як питання «національного суверенітету». І хоч референдум закінчився провально для влади/уряду (через низьку – близько 45% – явку виборців), майже 95% респондентів висловлювались проти політики ЄС, чим було відображено затяжний конфлікт між угорським національним урядом і наднаціональною Європейською унією. Подібні кроки було зроблено на кількох самітах і зустрічах представників країн Вишеградської групи (у вересні 2015 р., лютому, серпні, вересні, жовтні і листопаді 2016 р. тощо) і ЄС (зокрема, в листопаді 2015 р.), за результатами яких було прийнято політичні та політико-правові рішення країн регіону про спільні й са-

моєїні превентивні (в тому числі й силові) дії, блокування «саморуйнівної та наївної» міграційної політики ЄС, а також генерування суверенних, добровільних, диференціальних, двосторонніх і регіональних методів вирішення міграційної кризи, які засвідчили наміри збільшення самостійності країн Вишеградської групи [11]. Більше того, було досягнуто консенсусу країн регіону (спочатку, зокрема до 2016 р., меншою мірою – Польщею [3]) з приводу захисту їхньої позиції як протилежної позиції провідних країн ЄС, Європейської Комісії і Європарламенту [3; 11].

Як наслідок, цілком очевидно, що з 2015–2016 рр. всі країни Вишеградської групи, особливо Угорщина і Словаччина, а згодом і Польща, почали виступати проти майже всіх пропозицій, які посилювали наднаціональну компетенцію ЄС у сфері прикордонної безпеки та міграційної політики [3; 7]. Навіть попри те, що, зважаючи на наднаціональну опозиційність у «Вишеградській четвірці», не було напрацьовано цілісні та всебічні принципи інтеграції іммігрантів, а також механізми діяльності їхніх національних і мережевих організацій [1; 2]. А також попри те, що ЄС пригрозила країнам Вишеградської групи правовими діями, якщо їхні позиції не зміняться, що, у свою чергу, засвідчило загрозу початку інституційної кризи Європейської унії. І, відповідно, паралельно з відчуттям, що міграційна політика країн Вишеградської групи, будучи не завжди однаково реалістичною, уніфікованою і односпрямованою (в Угорщині – більше сек'юритизованою і спрямованою проти імміграції зі Сходу, у Польщі – переважно дистанційованою і з наголосом на імміграцію з України, у Словаччині – більше дистанційованою, узалежненою від інших країн регіону та надмірно електорально політизованою, в Чехії – вкрай поляризованою, переважно дистанційованою та «токсично» спрямованою супроти імміграції зі Сходу), хоч і обґрунтована й спрямована на врахування національних інтересів, але розглядається як удар по спільній європейській міграційній політиці, а тому і є ознакою «роз'єднаності ЄС» [11].

Як наслідок, аргументація, що наднаціональна опозиційність країн Вишеградської групи до ЄС, принаймні в питанні розв'язання міграційної кризи, не є одностайною, а натомість значною мірою залежною від внутрішньополітичних процесів у кожній з країн регіону, де, починаючи з 2014–2015 рр., простежується посилення протиріч між політичною ситуацією і зростанням антиіммігрантських настроїв у період кризового соціального й економічного становища. Більше того, деякі країни регіону доволі часто намагаються представити свою міграційну політику як міграційну політику цілої групи країн. Таким чином, окремі країни Вишеградської групи (передусім, Угорщина та Польща) просто хочуть якомога ефективніше тиснути на офіційні структури та керівництво ЄС.

Відповідно, різноманітні інструменти політичного тиску однієї країни на іншу (навіть у рамках одного регіону), а також кожної країни на свою громадськість (електорат) складаються з основних частин репертуару й арсеналу в руках осіб, які приймають рішення в державах-членах Вишеградської групи. Як наслідок, чітке розуміння, що ідея заперечення країнами Вишеградської групи примусових квот на розподіл біженців – це відповідь на пряму (реальну чи уявну) загрозу цінностям, культурі та суспільствам регіону, яка рефлексується у своєрідній матриці страхів. Звідси – «завзятість» країн Вишеградської групи в питаннях міграційної політики [7] та чітке усвідомлення факту, що для них розрахунок своїх політичних стратегій, підтримка національних виборців і відносини між владою/урядом й опозицією на національному рівні є важливішими за європейську солідарність [3]. Більше того, позиція, відповідно до якої «Вишеградська четвірка» успішно змогла відстояти свою регіональну лінію, вплинувши на трансформацію європейської політики «солідарності на осліп» у концепцію «гнучкої солідарності» [13], зумовила також сприйняття раніше «близького Вишеграду» як «великого і поганого Вишеграду» [8].

Це доводить, що наднаціональна опозиційність в ЄС та до ЄС, в тому числі і в країнах Вишеградської групи, є функцією взаємовідносин влади (уряду) й опозиції, а також стратегій і тактики ведення політичної боротьби політсилами на національному рівні, а також, що питання спротиву країн Вишеградської групи субсидіарній політиці ЄС хоч і не є безпідставним, але часто є перебільшеним. Отже, з однієї сторони, це засвідчує, що наднаціональна опозиційність країн Вишеградської групи до ЄС суттєво впливає на погіршення відносин між першою і другим [13]. Однак, з іншої сторони, це аргументує, що наднаціональна опозиційність країн Вишеградської групи до ЄС не є уніфікованою, адже їй притаманні: з одного боку – традиційно ліберально-консервативна євроскептична вісь Угорщини і Польщі, із іншого боку – переважно європрагматична та єврооптимістична вісь Словаччини і Чехії.

Це доповнюється й історично, зокрема тим фактом, що: Польща та Чехія дотримуються принципів більш диференційованої («багатошвидкісної») інтеграції; Словаччина підтримує глибшу інтеграцію в зоні євро; Угорщина побоюється домінування в ЄС більших (за населенням і територією) країн. Крім того, в політичному зрізі такі вияви і результати позиціонування країн Вишеградської групи визначаються інтеграційними процесами, адже в ситуації, що склалась, країни регіону приречені поглиблювати свою наднаціональну співпрацю. Це єдиноможливий вихід у відповіді на проблеми, які відбуваються в ЄС. Причому поглиблення такої співпраці має бути різнонаправленим і повинно в будь-якому випадку стосуватися вироблення уніфікованої регіональної політики. Це вкрай важливо хоча б тому, що сьогодні для цього є всі передумови, адже й урядові, й опозиційні партії в країнах Вишеградської групи, будучи традиційно надзвичайно розділеними, не завжди виступають за міграційну політику, яку проводять урядові кабінети цих держав.

Отже, примітно, і про це зауважують А. Рамос і Х. Вала [15], що наднаціональна опозиційність країн Вишеградської групи до імміграції в цей період відбувалась у прив'язці до трьох теоретичних моделей і перспектив: а) моделі економічних інтересів, яка детермінувала, що опозиційність імміграції може бути пов'язана з економічними чинниками; б) моделі соціального капіталу, згідно з котрою соціальна довіра та впевненість у політичній та соціальній системі можуть формувати думку людей щодо переваг імміграції; в) моделі людських цінностей, відповідно до якої деякі цінності сприяють наднаціональній опозиційності міграційній політиці, а деякі цінності сприяють відкритості імміграції. Відтак було аргументовано і підтверджено загальнотеоретичні очікування, згідно з якими рівень наднаціональної опозиційності імміграції та міграційної політики ЄС у країнах Вишеградської групи безпосередньо: більш негативно корелює з економічним добробутом та соціальним капіталом у країнах регіону; більш позитивно корелює зі збереженням і підвищенням цінностей самооцінки, однак більш негативно корелює із самовпевненістю та готовністю до змін цінностей населення країн регіону. А це означає, що вплив на наднаціональну опозиційність імміграції в регіоні та регіону до ЄС мають не стільки економічні чинники та соціальний капітал, скільки соціально-економічні та ціннісні чинники, особливо якщо вони політизовані євроскептичними політичними силами. Сумарно це означає, що на наднаціональному рівні політична опозиція країн Вишеградської групи (найперше – Польщі й Угорщини, а вже потім – Словаччини й Чехії) до ЄС є значною мірою антисистемною і визначається євроскептицизмом не лише окремих політиків і політсил, а й загалом держав та їхніх політичних інститутів.

Список використаної літератури

1. Акопян Э.С., Кожина В.О. Миграционный кризис в Европе. Вестник МИЭП. 2016. № 2 (23). С. 25–31.
2. Луцишин Г. Миграційна криза в ЄС: проблема безпеки зовнішніх кордонів та загострення міжетнічних. Humanitarian vision. 2015. Vol. 1. №. 2. С. 41–46.

3. Потемкина О. Миграционный кризис в ЕС: роль стран Вышеградской группы. Современная Европа. 2015. № 6. С. 36–45.
4. Чуєнко В. «Європейська криза біженців» як найактуальніша проблема європейського союзу. Jurnalul juridic national: teorie și practică. 2016. Vol. 4 (20). P. 212–216.
5. Coenders M. Opposition to Civil Rights for Legal Migrants in Central and Eastern Europe: Cross-national Comparisons and Explanations / Marcel Coenders, Marcel Lubbers, Peer Scheepers. East European Politics and Societies. 2009. Vol. 23. № 2. P. 146–164.
6. Collett E. Beyond Stockholm: overcoming the inconsistencies of immigration policy. European Policy Centre Working Paper. 2009. № 32. 98 p.
7. Dennison S., Janning J. Bear Any Burden : How EU Governments Can Manage The Refugee Crisis. European Council on Foreign Relations Policy Brief. 2016. 14 p.
8. Foy H., Byrne A. Splits over EU test relations between Visegrad Four. Financial Times. 6. October 2016. URL: <https://www.ft.com/content/f5d017f8-84b2-11e6-8897-2359a58ac7a5>
9. Hodor K., Kosinska A. Polish Perceptions on the Immigration Influx: a Critical Analysis. University of Bologna Law Review. 2016. Vol. 1. № 2. P. 242–270.
10. Husak J., Schütz O., Vit M. National Identity of the Political Parties in The Visegrad Region. L'Europe en Formation. 2012. Vol. 2 (364). P. 265–287.
11. Ivanova D. Migrant Crisis and The Visegrad Group's Policy. Knowledge-Based Organization. 2016. Vol. 22. № 1. P. 35–39.
12. Kolar T. The Migration Crisis and the Rise of Right-wing Extremism and Euroscepticism. Institute for Politics and Society Policy Paper. June 2016. 10 p.
13. Nic M. The Visegrad Group in the EU: 2016 as a turning-point? European View. 2016. Vol. 15. P. 281–290.
14. Population (Demography, Migration and Projections). Eurostat. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/population-demography-migration-projections/population-data/main-tables>
15. Ramos A., Vala J. Predicting Opposition towards Immigration: Economic Resources, Social Resources and Moral Principles. Gari A. Quod Erat Demonstrandum: From Herodotus' Ethnographic Journeys to Cross-cultural Research. Aikaterini Gari, Kostas Mylonas. Pedio Books Publ., 2009. P. 245–254.

THE MIGRATION CRISIS AS A PREREQUISITE AND MANIFESTATION OF EURO-SCEPTICISM AND SUPRA-NATIONAL OPPOSITION TO THE EU IN THE VISEGRAD COUNTRIES

Vitalii Koltsov

*South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky,
Social and Humanitarian Faculty, Department of Political Science and Law
Staroportofrankivska str., 26, 65020, Odesa, Ukraine*

The countries of the Visegrad Group, i.e. Poland, Slovakia, Hungary and the Czech Republic, regardless of systems of government they implement, are parliamentary democracies, which are members of a number of international and supra-national organizations, primarily the EU. That is why the importance of structuring the relations between political power and opposition in the countries of the Visegrad Group appeals to the essence and phenomenon of their supra-nationalism, which become especially important, especially in the form of Euro-Scepticism, on the eve, but mainly after the accession of Poland, Slovakia, Hungary and the Czech Republic to the EU. Yet, best of all, especially from 2014–2015, the Euro-sceptic, but at the same time both systemic (constructive) and anti-system (destructive) cut and

option of the supra-national opposition of the Visegrad countries began to be outlined as the migration/immigration (or "refugee") crises problem in the EU. This significantly updates the issues of the migration crisis as a prerequisite and a manifestation of Euro-Scepticism and supra-national opposition to the EU in the countries of the Visegrad Group.

The article is dedicated to analyzing the phenomenon of the European migration crisis as a precondition and manifestation of Euro-skepticism and supra-national opposition of the Visegrad countries to the EU. The author identified the key parties and movements in the countries of the region, which are outlined by different approaches to understanding national problems and migration processes, and oppose the EU solidarity migration policy. It was revealed that the Visegrad countries largely unified, but quite diversified and with the greatest radicalism in Hungary declare their supra-national opposition to European approaches of the solution the migration crisis. The researcher argued that not only economic factors and social capital, but also socio-economic and value factors, especially if they are politicized by Euro-skeptic parties and movements, affect the supra-national opposition to immigration in the region and supra-national opposition of the region to the EU.

Key words: opposition, supra-national opposition, Euroscepticism, migration crisis, countries of the Visegrad Group.

УДК 325.2

ОСОБЛИВОСТІ КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ МІГРАНТА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Марина Ларченко

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,
кафедра соціології
просп. Перемоги 37, корпус 7, 03056, м. Київ, Україна*

Стаття присвячена аналізу образу мігранта, що конструюється за допомогою ЗМІ, а також виявленню діючих в суспільстві психологічних стереотипів, які лежать в його основі. Автор робить спробу визначити основні засоби та механізми створення цього образу та особливості його сприйняття з боку приймаючої спільноти. Зосереджено увагу на висвітленні основних ризиків, що несуть для суспільства сучасні міграційні процеси. Також досліджується їхній вплив на характер міжетнічних взаємин та загальний рівень національної толерантності. Було розкрито роль ЗМІ у процесі маніпулювання громадською думкою.

Ключові слова: стереотипи, образ мігранта, ЗМІ, опозиція «ми – вони», мігрантофобія, міжетнічні відносини, громадська думка.

В сучасному світі, що дедалі більше зазнає впливу глобальних трансформаційних процесів, міграція стала його невід'ємною рисою. Незажаючи на ряд позитивних сторін, вона акумулює в собі досить потужний конфліктогенний потенціал, оскільки за умови стрімкого збільшення неконтрольованих міграційних потоків виникає нагальна потреба в налагодженні взаємовідносин між мігрантами та приймаючим суспільством. Стабільне функціонування останнього залежить від готовності та бажання соціальних суб'єктів до адекватного сприйняття членів іноетнічних спільнот, терпимості й поваги щодо їхніх релігійних, мовних та культурних відмінностей. Під впливом цілого ряду факторів відносини між мігрантами та титульним населенням можуть варіюватися від дружніх та добросусідських до недовірливих і ворожих. Останнє, на жаль, трапляється куди частіше.

Суттєвий вплив на стан міжетнічних взаємин справляють засоби масової інформації (далі – ЗМІ), створюючи специфічний дискурс на тему міграції. Формуючи стереотипний образ мігранта та закріплюючи його в масовій свідомості, вони фактично «підказують» аудиторії ту чи іншу оцінку подій та поведінкову стратегію.

Метою статті є розкриття стереотипного образу мігранта, визначення його основних складників, а також засобів та механізмів його формування за допомогою ЗМІ.

Через актуальність в сучасному суспільстві проблеми міграції їй присвячена значна кількість наукових праць як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Під кутом зору знаходиться все багатоманіття її аспектів. Аналізом міграції як фактора соціально-культурних змін в суспільстві, а також міграційних процесів у контексті мультикультуралізму займаються такі зарубіжні дослідники, як Г. Тіллет, М. Гібернау, Р. Парк, У. Кимлік, Ч. Тейлор. У вітчизняній науці міграцію як соціально-економічний процес та масштаби її впливу на сучасний ринок праці вивчають такі українські науковці, як М. Шульга, М. Романюк, Е. Лібанова. Дослідженню основних тенденцій, специфіки та наслідків міграційних про-

цесів в умовах глобалізації приділяють увагу Ю. Римаренко, О. Малиновська, Ю. Кривенко, М. Козловець, Л. Ороховська. Засоби та механізми формування стереотипного образу мігранта у ЗМІ та особливості його сприйняття медіа-аудиторією, міграцію як фактор суспільних настроїв вивчають російські дослідники Л. Арутюнян, В. Дятлов, Т. Скребцова, Н. Шибанова, Р. Осін. Вплив мас-медіа на стан міжетнічних відносин аналізують Є. та М. Савва. Проблемами міжетнічного сприйняття, взаємодії й толерантності займаються такі автори, як В. Агєєв, Н. Лебедева, Ю. Платонов, В. Гриценко та інші.

Дискурс про мігрантів, що конструюється друкованими та електронними ЗМІ, може розгортатися в різних площинах: це можуть бути телерепортажі, аналітичні статті в науково-популярних виданнях, інтернет-блоги, пости в соціальних мережах, різноманітні ток-шоу та навіть побутові розмови. Можна виокремити цілий ряд прийомів, за допомогою яких у ЗМІ конструюється образ мігранта. Наведемо основні з них.

Приписування мігрантам негативних стереотипізованих рис. Зазвичай в інформаційних повідомленнях підкреслюється, що мігранти:

- вихідці з бідних, погано розвинених країн;
- не мають освіти та високої професійної кваліфікації, через що спроможні виконувати лише «брудну» та малооплачувану роботу;
- витісняють з ринку праці місцеве населення та захоплюють «хлібні місця»;
- не дотримуються норм особистої гігієни та мають неохайний зовнішній вигляд;
- інфіковані небезпечними хворобами, що несуть загрозу оточуючим;
- ігнорують або зневажливо ставляться до прийнятих в суспільстві правил і норм поведінки, культурних звичаїв;
- характеризуються високим рівнем злочинності (особливо молодь) та утворюють етнічні кримінальні угруповання;
- не сплачують податки та живуть за рахунок соціальної допомоги з боку держави;
- є перманентним джерелом соціальних, релігійних та етнічних конфліктів.

Свою частку у формування образу мігранта привносять й соціальні ток-шоу, де він постає в якості загурканого та безправної жертви системи, гумористичні передачі (на кшталт «Нашої Раши», що створила стійкий стереотипізований образ таджика) тощо. Зневажливе ставлення до таких осіб складається й за допомогою використання образливої лексики («чурки», «азери», «хачі», «абреки», «косооки», «російські свині», «брудні мексикашки», «латиноси», «чорні» тощо). Подібні назви виникають через несхожість зовнішнього вигляду і поведінки «своїх» та «чужих».

Наведені характеристики лежать в основі двох домінуючих міфів, сформованих у суспільстві щодо етнічних мігрантів: перший стосується «втрати ресурсів», другий – «втрати національної ідентичності». На думку російського науковця П. Федорова, «перспективною в плані опису механізму формування соціальних установок по відношенню до мігрантів є «теорія інтегрально сприймаємої загрози», що включає 4 типи загроз, які грають важливу роль у формуванні упереджень:

- реалістична загроза (фізичному чи матеріальному благополуччю);
- символічна загроза (групові розбіжності в нормах, цінностях, стандартах, віруваннях та установках);
- міжгрупова тривожність (побоювання негативних наслідків від взаємодії з мігрантами);
- негативні стереотипи [1].

Зрозуміло, що чим більше негативних рис приписується мігрантам, тим більшою стає дистанція між ними та корінним населенням й зростає рівень напруги в суспільстві.

Використання мілітаристської лексики. Для характеристики міграційних процесів в інформаційних повідомленнях доволі часто використовуються військові терміни, що позиціонують взаємовідносини мігрантів та корінного населення як конфронтаційні та конфліктні. Вони можуть викликати в індивіда підсвідоме відчуття тривоги й агресії. Міграція характеризується як «експансія», «вторгнення», «окупація», «нашестья», «захоплення», а самих мігрантів порівнюють з татаро-монгольською ордою, римськими легіонерами, варварами-гуннами, вторгнення яких, як засвідчує історія, має для захопленої країни трагічні наслідки. Образ мігрантів у ЗМІ свідомо піддається деперсоніфікації, коли їх асоціюють з багатомільйонною неконтрольованою армією завойовників, що швидко окупує благополучні європейські країни. Така знеособлена маса ніколи не буде викликати співчуття, тоді як приймаюча країна, навпаки, персоналізується й виступає в ролі благодійника, що всіма силами забезпечує цих «невдячних».

Для характеристики місць компактного проживання мігрантів застосовується поняття «гетто» – закритої території, де проживають особи із зовсім іншим менталітетом та способом життя.

У результаті соціальна дистанція між ними та корінним населенням збільшується: мігрант сприймається не просто як «чужий», а вже як «зовнішній ворог», чия присутність вкрай небажана та небезпечна. Він захоплює територію, витісняючи та знищуючи корінне населення, яке, у свою чергу, відчуває цілком природне бажання вести проти мігрантів «визвольну» війну. Вона може виражатися в забороні чи обмеженні в'їзду вихідцям з певних країн, створенні депортаційних таборів, загонів так званих «народних месників» тощо [2].

Підкреслено тривожні заголовки, анотації до матеріалів і тексти. Вони спрямовані привернути увагу читача до проблеми й викликати потрібну емоційну реакцію. Нейтральних серед них майже немає. У репортажах щодо проблем міграції російських та вітчизняних ЗМІ можна зустріти такі «промовисті» назви: «Похід Кавказу на Москву», «Чи докотиться з Москви до України хвиля войовничої ксенофобії?» (до речі, в самому репортажі російських журналістів нема ані слова про Україну), «Погромні мотиви», «Російський бунт», «Бірюльово править світом», «Поки спокійні» (про можливість повторення такого ж сценарію в Україні), «Разом, але окремо». Велику роль відіграє й соціальний контекст повідомлення, в якому згадуються мігранти: це порушення міграційного законодавства, тяжкі злочини, які вони скоюють, значні витрати з держбюджету на їх утримання, економічні ризики міграції, ігнорування культурних норм та звичаїв країни-реципієнта, свідоме дистанціювання від місцевих мешканців тощо. Читаючи це, напрошується один-єдиний висновок: нічого доброго етнічна міграція для приймаючої країни та її населення не несе.

Використання значної кількості аудіовізуальних засобів (фото, відео, малюнків), що несуть негативне змістове навантаження. Вони привертають увагу, гарно запам'ятовуються та викликають емоції. Найбільш поширеними емоційними реакціями, що виникають по відношенню до категорії «мігрант», можуть бути роздратування, презирство, неприязнь, неприйняття, осудження, злість, страх або ненависть [1]. Наведені в друкованих та електронних виданнях фотографії відображають наступні аспекти життєдіяльності мігрантів. Стосовно побуту, то тут зазвичай демонструються зображення брудних та захарашених будинків чи квартир, де абсолютно неприйнятні умови для нормального життя (велике скупчення людей в маленькому приміщенні, які їдять та сплять на підлозі, не дотримуються норм особистої гігієни, що сприяє розповсюдженню в їх середовищі небезпечних хвороб тощо). Асоціація, яка виникає у читача – мігранти живуть у злиднях та не бажують вести господарство на належному рівні. Все це демонструє невідповідність закріпленим у приймаючому суспільстві уявленням про побут та безпеку.

Щодо професійної реалізації, то основними сферами їхньої діяльності виступають будівництво, торгівля та сфера послуг. Це погано оплачувана та важка праця, на яку не погоджуються місцеві. Цікаво, що висококваліфіковані спеціалісти на таких знімках майже не представлені, та й взагалі не асоціюються в аудиторії з поняттям «мігрант». Щодо віросповідання, то на представлених фото переважна більшість мігрантів є мусульманами, що через наявні в масовій свідомості стереотипи («іслам – це агресія та терор») також не додає їм прихильності з боку приймаючого суспільства. Фіксуються також скоєні мігрантами адміністративні правопорушення чи кримінальні злочини. На багатьох фото можна побачити великий нагосп мігрантів, що може свідчити про стрімке збільшення їхньої кількості. Отже, основна увага акцентується на наявних відмінностях у культурі, побуті, зовнішності чи віросповіданні. А самі мігранти постають як девіанти, що порушують ustalені в суспільстві норми та правила поведінки.

Наведення статистичних даних без посилань на конкретні джерела (наприклад, «...за неофіційними підрахунками»). З цієї ж серії й «багатомільйонна армія гастарбайтерів». Крім прикладів, що демонструють збільшення чисельності мігрантів, у пресі можна зустріти дані про скорочення кількості корінного населення.

Публічні висловлювання, оцінки та заяви з боку окремих політичних лідерів, експертів та громадських діячів, що можуть сприяти розпалюванню ксенофобії та міжнародної ворожнечі. Як приклад, можна навести розтиражований ЗМІ вислів президента США Д. Трампа про мігрантів зі «смердючих дір» («shithole countries»), що висловили бажання переїхати до США. При цьому малися на увазі вихідці з Гаїті, Сальвадору та деяких африканських країн. Відповідно, пріоритетом державної політики має стати залучення «корисних» та уникнення «шкідливих» мігрантів. Як бачимо, відбувається поступовий перехід від традиційної опозиції «легальний-нелегальний» до «бажаний-небажаний» та «потрібний-непотрібний» мігрант. У 2017 р. був прийнятий скандальний міграційний указ про обмеження в'їзду до Америки громадян ряду ісламських країн (Іраку, Сирії, Ірану, Судану, Лівії, Сомалі та Йємену), почато реалізацію антиміграційного проекту «Стіна». Відомий своєю жорсткою риторикою щодо мігрантів й колишній прем'єр-міністр Британії Д. Кемерон, що порівнював біженців, які прагнуть дістатися Європи, з «навалою» та «роєм».

Прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан (як і багато інших політичних лідерів) використовує проблему міграції як засіб для залучення потенційного електорату та його політичної мобілізації. Орбан неодноразово заявляв, що «Західна Європа з піднятими руками здалася» масовій міграції вихідців з Африки та країн Близького Сходу. «Молодь Західної Європи ще за свого життя побачить, як вони стануть меншиною у своїй країні і втраять єдине місце у світі, яке вони кличуть домом». Угорський уряд обрав тактику блокування зусиль ЄС та ООН з розширення міграції по всьому світу, оскільки «іслам скоро постукає у двері Центральної Європи». Він звинувачує політиків в Брюсселі, Берліні і Парижі в тому, що вони сприяли «занепаду християнської культури і просуванню ісламу». Угорщина також виступила проти введених у 2016 р. обов'язкових для європейських країн квот по розміщенню мігрантів, оскільки «Європа хоче перекласти на плечі угорців прорахунки у міграційній політиці» [3].

В Україні значного розголосу набув пост у «Фейсбучі» головного редактора видання *XXL.ua* С. Дідковського про «сирійців, негрів та інших агресивно-немитих мусульман», від яких слід відгородитися «залізною завісою». Він вважає, що все, чого прагнуть мігранти, – жити на соціальну допомогу по безробіттю, грабувати, проповідувати й чинити тероризм [4].

Свій внесок у створення та подальше підтримання нетолерантного відношення до мігрантів додають і націоналістичні та екстремістські організації (в Україні, зокрема, це антимігрантська кампанія ВО «Свобода»).

Постійна присутність цієї теми в інформаційному просторі, активізація її емоційно-го складника поступово формує в масовій свідомості мігрантофобію, що веде до зниження рівня міжетнічної толерантності і, як наслідок, виникнення міжнаціональних конфліктів. Наявні негативні установки щодо мігрантів провокують агресивну поведінку і з боку корінного населення. Вона може варіюватися від вербальної агресії до тяжких злочинів на ґрунті расової ненависті. Таких випадків безліч: побиття закордонних студентів у Польщі, стрілянина по мігрантах в Італії та Франції, наїзд на натовп мусульман у Великобританії, підпал мечеті у Швеції. Цей сумний перелік можна продовжувати й далі.

Домінуюча в приймаючому суспільстві позиція – мігрант повинен «знати своє місце» (щоправда, воно знаходиться поза наявною соціальною ієрархією). На них фактично перекладається відповідальність за всі існуючі в суспільстві проблеми. Отож, якщо мігрантів позбутися – проблеми зникнуть разом із ними.

На сьогоднішній день міжетнічні, міжрасові, міжнаціональні відносини в українському суспільстві характеризуються як «помірковано відчужені».

За даними опитування, проведеного Центром Разумкова 3–9 березня 2017 р., майже дві третини українців (62%) заявили, що не довіряють (зовсім і переважно) представникам інших національностей, 65% не довіряють людям іншої релігії та віри. Серед жителів різних регіонів України найчастіше висловлюють довіру людям іншої національності жителі Західного регіону (54%, тоді як недовіру – 46%), те ж саме стосується і представників інших релігій (відповідно, 52% і 47%). Рівень нетолерантності до іммігрантів в Україні становить близько 20% [5].

Схожі результати демонструють і дані дослідження, реалізованого Центром «Нова Європа» та Фондом ім. Фрідріха Еберта спільно з компанією GfK Ukraine в липні–серпні 2017 р. Переважна більшість молодих українців не погоджуються з тим, щоб Україна приймала більше біженців та іммігрантів: 43% категорично не погоджуються, а 45% – скоріше не погоджуються. Схвально до такої перспективи ставляться тільки 15% і 13% респондентів відповідно [6].

Як можна побачити, ЗМІ виступає потужним каналом формування громадської думки щодо проблем міграції та біженців. Але далеко не завжди в друкованих та електронних джерелах інформація подається виважено та об'єктивно. Щоб запобігти тенденційному висвітленню матеріалів, європейська медіаспільнота в грудні 2017 р. почала кампанію «Медіа проти ненависті» (#MediaAgainstHate). Її основна мета – протидіяти розпалюванню міжетнічної ворожнечі та дискримінації за допомогою застосування етичних стандартів [7]. Сподіваємось, що її позитивні наслідки не забаряться, бо за сучасних умов збалансована позиція ЗМІ є для суспільства вкрай важливою в боротьбі з пропагандою мігрантофобії.

Отже, можна зробити висновок, що стрімке збільшення неконтрольованих міграційних потоків призвело до суттєвих змін у стосунках між мігрантами та корінним населенням, до появи нових форм соціальних зв'язків. Загальний рівень незадоволення життям потребує пошуку «зовнішнього ворога» та каналізації негативних настроїв у бік представників іноетнічних спільнот. Існуючий на сьогоднішній день у ЗМІ образ мігранта викликає в масовій свідомості переважно негативні емоції і сприяє обранню поведінкових стратегій ізоляції та дистанціювання.

Список використаної літератури

1. Федоров П. Роль интернет-сми в формировании социальных установок россиян в отношении мигрантов (по результатам контент-анализа региональных новостных интернет-сайтов). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-internet-smi-v-formirovanii-sotsialnyh-ustanovok-rossiyan-v-otnoshenii-migrantov-po-rezultatam-kontent-analiza-regionalnyh-novostnyh>
2. Веснина Л. Милитарная метафора, представляющая образ мигранта в отечественных СМИ. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/militarnaya-metafora-predstavlyayuschaya-obraz-migranta-v-otechestvennyh-smi>
3. Західна Європа під вторгненням мігрантів. URL: <https://ua.korrespondent.net/world/3951339-orban-zakhidna-yevropa-pid-vtorhnenniam-mihrantiv>
4. Главред XXL.ua призвал построить железный занавес от мусульман. URL: <http://ru.telekritika.ua/dusia-archiv/29883>
5. Українці не дуже толерантні. URL: http://razumkov.org.ua/images/Material_Conference/2017_04_12_ident/2017-Identi-3.pdf
6. Соціологи виміряли рівень толерантності української молоді. URL: https://dt.ua/UKRAINE/molodi-ukrayinci-naubilshe-nenavidyat-narkomaniv-kolishnih-zekiv-gomoseksualiv-ta-cigan-261536_.html
7. В Европе организована кампания «Медиа против ненависти». URL: <http://ru.telekritika.ua/society/v-evrope-organizovana-kampaniya-media-protiv-nenavisti-665114>

**FEATURES OF THE MIGRANT'S IMAGE CONSTRUCTION
IN THE CONTEXT OF MODERN MIGRATION PROCESSES****Maryna Larchenko**

*National Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute",
Department of Sociology
Peremohy, 37, Prosp., 03056, Kyiv, Ukraine*

The article is devoted to the analysis of the migrant's image, which is constructed with the help of mass media, as well as the discovery of the psychological stereotypes in the society that lie in its basis. The author attempts to determine the main means and mechanisms for creating this image and the peculiarities of his perception by the receiving community. The focus is on highlighting the main risks borne by modern migration processes for society. Also examines their impact on the nature of interethnic relationships and the overall level of national tolerance. The role of the media in the process of manipulation of public opinion was revealed.

Key words: stereotypes, image of migrant, mass media, opposition «we – they», against immigrants, interethnic relations, public opinion.

УДК 316.42:327:141.7

ДИВЕРСИФІКАЦІЯ ГЕОПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СВІТОУСТРОЮ

Наталія Лепська

*Запорізький національний університет,
факультет соціології та управління, кафедра політології
вул. Жуковського, 66, 69600, м. Запоріжжя, Україна*

У статті надається концептуальне переосмислення складно структурованої моделі сучасного геополітичного простору. Пропонується розглядати геополітичну спатіалізацію з розширенням спектра традиційних вимірів (географічного, економічного, інформаційно-ідеологічного, інформаційно-кібернетичного), що вже більш-менш обґрунтовані в сучасній теорії геополітики, додавши інші рівні просторової організації світу. Наголошується на перспективності та значущості процесів спатіалізації щодо структурного ускладнення геопростору за рахунок виокремлення нових його рівнів, що більше пов'язані з нематеріальними активами суспільного життєвого устрою. Тож автор акцентує увагу на необхідності виокремлення когнітивного та ментального рівнів геополітичного простору. У підсумку відзначається, що саме когнітивний і ментальний рівні спатіальної організації світу в умовах його сучасної трансформації є вагомими смислоутворюючими чинниками легітимації силового переформатування загальної архітектури геополітичного простору.

Ключові слова: геополітичний простір, геополітична спатіалізація, організація геополітичного простору, когнітивний простір, ментальний простір, силове впорядкування світу.

Сучасний неврівноважений світ знаходиться наразі в стані надскладного та вкрай суперечливого переходу до глобальної цілісності. Очевидно, що цей процес буде тривати ще не одне десятиліття. Чимало дослідників сходяться на думці, що глобальна цілісність є радше уможливленою ідеалістичною конструкцією, гіпотетично уявною у свідомості апологетів мондіалізму. Утім, не викликає сумнівів факт, що геополітичні відносини вийшли вже далеко за межі традиційних парадигм світового впорядкування та стандартних мілітарних практик розподілу геополітичного простору. Однак кінцева мета глобальної цілісності ще «відточує» (наскільки це можливо за умов нинішніх економічного, політичного, наукового й інших мейнстрімів цивілізаційного розвитку) відпрацювання «високих гуманітарних» технологій пошуку нових моделей стратегічного врівноваження геополітичного простору.

Сучасна геополітика активно розвиває свій теоретичний фундамент і категоріально-поняттєвий потенціал, що найбільш відчутно стосується власне геополітичного простору як субстанційної категорії геополітики й основного об'єкта її дослідження. Еволюція осмислення геополітичного простору відбувається як закономірний наслідок його розвитку, організаційного ускладнення, кардинального оновлення у зв'язку зі змінами суспільно-економічних укладів і технологічного освоєння світу. До того ж цей процес наразі супроводжується загостренням аксіологічної та гносеологічної кризи, що викликає необхідність реорганізації дослідницького процесу передусім у фундаментальній теоретичній царині геополітики. Проте багато в чому рефлексія геополітичного простору має симетричний «реактивний» характер як feedback на процеси швидкоплинної спатіалізації геополітичного світу, тому, природно, відбувається перманентне наукове «перезавантаження» феномена геополітичного простору, і подальший динамізм силових зрушень сві-

тоустрою теж спричинить корективи у структурі спатіального впорядкування світу. Разом із тим більш затребуваним і доцільним є проактивне випереджаюче (або ж принаймні синхронне) осмислення реконфігурації геополітичного простору, що актуалізує дослідницьку мету нашої наукової розвідки – з'ясувати сутність когнітивного та ментального рівнів геополітичного простору як найбільш вагомих чинників сучасної геополітичної спатіалізації та силової реорганізації світу.

Серед авторів, що запропонували свої моделі впорядкування геополітичного простору, варто відзначити Н. Комлеву, О. Тинянову й О. Шарапова, які обґрунтували власні теоретичні конструкції просторового світоустрою, виходячи з певних дослідницьких позицій:

– ресурсно-просторовий концептуальний підхід Н. Комлевої, за яким нею здійснена демаркація на географічний, економічний, інформаційно-ідеологічний, інформаційно-кібернетичний типи геопростору;

– концепція організованого геополітичного простору О. Тинянової, що полягає в трирівневій конструкції геополітичної спатіалізації згідно з трирівневою ієрархією універсальних ресурсів: територія – людина (населення)/організація – знання;

– концепція інтегрального геополітичного простору О. Шарапова, відповідно до якої геопростір є інтегральною системою взаємодії природно-географічної, соціально-політичної, духовно-культурної, інформаційно-ідеологічної сфер.

На наш погляд, наразі актуалізується необхідність удосконалити й осучаснити узагальнену архітектуру геополітичної спатіалізації та деталізувати її рівневу організацію, беручи до уваги теоретико-методологічні здобутки згаданих авторів і зважаючи на інтенсивний процес нового картографування світу.

Диверсифікація геополітичних комунікацій стимулює генерування й активну імплантацію в сучасний геополітичний світогляд нових пояснювальних моделей глобальної реконструкції, тож вважаємо, що сьогодні найбільшої значущості набуває когнітивний простір спатіальної організації геополітичного світу, адже в сучасних умовах ерозії нормативних підвалин геополітичного життєустрою та девальвації його символічних ресурсів уже не спрацьовують традиційні моделі розроблення глобального порядку денного й практики його імплементації. Очевидно, що сьогодні вибудовується нова надскладна архітектура геополітичного світу. Вона докорінно відрізняється безпрецедентним підвищенням ставок нематеріальних активів держав та їх знанневого капіталу. Це й собі стимулює їх конкурентне спрямування на осучаснення науково-експертного супроводу розроблення геополітичних стратегій держав, конструювання нових нарративів їх геополітичного іміджування та підвищення ступеня геополітичної суб'єктності в процесах установа нових правил перерозподілу світу.

У провідних країнах світу вже спостерігаються процеси поступової інституціалізації так званих «інтелектуальних корпорацій» (що приходять на зміну «мозковим центрам»), які покликані прагматизувати та капіталізувати знання. Практично в усіх державах відбувається своєрідний соціокультурний переворот, що «запускає» нові стандарти суспільної ментальності й інтелектуальної суверенності держав. У суспільній свідомості формуються такі смисли, концепти та нарративні конструкції, що не просто якісно перезавантажують когнітивний простір як на локально-державному рівні, так і на глобальному, а й активізують пошук альтернативних моделей стратегічного консенсусу держав щодо нового геополітичного балансу сил. Не викликає сумніву, що й геополітична потуга держав уже сьогодні корелюється саме з ресурсоемністю їх когнітивного простору, що в підсумку визначає адаптивний потенціал держав до умов оновлення просторової геометрії світу.

Чому ж доцільно виокремити в геополітичній спатіальності рівень когнітивного простору, а не задовольнятися просто загальним форматом інформаційно-ідеологічного рівня, як це запропоновано, наприклад, Н. Комлевою? На наш погляд, відповідь тут полягає в необхідності розмежування сутності понять «когнітивність»/«знання» (лат. *cognoscere* – знати, англ. *cognition* – пізнання) та «інформація». Саме когнітивна сфера в кінцевому підсумку визначає ступінь рефлексії дійсності й у подальшому – обґрунтування можливостей і перспектив її цілеорієнтованого перетворення. З погляду геополітики в цьому контексті доречно згадати її влучне визначення, надане К. Греєм, який тлумачив геополітику як науку, що вивчає взаємовідносини політики та простору, як він розуміється, використовується та змінюється суспільством (курсив наш – Н. Л.). Тому важлива не просто інформація як така (це немовби «сировина»). Значення когнітивного простору полягає якраз у тому, що в його межах відбувається оброблення інформації через когнітивні процеси (сприйняття, увага, пам'ять, розмірковування тощо), що уможлиблює інтегрування інформації для оцінки й інтерпретації нашого світу, зокрема надскладного геополітичного. Отже, конвертація інформації в знання, генерація нових знань із уже наявних відбувається через когнітивні процеси.

Тож знання – це інформація «вищого гатунку». Це вже оброблена, перетворена інформація, продукт процесу пізнання (як отримання знань) дійсності, суспільно-трудової та ментальної діяльності людей, що отримав підтвердження на практиці. З іншого боку, знання є формою соціальної й індивідуальної пам'яті, результатом позначення, структурування й осмислення об'єкта в процесі пізнання. У цьому контексті вельми слушною є наукова позиція В. Красних, яка стверджує, що знання – це певні «інформаційні», «змістовні» одиниці, які вимагають не стільки інтелектуально-творчої роботи, скільки роботи пам'яті, а їх сукупність – це певним чином структурована ієрархізована система, а не зібрання випадкових фактів. Знання є тим, що залишилось у свідомості і є частиною пам'яті. Тож, як підкреслює В. Красних, варто розмежовувати терміни «знання» й «інформація», адже інформація є сукупністю впорядкованих одиниць, а знання є системою структурованих та ієрархізованих одиниць; інформація – елементи, одиниці системи, а знання і є власне їх системою; знання мають відповідати максимально можливій об'єктивності, адекватності, істинності [1, с. 52–53]. Отже, говорячи про когнітивний простір у геополітиці, ми, на відміну від інформаційного простору, акцентуємо увагу саме на налаштуванні певних форматів суспільної когнітивної діяльності, орієнтованих на отримання нового знання, досягнення конкретних цілей вибудовування тих чи інших моделей геополітичного світосприйняття.

Якщо демаркація понять «знання» й «інформація» більш-менш обґрунтована в наукових дослідженнях, то операціоналізація поняття «когнітивний простір» (далі – КП) є вкрай дискусійною (хоча воно дедалі активніше застосовується в сучасному суспільно-політичному дискурсі). Так, Г. Ньюбі розуміє його як людський досвід, що виражений у відносинах між концептами, які формуються, розвиваються та видозмінюються в процесі пізнання [2]. Модель КП П. Певвереллі, що ґрунтується на теорії соціальної інтеграції, представлена ним як соціально-когнітивний конструкт, що включає в себе діячів, залучених у соціальну інтеракцію, і власне сам когнітивний компонент, у якому ці діячі поділяють один когнітивний зміст (спільні погляди, символи, мова, фонові знання й ін.); у підсумку інтеракції вони мають доступ до когнітивних просторів один одного, завдяки чому відбувається взаємне збагачення їхніх просторів [3]. С. Баннікова вважає, що КП має пряме відношення до національної культури, тому тлумачить це поняття як структуровану сукупність знань і уявлень, якими володіє кожен представник певної лінгвокультурної спільноти [4, с. 5]. Зв'язок КП і мови підкреслює й В. Красних. Вона визначає КП як певним чином структуровану сукупність усіх знань (об'єктивне відображення дійсності) і уявлень

(суб'єктивне відображення дійсності в образах, оцінках, конотаціях тощо) і співвідносить це поняття з окремим індивідуумом і групою індивідуумів, виокремлюючи таким чином індивідуальний і колективний когнітивний простори. Для індивідуального КП характерною є унікальність знань і уявлень, що властиві окремій мовній особистості. Колективний КП є структурованою сукупністю знань і уявлень певної мовної спільноти [1, с. 61]. Тому, на думку В. Красних, КП є національно детермінованим і національно демаркованим, із чим неможливо не погодитися.

Заслуговує на увагу позиція Л. Гуревич, яка пропонує дефініціювати когнітивний простір як ієрархічно складне поліструктурне утворення, що вміщує в собі когнітивні, семантичні, семіотичні, прагматичні, психолінгвістичні, психофізіологічні конститuentи, які, з одного боку, забезпечують його багаторівневу організацію, а з іншого – слугують фільтрами сприйняття вхідної інформації чи векторами її заломлення в процесі комунікації [5, с. 9]. Авторка вважає, що когнітивний простір постає багаторівневою складною системою – сукупністю концептів і відносин, в яких переплітаються різні аспекти людського буття, бере свій початок, розвивається й видозмінюється людський досвід. Вона розуміє когнітивні простори як «робочі простори розуму», що інтегрують такі категорії, як думки, ідеї, пам'ять, уяву, свідомість і самосвідомість та інше, які полягають в узагальненому понятті людського досвіду. Він також може існувати або в об'єктивній формі (узагальнений досвід певного мовного колективу), або в суб'єктивній (індивідуальний людський досвід). Це зумовлює й функціонування двох видів когнітивних просторів: індивідуального й колективного.

М. Єгорова розуміє когнітивний простір як весь обсяг знань, якими володіє людина і які отримані через освоєння світу, тим самим він є необхідною складовою частиною картини світу [6]. Дж. Гартска та Д. Альбертс у своїх дослідженнях визначають чотири типи просторів як надважливих із погляду мережевої війни: 1) фізичний простір, де досягаються результати та знаходиться супровідна інфраструктура й інформаційні системи; 2) інформаційний, де інформація створюється, перетворюється та передається; 3) когнітивний, де є сприйняття, усвідомлення, переконання та цінності, а в підсумку розуміння приймаються рішення; 4) соціальний, де відбувається взаємодія зі збройними підрозділами та поміж ними [7]. Загалом цей перелік дефініцій когнітивного простору можна продовжувати й далі, що фіксує відсутність наукової солідарності щодо його операціоналізації й засвідчує активну фазу наукового осмислення цього феномена. Очевидно, що практично кожне визначення посилається на такі атрибуції КП, як структурованість, знаннєвий контент, протяжність, діяльнісно-процесуальна природа його творення та функціонування.

Сукупність відомостей про світ людина здобуває різними шляхами (як слушно вказує О. Кубрякова): або через просте сприйняття світу, в актах стикання з дійсністю впродовж усього життя людини, або через здійснення різних типів предметно-пізнавальної й практичної діяльності, а також (що важливо) у процесі розмірковування над пережитими відчуттями щодо навколишнього світу й людей, у процесах осмислення побаченого, відчутого та пережитого, а також у процесах науково-теоретичного пізнання світу та навчання людини шляхом її знайомства з різними описами закономірностей світу. Тому більша частина знання приходить до людини саме через вербалізовані знання, тобто через мову. Інформація, що змістовно складає інформаційний простір і надходить до людини ззовні, підлягає не тільки її безпосередньому сприйняттю, але й її обробленню аж до того моменту, коли вона відобразилася в мозку людини й отримала певну ментальну репрезентацію, стала об'єктом подальших ментальних, зокрема й пізнавальних процесів із нею [8, с. 12]. У цьому аспекті з погляду геополітичного підходу вкрай важливо, щоб ці вербальні й невербальні репрезентації світу в суспільній свідомості певної держави якомога точніше від-

дзеркалювали її геополітичний код, максимально унеможливаючи когнітивний дисонанс у сприйнятті геополітичної дійсності, адже в такому разі це спричинить активізацію деструктивних процесів у суспільстві та зрештою делегітимацію влади. Як стверджує Г. Почепцов, «передача інформації, над якою всі б'ються, є вторинною метою, оскільки первинна полягає в зміні моделі світу в мозку людини» [7]. Тому найбільш загрозливим процесом із погляду геополітики є десуверенізація когнітивного простору будь-якої держави через активне застосування технологій смислової експансії, кінцевою метою яких є злам фундаменту традиційних базових цінностей цієї країни та налаштування когнітивних фреймів іншої моделі світосприйняття, що є прийнятною для держави-агресора.

У цьому аспекті доцільно звернутися до напрацювань Л. Гуревич [5], які, на наш погляд, можуть слугувати своєрідною пояснювальною моделлю формування/реформування когнітивного простору в геополітиці. В основі наукових розмірковувань дослідниці – концепція неконгруентності процесів сприйняття однієї й тієї самої інформації в різних реципієнтів через процес комунікації як багаторівневий комплекс трансформацій, у результаті яких вхідна інформація проходить через множинні зміни – заломлення. Заломлення через когнітивний вектор забезпечує зміну кількісних і якісних характеристик висловлювання. Той, хто говорить, осмислює такий обсяг інформації, який необхідно передати своєму адресатові залежно від обраних ним стратегій і тактик. Заломлення через семантичний вектор відповідає за структурування висловлювання, підбір лексичних одиниць відповідно до ситуації комунікації, де враховуються багато факторів, наприклад, ситуація спілкування (формальна, неформальна), освіта, переконання, моральні підвалини цільової аудиторії тощо. Прагматичний вектор вносить зміни на рівні модальності висловлювання залежно від того, кому призначається передана інформація (враховується статус співрозмовника, ступінь близькості комунікантів та ін.). Психолінгвістичний вектор трансформує інформацію таким чином, щоб досягти прогнозованого результату комунікації (здійснення мовних інтенцій мовця) тощо. Таким чином, на «виході» в когнітивному просторі держави – «реципієнта імплантованих смислів» – формується новий знаннєвий контент (бажаний для держави-агресора), що є основою іншого ціннісного фундаменту суспільного розвитку. Упроваджується нова культурна матриця, що суперечить традиційним нормам життя. На наш погляд, саме так і відбувається процес десуверенізації когнітивного простору як сучасна геополітична технологія маргіналізації тієї чи іншої країни. Недарма сьогодні в геополітичному дискурсі часто йдеться саме про «когнітивну зброю» та «когнітивну безпеку». Тому організація й функціонування когнітивного простору тієї чи іншої держави мають забезпечувати суспільство від формування тих ментальних моделей геополітичного світосприйняття, котрі суперечать геополітичним інтересам держави, натомість формуються такі, що сприяють зміцненню її геополітичної суб'єктності.

Аналізуючи феномен когнітивного простору, доводиться констатувати його певне перетинання з ментальним простором. Необхідно зауважити, що стосовно понять «ментальність», «ментальний», «менталітет» й досі немає думки наукової спільноти щодо їх чіткого означення. Більше того, часто поняття «когнітивний» і «ментальний» узагалі використовують як синонімічні та взаємозамінювані або ж одне із цих понять визначають через інше. Наприклад, М. Єгорова розуміє когнітивний простір як ментальний світ, який є місцем для перероблення та зберігання в категоризованому вигляді інтеріоризованих знань, що є результатом пізнання нашого й інших можливих світів [9]. Намагаючись ввести певну ясність у співвідношення когнітивного та ментального, О. Кубрякова пропонує розрізняти когнітивні процеси та ментальні сутності. Когнітивні процеси – це все, що пов'язане з діяльністю щодо перероблення інформації в мозку людини. Ментальні сутнос-

ті – це концепти, концептуальні структури (структури знання та досвіду, думок і оцінок, планів і цілей, установок і переконань), які є ключем до розгляду специфіки людського інтелекту й людської поведінки; у своїй сукупності ці одиниці допомагають зрозуміти, чому докільця людини осмислене нею саме так, а не інакше [8, с. 14]. Категоризація та концептуалізація щільно пов'язані з когнітивними здібностями людини, передусім зі здатністю класифікувати явища й об'єкти, розмірковувати про них та їхню ідентичність. Категоризація та концептуалізація забезпечують системне сприйняття дійсності та її вербалізоване впорядкування. Обидва процеси тісно переплетені та взаємодіють між собою, розрізняються лише тим, що метою концептуалізації є осмислення всіх відчуттів, усієї інформації, що надходить до людини в результаті роботи органів чуттів і оцінки цієї діяльності в термінах концептів; процес концептуалізації спрямований загалом на виокремлення деяких граничних для певного рівня розгляду одиниць людського досвіду в їх ідеальному змістовному поданні, і цим він відрізняється від процесу категоризації, який спрямований радше на об'єднання одиниць, які виявляють схожість в тому чи іншому відношенні, але обов'язково – за умови зв'язання цих одиниць із концептом, що прийнятий за основу власне самої категорії [8, с. 319]. Тож виходить, що когнітивні процеси відбуваються в ментальній сфері людини, і серед інших фундаментальну їх основу становлять процеси категоризації й концептуалізації. За категоризацією визнається властивість пізнання (когніції) взагалі, оскільки процес сприйняття пов'язаний із логічним підсумовуванням інформації у вигляді певного концептуального утворення. Тому зрозуміло, чому поряд із терміном «когнітивний простір» застосовується й термін «ментальний простір», який також використовується для позначення когнітивного досвіду людини.

Авторство терміна «ментальний простір» належить сучасному лінгвісту Ж. Фоконьє, який ввів його для позначення організації знань у ментальному світі людини, тож ментальні простори – це області, які використовуються для породження й об'єднання інформації [10]. На думку Дж. Лакоффа, ментальний простір – це середовище концептуалізації й мислення. До сутнісних атрибутів ментальних просторів він відносить таке: 1) безпосередньо надану нам реальність – таку, як ми її розуміємо; 2) вигадані ситуації, ситуації, зображені на картинах, представлені в фільмах та ін.; 3) минуле чи майбутнє ситуацій – таке, як ми їх розуміємо; 4) гіпотетичні ситуації; 5) сферу абстрактних категорій, наприклад, загальних понять (сюди належать такі сутності, як економіка, політика, фізика), математичних концептів та ін. [11]. Таким чином, на думку згаданих західних дослідників, ментальний простір є тією унікальною локацією, де відбувається осмислення ментального досвіду людини, його концептуалізація та категоризація. Очевидно, що ментальний досвід людини має тенденцію до розширення, яка екстраполюється й на ментальний простір відповідно до активізації когнітивної діяльності. Проте місія ментального простору – концептуалізація та категоризація інформації, а місія когнітивного простору – це вже перероблення та зберігання в категоризованому, системно структурованому вигляді знань, формування на цих підвалинах нових знань, тобто відбувається своєрідна «конвертація інформації» та її «знаннева капіталізація».

Таким чином, із погляду лінгвістично-психологічного підходу когнітивний і ментальний простори, дійсно, досить щільно взаємодіють між собою, їх занадто складно відокремити один від одного, особливо це важко зробити в умовах відсутності більш-менш чіткої демаркації понять «когнітивний» і «ментальний». Однак якщо в узагальненому сенсі екстраполювати ці висновки в геополітичному вимірі, то в ментальному просторі відбувається глибоке осмислення в термінах геополітичних концептів глобальних процесів розподілу та перерозподілу ресурсів, що забезпечують якомога вищий ступінь геополітичної

суб'єктності тієї чи іншої держави або ж недержавного актора, здійснюються ментальні репрезентації надскладних геополітичних явищ, подій, ситуацій через наявні наративи тощо. У когнітивному просторі геополітичного життєустрою відбувається «спакування» концептуально категоризованих знань про геополітичну реальність, їх структурне оформлення та системне представлення у вербалізованому наративному форматі, інтеріоризація в геополітичних комунікаціях різного гатунку.

Можливо, певну доцільність мало б виведення «ментально-когнітивного простору» (а не окремо кожного із цієї пари), оскільки в його межах практично синхронно відбуваються процеси й ментальних репрезентацій геополітичного світу, і їх когнітивного впорядкування. Разом із тим відзначимо, що останнім часом термін «ментальний простір» використовується ще й для позначення особливої ментальності, або менталітету, в тій чи іншій культурі. Тим самим фокус осмислення концентрується на унікальних духовних підвалинах певної етнонаціональної спільноти, що зумовлені специфікою її культурного, історичного, конфесійного, етнічного розвитку й знайшли своє втілення в її колективному несвідомому, архетипах, стереотипах і фреймах світосприйняття. Тож поняття ментального простору (як дещо змістовно переобтяжене в сучасному його використанні) усе ж більше тяжіє саме до етнокультурної сутності. Тому в геополітичному аспекті вважаємо, що ментальний простір як окремий рівень геополітичної спатіальності має сенс саме з позицій акцентуації на етнокультурній специфіці його репрезентаційного навантаження.

Підсумовуючи, зазначимо, що сучасна диверсифікація геополітичної спатіальності відбувається за рахунок виокремлення когнітивного та ментального рівнів, які є фундаментальним підґрунтям сталої соціокультурної та політичної організації суспільства. Саме когнітивний і ментальний простори в їх геополітичному вимірі формують необхідні ціннісно-сміслові підвалини легітимації, суверенізації влади та зміцнення геополітичної суб'єктності держави як провідного актора геополітики. Тому підривні технології щодо руйнування цих життєзабезпечуючих рівнів геополітичної спатіальності не тільки призводять до інституційної кризи в державі, а й можуть спричинити її занепад у цивілізаційному сенсі та виштовхування на периферію геополітичного світу з образливим статусом на кшталт failed-state. Саме це пояснює й актуалізує розвиток когнітивного та ментального рівнів геопростору задля випереджаючого осмислення його динамічної силової реконфігурації.

Список використаної літератури

1. Красных В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. 375 с.
2. Newby G. Cognitive Space and Information Space. Journal of the American Society for Informational Science and Technology Archive. 2001. Vol. 52. P. 1026–1048.
3. Peverelli P. Cognitive Space (A Social Cognitive Approach to Sino-Western Cooperation). Delft: Eduron, 2000. 181 p.
4. Банникова С. Прецедентность как лингвокультурный феномен (на материале английских и русских текстов): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. Тамбов, 2004. 182 с.
5. Гуревич Л. Когнитивное пространство метакоммуникации. Иркутск: ИГЛУ, 2009. 372 с.
6. Егорова И. Личностно-ориентированная коммуникация как процесс построения совместного когнитивного пространства: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. М., 2001. 155 с.
7. Почепцов Г. Когнитивное пространство и информационные войны. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/kognitivnoe_prostranstvo_i_informatsionnye_voyny/.
8. Кубрякова Е. Язык и знание: на пути получения знаний о языке. Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. М.: Рос. академия наук, 2004. 560 с.

9. Егорова М. «Когнитивное пространство» и его соотношение с понятиями «ментальное пространство», «когнитивная база», «концептосфера», «картина мира». Вестник ИГЛУ. 2012. № 12. С. 61–68.
10. Fauconnier G. *Mental Spaces*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. 190 p.
11. Lakoff G. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago; L.: University of Chicago, 1987. 614 p.

DIVERSIFICATION OF THE GEOPOLITICAL SPACE IN THE CONDITIONS OF THE WORLD ORDER TRANSFORMATION

Nataliia Lepska

*Zaporozhye National University,
Faculty of Sociology and Administration, Department of Political Science
Zhukovsky str., 66, 69600, Zaporozhye, Ukraine*

The article provides a conceptual rethinking of the complex structure of modern geopolitical space. It is proposed to consider geopolitical spatialization, expanding the range of traditional dimensions (geographic, economic, information-ideological, information-cybernetic) that are already justified in the modern theory of geopolitics, and add other levels of spatial organization of the world. The prospects and significance of the processes of spatialization towards the structural complication of geo-space are highlighted through the allocation of new levels of it, which are more connected with the intangible assets of the public life. Therefore, the author focuses on the need to identify the cognitive and mental levels of geopolitical space. As a result, it is noted that it is the cognitive and mental level of the spatial organization of the world in the conditions of its modern transformation that are weighty semantic factors of the power reformatting legitimation of the general geopolitical space.

Key words: geopolitical space, geopolitical spatialization, organization of geopolitical space, cognitive space, mental space, power ordering of the world.

УДК 323.48

**ПРОБЛЕМА МІНІМАЛЬНОЇ УЧАСТІ ЖІНОК
У ПРИЙНЯТТІ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ:
ГЕНДЕРНА ЕКСПЕРТИЗА ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ**

Аліна Лясота

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
факультет суспільних наук і міжнародних відносин
вул. Наукова, 13, 49000, м. Дніпро, Україна*

Стаття присвячена актуальній проблемі мінімальної участі жінок у прийнятті політичних рішень. Автор ставить за мету провести гендерну експертизу законодавства сучасної України стосовно цієї проблеми, ретельно досліджує міжнародну нормативно-правову базу провадження гендерної рівності. Аналізується європейський досвід гендерної політики, розглядаються перспективи його використання в Україні. Використання структурно-функціонального аналізу та системного методу як основних у дослідженні дозволило дійти висновку щодо основних параметрів жіночої участі, що їх висувають міжнародні організації, і визначити схему встановлення та підтримання гендерної рівноваги в суспільстві. Результатом роботи є практичні рекомендації щодо подолання гендерної дискримінації та вдосконалення українського гендерного законодавства.

Ключові слова: гендер, гендерна експертиза, гендерна політика, гендерне законодавство, гендерна дискримінація.

Сьогодні в Україні, поряд із реалізацією основних заходів щодо зміцнення незалежності, розвитку демократії, подолання економічної кризи, є нагальна потреба у вивченні можливостей включення жінок в усі процеси розвитку сучасного суспільства, залучення до розроблення й прийняття економічних, політичних, соціальних і правових рішень на всіх рівнях влади. Гендерна дискримінація посилюється також через анексію Криму, військовий конфлікт на сході України, політичну та соціальну кризи і політику жорсткої економії, прийняту урядом для її подолання. На цьому тлі проблема мінімальної участі жінок у прийнятті політичних рішень набуває як теоретичної так і практичної актуальності.

Українська держава взяла на себе основні міжнародні зобов'язання щодо забезпечення гендерної рівності, включаючи Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (КЛДЖ, 1979 рік) і Факультативний протокол до неї, Пекінську декларацію і Платформу дій (1995 рік), і сформувала національну законодавчу та політичну основу для гендерної рівності, включаючи Державну програму забезпечення рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків (до 2016 року) і раціональний план дій «Жінки, мир і безпека» (2016 рік) для здійснення Резолюції 1325 щодо безпеки ООН [49, с. 89].

Керуючись основними положеннями підсумкових документів Пекінської конференції, а також з урахуванням необхідності визначення пріоритетних напрямків поліпшення становища жінок у суспільстві, забезпечення рівних можливостей для участі жінок і чоловіків у політичному, економічному, культурному та соціальному житті, Верховна Рада України ухвалила «Засади державної політики України в галузі прав людини», «Декларацію про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок», «Концепцію державної сімейної політики» тощо. Уряд України затвердив «Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності в суспільстві на 2001–2005 роки» та «Концепцію Державної програми з утвердження гендерної рівності

в українському суспільстві на 2006–2010 роки». Ці документи спрямовані на вдосконалення національних механізмів поліпшення становища жінок і підвищення їхнього статусу в суспільстві, забезпечення участі жінок у прийнятті рішень на всіх рівнях влади тощо.

«Національною програмою дій на 2010–2015 роки» сформовано тактику реалізації державної політики підвищення статусу жінок у суспільстві, визначено її пріоритети, серед яких:

- урахування гендерних аспектів у формуванні державної політики, програм і проєктів;
- заборона дискримінації за ознакою статі на ринку праці, під час наймання на роботу, просування по службі.

Сприяння гендерній рівності як рушійній силі сталого розвитку країни, згідно із системою ООН, в Україні підтримує уряд, парламент і громадянське суспільство з метою забезпечення політичної, соціальної й економічної участі жінок для прискорення розширення прав і можливостей жінок і зміцнення їх ролі в процесах національних реформ, сприяння приєднанню України до міжнародних договірних зобов'язань і досягненню цілей сталого розвитку до 2030 року [9].

Механізм гендерної рівності є інституційною урядовою, іноді – парламентською структурою, що сприяє поліпшенню становища жінок і забезпечує повне здійснення жінками своїх прав. Основною функцією встановленого принципу гендерної рівності є контроль і забезпечення виконання закону, принципу недискримінації та рівності між жінками й чоловіками [1]. Більшість конвенцій і міжнародних правових документів закріплюють принцип недопущення дискримінації за ознакою статі, раси, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану чи іншого статусу. Принцип недискримінації є наріжним каменем і основою для просування гендерної рівності. Центральне місце в міжнародних пактах займає офіційне визнання принципу рівності [49, с. 137].

Головні західноєвропейські міжнародні конвенції та резолюції були створені в результаті актуалізації відомостей про становище жінок, підготовлених тимчасовим Комітетом. Тимчасовий комітет, як правило, призначається урядом на певний період часу для виконання завдання, зазначеного в його статуті. Члени представляють різні групи населення, етнічні та соціальні групи й т. д. для гарантування формулювання широкого кола інтересів і потреб груп, що вони їх висувують у ході підготовчого процесу. Важливим є той факт, що процес призначення представників є демократичним, і вони вважаються законними представниками своєї групи. Основною функцією національного інституційного механізму є сприяння встановленню рівних можливостей законодавства, антидискримінаційного закону (законів), а також контроль за їх виконанням [6].

Парламентські органи для сприяння забезпечення гендерної рівності створюються переважно в тих країнах, де є потреба й бажання компенсувати відсутність представників жінок в парламентах або відсутність чіткого мандату і повноважень державної структури із забезпечення гендерної рівності. Проте питання гендерної рівності та проблеми жінок часто розглядаються (за умови активного просування «жіночих питань») іншими спеціально створеними парламентськими комітетами, як правило, Комітетом у справах сім'ї, жінок і дітей або Комітетом з охорони здоров'я. Наприклад, в Угорщині ці питання розглядаються Комітетом із прав людини, а в Чехії вони обробляються підкомітетом Комітету петицій [8].

У парламентах, де частка жінок становить понад 30%, жінки-парламентарі утворили так звані жіночі партійні наради, міжпартійні групи жінок, які, незалежно від їх приналежності до певних партій, дозволяють жінкам обговорювати питання щодо висування їх на порядок денний парламенту й підготовки колективної стратегії. Подібні парламентські органи, як правило, устанавлюються указом і ризняться в аспекті мандата й основних завдань. Головними напрямками їхньої діяльності є такі:

– ініціювання законодавчих нормативно-правових актів, контроль за їх виконанням, проголошення рівних можливостей між жінками та чоловіками й оцінка подальшої діяльності;

– із метою заохочення прав жінок і визначення стратегій і заходів, спрямованих на забезпечення рівних можливостей давати поради, приймати рішення й робити опитування [7, с. 99].

Україна, як і всі країни, що долучилися до міжнародних конвенцій і підписали резолюції міжнародних органів із забезпечення рівних прав жінок і чоловіків, періодично надсилає до Office of the high commissioners ООН звіт щодо виконання правил і зобов'язань, установлених цими нормативно-правовими актами [3]. Office of the high commissioners ООН оцінила досягнення України за 2017 рік, що були надіслані у звіті, зокрема прийняття таких законодавчих актів і документів:

- Закон «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (2016 рік);
- Закон «Про протидію торгівлі людьми» (2011 рік);
- Програма забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків і жінок (2017–2021 роки);
- Концепція національної програми щодо попередження насильства в сім'ї та боротьби з ним (2017–2020 роки);
- Національний план дій щодо виконання резолюції 1325 (2000) Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй про жінок і мир та безпеку (2016–2020 роки);
- Стратегія подолання бідності (2016–2020 роки);
- Національна стратегія у сфері прав людини й план дій щодо її реалізації (2016 рік);
- Державна цільова програма протидії торгівлі людьми (2016 рік) [2].

Крім того, Україна у 2015 році приєдналася до Міжнародної конвенції для захисту всіх осіб від насильницьких зникнень, також прийняла Національний план дій із виконання резолюції 1325 (2000) Ради Безпеки щодо жінок, миру й безпеки на 2016–2020 роки. Зрештою, було зроблено багато зусиль щодо вдосконалення рамкової стратегії, спрямованої на прискорення ліквідації дискримінації жінок і сприяння здійсненню прав жінок.

Слід зазначити, що в Україні відбулося прийняття планів дій і стратегій щодо забезпечення гендерної рівності (поправка до Закону «Про політичні партії», згідно з якою встановлюється мінімальна квота в розмірі 30 відсотків для жінок-кандидатів у виборчих списках кандидатів у народні депутати від партії в загальнодержавному окрузі, а також прийняття прем'єр-міністром у жовтні 2016 року рішення заснувати в Кабінеті Міністрів посаду Уповноваженого щодо забезпечення рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків, прийняття тимчасових спеціальних заходів у приватному секторі, беручи до уваги триваючу реформу з децентралізації). Усе це є, безперечно, позитивним зрушенням у напрямку розбудови суспільства гендерної рівності.

Дійсно, сьогодні в Україні спостерігається тенденція до розширення участі жінок у політичному та суспільному житті, включаючи збільшення кількості жінок у парламенті. Разом із тим жінки, як і раніше, не повною мірою представлені на керівних посадах у Верховній Раді, в уряді й на дипломатичній службі через збереження традиційних і патріархальних поглядів, відсутність ефективних заходів, зокрема й тимчасових спеціальних заходів, обмеженого доступу до політичних мереж і недостатнього нарощування потенціалу.

У демократичному суспільстві всебічна участь жінок є необхідною умовою не тільки для розширення їхніх прав і можливостей, але й для прогресу в суспільстві в цілому. В Україні нагальною потребою є прийняття спільної стратегії, що заснована на адресних заходах, включаючи професійну підготовку, наймання персоналу з урахуванням гендерного фактора. Необхідним також є прийняття спеціальних заходів (зокрема й тимчасових спеціальних заходів) із метою забезпечення призначення жінок на керівні посади як на національному, так і на місцевому рівнях.

З іншого боку, відсутність практичної реалізації тимчасових спеціальних заходів, адміністративні реформи й відповідна реструктуризація призвели до послаблення національних механізмів щодо поліпшення становища жінок. Це призводить до відсутності наступності в проведенні політики гендерної рівності, а саме обмеженості потенціалу національної системи щодо адекватного забезпечення координації обліку гендерної проблематики в усіх галузях і на всіх рівнях [2].

Відповідно до пункту 1 статті 4 Конвенції та посилаючись на загальну рекомендацію № 25 (2004) про тимчасові спеціальні заходи, Україні рекомендовано таке:

- підвищити ступінь інформованості всіх відповідних державних посадовців, осіб, відповідальних за розроблення гендерної політики, лідерів політичних партій насамперед про поняття тимчасових спеціальних заходів;

- прийняти й здійснити такі заходи, включаючи цілі й квоти з конкретними термінами, спрямовані на досягнення реальної рівності між чоловіками та жінками в усіх галузях, в яких жінки недостатньо представлені чи перебувають у несприятливому положенні, зокрема й у суспільному й політичному житті, а також у сферах охорони здоров'я та зайнятості [2].

Сучасні українські реалії вимагають прийняття чіткої стратегії консолідації та зміцнення національного й місцевого потенціалу національних механізмів із покращення становища жінок і забезпечення їх доступу до належних директивних повноважень, людських і фінансових ресурсів для ефективної імплементації норм гендерного міжнародного законодавства та їх функціонування в децентралізованому порядку з метою підтримання та забезпечення прав жінок на всіх рівнях. Необхідно забезпечити ефективну координацію та розробити стратегію актуалізації гендерної проблематики, яка передбачала б облік гендерних аспектів у складанні бюджету й могла б використовуватися в усіх стратегіях і програмах на всіх рівнях для обліку різних аспектів життя жінок. На всіх рівнях державного управління слід забезпечити розроблення національних механізмів стратегій і програм, спрямованих на досягнення гендерної рівності на базі прав людини, удосконалити збір необхідних даних (поза ознакою статі й іншими відповідними факторами) для оцінки впливу й ефективності цих стратегій і програм.

Таким чином, гендерна експертиза законодавства України з проблеми мінімальної участі жінок у прийнятті політичних рішень у рамках нашого дослідження дозволяє запропонувати такі практичні рекомендації щодо вдосконалення гендерного законодавства:

- узгодити українське антидискримінаційне законодавство для заборони дискримінації на будь-яких підставах, охопивши пряму й непряму дискримінацію як у державній, так і в приватній сферах, а також пересічні форми дискримінації щодо жінок, згідно зі статтею 1 Конвенції та загальної рекомендації № 28 (2010), що стосується основних зобов'язань держав-учасників у рамках статті 2 Конвенції [4];

- створити надійні правові механізми підзвітності та надати необхідні людські, технічні та фінансові ресурси для виконання законів відповідно до прав жінок, закріплених у Конституції та нормах міжнародного законодавства;

- підвищити обізнаність жінок про їхні права та наявні в їхньому розпорядженні засоби правового захисту, щоб вони мали можливість направляти скарги про порушення їхніх прав за нормами міжнародного законодавства;

- у якості одного з пріоритетних завдань установити правові заходи з підвищення ефективності в боротьбі з корупцією й безкарністю й дотримуватися свого зобов'язання проявляти належну дбайливість із метою запобігання й розслідування актів насильства, скоєних щодо жінок державними й недержавними суб'єктами, судового переслідування та покарання за них;

- забезпечити систематичну підготовку з питань прав людини, зокрема прав жінок, для всіх співробітників правоохоронних органів і військовослужбовців і прийняти кодекс

поведінки, що матиме на меті ефективну гарантію дотримання прав людини й контроль за їх дотриманням;

– приділяти пріоритетну увагу конструктивній і всебічній участі жінок на всіх етапах процесу прийняття політичних рішень й у всіх ініціативах із відновлення, а також у процесах здійснення правосуддя в перехідний період, зокрема в прийнятті рішень на національному та на місцевому рівнях, розробляти програми з нарощування потенціалу для жінок, які бажають брати участь в таких процесах;

– забезпечити для жінок і організацій громадянського суспільства можливість активно брати участь у процесі прийняття політичних рішень шляхом створення ефективних каналів комунікації й координації і спільних ініціатив для врахування пріоритетів жінок;

– підтвердити безумовний характер усіх прав, закріплених у нормах міжнародного законодавства, і прийняти стратегії для запобігання будь-якого регресу в галузі прав жінок у ході мирних переговорів;

– розробити «дорожню карту» виконання національного плану дій щодо впровадження політики гендерної рівності із зазначенням чітких термінів, показників, із бюджетом, що враховуватиме гендерні фактори; розробити показники для регулярного відстеження її здійснення;

– зміцнювати співробітництво з міжнародними організаціями.

Таким чином, можна зробити висновок щодо основних параметрів жіночої участі, які висувають міжнародні організації, і визначити схему встановлення та підтримання гендерної рівноваги в суспільстві.

По-перше, підготовчий етап до встановлення принципу гендерної рівності передбачає таке:

– організацію та виконання структурної й культурної бази для реалізації принципів рівних можливостей;

– визначення цільової групи, розроблення мети, завдання та механізмів досягнення гендерної рівності з урахуванням специфіки конкретної групи.

По-друге, експертиза специфіки (вивчення гендерних відмінностей) передбачає таке:

– дослідження наявної ситуації гендерної нерівності та виокремлення пріоритетних сфер;

– проведення моніторингових спостережень із метою виявлення тенденцій чи попередження проявів гендерної нерівності в таких чотирьох сферах:

– участь (гендерний паритет у владних структурах, у сфері економіки стосовно цільової групи населення);

– ресурси (розподіл і доступ до таких ресурсів, як час, гроші, влада тощо);

– норми та цінності (пов'язані з чоловічими та жіночими характеристиками);

– права (розкриття прямої та латентної дискримінації, реалізація людських прав і доступ до правосуддя);

По-третє, оцінювання ефективності гендерної політики, включаючи таке:

– аналіз її потенційного впливу на забезпечення участі (оцінка як кількісних, так і якісних показників);

– розподіл ресурсів, норм, цінностей (зокрема й орієнтація на залучення чоловіків до домашньої неоплачуваної праці) і прав.

Насамкінець гендерна політика переконструювання передбачає визначення проблемних зон і їх ліквідацію чи заміну згідно з комплексним підходом.

Список використаної літератури

1. Elser's guide: how country profiles work. World Economic Forum logo. 2016. URL: <http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2016/economies/#economy=ukr>.
2. Office of the high commissioners. Заключение замечания (2017 год) CEDAW ICI UKR / CO / 8 / Office of the high commissioners. United Nations human rights. 2017. URL: <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CEDAW.aspx>.
3. Гендерная политика в Украине. High way. 2007. URL: <http://h.ua/story/56941/>.
4. Гендерна рівність і розвиток: погляд у контексті європейської стратегії України. Центр Разумкова. 2016. URL: https://www.idss.org.ua/monografii/2016_gender.pdf.
5. Гендерний аналіз українського суспільства. Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй. Представництво в Україні. К.: «Златограф», 2015. 218 с.
6. Женщины в политике Украины: вызовы и перспективы гендерной политики. Киево-Могилянская Академия. 2013. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2165/martsenyuk_zhenshchiny%20v%20politike.pdf;jsessionid=9fad5d8e639773d7f33c2301ee00030f?sequence=1.
7. Жінки в політиці: міжнародний досвід для України / за заг. ред. Я. Сverdлюк та С. Оксамитної. За матеріалами міжнародного наукового семінару «Жінки в політиці: міжнародний досвід для України», Київ – НАУКМА, 7 жовтня 2005 року. К.: Атіка, 2006. 272 с.
8. Огляд досліджень щодо гендерної рівності та розширення прав/можливостей жінок. Громадський простір. 2015. URL: <https://www.prostir.ua/?focus=ohlyad-doslidzhen-schodo-hendernoj-i-rivnosti-ta-rozshyrennya-pravmozhly-vostej-zhinok>.
9. Теория и методология гендерных исследований. Курс лекций / под общ. ред. О. Ворониной. М.: МЦГИ – МВШСЭН – МФФ, 2001. 416 с.

THE PROBLEM OF WOMEN'S MINIMAL PARTICIPATION IN POLITICAL DECISION-MAKING: GENDER EXPERTISE OF UKRAINIAN LEGISLATION**Alina Liasota**

*Oles Honchar Dniprovsk National University, Faculty of Social Science and International Affairs,
Department of Political Science
Naukova str. 13, 49000, Dnipro, Ukraine*

The article is devoted to the actual problem of the minimum participation of women in political decision-making. The author aims to conduct gender expertise of the legislation of modern Ukraine on this issue, carefully examines the international legal framework for the production of gender equality. Analyzing the European experience of gender policy, the prospects of its use in Ukraine are considered.

The use of structural and functional analysis and the systematic method as the main ones in the study made it possible to conclude on the main parameters of women's participation put forward by international organizations and to define a scheme for establishing and maintaining a gender balance in society. The result of the work is practical recommendations for the elimination of gender discrimination and the improvement of Ukrainian gender legislation.

Key words: gender, gender expertise, gender policy, gender legislation, gender discrimination.

UDC 32.328

RUSSIAN PLATFORM OF INTERCULTURAL INTERACTION IN THE POLICY OF AZERBAIJAN AND ITS LEGISLATIVE BASE

Liliia Mirzazade

*North Caucasus Department Institute of Caucasus Studies
National Academy of Sciences of Azerbaijan*

The Russian platform of intercultural interaction in the policy of Azerbaijan was laid by the National Leader Heydar Aliyev. Thanks to Heydar Aliyev, she received a legislative basis and legitimacy. The legislative base, the desire to cooperate and develop cultural integration both on the part of the elite and civil society in general, have raised the level of relations between Azerbaijan and Russia to civilized dialogue and strategic cooperation, depoliticization and de-ideologization of bilateral relations.

Key words: cultural interaction, bilateral relations, humanitarian principles, the international cooperation, the legislative framework, the potential of cooperation, political course

International cultural ties between Azerbaijan and Russia have historical roots that go back centuries. Since then, regardless of the nature of their interaction, they have, in practice, not been interrupted, even when all other relationships were broken, for example, in the post-Soviet period.

Modern intercultural interaction between Azerbaijan and Russia was introduced into the political strategy of Azerbaijan by its national leader Heydar Aliyev.

July 3, 1997, Azerbaijan and Russia signed the Protocol on visa-free travel of citizens.

In 1998 Heydar Aliyev signed the Law on Culture. It included the humanitarian principles of the Council of Europe and the priorities of democratic culture¹. Subsequently, on December 21, 2012, under the influence of the reforms being carried out in the Republic, the "Law on Culture came out in a new edition. It contained the principles of humanism, democracy, equality, cultural integration, quality, continuity, secularism, protection of talented people, on the basis of a balanced approach focused on effective results" [4].

However, the national leader Heydar Aliyev, understanding the leading role of culture in the development of the country, singled out its great importance in international cooperation, in which the Russian platform was designated to them as an integral part of the nationwide policy [1].

Many prominent representatives of the Azerbaijani elite, despite the growing popularity of Western education and the English-language media space, received a Russian education. President of Azerbaijan Ilham Aliyev graduated from the Moscow State Institute of International Relations. First Vice-President of Azerbaijan Mehriban Aliyeva is a graduate of the First Moscow State Medical University. I.M. Sechenov. In one of her interviews, she said: "For me personally, both in Soviet times and now, the magazine "Foreign Literature" is an opportunity to get acquainted with various works of world literature" [1].

The above facts indicate that the cultural ties between Azerbaijan and Russia are based on the desire of the intelligentsia of the two countries to preserve and enrich the common cultural heritage, to draw closer and cooperate.

Russia, in its cultural integration, was active in 2005 under the auspices of the Year of Azerbaijan.

---

¹ On February 16, 2013, in accordance with Article 57 of the Law of the Republic of Azerbaijan of December 21, 2012 No. 506-IVQ, the Document became invalid.

2006 Azerbaijan dedicated the Year of Russia.

In the specified period, in particular, in 2006, the interstate Program for Cooperation in the Humanitarian Sphere for 2007–2009 was adopted.

Within the framework of the Program, in 2008 a branch of the Moscow State University named after M.V. Lomonosov was opened in Baku. Lomonosov Moscow State University. The university was headed and continues to be successfully led by Professor Nargiz Pashayeva. The teaching staff are the best, Russian educators of the Lomonosov Moscow State University [3].

In 2010, Russia provided assistance to Azerbaijani students who showed themselves in school by allocating 285 state scholarships to them.

The Russian language and the Russian media space in the cultural integration of peoples are information support for knowledge of a global scale for Azerbaijan.

390 Azerbaijani citizens were educated in the universities of Russia on the state line.

More than 15 thousand students are educated in Azerbaijani universities in Russian. There are 50 Russian-language print media and 10 news agencies in Azerbaijan.

In 2016, in Azerbaijan, “more than 4,000 students were enrolled in Russian schools, about 17,000 students in higher education institutions in Russian departments” [3].

Inter-university relations are established by the Baku State University, the Baku Slavic University, the Azerbaijan University of Languages, some commercial universities, for example, the Khazar University, etc.

In Moscow, the Azerbaijani language and the history of the country of Azerbaijan are taught at the State University of International Relations (History Faculty), at the University of Asian and African Countries, at the Russian State Humanitarian University.

At present, two specialized ministries have received instructions from the political leadership of the partner countries to continue the practice of expanding the training of the Azerbaijani language in Russia, as well as Russian in Azerbaijan.

In January 2011, the Russian Information and Cultural Center was opened in Baku, which together with the Russian Embassy conducts humanitarian actions in Azerbaijan aimed at integrating cultural interactions between the two countries, for example, creative evenings, Olympiads on the Russian language and literature [6].

The capital of Azerbaijan – Baku – became famous as a multicultural Center and a platform for conducting intercultural dialogues.

In 2010, the first humanitarian Azerbaijani-Russian forum was held in Baku, focused on the preservation of folk cultural values. It was a fundamental new breakthrough in the relations between Azerbaijan and Russia, an important element of the overall process of preserving the traditions and cultural and spiritual communications of the two peoples. Within the framework of the Forum, a range of projects was discussed, which are implemented in the context of an active strategic partnership [2].

The second Azerbaijani-Russian humanitarian forum was held in 2011. Leading representatives of science and art of Azerbaijan and Russia, as well as representatives from other countries of Europe, the West and the CIS took part in it [2].

The holding of humanitarian forums in Baku has become a tradition that has not only cultural significance, contributing to the cooperation of countries, but also the promotion of a healthy policy aimed at friendship and good-neighborliness.

At present, Azerbaijan is implementing the State Program for 2014–2020. A number of major projects are implemented by the Heydar Aliyev Foundation in cooperation with Russian partners, for example, to preserve and promote the musical heritage of the peoples of Azerbaijan and Russia. In this line, we can mention the music festival named after Mstislav Rostropovich and other festivals dedicated to the jubilees of the brilliant composers of the two countries. The musical culture of Azerbaijan in recent years has been replenished with the traditional international classical music festival held in the ancient capital of Caucasian Albania – Gabala [3].

The enormous potential of cooperation between Azerbaijan and Russia lies in the sphere of tourism. In 2009, in the ranking of The Travel & Tourism Competitiveness Report, compiled annually by experts from the World Economic Forum, Azerbaijan took 77th place along with Ukraine among 133 countries of the world. Over the past four years, about 220 hotels and campsites of various levels have been opened in Azerbaijan.

A great deal of work to create informal networks between the communities of the two countries is being carried out by the Azerbaijan Youth Organization in Russia (AMOR) and the Russian representation of the Heydar Aliyev Foundation headed by Leila Aliyeva. Both structures carry out publishing activities aimed at strengthening relations between the youth of Azerbaijan and Russia. To promote the culture of Azerbaijan and Russia, mutual youth trips are organized.

Expansion of humanitarian cooperation between Azerbaijan and Russia, wide involvement of civil society representatives in this cooperation for establishing direct contacts fully corresponds to the national interests of both countries, their de-politicization and deideologization. Presidents of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev and President of the Russian Federation Vladimir Putin have repeatedly stressed that in determining the political course of the country, socio-cultural cooperation is essential, because they have a positive impact on the development of bilateral relations in all spheres of life.

References

1. Heydar Aliyev: Russian-Azerbaijani relations are developing successfully. Rossiyskaya Gazeta. № 5603 (227), 2011, October 11.
2. Qasimov M., Abdullayev M. Beynəlxalq münasibətlər tarixi/ XX əsr. II hissə. 1946–1999-cu illər/ Bakı: Universitetinə nəşriyyatı, B., 1999, s. 14.
3. Zabelin M. More than 17 thousand students study in Russian universities in Russian / Radio / Sputnik.az. The science. Live broadcast / November 10, 2017.
4. Naryshkin S. Russia and Azerbaijan expand cooperation URL: <http://www.vesti.ru/doc.html?id=422409/> January 22, 2011.
5. Russia-Azerbaijan: factors of the movement towards a single information space. URL: https://azertag.az/ru/xeber/Rossiya_Azerbaidzhan_factory_dvizheniya_k_edinomu_informacionnomu_prostranstvu-892549/10/14/2015.

РОСІЙСЬКА ПЛАТФОРМА МІЖКУЛЬТУРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В ПОЛІТИЦІ АЗЕРБАЙДЖАНУ І ЙОГО ЗАКОНОДАВЧА БАЗА

Лілія Мірзазаде

*відділ «Північний Кавказ»,
Інститут кавказознавства
Національної академії наук Азербайджану*

Російська платформа міжкультурної взаємодії в політиці Азербайджану була закладена загальнонаціональним лідером Гейдаром Алієвим. Завдяки Гейдару Алієву вона отримала законодавчу основу й легітимність. Законодавча база, прагнення співпрацювати й розвивати культурну інтеграцію як із боку еліти, так і з боку громадянського суспільства в цілому підняли рівень відносин між Азербайджаном і Росією до рівня цивілізованого діалогу й стратегічного співробітництва, деполітизації й деідеологізації двосторонніх відносин.

Ключові слова: культурна взаємодія, двосторонні відносини, гуманітарні принципи, міжнародне співробітництво, законодавча база, потенціал співпраці, політичний курс.

УДК 321.014:323.212

АКТИВНА УЧАСТЬ ГРОМАДЯН У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ: ДОСВІД ПОЛЬЩІ ТА МОЖЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Анастасія Мігалуш

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського»,
факультет соціології і права, кафедра соціології
просп. Перемоги, 37, 03056, м. Київ, Україна*

У статті здійснено аналіз польського досвіду впровадження децентралізації та передачі громадянам відповідальності за вирішення нагальних питань на місцях. Визначено рівень готовності українського соціуму до активної участі в реформуванні та впровадженні змін у населених пунктах і державі в цілому. Розкриті певні стратегії пошуку ресурсів для реалізації ініціатив громадян із застосуванням краудсорсингу та краудфандингу через мережу Інтернет.

Ключові слова: децентралізація, соціальна політика, громадська відповідальність, фандрайзинг, волонтерство, краудсорсинг, краудфандинг, просумент.

Основою існування та розвитку держави є її народ. Саме люди перетворюють навколишній світ, створюють нові предмети, добувають ресурси з надр Землі та планують, як використати наявний потенціал для впровадження інновацій. Саме тому в країні, в якій створені всі необхідні умови для реалізації громадян, рівень розвитку й матеріальної забезпеченості вищий, ніж у тих країнах, де люди не сподіваються на допомогу з боку держави та самостійно долають проблеми й борються за виживання. Соціальна політика є рушієм соціальних, економічних і культурних змін, адже від того, які держава вкладає ресурси в людей, залежить віддача та відданість громадян.

У кожній країні є свої пріоритетні зони фінансування. Так, у США сьогодні вкладаються колосальні ресурси в антиміграційний проект «Стіна», «відміну й заміну» Акта про доступну охорону здоров'я (Obamacare), податкову реформу. У Китаї всі зусилля спрямовані на побудову екологічної цивілізації: «Очікується, що до 2020 року буде залучено 100 тис. жителів бідних районів для участі в будівництві екологічних об'єктів, кількість нових працівників – захисників екології становитиме 400 тис. Усе це сприятиме збільшенню доходів 15 млн бідних людей» [1]. Натомість Норвегія вкладає більше ресурсів, ніж інші країни світу, в охорону здоров'я населення. Крім того, «95% власності в Норвегії – у приватних руках. Державі належать лише високогірні території. Економіка цієї країни базується на вільному підприємстві. «Правила гри» задає держава. Вона ж строго слідує за додержанням норм. Одним із основних понять норвезького управління є рівність» [2]. До речі, в Норвегії нафта та всі ресурси країни вважаються надбанням народу, тому всі доходи від їх видобування й використання застосовуються для реалізації соціальних проектів. Пріоритети України зрозумілі – війна на Сході країни. Саме тому основні ресурси спрямовані на підвищення обороноздатності. «У 2016 році Україна витратила на війну на окупованому Донбасі мільярди доларів. Цей показник сягнув 20,4% від ВВП країни» [3]. Натомість на медицину витрачається лише 7% ВВП, яких не вистачає для забезпечення потреб громадян і розвитку системи охорони здоров'я. Слід відмітити той факт, що в цей же час Німеччина виділяє 1,23% видатків від ВВП на оборону, Російська Федерація вкладає 2,8% ВВП [4]. Вкладаючи ресурси в розвиток певних сфер виробництва, у певні проекти, у країні забу-

вають про те, що основним потенціалом є люди, і основні державні видатки мають бути спрямовані саме на них.

Сучасні вчені в дослідженні соціальної політики приділяють значну увагу таким питанням, як рівень і якість життя населення (О.В. Кошонько, Р.А. Агжанов, О.Д. Гордей, Т.І. Богданова, А.С. Мандрикіна, С.Д. Цап і т. д.), соціальний захист і соціальний розвиток громадян (О.І. Крюков, О.В. Марцелюк, Г.Г. Михальченко та Ю.О. Грищенко, Л.В. Ярова); соціальна підтримка дітей (Н.А. Забенько, О.І. Вінгловська, О.Ю. Клименко, Г.А. Шепелева, С.З. Шпеник, І.М. Лопатченко); молодіжна та сімейна політика (І.В. Пеша, Б.Л. Антосян-Шевчук, С.В. Нечипоренко, С.М. Луценко); стратегії захисту та фінансового забезпечення людей похилого віку (Г.Г. Михальченко, О.І. Тулай, О.А. Вишневська, А.О. Свиридовська). Якщо ж проаналізувати сучасні наукові публікації щодо соціальної політики, то можна віднайти низку досліджень у галузі підтримки та захисту всіх уразливих груп населення. Але в наукових джерелах недостатньо інформації щодо того, що політика має спрямовуватися на розвиток ініціатив громади й створювати умови для самореалізації людей, адже не слід забувати про те, що «соціальна політика – це функція державної відповідальності за:

- використання суспільних ресурсів;
- регулювання приватної діяльності;
- підтримку приватно-індивідуальної й колективної поведінки з метою максимізації соціальної вигоди й умов життя населення» [5, с. 10].

Саме тому метою роботи є, з одного боку, розкриття можливих варіантів впливу громадян на формування соціальної політики, а з іншого – на відображення того, як держава має сприяти ініціативності й активності громадян.

Виходячи з усього вищезазначеного, завданнями роботи є такі:

- 1) аналіз перешкод на шляху до децентралізації та передачі влади громадянам;
- 2) визначення стратегій втручання громадян у формування політики та фінансування проектів у соціальній сфері;
- 3) дослідження ініціатив громадян, що можуть покращити життя не лише в Україні, а й за її межами.

Нині Україна в соціальній політиці орієнтована на домінування держави, але з поступовими кроками в напрямку входження до ЄС і поступовою імплементацією принципів *acquis communautaire*, децентралізацією, переданням відповідальності за певні питання на місця відбувається зміщення акцентів на роль громади в суспільному житті. Така стратегія є доцільною, адже ресурси соціуму значно потужніші за державні. Громада може швидше впроваджувати зміни, без тривалих переговорів між відомствами щодо фінансування проектів. Крім того, в умовах контролю за фінансовими потоками з боку громадян відбувається злам корупційної вертикалі влади, за якої виконання тих чи інших задач зводиться до «відкату» грошей через підставні компанії. Крім того, державі з усіма її інститутами важко відслідкувати потреби кожного населеного пункту, кожного району, кожної вулиці чи будинку, тоді як люди не просто бачать проблемну ситуацію, а живуть у ній. Отже, від того, чи вирішиться те чи інше питання на місцях, прямо залежить самопочуття людей, і саме тому кожен громадянин зацікавлений у тому, щоб якомога швидше знайти рішення та впровадити зміни в житті.

За сучасних умов для того, щоб долучити людей до перетворення держави, потрібно вирішити декілька питань. «По-перше, місцева влада має забезпечувати ефективну участь громадян в управлінні своїми справами. По-друге, вони повинні мати реальну свободу вибору у вирішенні питань, які належать до їхньої компетенції» [6]. Звичайно, процес переходу до громадянської моделі передбачає й готовність людей узяти відповідальність за своє життя та готовність чиновників віддати керування справами народу. Якщо одна зі сторін

у питанні децентралізації не готова до зміни прав і обов'язків, то сама реалізація такого проекту стає неможливою.

Прикладом ефективної стратегії впровадження децентралізації для України може бути Польща. На початкових етапах реформи місцевого самоврядування в 1989 році відбувалося руйнування ієрархічної системи державного підпорядкування. Чиновники до цього не були готові, тому неохоче йшли на такі кроки, адже це була традиційна, відпрацьована, так би мовити, «відкатана» стратегія. Громадяни ж не розуміли, що їм робити з новими правами та можливостями. Суспільний шок був тривалий, але поступові кроки в напрямку співпраці людей і держави сприяли розвитку децентралізації. Вони були послідовними й зваженими, адже було зрозуміло, що віддавати вирішення тих чи інших питань людям у період шоку та звикання до відповідальності не варто. У сфері соціальної політики першим кроком було впровадження в 1990 році Закону «Про соціальну допомогу», за яким через створення самоврядних структур люди отримали можливість проявляти ініціативи й керувати вирішенням певних питань уразливих груп населення. Право ж на скеровування фінансових потоків у соціальній сфері реалізувалося лише з 2004 року. Отже, приблизно 14 років знадобилося Польщі для переведення питань фінансування соціальної сфери з-під державного контролю в руки громади. Перехід управління питаннями шкіл у руки громади, наприклад, зайняв 6 років.

Процес децентралізації – це не справа одного дня, адже потрібно зламати багато видів монополії, а саме: політичну, ієрархічну, монополію власності, фінансів, адміністративну монополію. Крім того, потрібно розробити чітке законодавство, яке визначає обсяги прав і обов'язків громадянина як активного учасника життя громади, міста, району, області, держави. Законодавство має бути зрозумілим усім. Реальна можливість процесу децентралізації, на думку одного з «батьків» польської реформи самоврядування, професора Єжи Рагульського, закладена в таких факторах, як політична воля керівництва держави, знання експертів, підтримка суспільства та кваліфіковані кадри. «Спочатку потрібно було навчити самих депутатів гмін (їх тоді було понад 50 тисяч). Потім – вивчити директорів місцевих фірм, директорів різних служб, працівників цих служб. Треба усвідомлювати, що без цього ви реформу завалите, бо саме вони будуть її запроваджувати» [7]. Людей до нової системи життя потрібно підготувати. Але чи зацікавлена в цьому буде держава і її управлінський апарат? Стикнувшись із такою ситуацією, у Польщі було вирішено створити Фонд розвитку місцевої демократії, який і проводив навчання громадян у рамках процесу децентралізації. Фонд отримує фінансування для реалізації освітніх проектів із закордону, тому є повністю незалежним від держави.

Сьогодні польські громадяни, усвідомлюючи свою відповідальність за життя свого населеного пункту, приймають рішення, підтримувати чи ні навіть певні соціальні проекти. Згідно з податковим законодавством, у Польщі 1% із податку вираховується на різні проекти як соціального, так і культурного, екологічного чи політичного спрямування. Зібрані кошти за рахунок цього податку на благодійність перерозподіляє не держава, а кожен громадянин. Під час заповнення податкової декларації людина відмічає номер організації (так званий номер KRS) і вказує суму, яку хоче передати. Кожна організація відображає у своїх офісах, відділеннях кількість зібраних голосів, публікує звіти про витрачені кошти. Будь-яка людина має право отримати таку звітну інформацію, і це робить систему прозорою. В умовах відкритості фінансових потоків і боротьби за внески громадян організації активно провадять рекламну політику й роблять свої послуги все більш і більш якісними. Якщо ж ресурсів для надання допомоги, зібраних із податків, не вистачає, то кожна установа, що займається соціальною роботою, створює свій проект із пошуку коштів за рахунок надання платних послуг. Так, «Fundacja Warszawskie Hospicjum dla Dzieci», яка працює з термінально хворими дітьми та їхніми родинами, надає платні послуги дитячої

стоматології й таким чином віднаходить додаткові кошти для реалізації основних завдань. Якщо проаналізувати фінансові потоки «Fundacja Warszawskie Hospicjum dla Dzieci», то в 2016 році «36% фінансування роботи організації забезпечувалося з податків громадян, 32% – від приватних донорів і установ, 8% – NFZ opieka paliatywna, 13% – господарська діяльність, 1% – уряд Варшави і 10% – інше» [8, с. 47]. За офіційними даними, розміщеними на сайті організації у 2017 році, завдяки коштам, отриманим від 1% податку на пожертвування, організація надала допомогу 57 дітям і їхнім сім'ям. Але це лише частина клієнтів. Як бачимо, якщо ця організація не мала б альтернативних джерел фінансування, то термінально хворі залишилися б без підтримки та необхідних для їхнього життя послуг. Саме тому такі якості, як ініціативність та інноваційність, дають можливість соціальним структурам виживати й функціонувати в Польщі. Отже, децентралізація та передання відповідальності за фінансування проектів із соціальної роботи в руки громадян робить їх активними учасниками життя держави, які досліджують ринок потреб, знають нагальні соціальні проблеми й долучаються до їх вирішення. З іншого боку, вони змушують організацію, що займається наданням соціальних послуг, звертати увагу на проблеми різних груп населення, розвивати послуги та рекламу.

В Україні, на жаль, соціальні структури не готові до такої конкурентної боротьби за клієнтів і ресурси, та й соціальна реклама погано розвинута. За даними соціологічного дослідження, проведеного серед 100 некомерційних організацій (далі – НКО), що займаються наданням послуг різним клієнтам в Україні, «63% опитаних НКО не мають спеціалістів із маркетингу, фандрайзингу чи зв'язків із громадськістю, у решті працюють такі спеціалісти, як спеціаліст зі зв'язків із громадськістю (23%), фандрайзер (11%), маркетолог (3% респондентів)» [9, с. 66]. Якщо ж узяти до уваги досвід Польщі, то навіть медичні структури, культурні центри, центри розвитку дітей і т. п. займаються самостійним пошуком спонсорів. Так, у структурі лікарні «Przyjaciele Szpitali Dziecięcych w Warszawie» є організація, яка шукає меценатів для закупівлі медичного обладнання для дітей, ліків для малозабезпечених родин. Її основою становлять колишні медики, які стали виконувати функції соціальних працівників і запропонували фандрайзинговий відділ від'єднати від лікарні. Саме ця стратегія незалежності й відсутності тиску з боку керівництва «Przyjaciele Szpitali Dziecięcych w Warszawie» дає можливість знаходити кошти там, куди раніше через політику лікарні не зверталися б за допомогою. Спонсорами сьогодні є McDonalds, Accenture Sp z o.o., Europaproperty.com, Globe Trade Centre S.A., RBS Bank (Polska) S.A. і багато інших.

Слід відмітити й той факт, що соціальні служби та державні організації по роботі з громадянами в Україні надають допомогу в тому обсязі, в якому її визначає уряд за встановленими стандартами та фінансуванням. Крім того, самі громадяни не готові до практики підтримки соціальних проектів за рахунок сплачених податків. З іншого боку, «більше половини українців на безоплатній основі готові займатися прибиранням і впорядкуванням території за місцем проживання (59,9%), допомагати нужденним сиротам й інвалідам (56,5%) і брати участь в озелененні свого населеного пункту (54,2%)» [10, с. 7]. Волонтерство, прагнення допомагати у вирішенні певних питань громади є «лакмусовим папірцем», який сигналізує про готовність людей узяти на себе відповідальність не лише за своє життя, а й за життя інших. Громадяни за відповідної підготовки можуть стати активними просументами (термін виник від поєднання англійських слів «професійний» (professional) або «виробник» (producer) і «споживач» (consumer)), які можуть сигналізувати про потреби громади й допомагати в розробленні планів із їх реалізації. Сучасним державним діячам лише слід підтримати ініціативність і віру людей у те, що вони творять життя у своєму населеному пункті, адже, знову ж таки з прикладу Польщі, громада може впливати на «тверді» замовлення від уряду, усі питання комунального обслуговування й вирішення місцевих питань, таких, як дороги, ігрові майданчики для дітей, формування й обслуговування

паркових зон і т. п. Визначення фірм і організацій, які будуть вирішувати місцеві питання, проводиться прозоро, крім того, кожен громадянин має право переглянути повну звітність щодо робіт і цільового витрачання коштів. До речі, територіальні громади використовують не лише власні ресурси, а можуть отримати субвенції та цільові дотації, кошти в рамках проектів ЄС.

В Україні потрібно проводити роботу з перетворення громадян на просументів, які будуть не просто зацікавлені у створенні якісних умов життя у своєму населеному пункті, а й активно працюватимуть над їх формуванням, проявляючи свою ініціативність і долучаючи сусідів і знайомих до реалізації проектів.

У реалізації громадських ініціатив можуть стати доречними краудсорсінг і краудфандінг, адже такі проекти, як «Зробимо Україну чистою», «Сайт майдан», «City Lab», «Urban ideas», Асоціація культурних індустрій і багато інших, показали, що віднайти ресурси й утілити в життя ідеї для покращення умов життя в українських містах цілком можливо. Головне – це ініціатива людей і підтримка з боку громади. Залучити ж українців до обговорення, розроблення, розшуку ресурсів для реалізації проектів, утілення в життя нових ідей сьогодні можна за допомогою таких Інтернет-сервісів, як LinkedIn, Innocentive, Redesignme, Kluster, Добродел, Karipal, Pepsi refresh project, Велика ідея. У нагоді можуть стати й соціальні мережі.

В української громади колосальний потенціал, і якщо правильно підтримати ініціативи та повноцінно фінансово забезпечити розроблення, проекти, то можна вирішити проблеми не лише окремого населеного пункту, а й країни чи навіть низки сусідніх держав. Так, розроблення колінного суглоба для протеза студентом першого курсу машинобудівного інституту КПІ ім. Ігоря Сікорського Михайлом Довгополім і його командою, якщо це розроблення дофінансують, може дати шанс на нормальне пересування великій кількості поранених бійців із зони АТО і навіть витіснити зарубіжні аналоги. Розроблення харківських студентів, що навчаються на кафедрі комп'ютерних систем і мереж Національного аерокосмічного університету «ХАІ», що було визнано на Хакатоні NASA (форумі розробників), може врятувати від пожеж не лише українські ліси, а й ліси всього світу. Слід звернути увагу й на проекти українських школярів: Самуїла Кругляка «Отримання електроенергії з атмосфери», Катерини Малкіної з утилізації пластикових відходів, Артема Кудрявєнкова «Розумне водопостачання», Наталії Моніної «Енергія від залізниць». Таких ініціатив дуже багато, і всі вони можуть бути реалізовані за правильної стратегії підтримки.

Отже, за умови зваженої політики, спрямованої на розкриття потенціалу громадян і активізації зусиль спільноти на вирішення нагальних потреб, Україна може швидкими темпами не просто наздогнати Польщу, а й вийти на вищий рівень розвитку. Послідовна децентралізація, передача відповідальності за населений пункт людям без утручання в ці питання чиновників зробить громадян не просто просументами, а ініціаторами кардинальних змін у державі.

Список використаної літератури

1. Лю Лінлін. Китай активно просуває будівництво екологічної цивілізації самоврядування. URL: <http://www.tianxia.link/uk/article/6686-kitai-aktivno-prosuvaie-budivnitstvo-iekolohichnoyi-tsvilizatsiyi> (дата звернення: 14.04.2018).
2. Досвід Норвегії. Приклад соціального здоров'я нації. URL: http://bhfoundation.com.ua/news_717.html (дата звернення: 14.04.2018).
3. Шокуюча статистика: оприлюднені витрати України на війну. URL: <https://znaj.ua/society/shokuyucha-statystyka-oprylyudneni-vytraty-ukrayiny-na-vijnu> (дата звернення: 14.04.2018).

4. Світові тенденції в оборонній галузі: що очікувати у 2018 році. URL: <https://defence-ua.com/index.php/statti/4016-svitovi-tendentsiyi-v-oboronniy-haluzi-shcho-ochikuvaty-u-2018-rotsi-2> (дата звернення: 14.04.2018).
5. Ганслі Теренс М. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки. К.: Основи, 1996. 184 с.
6. Шутьга М.А. Теоретичні засади місцевого самоврядування. URL: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/8/shulga.pdf (дата звернення: 14.04.2018).
7. Єжи Регульський: «У реформи місцевого самоврядування буде багато ворогів». URL: https://lb.ua/society/2014/07/15/272846_lektsiya.html (дата звернення: 14.04.2018).
8. Sprawozdanie z dzialalnosci 2016. Fundacji Warszawskie Hospicjum dla Dzieci. 2017. 50 p.
9. Борисова Т.М. Напрями імплементації маркетингу до вітчизняної практики неприбуткових суб'єктів. Маркетинг і менеджмент інновацій. 2015. № 4. С. 59–67.
10. Карий О.І., Панас Я.В. Місцеві ініціативи та залучення громадськості до здійснення місцевого самоврядування. Навчальний посібник для посадових осіб місцевого самоврядування. Асоціація міст України. К., ТОВ «ПІДПРИЄМСТВО «ВІ ЕН ЕЙ», 2015. 176 с.

**ACTIVE PARTICIPATION OF CITIZENS IN SOCIAL LIFE:
POLAND'S EXPERIENCE AND POSSIBILITIES
OF IMPLEMENTATION IN UKRAINE**

Anastasiia Mihalush

*National Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute",
Faculty of Sociology and Law, Department of Sociology
Peremohy Prosp., 37, 03056, Kyiv, Ukraine*

The article analyzes the Polish experience of implementing decentralization and transferring for citizens responsibility at solving urgent local issues. Also, identified the level of readiness of the Ukrainian society for active participation in reformation and changes introduced in settlements and the state as a whole. Revealed of some strategies for finding resources at the implementation of citizens' initiatives with the use of crowdsourcing and crowdfunding through the Internet.

Key words: decentralization, social policy, public responsibility, fundraising, volunteering, crowdsourcing, crowdfunding, prosumer.

УДК 321;328;342

СТРАТЕГІЧНІ АСПЕКТИ ВДОСКОНАЛЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ

Владислав Олексенко

*Національний інститут стратегічних досліджень
при Президентові України
вул. Пирогова, 7-а, 01030, Україна, Київ*

Стаття присвячена модернізації організаційно-нормативних і конституційно-правових засад функціонування державної виконавчої влади та її центрального апарату. У рамках проведеного дослідження обґрунтована необхідність здійснення перерозподілу повноважень у системі виконавчої влади України та її трансформації з адміністративно-політичної в політичну. Проаналізовано проблему нормотворчого перевантаження органів виконавчої влади з огляду на щорічні кількісні показники прийняття ними нормативно-правових актів за відсутності єдиної юридичної техніки, надано пропозиції щодо її вирішення. За результатами проведеного аналізу сформульовано концепт функціональної оптимізації центральних органів виконавчої влади України та модернізації конституційно-правового забезпечення їх діяльності.

Ключові слова: центральні органи виконавчої влади, Кабінет Міністрів, нормотворчість, нормативно-правові акти, політична відповідальність, національна безпека.

З огляду на актуальну суспільно-політичну обстановку, що склалась в Україні, потреба в зміцненні конституційно-правового фундаменту державної влади та її центрального апарату є беззаперечною. У будь-якій демократичній державі впровадження, реалізація та зміна державної політики потребує обов'язкового закріплення рішень у формі законів або інших нормативно-правових актів, затверджених парламентською більшістю чи безпосередньо громадянами. Лише за умов наявності нормативно-правової бази, сформованої в такий спосіб, державна політика може бути спрямована на інтереси національної безпеки та всіх громадян України, а не окремих особистостей, соціальних груп чи політичних сил. Не можна забувати, що такого роду база не є сталою й статичною не може бути апріорі.

У кризові періоди, що здебільшого зумовлюються політичними протистояннями, довіра до провладних політичних сил нівелюється та, як правило, призводить до втрати підтримки більшості. Спектр можливих причин є досить масштабним і непередбачуваним:

- результати впровадження державної політики поставлені під сумнів через непередбачуваність наслідків або її невідповідність суспільним очікуванням;
- наслідки державної політики суперечать базовим установленим цілям;
- упровадження державної політики містить очевидні недоліки, що широко обговорюються, зокрема в засобах масової інформації;
- через надмірне навантаження та втручання державної політики в соціально- побутовий вимір відбуваються ціннісні метаморфози чи змінюється модель поведінки громадян;
- формат державної політики стає надмірно політизованим, а парламентська більшість постійно вимагає її трансформації.

Національний досвід реформування державної політики й управління реформами демонструє, що в процесі модернізації суспільного устрою політичним силам не завжди вдається досягти декларованих цілей. Окремі події та ситуації давали Україні шанси

на прорив, однак ці шанси здебільшого не використовувалися через відсутність політичної волі ключових політичних акторів та інституціональний дисбаланс у державній владі. У результаті наслідки трансформації посттоталітарного суспільства виявилися багато в чому протилежними первісним задумам, а в окремих вимірах суспільно-політичного життя спостерігається регрес – два кроки назад у відповідь на один крок уперед: консервація бідності та збільшення соціальної різниці між багатими та бідними, розвиток корупції, низький рівень сприйняття та застосування економічних інновацій.

Актуальними досі залишаються осмислення та засвоєння уроків невдалих реформ, необхідність проведення аналізу тривалого періоду модернізації суспільства з моменту здобуття незалежності та перегляду усталених поглядів на зміст реформаторської діяльності. За відсутності правильних висновків політика реформ може перетворитися на чергову імітацію.

Такими висновками мають стати:

- визначення пріоритетів, реалізація яких могла б продемонструвати суспільству здатність влади до успішних дій;
- дотримання в процесі реформування державної влади прийнятних для суспільства моральних і правових принципів: реформи не повинні асоціюватися з поширенням корупції і збагаченням вузького кола політичної еліти та наближених до неї осіб;
- посилення соціальної підтримки політики реформ не лише фінансово-промисловими групами заради економічних преференцій від влади, а й середнім класом – кінцевим бенефіціаром упровадження реформ;
- зміни в управлінні реформами, орієнтовані на ліквідацію інституціонального дуалізму, спричиненого одностороннім вертикальним порядком передачі доручень від апарату президента чи парламентської більшості до уряду;
- побудова суспільно-політичного діалогу, орієнтованого на аналіз причин невдач 27-річної модернізації суспільства без зайвої політизації та суб'єктивних звинувачень [5; 4, с. 27–28].

Аналіз нормативно-правової бази забезпечення процесу реформування державної політики дає змогу визначити основні шляхи вдосконалення цього процесу. Першим кроком є здійснення перерозподілу повноважень усередині виконавчої влади. Уряд має перетворитися з адміністративно-політичного на політичний орган, що несе відповідальність за перерозподіл повноважень усередині виконавчої влади, розроблення та впровадження державної політики як курсу дій, обраного для вирішення суспільних проблем. Для цього слід закріпити за Кабінетом Міністрів і системою центральних органів виконавчої влади право делегувати частину своїх повноважень іншим суб'єктам; здійснити децентралізацію повноважень Кабінету Міністрів і передати повноваження адміністративного характеру органам виконавчої влади нижчих рівнів [4, с. 10].

Доцільним наступним кроком буде здійснити інституціональне відокремлення функцій розроблення політики й контролю за її виконанням від функцій упровадження політики:

- позбавити функцій розроблення державної політики та нормативно-правового регулювання, окрім Національного агентства з питань запобігання корупції, усі служби, агентства, інші органи влади, зокрема й Секретаріат Кабінету Міністрів України, основним завданням котрих, за логікою речей, має бути організаційне забезпечення діяльності уряду, координація політики, формування порядку денного, установлення відповідності процедур підготовки проектів державно-політичних рішень і моніторинг виконання рішень процедурного характеру;
- установити розмежування між політичними й адміністративними функціями всередині міністерств; для цього необхідно здійснити стандартизацію їх структури та закріпи-

ти адміністративні функції, пов'язані з відносинами з конкретними фізичними та юридичними особами, за урядовими органами в системі відповідних міністерств;

– запровадити в міністерствах повний цикл аналізу політики, механізми моніторингу й контролю ефективності та результативності державної політики, зокрема оцінювання політики й програм за принципом зіставлення очікуваних на момент запровадження й кінцевих результатів [4, с. 14–17; 6, с. 117].

Таким чином, подальше вдосконалення правового забезпечення організаційних перетворень у системі органів виконавчої влади має спрямовуватися на досягнення його цілісності та системності, відповідності формально визначеним концептуальним засадам і цілям адміністративної реформи.

Реалізація функцій і повноважень, закріплених за органами державного управління, охоплюється поняттям «державно-управлінська діяльність», яку становлять нормотворчість, правореалізація та юрисдикційна діяльність. Нормотворчість полягає в прийнятті нормативно-правових актів, що зумовлюють виникнення, зміну чи припинення державно-управлінських відносин; правореалізація включає в себе прийняття індивідуальних актів як щодо реалізації прав, свобод і обов'язків людини й громадянина, так і щодо вирішення питань організації діяльності самих органів державного управління, а також здійснення ними організаційних дій. Юрисдикційна діяльність полягає в реалізації права органів державного управління, їх посадових чи службових осіб застосовувати адміністративні стягнення відповідно до норм Кодексу України про адміністративні правопорушення. Діяльність органів державного управління в межах кожного із цих видів регулюється Конституцією України, законодавчими та підзаконними актами, дотримання яких є умовою законності діяльності цих органів [7, с. 670; 9, с. 49].

Така широка предметна діяльність органів державного управління потребує нормативного врегулювання й самої процедури прийняття правостановлюючих актів. При цьому жорсткість процесуального порядку нормотворчої процедури, яку називають особливстю закону, на відміну від нормативних актів органів виконавчої влади, повинна стати узагальнюючою особливістю процедури прийняття нормативних актів усіма органами влади. Таким чином, створення правових норм має бути впорядковане виключно правовою нормою у формі Закону України й не може потрапляти в залежність від суб'єктивного погляду окремих посадових осіб чи їх груп.

Чинне законодавство України щодо правового врегулювання процедур нормотворчості управлінської системи розвивається в напрямі регламентації, тобто врегулювання цієї процедури відповідними регламентами діяльності, що розробляються самими ж органами. Так, Кабінет Міністрів України досить детально врегулював власну процедуру прийняття як нормативних, так і індивідуальних актів у Регламенті Кабінету Міністрів України. Для місцевих державних адміністрацій відповідна процедура встановлюється їхніми внутрішніми регламентами, що затверджуються головами місцевих державних адміністрацій на основі типового регламенту місцевої державної адміністрації. Що ж стосується рівня центральних органів виконавчої влади та їх територіальних органів, засади їх нормотворчості регулюються виключно Законом України «Про центральні органи виконавчої влади» [8, с. 155; 3; 2].

З огляду на щорічні показники кількості нормативно-правових актів, що приймаються органами виконавчої влади, з яких лише частина проходить реєстрацію в органах юстиції, а також відсутність єдиних процедурних норм і юридичної техніки нормотворчості цих органів, доцільним є прийняття Закону України «Про нормативно-правові акти». На основі цього Закону органи державного управління зможуть розробляти відповідну нормативну модель власної нормотворчості, деталізуючи кожен її етап, а також формальні вимоги до нормативно-правових актів. Подібна формалізація процедури нормотворчої діяльності

лише спростить фактичне її здійснення органами управління й службовцями та забезпечить реальну можливість участі громадян на етапах розроблення й прийняття відповідних актів.

Необхідність прийняття цього закону зумовлюється такими чинниками:

- закон забезпечить реалізацію частини 2 статті 19 Конституції України;
- в адміністративному законодавстві саме процедурна частина є найменш розвинутою;
- закон виступатиме реформаційним нормативно-правовим актом, що запровадить якісно новий рівень законодавчої регламентації [1].

Доцільно також визначитися з питанням спрощення адміністративних процедур, пов'язаних із нормативно-правовими актами органів влади, зокрема й органів державного управління.

По-перше, беззаперечною є необхідність інвентаризації поточного законодавства та спрощення адміністративних процедур, передбачених законодавством, а також скорочення витрат, пов'язаних із застосуванням нормативно-правових актів; по-друге, за таким сценарієм виникає необхідність створення спеціалізованої інституції з питань контролю за ефективністю нормативно-правових актів на підставі закону, котра залучатиметься до процесу нормотворчості.

Відомчу нормотворчість необхідно обмежити з метою унеможливлення ситуацій, у яких органи виконавчої влади зможуть втручатись у питання, віднесені до компетенції законодавчої влади. Так, принцип законності логічно пов'язуватиметься з принципом поділу влади, а завданням виступатиме не лише встановлення відповідності відомчих нормативно-правових актів законодавству, а й раціоналізація їх кількості.

По-третє, в інституціональному вимірі доцільним водночас видається конституційно-правове закріплення за Кабінетом Міністрів України як центральним органом виконавчої влади виключного права законодавчої ініціативи стосовно прийняття Закону про Державний бюджет одночасно із запровадженням інституту політичної відповідальності за неподання проекту Закону про Державний бюджет у встановлений термін.

Список використаної літератури

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. Редакція від 30.09.2016 р.
2. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17.03.2011 р. № 3166-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 38. Ст. 385.
3. Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 р. № 950. Офіційний вісник України. 2007. № 54. Ст. 21.
4. Ефективна публічна адміністрація (довідник для міністрів) / Центр політико-правових реформ. Програма сприяння Парламенту України університету Індіани. Київ, 2006. 32 с.
5. Зелена Книга реформування публічної адміністрації в Україні. Проект «Діяльність груп аналізу політики у державних органах України» Головного управління державної служби України. 2006. 48 с.
6. Лавренова О. Центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 8. С. 115–119.
7. Мураховська Т. Проблематика структури норм права у зв'язку з системою права. Форум права. 2012. № 4. С. 670–674.
8. Совгіря О. Загальні питання компетенції Кабінету Міністрів України: конституційно-правовий аспект. Вісник Вищої ради юстиції. № 4 (8). 2011. С. 155–165.
9. Щирба М. Порядок набрання чинності нормативно-правовими актами: загальнотеоретична характеристика. Університетські наукові записки. 2014. № 3. С. 48–55.

**STRATEGIC ASPECTS OF UKRAINIAN EXECUTIVE STATE POWER BODIES'
ACTIVITY LEGAL FRAMEWORK IMPROVEMENT****Vladyslav Oleksenko**

*The National Institute for Strategic Studies
(Analytical and Prognostic Support for the President of Ukraine)
Pyrogova str., 7-a, 01030, Kyiv, Ukraine*

The article discloses the key aspects of modernization of normative and legal basis of executive state power and its central apparatus activity. Within the framework of the carried research, the necessity of authority relocation within Ukrainian executive power system and turning the system from administrative-political to common political is substantiated. The problem with executive bodies normative overloading is analyzed in terms of annual quantitative indicators of their normative legal acts enactments without having a common legal technique, appropriate options for solving the problem are provided. According to given analysis' results, the concept of executive state power central bodies of Ukraine functional optimization and the constitutional legal framework for their activities modernization is formulated.

Key words: executive state power central bodies, Cabinet of Ministers, rulemaking, normative legal acts, political liability, national security.

УДК 329.11

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В ЛАТВІЇ В 1985–1991 РР.

Костянтин Пальшков

*Одеський державний університет внутрішніх справ,
кафедра філософії та соціально-гуманітарних дисциплін
вул. Успенська, 1, 65014, м. Одеса, Україна*

У статті розглядаються суспільно-політичні перетворення в Латвії в 1985–1991 рр. Цей час став періодом громадсько-політичного відродження та можливостей для здійснення ліберальних реформ. Крім заснування загальнонаціонального демократичного руху, у Латвії також утворювалися політичні об'єднання прорадянського штибу. Нові суспільно-політичні умови та здатність до самоорганізації дозволили латвійцям ефективно протистояти радянській владі на шляху до відновлення незалежності.

Ключові слова: Перебудова, незалежність, Народний фронт Латвії, Інтерфронт, партія.

Лібералізація суспільно-політичних відносин, розпочата в СРСР у другій половині 1980-х рр., сприяла національно-патріотичному відродженню серед народів, що населяли Радянський Союз. Найбільше піднесення від реформ відчувалося в Прибалтиці, важкою спадщиною радянського періоду для якої стало надмірне збільшення складу титульного населення Естонії, Латвії та Литви за рахунок масового переселення росіян і російськомовних громадян. Найбільше постраждала Латвія, де кількість вихідців з інших радянських республік сягала половини від населення республіки. Таке співвідношення містило в собі чималі ризики для організації єдиного національно-визвольного руху. Однак здатність до самоорганізації та єднання національних кіл стала запорукою успішної боротьби за відновлення латиської державності.

Мета статті полягає у визначенні особливостей процесу структуризації суспільно-політичного середовища в Латвії у 1985–1991 рр.

Оголошення гласності в якості домінуючої ідеї тектонічних суспільно-політичних змін на союзному та республіканському рівнях, починаючи з 1985 р., відкрило неприпустимі до цього часу можливості реалізації самостійницьких настроїв реформістськи налаштованими колами латвійського суспільства.

Оскільки Перебудова мала певні стадії, розгортання громадсько-політичних перетворень на республіканських рівнях також мало поступовий розвиток. Виключенням не стала й Латвійська РСР, де оформленню претензій на незалежність передувала низка громадських ініціатив в межах республіки.

Самоорганізація латвійців у діяльні об'єднання бере свій початок від 10 липня 1986 р., коли було створено першу відкриту антирадянську групу – групу по правах людини Хельсінкі-86, якою було започатковано низку демонстрацій із нагод дня депортації – 14 червня 1941 р., дати підписання пакту Молотова-Ріббентропа – 23 серпня 1939 р. і 18 листопада – дня проголошення в 1918 р. незалежності Латвійської Республіки [7, с. 9].

Подібно до естонської практики, протестну громадсько-політичну активність латвійського суспільства було реалізовано в межах антиурядових екологічних ініціатив. Наприклад, 1986 р. відбулися виступи проти будівництва греблі ГЕС на річці Даугава та побудови системи метрополітену в Ризі [5]. Діяльність численних підприємств союзного підпорядкування давала приводи для критики центральних органів влади. Ефект від різного роду екологічних акцій значно посилювався на сторінках друкованих ЗМІ.

На початку 1987 р. було засновано Клуб захисту середовища. Його діяльність і організовані заходи були спрямовані проти створення звалищ для небезпечних хімічних відходів і забруднення Балтійського моря [4].

Окрім надання широкого розголосу екологічним проблемам, великий протестний потенціал було накопичено на рівні етнічної й історичної ідентичності. Як пише М. Устинова, велике значення мала історична спадщина у вигляді символів. Так, рух за відновлення й реабілітацію прапорів, гімнів та інших символів незалежної республіки 1920–30-х рр. викликав широке обговорення в кожній сім'ї. Масовими стали й дискусії навколо елементів народної та професійної культури. Наприклад, елемент латиського народного орнаменту аусеклітіс перетворився на один із символів руху за національне відродження. Аусеклітіс використовувався для виготовлення нагрудних значків, за якими можна було визначити етнополітичну орієнтацію їхніх носіїв. Крім того, аусеклітіс використовувався як лого на документах, у наглядній агітації, на в'язаному одязі. Використовуючись таким чином, аусеклітіс мав значення мобілізуючого символу [7, с. 8–9].

Нове дихання в той час отримало культурне середовище. Як пише В. Ноллендорфс, із підпілля вийшла заборонена до того рок-музика. Пісня популярної на той час рок-групи Ліви «Рідна мова» (переклад із молдавського оригіналу) перемогла в популярному опитуванні Мікрофонс-86. Самі рок-концерти й собі нерідко закінчувалися спонтанними протестами молоді.

Документальна кінострічка Ю. Поднієка під назвою «Чи легко бути молодим?» 1986 р. отримала популярність не лише в Латвії, а й в усьому СРСР і закордоном. У фільмі було відкрито продемонстровано накопичену в молоді неприязнь до життя в лицемірному суспільстві. У такій ситуації молодь відчувала себе відторгнутою. Стрічка торкалася тем, про які раніше не можна було навіть думати. Зокрема, ішлося про війну в Афганістані, де гинули також військові з Латвії.

В. Ноллендорфс також відзначає ініціативу молодих лютеранських священників, які утворили несанкціоновану на той час організацію «Відродження та відновлення», що боролася за розширення прав віруючих і вивільнення релігії з-під обмежень. За короткий час організація перетворилася на центр громадянської непокори [4].

Ще однією платформою для інституціоналізації реформістських настроїв став дискурс про реалізацію в межах економік балтійських республік ідеї госпрозрахунку, тим більше, що для впровадження відповідних механізмів у Латвії на рівні з іншою Прибалтикою склалося сприятливе підґрунтя. Прибалтійські республіки й раніше якісно вирізнялися на тлі інших частин СРСР, приваблюючи дефіцитними товарами.

Якщо спочатку в суспільно-політичній полеміці переважала екологічна, економічна, історична, національно-патріотична риторика, то згодом громадський дискурс загострювався та ставав більш організованим. Так, 1987 р. групою по правах людини Хельсінкі-86 був організований несанкціонований захід на захист пам'ятника Свободи в Ризі в пам'ять про жертв масових депортацій 1941 р. Символізм цієї акції важко применшити, адже суспільство вперше зважилося вшанувати пам'ять депортованих. Також були згадані й інші злочини радянської влади. Незважаючи на те, що заклик пролунав лише на зарубіжному радіо, він привернув увагу великої кількості людей. Сам пам'ятник Свободи, що мав недвозначну символіку, також уперше став місцем публічної демонстрації. Народ виявився здатним перейти межу дозволеного. Діяльність Хельсінкі-86 владою було визнано як націоналістичну й антирадянську. Учасників організації переслідували, арештовували, а декого з ватажків змусили виїхати з республіки. Але Хельсінкі-86 надихнула національний рух Латвії на продовження боротьби [4].

Різного роду об'єднання згодом стали рушійною силою Народного фронту Латвії (далі – НФЛ), заснованого в жовтні 1988 р. й очоленого Д. Івансом [5]. Згадуючи становлення цього руху, О. Вовк напише: «Як відомо, НФЛ задумувався в якості необхідної громад-

ської ініціативи, на підтримку КПРС, яка до того часу вже третій рік знемагала в боротьбі із <...> собою» [6, с. 100]. Але згодом НФЛ виступив головним опонентом комуністичної влади. Рух став в авангарді серед усіх організацій національно-патріотичного характеру. Кількість його членів і прихильників стрімко зростала. Широка підтримка в суспільстві дозволила створити розгалужену мережу регіональних осередків і навіть мати власні ЗМІ, які сприяли формуванню в обліку НФЛ ознак повсюдності. Та все ж головним фактором успіху в організації НФЛ, як і інших національно-патріотичних організацій і рухів, стала ментальна готовність латишів приєднатися до змін, ставши частиною історії.

Відзначаючи високу самоорганізацію латиської спільноти, доречно буде навести міркування М. Устиної щодо витоків такої важливої для нації якості. Запорукою розвитку відповідних якостей на індивідуальному рівні дослідник вважає ранній (уже в XIII ст.) відхід латишів від історичного підґрунтя територіальної організації у вигляді сільської общини. Отже, самоорганізація латвійців «могла бути в значному ступені самоорганізацією індивідів у межах добровільних, «вторинних» суспільств, сформованих на засадах спільності інтересів, а не «природних» традиціоналістських суспільств, якими є селянські общини». Така самоорганізація передбачає відносно високий рівень розвитку особистості із певним мінімумом культури. Відносно раннє розповсюдження грамотності серед широких прошарків латиського суспільства, викликане домінуючою релігією – лютеранством, забезпечило зазначений мінімум культури. Лютеранство вимагало знання Біблії та її самостійного читання. Грамотність дозволила опанувати знання, що забезпечило «формування індивідуальних і групових інтересів і традицій самоорганізації залежно від таких інтересів» [7, с. 4].

Як зауважує С. Кінка, на відміну від подібних рухів у Росії та деяких інших радянських республіках, де вони лишилися гравцями регіонального рівня, народні фронти в Прибалтиці стали мононаціональними об'єднаннями, гуртуючи титульну націю та частину російськомовної інтелігенції [3, с. 272].

За схожим з іншими республіками Балтії сценарієм відбувалося й становлення НФЛ. Якщо ортодоксальною промосковською номенклатурою утворення НФЛ було сприйнято критично, що супроводжувалося відповідними звинуваченнями, то реформістськи налаштовані еліти позитивно оцінили появу фронту. Республіканська партійна верхівка відверто підтримала таку ініціативу, сприяючи набору НФЛ політичної ваги. Зростання внутрішньопартійних протиріч згодом призвело до розколу республіканського осередку Комуністичної партії. Якщо вірна Москві номенклатура продовжувала лишатися в лавах партії, реформістськи налаштовані комуністи почали виходити з неї, вступаючи до альтернативних утворень.

Унаслідок популяризації та політизації НФЛ усе більше уваги приділялося його діям і деклараціям. НФЛ було гостро підняте мовне та міграційне питання – одні з найбільш гострих тем для латишів. Вимога про надання латиській мові статусу державної посіла одне з провідних місць у діяльності НФЛ, викликаючи солідарність і в партійних колах.

Не меншу зацікавленість викликала й міграційна проблема, детермінована наявністю великої кількості російськомовного населення. Так, 1989 р. частка латишів в етнічному складі республіки становила лише 52% – найменший показник серед іншої Прибалтики [1, с. 300].

Варто привернути увагу до реакції республіканської влади на громадську активність латвійців часів Перебудови. Розділяючи національно-патріотичне відродження, що захопило республіку, номенклатура навіть підіграла співвітчизникам. Наприклад, 15 квітня 1988 р. радянським урядом Латвії було дозволено офіційно відмічати свято Ліго – найбільш грандіозний день у році, святкування якого раніше було заборонене та загрожувало переслідуваннями [5]. Восени цього ж року Верховною Радою ЛСРСР було дозволено використання культурно-історичної символіки [4].

Вирішальний крок, як пише В. Ноллендорфс, було зроблено творчою й інтелектуальною елітою, яка обережно реагувала на народні демонстрації, але рішуче приєдналася до національного руху. Довгий час члени різних творчих об'єднань, багато з яких були комуністами, балансували у своїх творах на лезі ножа. Діячі культури намагалися врівноважити ідеологічні вимоги, обмеження та матеріальні дивіденди від партії зі своїми національно-патріотичними переконаннями та потребою у творчій незалежності. Такий незручний компроміс із особистою цілісністю розуміли не всі. Але після проведення розширеного пленуму Союзу письменників Латвії в червні 1988 р. було порвано з ідеологічним комуністичним керівництвом і розпочато дебати щодо життєво важливих для латишів питань, а також про відновлення історичної справедливості [4].

Через розгортання реформістських настроїв широкими масами латвійців було підняте питання законності радянської влади в республіці. Зокрема, подібно до аналогічних рухів у Литві й Естонії, серед цілей НФЛ було отримання визнання факту окупації Латвії СРСР. І хоча партійними структурами засуджувалися різного роду «антирадянські» ініціативи, владні органи утримувалися від притягнення до відповідальності організаторів та учасників будь-яких заходів і акцій.

Серед організацій періоду Перебудови були й більш радикальні за НФЛ, які від початку свого заснування вели боротьбу за відновлення незалежності Латвії, виключаючи будь-які форми діалогу з радянською владою. Зокрема, слід згадати про Латвійський національний рух за незалежність, заснований 1988 р. Цим рухом та іншими радикальними об'єднаннями було організовано реєстрацію громадян Латвії. При цьому таку можливість отримували лише громадяни міжвоєнного періоду та їхні нащадки. Російськомовне населення було позбавлене можливості звертатися за отриманням латвійського громадянства, що давало приводи для невдоволення етнічним росіянам і російськомовним представникам інших національностей. Автор припускає наявність об'єктивних підстав для такого непорозуміння, адже російськомовній спільноті було важко досягнути значущість відновлення самостійності для латвійців, для яких це було питанням відновлення історичної справедливості.

Відповіддю російськомовної громади стало утворення в січні 1989 р. Інтернаціонального фронту трудящих (Інтерфронт). Заснування альтернативної НФЛ політичної сили було широко підтримане прорадянськи налаштованими громадськими та виробничими колективами, зокрема ветеранськими організаціями та підприємствами союзного підпорядкування. Самостійницькі настрої корінного населення в російськомовних колах сприймалися як загроза їхньому положенню та правам у республіці. Прихильники Інтерфронту були готові розглядати лише можливість реформування окремих сфер в організації СРСР, категорично відкидаючи будь-які самостійницькі тенденції в республіці. Зокрема, послідовники радянського шляху розвитку Латвії виступали проти розгортання дискусії навколо мовного та міграційного питань.

Крім утворення Інтерфронту, який виступав у якості лідера серед прорадянськи орієнтованих організацій, росіянами та російськомовними громадянами було створено також низку інших об'єднань, як-от Латвійський комітет прав людини, Російська община Латвії, Товариство росіян у Латвії, Латвійська асоціація підтримки шкіл із російською мовою навчання, Латвійська асоціація викладачів російської мови, Фонд Олександра Мєня, Латвійське товариство Пушкіна, Економічна асоціація російських громадян Латвії, Асоціація політично репресованих осіб тощо. Але названі організації, включаючи Інтерфронт, фактично не впливали на формування порядку денного доби Перебудови, адже істотно поступалися латвійцям у самоорганізації та були політично дезорієнтовані [7, с. 11].

До початку 1989 р. форми позиціонування НФЛ суттєво змінилися, набуваючи все більш конфронтаційного забарвлення. Якщо на початку заснування НФЛ відіграв роль громадської платформи на підтримку Перебудови, номінально поділяючи марксистсько-ленінський шлях поступу, то тепер прихильники руху зайняли жорсткі позиції у вимогах щодо розширення автономності в питаннях, що стосуються республіки. Прогресували у своїх намірах і «побратими» НФЛ в Естонії та Литві. Широко відомим спільно організованим заходом стало проведення в серпні 1989 р. акції «Балтійський шлях», коли громадяни трьох республік утворили живий ланцюг, з'єднавши Таллінн, Ригу та Вільнюс.

Структуризації партійного поля Латвії сприяло проведення 1989 р. перших відносно вільних виборів до Верховної Ради СРСР. Окрім комуністів, право висувати своїх кандидатів отримали НФЛ та Інтерфронт. У ході передвиборчої кампанії комуністи та їх опоненти отримали можливість змагатися, використовуючи політичні програми та декларації, що було вперше за часів радянської історії Латвії.

За результатами виборів більшість голосів отримали лояльні до НФЛ комуністи. Наслідком цього стала стрімка втрата політичного впливу республіканським осередком партії. Така тенденція викликала зміни й у ставленні до членства в партії, яке тепер не давало таких дивідендів, як раніше. Якщо ж говорити про комуністів, що поділяли суспільні настрої та бажали приєднатися до хвилі демократичних змін, то членство в партії вже грало проти них. Тому з 1989 р. процес виходу з партії став масовим. Не менш стрімко відбувалося й утворення нових громадських і партійних об'єднань. Очевидно, важливим фактором у формуванні партійно-політичного поля Латвії став наявний досвід партійного будівництва. Слід згадати, що навіть за порівняно невеликий час незалежності Латвії в дорадянський період латиші встигли розбудувати власну партійну систему, зробивши партії впливовими суб'єктами суспільно-політичного життя.

Знаковою подією для продовження оформлення партійного поля стало проведення в травні 1990 р. виборів до Верховної Ради Латвійської Республіки. Упевнену перемогу здобув НФЛ, отримавши 2/3 голосів у новоствореному парламенті. Цього ж місяця було прийнято декларацію про відновлення незалежності та закон про незаконність радянської окупації й часткове відновлення незалежності [5].

Після довгої низки суспільно-політичних перетворень і внаслідок загострення відносин із союзним центром боротьба за незалежність продовжилася на вулицях Риги. Із січня 1991 р. майбутнє латишів вирішувалось у зіткненнях національно-патріотичних сил із силовими формуваннями союзного підпорядкування. Так, 13 січня 500 тисяч людей вийшло на демонстрацію в Ризі проти радянських спецслужб, що напали на литовські заклади влади. Навколо важливих будівель зводилися барикади з метою захисту законодавчих органів. Двадцятого січня у зіткненнях зі спецзагоном МВС у Ризі загинули декілька громадян.

Згодом провал ініціативи з боку Державного комітету з надзвичайного стану остаточно делегітимізував радянську владу в республіках. Після цього Верховною Радою Латвії було прийнято конституційний закон, яким Латвію проголошено незалежною демократичною республікою. Разом із проголошенням незалежності латвійцями було вшановано національну спадщину шляхом символічного відновлення Конституції 1922 р., яка діє до сьогодні. Подібного кроку не було зроблено жодною з країн пострадянського простору.

Із досягненням мети у вигляді незалежності популярність НФЛ почала поступово зменшуватися. Розрив союзних господарських зв'язків болісно відобразився на стані національної економіки. Ситуація вимагала проведення непопулярних реформ, що потребувало часу. Унаслідок вичерпання довіри населення діячі НФЛ почали залишати його лави, знаходячи місця в інших партійних утвореннях.

Список використаної літератури

1. Кінка С. Інтернаціональні рухи в країнах Балтії (1988–1991): виникнення, діяльність, історичне значення. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2012. № 5. С. 81–88.
2. Кинка С. Интернациональные фронты стран Балтии: социально-экономические и политические аспекты образования славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы. Материалы VIII Международной научной конференции. Гомель: ГГТУ им. П.О. Сухого, 2013. 300 с.
3. Кінка С. Суспільно-політичні рухи в Латвії доби перебудови за матеріалами республіканської радянської преси (допарламентський етап: 1985 – початок 1989 рр.). Записки історичного факультету. 2013. Вип. 23. С. 265–287.
4. Латвия под властью Советского Союза и национал-социалистической Германии 1940–1991. Музей оккупации Латвии. URL: <https://docs.google.com/file/d/0BxtrOOxGILGHX19SSFozcFZkZ1E/edit>.
5. От племени к нации. Краткая история Латвии. URL: <http://www.li.lv/upload/files/30062015/02d2b95a4ee7d7dda67769a262902826.pdf>.
6. Симонян Р. Прибалтийские республики в контексте распада СССР. Общественные науки и современность. 2014. № 3. С. 98–109.
7. Устинова М. Гражданское общество в Латвийской Республике (1980-е гг. – начало XXI в.). Исследования по прикладной и неотложной этнологии. Москва, 2003. № 166. С. 1–26.

SOCIO-POLITICAL TRANSFORMATIONS IN LATVIA IN THE 1985-1991S**Kostiantyn Palshkov**

*Odessa State University of Internal Affairs,
Department of Philosophy and Social and Humanitarian disciplines
Uspenska str., 1, 65014, Odesa, Ukraine*

The article deals with socio-political transformations in Latvia in the 1985–1991s. That time has become a period of common-political rebirth and opened the possibilities for liberal reforms. In addition to the establishment of a nationwide democratic motion, political unions of the pro-Soviet view were also formed in Latvia. New socio-political conditions and the ability to self-organize allowed the Latvians to effectively oppose the Soviet government on the way to the restoration of independence.

Key words: Perestroika, independence, National Front of Latvia, Interfront, party.

UDC 342.5

BODIES OF LAND OF DONETSK REGION WITHIN RELATIONS OF POWER IN POST-REFORM PERIOD

Olha Saraieva

*Pryazovsky State Technical University,
Department of Philosophy and History of Ukraine
Universitetskaya str., 7, 87500, Mariupol, Donetsk region, Ukraine*

The article reveals the character and directions of relations between Donetsk region's zemstva (bodies of Land) and public authorities at the turn of XX century. It is noted that the state limited the competence of bodies of Land and put their activity under thorough governor's control. It is emphasized that the absence of equitable dialog as well as an opportunity to defend own interests significantly narrowed the boundaries of bodies of Land's initiative. The author points out that the activity of bodies of Land was substantially complicated by shifting the whole range of responsibility concerning population education and health care coverage onto the bodies of Land's shoulders (on condition they lacked legal definition of obligations as for those tasks) as well as by unwillingness to finance those directions from state budget.

Key words: zemstva (bodies of Land), local governments, application, paperwork materials.

In modern democratic world decentralization of public administration and creation opportunities for self-governing bodies to solve the local issues independently are among the universal trends within the system of political power relationships. Ukraine faces the challenge to reform the sphere of public administration and grant self-governing bodies with wider legal and economic authorities to meet the communities' requests. Within this context the investigation into the experience of local governments and historical examples of public administration decentralization is of great use and actual importance. The phenomenon of bodies of Land provides an excellent example of such experience as they were capable of solving important issues in the socio economic, educational, cultural, health care and other spheres.

The article views the activity of bodies of Land located in Slovyanoserb'sk, Bakhmut and Mariupol districts of Katerinoslavl' province. It is these districts which shaped the image of the region as they possessed such specific features of Donets Basin as quality changes in economy, heavy industry development, polyethnic socio cultural environment etc.

The objective of research is to define the character, directions and tools of interaction between Donetsk region's bodies of Land and public authorities as well as different communities within the context of bodies of Land's social and educational activity.

Governors were the main person in charge who bodies of Land communicated with. The law clearly stated that bodies of Land as non-governmental bodies were independent and beyond hierarchical subordination. Though each their step was under control from the governors. The latter ones were satisfied with such situation. For instance, the governor of Katerinoslavl' province V. Dunin-Borkovskiy wrote in his letter to the Minister of Internal Affairs: "The governor is sure to supervise the activity of bodies of Land, control their fulfillment of laws and deter unlawful and criminal acts" [1, p. 122].

Nearly all bodies of Land's decrees were revised by the governor and the Minister of Internal Affairs, governorate Assemblies were obliged to issue orders which were mandatory for local bodies of Land. Provincial bodies of Land constantly granted instructions to bodies of Land's authorities in districts. It can be noted that exercising the personal control over bodies of Land's

decrees was among the main duties of the Governor and governorate Assemblies. So bodies of Land didn't have to fall outside of the scope set by those [2, p. 108].

The Act of Senate of December 16, 1866 made the situation more complicated, as the governors gained the right to refuse to commission any person elected at the bodies of Land's meetings in case one was recognized as disloyal. The law of June, 13, 1867 "On Conduct of Procedure in meetings of bodies of Land, Nobility Assemblies, local, public and communal meetings" widened the competence of the Chairmen of bodies of Land's meetings. According to it they could dismiss meetings, debar from voting, penalize and expel from the hall those members who brought up the issues beyond the competence of bodies of Land in their speeches.

Supervisory functions shaped three options of governors' behavior strategy towards bodies of Land. The first one was based on paternalistic state of mind and implemented as excessive guardianship and intrusion into bodies of Land's activity. The second one demonstrated indifferent attitude towards local governments, which means that the governor watched the legality of bodies of Land's activity without any intrusion. The third option grounded on developing specific constructive collaboration.

On the territory of Donetsk region the first model of relations prevailed. Thus, bodies of Land were beneath governorate power foot which disgruntled the communities. On September 22, 1867 Bakhmut and Slavyanoserbsk district bodies of Land appealed to the Minister of Internal Affairs as for revocation of right to reject bodies of Land's requests by the Governor. On May 22 bodies of Land got the following reply: "Applications concerning the issues which fall within the bodies of Land's authority are to be submitted to the Ministry only with the recommendation and permit of the Governor. Since bodies of Land are just executive bodies unable to claim independently of local needs to the state government" [3, p. 230].

The situation with bodies of Land's paperwork materials is extremely significant referring to the conflict relations between Donetsk region bodies of Land and the Governor. According to the Directive by the Ministry of Internal Affairs # 180 of November 20, 1865, all decrees of body of Land's meetings were to be sent to the Minister of Internal Affairs for verification [4, p. 52]. On September 29, 1867 this directive caused rather complicated situation in Katerinoslavl provincial Board. Officer for Special Commissions V. Shiryayev subordinated to the Governor demanded from the Board the compilation of all latest body of Land's decrees for further confiscation. However, he did not explain the reasons for having those decrees, stating that he would not leave the building without them and afterwards called for the police. This conflict resulted in complaint from Katerinoslavl body of Land Board to the Minister of Internal Affairs P. Valuyev concerning the actions of Officer V. Shiryayev. In reply to Minister's inquiry about that situation the Katerinoslavl governor claimed in his turn that all the Board's complaints about V. Shiryayev's disrespect were exaggerated. The governor justified the actions of the Officer and stated that the latter just carried out his mission, whereas the conflict resulted from low moral qualities of body of Land's authorities. Moreover, the Governor valued all members of body of Land's Board negatively, while V. Shiryayev was characterized as well-educated person with scientific degree who could not demonstrate lack of culture towards the Chairman and members of body of Land's Board. The governor also claimed that Katerinoslavl body of Land's Board came under influence of governorate town councilor baron M. Korf who was in opposition to the local administration: "Baron M. Korf is constantly searching for the reasons for polemicizing with local administration, regarding himself as a body of Land's Rights Watch" [5, p. 136].

Thus, this case shows that relationships between governorate administration and bodies of Land were far beyond friendly ones. Moreover, the Governor accused body of Land's employees of unwillingness to obey the orders and insubordination which caused constant conflicts.

Surely, occasional situations occurred when governors actually concerned about "public needs" and rapidly reacted to the bodies of Land's applications. For instance, on March 27,

1897 members of Mariupol, Bahmut, Slavyanoserbsk and other district bodies of Land in Katerinoslavl province appealed to the governor D. Martynov with the gratitude for his “peering attitude to all the local issues and his being strong legal defendant of rights and advantages of all sides. He promotes towns well-being and develops economy, giving everyone the right to petition for specific matters” [6, p. 7]. Unfortunately, such people among governors were exceptional.

Some representatives of local state administration considered members of bodies of Land “dark mass” and acted towards them guiding by strict orders and compulsory measures. Most representatives of different state ministries impacted bodies of Land through material recovery and money exaction; these facts are confirmed in the works by V. Garmiza, P. Zayanchkovskiy, O. Lebedev. The members of bodies of Land were considered as “labor mass” by state administrations which excluded any gentle attitude towards them. Under such circumstances bodies of Land could appeal to governmental authorities only as applicants (through applications, petitions and requests). It is applications which were actually main tool of communication between bodies of Land and state authorities. According to “Regulations...” of 1864 the local governments had the right to appeal to the government only in case of issues concerning local economic needs”. This explains simple tastes of many applications, as bodies of Land realized the factual chances of their satisfaction. For instance, in the second half of 1890 bodies of Land in Katerinoslavl province appealed with an issue of corporal punishment abolition for rural settlers.

The way all applications passed was multistage and long-term: town councilor – meeting – Board – governor – Ministry of Internal Affairs and vice versa. So the verdicts on bodies of Land’s applications lasted for years. It surely generated a tension between local governments and Ministry of Internal Affairs but any bodies of Land’s attempts to change the situation were in vain.

Disputes forced bodies of Land to apply for help to so called ‘petitioners’ who accompanied an application following the formal procedure. As a rule, they were influential noblemen or dealers. Katerinoslavl governor V. Dunin-Borkovskiy even let know Minister P. Valuyev beforehand: “They sent petitioners to you personally to support their applications for needs” [7, p. 146]. In spite of these measures Ministry of Internal Affairs often replied bodies of Land’s applications with an evasive refusal. The reasoning was simply formal: “The similar application was not commenced in other towns”.

All the applications of Donbas’ bodies of Land by the contents can be divided into the following groups: 1) organization, structure, rights and duties of bodies of Land establishments; 2) bodies of Land finances – accounts valuation, budget, taxes and deficit; 3) bodies of Land’s compulsory service – maintenance of governmental establishments, apartment, transport etc.; 4) popular schooling; 5) economic measures and “popular supply of provisions”; 6) health care and social patronage; 7) judicial, notarial, boundary and other local administrative and rural establishments; 8) transport availability and post office; 9) bodies of Land’s press and statistics; 10) insurance and other issues.

As a rule, applications as for educational issues were not allowed by the Governor. For instance, on October 6, 1889 he dismissed the petition of Mariupol and Bahmut district bodies of Land concerning awarding and granting assistance to honored public teachers. Doing that, Katerinoslavl governor noted: “Petition allowing may become a basis for spreading of similar petitions concerning requests for help among other bodies of Land’s employees”.

Application of Mariupol body of Land’s Board as for including expenses on teaching in public schools of military gymnastics into the budget of governorate body of Land was also dismissed after lasting discussions just because the governor had not found the grounds for its allowing [8, p. 3].

Petition of Mariupol body of Land’s Board as for allocation an amount from the budget of governorate body of Land on taking measures for organization smallpox vaccination and establishing interim hospitals in towns was replied by the governor with wording that all those measures would be deferred until Mariupol body of Land’s budget supplement.

In general the issues on giving financial support of body of Land's measures were the fundamental in relationships between bodies of Land and state authorities. Having analyzed reports of bodies of Land's Boards, it can be noticed that their expenses were much larger than budget income. Though any attempts to change the situation were unsuccessful. For instance, on February 21, 1867 Mariupol district body of Land appealed to the Minister of Internal Affairs for the permit to impose a tax of 2% on fish factories. The proceed was necessary for the body of Land to build a hospital which opening was due in November 1868. The construction needed 2000 roubles, whereas body of Land's budget income in 1868 was about 2066 roubles, considering the fact that bodies of Land should also pay compulsory service with this money. The Minister of Internal Affairs rejected Mariupol body of Land's Board' application referring to art.94 of "Regulations..." of 1864 according to which bodies of Land's meetings had no right to call body of Land's Assembly [9, p. 11].

Laying down even taxation of local population by bodies of Land was one more important challenge in relationships between bodies of Land and surroundings. As mentioned above, bodies of Land existed mainly on account of funds from body of Land taxation. That aroused a great concern as the great number of well-to-do population was free of taxation, and the tax burden was laid upon the poorest rural and urban citizens. According to official evidence (1865), "The whole burden of natural compulsory service was laid on inhabitants like serfdom" [10, p. 11].

Time and again bodies of Land appealed to the state government with request to solve this issue by even distributing of taxes among different layers of population. But the state did not simplify the solution of the problem providing bodies of Land with out-of-date regulation on bodies of Land's compulsory service which did not take into account the interest of general population. So bodies of Land kept appealing to the state government with petitions on that issue. For instance, in 1869 Katerinoslavl governorate body of Land appealed as for transferring line-of-communication compulsory service from natural form to monetary one as well as demanded reduction in amount of expenses on line-of-communication compulsory service. That was justified by the fact that district bodies of Land did repairs in buildings for prisoners, paid for lighting and heating, bought crockery, straw and household goods at their own cost. Thus, line-of-communication compulsory service cost significant amount of funds. For instance, Slavyanoserbsk district supplied 550 carts and employed 1050 feet to transfer prisoners which cost 645 roubles. Mariupol district supply 1247 carts charged 935.25 roubles [11, p. 23]. In the end, having learned the petition, the government allowed it partly, as for transferring line-of-communication compulsory service from natural form to monetary one. Considering reduction in amount of expenses on line-of-communication compulsory service, Ministry of Internal Affairs gave no reply and mentioned that such applications should not be sent any more.

The conflict in relationships between bodies of Land and state authorities aroused an issue concerning taxation of commercial and industrial establishments. Adoption of the Law "On trade" of November 21, 1866 elaborated secretly divested bodies of Land to impose taxes on large industrial and commercial businesses. That situation caused plenty of petitions from bodies of Land to Ministry of Internal Affairs most of which claimed the injustice of innovations. For instance, Bakhmut district body of Land stated that "manufacturers and merchant should not have privileges concerning taxation in comparison with other layers of society", though the government paid no attention to those petitions. The state deprived bodies of Land an opportunity to impose taxes on wealthiest and most profitable factories, manufactories and layers of population as that undermined trust of noblemen to state's internal policy. Moreover, Ministry of Foreign Affairs issued a set of laws which banned bodies of land's taxation. For instance, on November 20, 1869 Senate cancelled taxation of local stores by bodies of Land, on November 28, 1869 taxation of woodworking trade was banned, on March 16, 1870 taxation of estate property of Tsar and clergy was also prohibited [12, p. 105–106].

As it is seen, discussion on taxation issues arose in the 1860–70s. Considering those events baron M. Korf noted: “Please God! The government – in the end – will come to conclusion that only even distribution of taxes should be fair... “Knowledge is power!” So the sacred obligation of state power institutions is to bring up this power with the help of public schools and promote fair and profitable tax distribution legally” [13, p. 514–515].

The provision on bodies of Land of 1890 fixed the principles of interaction between state authorities and local governments more efficiently, though the development of such interacting aimed at stricter administrative control. Firstly, bodies of Land’s powers of authorization whom the state delegated the only right to solve regional issues like realization “local needs and wants” within economic and social spheres were limited. Secondly, there were changes in understanding of the core of interaction between independent units and state, they stopped being even sides as for solving local issues – state authority transformed the role of bodies of Land making them poor excuse for state administration.

In governmental circles dissatisfaction with bodies of Land’s activity constantly grew which is confirmed with the report of Minister of Internal Affairs to the Tsar of January 15, 1904, which stated that in Slavyanoserbsk district subordinated to Katerinoslavl province bodies of Land’s establishments “digress from the fundamentals of legislation concerning bodies of Land and prevent from the right pace of life in bodies of Land”. Being anxious about those “undesirable occurrences” Minister of Internal Affairs’ secretary of state V. Pleve proposed all-round control over the activity of Slavyanoserbsk, Bakhmut and Oleksandrivsk district bodies of Land. Supervising responsibility was laid on a member General-Lieutenant M. Tomich. The Tsar supported the proposition which resulted in setting the control over the activity of above mentioned district bodies of Land within the period from January 18, 1904 and December 19, 1908 [14, p. 2]. In further correspondence M. Tomich reported to V. Pleve results of his supervision. The first report sent on February 17, 1904 noted that among bodies of Land’s members “anti-governmental views” were common. Besides, they included a request to broaden the sphere of bodies of Land’s competence and abolish the censorship concerning bodies of Land’s press. To monitor the political views of active members of bodies of Land count Ph. Keller was appointed as an extra supervisor. It led to the situation when all the problems concerning relationships between bodies of Land and administration were beyond the discussion within the hall of bodies of Land’s Assemblies as well as the issues of financing and support of social programs. The economic activity was also supervised in Slavyanoserbsk body of Land. The secretary of economic department of Ministry of Internal affairs A. Andriyevskiy was sent on business trip to check the estimate as well as find out the details concerning efficiency of body of Land’s activity and the realization of economic measures launched by it. The results of revision of body of Land’s activity were reported in the report to Minister of Internal Affairs M. Zinovyev on March 3, 1904. A. Andriyevskiy wrote: “I travelled all over district and say with my own eyes the results of body of Land’s activity for the last six years (from 1898 to 1903), which means during the period of body of Land’s current staff work. The reading of paperwork materials, personal reviews and evidence of people who are trustworthy afford ground to state that efficient work of Slavyanoserbsk body of Land had begun only six years before, since the time G. Rodakov hold the post of the Chairman of bodies of Land’s Board”. Then A. Andriyevskiy mentioned that to the author’s opinion, it is the scarce budget which was the only thing to justify such activity, as bodies of Land gained a large amount of income due to “unbelievable, even fantastic development” of mining and manufactories in this region at the end of the 1890s. Being wealthy and strong, it started active work aimed mostly at development of health care and education. A. Andriyevskiy reported the Minister that bodies of Land did not carry out social measures anyhow but realizing in full way that they worked according to scenario. Instead of poorly

equipped old hospitals they began to construct new ones fully equipped. A. Andriyevskiy stated that all body of Land's doctors were politically trustworthy, their views of state were out of question and their professional activity was brilliant [15, p. 2].

A. Andriyevskiy also mentioned changes for better in educational activity, since new buildings with single rooms for teachers were constructed as a school instead of wooden huts with straw roofs. But, in spite of all the facts mentioned above the activity of bodies of Land did not give expected excellent results. The reason was the following – bodies of Land's schools became a place where anti-state views were widespread. That phenomenon was rather surprising as the educational establishments functioned under the aegis of superintendent of public colleges and College Board, establishments that worked under the supervision of district marshal of nobility. The goal of those establishments was to supervise educational and training activity of public schools and colleges. Under such circumstances schools was fairly “insured” against intrusion of “unreliable and anti-religious elements”. Despite that body of Land's schools in Slavyanoserbbsk district turned into the workplace of people who chose a public school as a site for propaganda of own ideas. A. Andriyevskiy reasoned that phenomenon as follows: “school chain spread provoked lack of teachers and school staff in bodies of Land's schools so the staff was employed from different regions”. Those events coincided with the start of activity G. Rodakov as a Chairman of Slavyanoserbbsk Board. It was at that period of time when knowingly politically unreliable people were employed as employees by the body of Land. The educational activity was chosen among other spheres of body of Land's activity by new members of Board to manage and promote own applicants. Thus, the school staff was formed by the people recommended by the Board and thoughtlessly allowed by the superintendent to work in educational sphere [16, p. 2].

At first those teachers' activity was beyond the remarks, but at the beginning of 1901 “anti-state direction” and eagerness to vaccinate the youth with “anti-religious views” could be traced in their work. For instance, in autumn of 1901 college board and superintendent made a decision to dismiss teacher V. Smirnov blaming him for open criticizing Orthodox Church's rites as well as propaganda of “count L. Tolstoy's anti-state views” among local peasants. V. Smirnov was put under gendarme control.

In spring of 1902 teacher K. Gerus was dismissed also accused of ‘anti-religious views’ spread and neglecting command's instructions. Besides, he was charged with love affair with local peasant woman.

Teachers' dismissal caused the wave of dissatisfaction among their accomplices who were sure that Board would gain cancellation of college board's order, and the teachers could went on their working. But Board refused to stand by the fired teachers, and at the beginning of 1902–1903 the rest of teachers demonstratively left the district protesting against the College Board's activity. Under such circumstances a new staff had to be employed that was for no good, to A. Andriyevskiy's opinion. After that there was disorganization of education in Slavyanoserbbsk district. Summing up the monitoring of activity in Slavyanoserbbsk district body of Land, A. Andriyevskiy noted that body of Land's board made significant mistakes while implementing the orders of superiors, and in general body of Land could not drew up social sphere from the “routine” it had been for many years. Surprisingly that such conclusion was made after set of achievements gained by body of Land in health care and education.

It should be stated that at the beginning of XX century the state was more and more eager to communicate with bodies of Land. In 1895 the decision was made to include the most progressive body of Land's members to the committee on solving some state problems. However, mostly marshals of nobility and board's chairmen were invited to be a member of committee that led to dissatisfaction among body of Land's members. For instance, in December 1903 Bakhmut district body of Land's Assembly accepted the proposal by town

councilor Yeliseyev to appeal as for untimely discussion of statutes concerning local economic interests, as well as people elected at body of land's meetings. But Katerinoslavl governor protested against that application. All in all, mixed (public and bureaucratic) character of committees made them similar to state structure. Committees acted under the patronage of Minister of Internal Affairs. Their members had the authority to "punish peasants strictly and made them property accountable, as well as search for people taking part in criminal riots". Obviously, that led to displeasure of body of Land's members who felt "insincerity of the eagerness to get them invited and concern about his becoming the means of public opinion falsification" [17, p. 52].

Thus, the character and directions of relationships between bodies of Land and state administration in Donetsk region were defined by statutory and regulatory area of activity as well as by general attitude of central government and governorate authorities to local administrations. The limited competence, thorough supervision of Governor, absence of equal dialog and an opportunity to defend their interests in applications as the only form of communication narrowed the sphere of bodies of Land's initiative. The body of Land's activity was significantly complicated by the following: shifting the whole range of responsibility concerning population education and health care coverage onto the bodies of Land's shoulders (on condition they lacked legal definition of obligations as for those tasks), as well as unwillingness to finance those directions from state budget.

References

1. Russian State Historical Archive (RSHA). F. 1284. Des. 92. File. 35. Sh. 122.
2. Aleksandrovsk district body of Land's Assembly (Katerinoslavl province). Journals of Aleksandrovsk district body of Land's Assembly of September, 20–26. 1867. Ketrinoslavl: Publ. governorate board. P. 108.
3. Report to the Second Aleksandrovsk district body of Land's Assembly by town councilors K.Z. Bunitskiy and baron N. Korf (September, 20–26, 1867). Katerinoslavl: Publ. Governorate body of Land's board, 1868. P. 230.
4. RSHA. F. 1284. Des. 92. File 7. Sh. 52.
5. RSHA. F. 1284. Des. 92. File 35. Sh. 136.
6. Attachments to Reports of Katerinoslavl governorate body of Land's board № № 30 and 44, Katerinoslavl governorate body of Land's Assembly XXXII session, 1897. Katerinoslavl: Publ. Governorate board, 1898. P. 7.
7. Karyshev N. Body of Land's applications 1865–1884. Moscow: Publ. house of A. Lang's store, 1900. P. 146.
8. RSHA. F. 1641. Des. 1. File 137. Sh. 3.
9. RSHA. F. 1288. Des. 3. File. 136. Sh. 11.
10. RSHA. F. 1288. Des. 3. File. 136. Sh. 11.
11. RSHA. F. 1288. Des. 3. File. 136. Sh. 23.
12. Mantsevich P. Complete works of directives concerning body of Land's and local affairs (1890–1914). Yaroslavl: Publ. governorate board, 1915. P. 105–106.
13. News of Katerinoslavl city public government. № 8. April, 15. 1909. P. 514–515.
14. RSHA. F. 1288. Des. 3. File 136. Sh. 2.
15. RSHA. F. 1288. Des. 3. File 136. Sh. 2.
16. RSHA. F. 1288. Des. 3. File 136. Sh. 2.
17. RSHA. F. 1284. Des. 92. File 7. Sh. 52.

ЗЕМСТВА ДОНЕЧЧИНИ В СИСТЕМІ ВЛАДНИХ ВІДНОСИН ПОРЕФОРМЕНОЇ ДОБИ

Ольга Сараєва

*ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет»,
кафедра філософських наук та історії України
вул. Університетська, 7, 87500, м. Маріуполь, Донецька область, Україна*

У статті розглянуто характер і напрями відносин земств Донеччини з органами державної влади наприкінці XIX – на початку XX ст. Відзначено, що держава обмежувала компетенцію земств і встановила прискіпливий контроль за земською діяльністю з боку губернатора. Підкреслюється, що відсутність рівноправного діалогу й можливості відстоювати свої інтереси значно звужували межі земської ініціативи. Наголошується, що перекладання на плечі земств майже всієї повноти дій щодо освітнього та медичного забезпечення широкого загалу населення (за відсутності юридичного визначення обов'язковості цих завдань), небажання фінансувати ці напрями діяльності з державного бюджету значною мірою ускладнювало роботу земств.

Ключові слова: земства, органи місцевого самоврядування, клопотання, матеріали діловодства.

УДК 329 (477)

ПАРТІЙНЕ БУДІВНИЦТВО В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ПАТРІОТИЧНИЙ ВИМІР

Борис Філатов

*Опінунська рада Європейської асоціації українців
м. Дніпро, Україна*

Розкривається специфіка будівництва політичних партій в Україні, досліджуються особливості взаємодії партій і громадського середовища, установлюються основні моделі партійного будівництва як чинника перетворень інституційної системи в Україні. Аналізується взаємозв'язок між патріотичними політичними силами й громадськістю в сучасній Україні. З'ясовуються завдання для партійного будівництва в контексті повернення авторитету політичних партій у суспільстві. Розглядається партійне будівництво як чинник забезпечення політичних позитивних перетворень у житті громадян. Вивчається трансформація українських політичних сил в умовах піднесення рівня їх функціонування відповідно до світової практики. Надається увага партійній консолідації на основі принципів політичного патріотизму в Україні.

Ключові слова: політичний патріотизм, партійне будівництво, політичне представництво, парламентаризм, політична поведінка, політична комунікація, внутрішньопартійна демократія.

Обґрунтування дослідження партійного будівництва в Україні пов'язане зі змінами цих політичних інститутів за досить короткий період. Попри інтенсивне творення партій протягом років незалежності, їхня роль у суспільстві не стала провідною. Тому дослідження потребують такі аспекти партійного будівництва, як їх вплив на громадянське суспільство, реальність представлення основних верств населення, зміст взаємодії партійних утворень, парламентів та інших органів представництва в країні. Зменшення впливу ідеологічних політичних сил вимагає аналізу того, яким чином компенсується процес мотивації політичної участі та зміни політичної поведінки громадян унаслідок діяльності політичних партій.

Тема політичного патріотизму в контексті партійного будівництва в Україні посідає особливе місце, оскільки на ідейно-доктринальному рівні до патріотичних цінностей долучилися десятки партійних суб'єктів. Однак вплив на громадську свідомість і формування консенсусу в суспільстві щодо базових елементів патріотизму та його підтримки ще не набули сталого характеру. Окремого розгляду потребують ресурсні можливості українських політичних партій у контексті закріплення принципів патріотизму в державній політиці, у діяльності локальних спільнот тощо. Як свідчить світова практика й досвід країн Центральної та Східної Європи, консолідація громадян і еліти навколо принципів патріотизму має не лише ціннісний і світоглядний характер, а й пов'язана з конкретними інституційними перетвореннями, зростанням впливу інноваційних сил, використанням перспективних комунікацій. У цілому просування політичного патріотизму відображає забезпечення ліберства в галузі політичних перетворень у суспільстві.

Розробниками теми партійного будівництва, його ідейно-ціннісного ангажування й інституційної специфіки стали такі вітчизняні вчені, як М. Примуш, Ю. Шведа. У межах зарубіжної політичної науки проблематику партійного будівництва розглядали в більш широкому контексті інституційного будівництва такі вчені, як М. Олсен, М. Дюверже, Є. Вятр, А. Лійпхарт. Поряд із цим є необхідність звернення до патріотичних засад партійного будівництва на прикладі сучасної України.

Метою статті є встановлення аспектів партійного будівництва, які впливають на процеси інституалізації політичного патріотизму в сучасній Україні. Завданням статті є ви-

значення інституційної спроможності партійно-політичних сил у країні в межах політичної парадигми патріотизму.

Динаміка розбудови вітчизняної партійної системи ґрунтується на постійному русі політичних кадрів і ресурсів – від громадських утворень до політичних сил партійного типу. Класичні погляди на етапи демократизації вимагають тісного зв'язку між політичними партіями та громадськістю, фактичного вибудовування певних зв'язків між громадськими спільнотами та базовою партійною структурою. У цілому потреба утворення політичних партій викликана необхідністю громадян забезпечувати свої політичні вимоги на постійному рівні. У сучасній Україні взаємозв'язок між патріотичними політичними силами й громадськістю не є усталеним і тривалим. Тому ціннісна й ідейно-доктринальна платформа політичного патріотизму має бути поєднана з інституційними засадами, які дозволяють громадянам брати участь у цих об'єднаннях на всіх рівнях (див. Ф. Біллари [10]). Як зазначають вітчизняні науковці Є. Мануйлов і М. Толочко, «політичні партії виникають як продукт громадської ініціативи, а отже, є породженням і частиною громадянського суспільства, котре виступає підґрунтям формування й функціонування правової держави, – організації й діяльності політичної влади на засадах визнання та забезпечення прав і свобод людини, верховенства закону і взаємної відповідальності особистості й держави» [3]. Саме прагматичні потреби громадян мають бути покладені в основу широких об'єднань, які мають здійснювати процес інституалізації політичного патріотизму.

Надання постійного характеру взаємодії політичних партій і громадських організацій в Україні має формуватися на основі політичної конкуренції та забезпечення рівноваги між особливими інтересами політичного класу й пересічних громадян. Тому розбудова рівноважної партійної системи є завданням національного партійного будівництва (див. Х. Блейн [11]). У цьому сенсі політичний патріотизм є важливим підґрунтям для інституалізації масових патріотичних політичних партій, які в межах політичного розвитку України відігравали досить обмежену роль. Є. Мануйлов і М. Толочко стверджують, що «багатопартійність і породжена нею політична конкуренція є необхідною умовою та гарантією нормального функціонування демократичних механізмів влади, забезпечення конституційних прав громадян» [3].

Урівноваження взаємодії груп інтересів і партійних утворень в Україні потребує ретельного здійснення контрольних функцій у межах запобігання політичній корупції. Негативний досвід взаємодії політичних партій і громадських об'єднань в Україні відкриває шлях для радикалізації суспільних настроїв. Як свідчать приклади співпраці партій і секторальних громадських утворень, політичні партії замість інтенсивного шляху партійного будівництва обрали екстенсивний у вигляді поширення свого впливу на афільовані чи сателітні громадські структури. Цей вплив у багатьох випадках викликав протилежну реакцію. Отже, Україна на 28-му році незалежності все ще потребує формування позаадміністративних методів взаємодії акторів громадянського суспільства й партійних політичних суб'єктів. Як вважає В. Мороко, «молодіжний сегмент України починають заповнювати ультра-та неонацистські організації, питання патріотизму для яких не є актуальним взагалі. І все це стало наслідком формалізму в діяльності партій влади та реалізації ними принципів підконтрольності молодіжного руху через УНКМО, як аналог взаємин між КПРС і ВЛКСМ» [4, с. 186]. Наведені приклади свідчать про радше імітування зваженої партійної діяльності щодо громадянського оточення.

Специфікою партійного будівництва в сучасній Україні є дискредитація політичних сил як таких, що спроможні вирішувати базові питання, які турбують громадян, і реалізувати свої представницькі й управлінські функції (див. В. Бернс [9]). Поширеним завданням для партійного будівництва є повернення авторитету політичних партій у суспільстві як чинника забезпечення політичних позитивних перетворень у житті громадян. У зв'язку із цим політичний патріотизм, який ґрунтується на прагматичних і локальних цінностях,

може стати чинником подолання негативних стереотипів і збільшення політичної участі у формах вступу до політичної партії, участі в електоральних кампаніях тощо. Важливим завданням є подолання синдрому пострадянського суспільства з його адміністративними технологіями погодження з громадськими структурами. В. Мороко вважає, що вся діяльність політичних партій у цьому сегменті призвела до знищення молодіжного, жіночого, профспілкового рухів як альтернативних, перетворивши їх на знаряддя полювання за головами виборців або ж на засіб для створення ілюзії масової підтримки власних дій [4, с. 186].

Імовірним важливим позитивним сценарієм для розбудови патріотичних політичних сил в Україні має стати формування партій на основі конкретних громадських рухів, що представляють певні верстви громадськості. Досягнення вищезазначених завдань партійного будівництва має значення не лише для самих партій і партійної системи, але й для політичної системи в цілому. Функціональність такої важливої політичної ланки, як партія, має забезпечуватися чітким визначенням проміжних і фінальних результатів діяльності політичних проектів. Тому кількість політичних партій в Україні аж ніяк не може свідчити про адекватні технології партійних стратегій і партійного будівництва [1]. Водночас накопичений досвід має стати точкою відліку для формування нового середовища та появи динамічних і результативних політичних сил, які зможуть здолати «хвороби» вітчизняної політичної діяльності. На сучасному ж етапі фахівці констатують низьку функціональність політичних партій, яка є умовою для визначення подальших дій [2]. В. Мороко стверджує, що «всі вони – і партії, і сателітні організації – ведуть «бурхливу» внутрішньопартійну бюрократичну діяльність із нульовим ККД. Головна мета – створення ілюзії присутності в суспільстві заради одного: відволікти від дійсних цілей діяльності – боротьби за владу» [4, с. 187].

Таким чином, стан взаємодії сучасних партій в Україні зумовлений як рівнем функціонування самих політичних сил, так і станом соціальної структури суспільства. Інституалізація патріотичних політичних сил у сучасній Україні має бути пов'язана з підвищенням рівня відповідальності партії за становище в країні та функції представництва. За умови наявності політичних сил нового типу зміниться якість прийняття політичних рішень і порядок денний функціонування парламентів і урядів, що має відобразитися на успіху реформування країни в цілому. Як вважає науковець В. Рубель, «поява партій сучасного типу є ознакою політичної зрілості соціуму, незалежно від його конкретного державного, соціально-економічного, військового чи міжнародного статусу» [5, с. 86]. Належність до партій нового типу потенційно змінить правила політичної гри, які стануть більш прозорими та більше відповідатимуть курсу євроінтеграції.

Одним із провідних чинників реалізації докорінної якісної зміни партійної системи в Україні має стати підвищення правосвідомості громадян у контексті процесів політичної інституалізації. Політичні партії в Україні мають стати інститутом, який становитиме основу правового захисту інтересів громадян в умовах відстоювання інтересів іншими корпоративними суб'єктами. Якісна трансформація українських політичних сил стане можливою за умови піднесення рівня їх функціонування до рівня, викладеного в міжнародних нормативно-правових актах, і буде відповідати світовій практиці (див. Р. Бернардо [7]). Політичний патріотизм є одним із засобів легітимації партійних програм і дій і водночас чинником утвердження політичної ініціативи з боку партійного вираження громадських та індивідуальних інтересів. Ю. Ситник зауважує, що «утвердження права людини на свободу об'єднання в політичні партії здійснюється різними шляхами й засобами: проголошенням у деклараціях, заявах, закріпленням його в Конституції й інших законодавчих актах, участю в підготовці та прийнятті міжнародних документів щодо закріплення названого права, приєднанням до міжнародних договорів, де закріплене назване право, їх ратифікацією тощо» [6, с. 133]. Загалом бажаним результатом перетворень є якнайповніший збіг неформальних правил політичної гри та нормативно-правових засад.

Сучасна ситуація в Україні визначає рівень забезпечення діяльності політичних партій. Лише після Євромайдану формальні аспекти функціонування політичних партій, закріплені в Конституції України починаючи від 1996 року, стали набувати реально-го значення. Громадяни починають відчувати можливість реального відстоювання своїх прав і свобод. Інституалізація політичного патріотизму передбачає приєднання до партійної системи тих політичних сил, які обирають політичні альтернативи, спрямовані лише на захист прав громадян України та в їхніх інтересах. Ю. Ситник стверджує, що «забезпечення конституційного права громадян України на свободу об'єднання в політичні партії – це закріплена нормами міжнародного і внутрішнього національного права діяльність міжнародних і внутрішніх українських структур держави й громадянського суспільства, що спрямована на створення сприятливих умов, охорону, захист і поновлення названого конституційного права громадян України» [6, с. 135]. На основі закріплення способів легального та легітимного вирішення політичних проблем має завершитися перехідний період для сучасної України.

Отже, інституалізація політичного патріотизму в партійній системі посилює її функціональність і можливості в профільних напрямках, якими є представництво інтересів громадян України. Водночас «патріотизація» політичних сил може забезпечити усунення вад, властивих політичним силам транзитивної держави. Ними є тіньове лобіювання, забезпечення домовленостей щодо зміни балансу сил, які не впливають із результатів демократичного волевиявлення, обслуговування інтересів іноземних держав у системі політичного управління.

Таким чином, особливостями партійного будівництва в Україні, які впливають на процеси інституалізації патріотизму, є досить низький зв'язок між партійними осередками та громадським середовищем. Політичні партії набувають технологічного характеру, тобто виступають штучними утвореннями, які мають формальну реєстрацію, але не мають відповідної кількості симпатиків, що повинні відображати рівень суспільної підтримки цих інститутів. Цей чинник знижує рівень довіри до партій у суспільстві як до інституту. Патріотичні політичні сили, які декларують свою ідеологічну належність до етнонаціоналізму чи ліберальних або демократичних цінностей (див. Дж. Берні [8]), не визначилися з провідною стратегією свого просування й потребують подальшого руху до прагматичних засад взаємодії з громадянами на низовому рівні. У цілому рівень партійної культури в Україні залишається низьким, хоча й має тенденцію до забезпечення свободи вираження громадської думки. Програмування суспільного розвитку на основі політичних рішень, сформованих у рамках парадигми патріотизму, є можливим за умови консолідації партійних утворень і дієвого вираження цієї співпраці на рівні парламентських коаліцій. У той же час процеси децентралізації дають можливість розгортати інтенсивну партійну діяльність на локальному й регіональному рівнях з урахуванням місцевої специфіки. Загалом чинником підвищення інтенсивності розбудови сучасних політичних партій мають стати прагматичні інтереси конкретних соціальних верств громадян і можливості їх реалізації в Україні. У такий спосіб партійне будівництво в Україні може стати одним із провідних чинників інституалізації політичного патріотизму як способу консолідації суспільства та захисту національних інтересів. Перспективою подальшого розвитку теми, порушеної у статті, є розгляд громадських рухів як чинників інституалізації політичного патріотизму в сучасній Україні.

Список використаної літератури

1. Бабухіна С. Ефективність функціонування політичної системи України в контексті реалій партійного будівництва. Сучасне суспільство. 2015. Вип. 1(1). С. 4–11.
2. Захарова Т. Формування політичного класу в процесі партійного будівництва. Політологічні записки. 2011. № 4.

3. Мануйлов Є., Толочко М. Право громадян на свободу об'єднання в політичні партії: філософський аналіз. Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. № 5. С. 15–23.
4. Мороко В. Місце та роль сателітних організацій в партійному будівництві. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2013. Вип. 37. С. 184–188.
5. Рубель В. Партійне будівництво як сегмент національно-визвольної боротьби корейського народу за державний суверенітет батьківщини. Східний світ. 2010. № 2. С. 86–100.
6. Ситник Ю. Зміст забезпечення конституційного права на свободу об'єднання у політичні партії. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2012. № 2. С. 132–142.
7. Bernardo R. 2015's Most and Least Patriotic States. URL: <https://wallethub.com/edu/most-and-least-patriotic-states/13680/>.
8. Berney J. Is Patriotism Possible in Trump's America? URL: <https://www.rollingstone.com/politics/features/how-to-be-patriotic-in-trumps-america-w490449>.
9. Berns W. Can Patriotism Survive Democracy? URL: <http://azure.org.il/include/print.php?id=243>.
10. Billari F. Integrating macro- and micro-level approaches in the explanation of population change. *A Journal of Demography*. Vol. 69, 2015. P. 11–20.
11. Blain Harry Can there be a progressive patriotism? URL: <https://www.opendemocracy.net/transformation/harry-blain/can-there-be-progressive-patriotism>.

PARTY BUILDING IN CONTEMPORARY UKRAINE: PATRIOTIC DIMENSION

Borys Filatov

*Board of Trustees of the European Association of Ukrainians
Dnipro, Ukraine*

The specifics of the construction of political parties in Ukraine are explored, features of the interaction of parties and the public environment are studied, the main models of party building are established as a factor of the transformation of the institutional system in Ukraine. The relationship between patriotic political forces and the public in modern Ukraine is analyzed. The tasks for party building are outlined in the context of the return of the authority of political parties in society. The party construction is considered as a factor in ensuring political positive changes in the lives of citizens. The transformation of Ukrainian political forces in the context of increasing the level of their functioning in accordance with world practice is studied. The focus is on party consolidation based on the principles of political patriotism in Ukraine.

Key words: political patriotism, party building, political representation, parliamentarism, political behavior, political communication, intraparty democracy.

УДК 329.63

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ «НОВОЇ ПОЛІТИКИ»: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ Й ІНДИКАТОРИ ВИЗНАЧЕННЯ

Геннадій Шипунов

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті проаналізовано особливості виникнення феномена «нової політики» та визначено її сутнісні ознаки. Установлено основні фактори, які зумовили формування політичних партій «нової політики». Обґрунтовано тезу про те, що вони суттєво відрізняються від традиційних («старих») політичних партій за своїми ідеологічними засадами, організаційною структурою й особливостями соціальної бази. На цій основі виділено основні індикатори, які дають змогу ідентифікувати належність певної політичної партії до розряду партій «нової політики».

Ключові слова: постматеріальні цінності, політична партія, «нова політика», «нові ліві», «нові праві».

Друга половина ХХ століття минула під знаком безпрецедентно стрімких і фундаментальних змін у розвитку сучасних суспільств. Трансформації зазнали абсолютно всі сфери суспільного буття. Очевидно, що це вимагало не менш системного наукового осмислення. Політична наука зреагувала на ці виклики появою нових теоретичних підходів, представники яких пропонували оригінальні пояснення причин, особливостей перебігу та перспективних напрямів розгортання трансформаційних процесів у соціально-економічній і політичній структурі суспільства. Науково-теоретичним відображенням тих перетворень, що відбулись у політичній сфері, стало формування нових концептів і категорій політології, які дають змогу адекватним чином у науковому плані осмислити та пояснити їх. Ідеться, зокрема, про такі поняття, як «постіндустріальне суспільство», «постматеріальні цінності», «нова політика», партії «нової політики», «нові ліві», «нові праві».

Можна стверджувати, що проблема аналізу якісного переформатування традиційних політичних інститутів як наслідку кардинальної трансформації сутнісних характеристик суспільства, його політичної структури є актуальним дослідницьким завданням сучасної політології. Важливим напрямом такого роду наукових пошуків є визначення й теоретичне осягнення тих змін, яких зазнали політичні партії як невід'ємні елементи сучасних політій, зокрема їхня соціальна база, ідеологічна основа й організаційна структура. Особливої актуальності це питання набуває з огляду на необхідність здійснення подальших досліджень щодо визначення наявності, стану й перспектив розвитку політичних партій і рухів «нової політики» в перехідних суспільствах пострадянського простору, зокрема й в Україні.

Необхідно наголосити, що західна політична наука представлена цілим комплексом ґрунтовних досліджень еволюції політичних партій і партійних систем в умовах формування «нової політики» постіндустріального суспільства. Про це свідчать праці Р. Далтона, Т. Погунтке, Р. Хармела, С. Фланагана, Х. Кітшелята, П. Ігнаці, М. Тевітгс, А. Сікка. Натомість можемо констатувати, що визначена проблема є малодослідженою в рамках української політології. Окремі її аспекти аналізують у своїх працях Ю. Шведа, А. Романюк, М. Кармазіна, А. Шеховцов, М. Примуш, Л. Четверікова, П. Молочко.

Актуальність цієї проблеми та її недостатня розробленість у рамках вітчизняної політичної науки зумовлює мету нашого дослідження – визначити особливості виникнення та сутнісні характеристики партій «нової політики». У цьому контексті ми маємо дати відповідь на такі запитання: які саме зміни в розвинутих індустріальних суспільствах детермінували виникнення феномена «нової політики», у чому полягає її суть; які фактори зумовили формування політичних партій «нової політики», чим саме вони відрізняються від традиційних («старих») партій (особливості соціальної бази, ідеологічної основи й організаційної структури) і чи можна вважати їх новим типом політичних партій.

Намагаючись осмислити масштабні зміни, що відбулись у суспільно-політичній, економічній і культурно-ціннісній сферах передових індустріальних держав у 50–60-х рр., науковці запропонували низку оригінальних концепцій, у межах яких вони вибудовували цілісну логіку соціальної еволюції, визначаючи її детермінуючі основи, рушійні сили, перспективні напрями розгортання та можливі результати.

Одним із найбільш популярних і поширених підходів стала теорія постіндустріального суспільства, яка була розроблена американським дослідником Д. Беллом у праці «Прихід постіндустріального суспільства. Спроба соціального прогнозування» (1973 р.). Аналізуючи трансформації, що відбулись у соціальній структурі розвинутих суспільств, він обґрунтував тезу про їхній перехід від індустріального до постіндустріального стану, основою якого є інформація та знання. Це, по суті, інформаційне суспільство, або «суспільство знань» [1, с. 661].

Д. Белл констатував масштабну історичну зміну західних суспільств, у ході якої старі суспільні відносини (засновані на власності), владні структури (сконцентровані на вузьких елітах) і буржуазна культура (базується на принципах економії та відкладеного задоволення) зазнають швидкої ерозії [1, с. 49]. Одним із визначальних факторів цього процесу стали зміни в культурно-ціннісній системі зазначених суспільств. За його твердженням, хоча ідеї та культурні стилі не змінюють перебігу історії, принаймні раптово, одразу ж, водночас вони є необхідними передумовами для змін, оскільки зрушення у свідомості – у системі цінностей і моральній сфері – штовхають людей до змін їхніх соціальних відносин та інститутів [1, с. 650].

Ідея про кореляцію між змінами в культурно-ціннісній системі розвинутих суспільств і трансформацію їхніх суспільно-політичних інститутів є центральною в теорії соціологічного постматеріалізму американського дослідника Р. Інглхарта, яку він обґрунтував у праці «Мирна революція» (1977 р.). На його думку, ці зміни є настільки фундаментальними, що доречніше охарактеризувати їх як «постмодернізацію», а не «модернізацію» [5, с. 8]. Основна теза Р. Інглхарта полягає в тому, що ядром процесу постмодернізації є зрушення від матеріальних до постматеріальних цінностей. Спираючись на результати соціологічних досліджень, які спочатку охоплювали лише держави Західної Європи, а згодом – 43 країни світу, він дійшов висновку про зміну ціннісних пріоритетів людей у промислово розвинутих країнах: замість «матеріальних» завдань, які пов'язані з економічною та фізичною захищеністю, їх усе більше хвилюють «постматеріальні» цінності, що стосуються самовираження та якості життя [2, с. 148].

Безпосереднім наслідком зрушення розвинутих суспільств від матеріалізму до постматеріалізму стали суттєві зміни в їхньому політичному житті. Ідеться передусім про послаблення авторитету влади та посилення акценту на участі й самовираженні [2, с. 72–73]. Тому люди все менше бажають вступати в бюрократизовані організації, зокрема й у контрольовані елітами політичні партії. Як підкреслює Р. Інглхарт, масова прихильність до традиційних ієрархічних партій розмивається [2, с. 177]. Натомість вони все більше беруть участь у колективних діях таких об'єднань, у яких членство не реєструється. Ідеться про розгалужені «мережеві» протиелітні громадські асоціації, які не мають чіткої структури.

Тож масштаби участі народу в політичних процесах під керівництвом еліти зменшуються [2, с. 424–425].

Носіями постматеріальних цінностей у постіндустріальному суспільстві стають нові соціальні групи, яких, починаючи від Д. Белла, характеризують як «новий середній клас». Так, зокрема, швейцарський дослідник Х. Крейсі констатує зменшення значення в сучасному суспільстві традиційних соціальних груп – робітничого класу та «старого середнього класу». Це відбувається саме внаслідок швидкого розвитку «нового середнього класу», який ґрунтується на бурхливому розвитку сфери послуг [8, с. 38].

Тож перехід передових індустріальних країн на нову, постіндустріальну стадію існування та розвитку, який був зумовлений значними змінами в культурно-ціннісній системі цих суспільств (надання пріоритету постматеріальним цінностям), ознаменувався формуванням так званої « нової політики ». Її сутнісну основу становлять «нові питання», тобто проблеми нематеріального характеру (наприклад, якість життя, захист оточуючого середовища, жінок, національних і сексуальних меншин, антиглобалізм, євроскептицизм), навколо яких починають розгоратися нові суспільно-політичні конфлікти, нехарактерні для попередніх етапів соціальної еволюції.

На думку німецького науковця Т. Погунтке, «нова політика» характеризується такими основними ознаками: по-перше, часткова зміна політичного порядку денного призводить до того, що особливого значення набувають такі політичні питання, як захист навколишнього середовища, права людини, роззброєння, проблеми третього світу та самореалізація. По-друге, набувають усе більшої легітимності та використання неконвенційні типи політичної участі: бойкоту, демонстрації, блокади, захоплення будинків і будівельних ділянок. По-третє, прихильниками « нової політики » є особливі соціальні групи: це переважно молоді люди з вищою освітою, новий середній клас, який відносно далекий від виробничих процесів [18, с. 77–78].

Водночас необхідно наголосити на тому, що на початкових етапах свого формування «нова політика» однозначно асоціювалася з діяльністю політичних сил лівого спрямування («нових лівих»). Отже, постматеріальні «нові питання» розглядалися виключно крізь таку ідеологічну призму [18, с. 79]. Однак концептуалізація « нової політики » лише «зліва», що особливо було характерно для досліджень 70–80-х рр., є, на нашу думку, неповноцінним і помилковим підходом. У цьому контексті треба звернути увагу на те, що ще одним, не менш важливим наслідком «тихої» постіндустріальної революції стали зміни в правій частині політичного спектру. Ідеться передусім про формування та значні електоральні успіхи нових ультраправих партій (наприклад, французький «Національний Фронт» у 1986 р.), ідейним натхненником яких став метаполітичний інтелектуальний рух «нових правих». Протиставляючи себе ціннісним основам «нових лівих», вони, власне, й привнесли в політичний дискурс постматеріальні питання правого характеру. Як справедливо зауважує американський політолог С. Фланаган, «нові ліві» потіснили з політичного порядку денного економічні питання, але водночас вони спровокували виникнення цілого набору «нових правих» питань [13, с. 1308]. До них, зокрема, відносять повернення до традиційних цінностей; негативне ставлення до мультикультуралізму; обмеження імміграції (антимігрантська політика); посилення та збереження національної ідентичності та культури за допомогою ізоляціонізму й зміцнення національної однорідності; антиглобалізм і євроскептицизм; протидія пануванню іноземного фінансового капіталу («національний капіталізм»); забезпечення високого рівня життя, а також збільшення споживання громадянами, які належать до корінної нації; гарантування високого ступеня внутрішньої безпеки держави; протекціонізм, підтримка національного виробника, дрібного та середнього бізнесу за допомогою зниження податків; посилення ролі держави в справах забезпечення законності та порядку.

Тож можемо стверджувати, що ідеологічно-ціннісну основу «нової політики» становлять питання, артикульовані не тільки «новими лівими», а й «новими правими». У цьому контексті ми погоджуємось із тезою італійського дослідника П. Ігнаці, що «зелені» (з якими переважно асоціювали «нових лівих» – Г. Ш.) і постіндустріальні «нові праві» є законними та небажаними дітьми «нової політики». Якщо «зелені» є продуктом «мирної революції» та поширення постматеріальних цінностей, то ультраправі партії виникли як реакція на це, тобто вони є результатом «мирної контрреволюції» [14, с. 3].

Отже, інституціональною формою вияву постматеріальних цінностей та інтересів стали нові політичні партії та рухи, які є репрезентантами нових, молекулярних, партикулярних, позасистемних ідеологій [10, с. 275–276]. Тому можемо говорити про те, що в постіндустріальному суспільстві відбувається формування нового типу соціополітичного поділу, який базується саме на тих соціальних групах і політичних силах, що є носіями постматеріальних цінностей. Тут ідеться передусім про послаблення (але в жодному разі не про зникнення) традиційних виділених С. Ліпсетом і С. Рокканом соціополітичних поділів (між центром і периферією, церквою та державою, містом і селом, власниками та робітниками), які тривалий час визначали конфігурацію партійних систем західних демократій [15], і виникнення нового визначального поділу – між матеріалістами та постматеріалістами, які й собі можуть бути прихильниками «нових лівих» або «нових правих» політичних сил.

Як справедливо зауважує американський дослідник Р. Далтон, більшість політичних партій досі сфокусовані на традиційних політичних конфліктах і питаннях, які, на його думку, можуть бути визначені як соціополітичні поділи «старої політики», що зумовлюють протистояння між «старими лівими» та «старими правими» [12, с. 135]. Однак такий поділ не відображає повною мірою всіх аспектів тієї соціально-політичної реальності, яка склалась у сучасних розвинутих суспільствах. За твердженням Р. Далтона, традиційна дихотомія між «старими лівими» та «старими правими» більше не може адекватно описувати моделі політичної конкуренції. Ми погоджуємось із його думкою, що сьогодні необхідно говорити про засновані на постматеріальних цінностях соціополітичні поділи «нової політики», що існують поряд із традиційними поділами «старої політики» [12, с. 136].

Треба також звернути увагу на те, що виникнення нових політичних партій стало безпосереднім результатом кризи традиційних масових партій, у якій вони опинились починаючи з 60–70-х років. Як наголошує П. Ігнаці, посиляючись на результати соціологічних досліджень, сьогодні навіть у консолідованих демократіях партії перебувають під стресом, а їхній імідж у суспільній свідомості виключно негативний. Такі ж антипартійні настрої поширені й у нових посткомуністичних європейських демократіях [4, с. 52–53]. В основі цієї кризи, як уже було зазначено, лежить характерне для постіндустріальних суспільств критичне ставлення людей до забюрократизованих, ієрархізованих і контрольованих елітою партій. Окрім цього, традиційні політичні партії не змогли адекватним чином зреагувати та ідеологічно задовольнити запити, пов'язані з проблемами «нової політики», що надходили від постматеріалістів. Як результат, з одного боку, відбулося переформування (свого роду ідейно-інституційне оновлення відповідно до нових соціально-політичних реалій) «старих» правих і лівих політичних сил, а з іншого – вихід на політичну арену нових партій (партій «нової політики») як інституціональних представників носіїв постматеріальних цінностей.

Таким чином, виникнення «нової політики» зумовило значні зміни в партійних системах постіндустріальних суспільств, що піддало суттєвому сумніву гіпотезу С. Ліпсета та С. Роккана про «замороження» соціополітичних поділів і партійних систем країн Західної Європи [15]. Так, на думку Т. Погунтке, можна виділити п'ять способів впливу «нової політики» на партійні системи: 1) виникнення різноманітних нових соціальних рухів, що пов'язані з новими політичними вимогами, наприклад, пацифістські й екологічні рухи;

2) перехід малих партій під контроль прибічників «нової політики» та їхня трансформація в партії «нової політики»; 3) розкол великих «старих» лівих партій на традиційні ліві партії та ліві групи постматеріалістів; 4) політичне відчуження орієнтованих на питання «нової політики» груп суспільства та їхня відмова від підтримки політичної системи. Таке відчуження відбувається в разі невдачі, якої зазнають нові соціальні рухи, та/або їхнього придушення владою; 5) створення нових політичних партій, переважно тими силами, які були активними в соціальних рухах [18, с. 79]. До цього переліку, на нашу думку, необхідно додати ще один пункт: виникнення «нових правих» партій, що протиставляють себе як «новим лівим», так і традиційним правим.

Переходячи до виділення сутнісних ознак партій «нової політики», треба зауважити, що в науковій літературі є дві групи підходів до розуміння поняття «нова партія». У межах першої групи цю категорію розкривають у контексті формування «нової політики», крізь призму протиставлення традиційним масовим і кадровим партіям і виокремлення якісно нових ідеологічних та інституційно-організаційних характеристик.

У рамках другої групи поняття «нова» має не якісне, а швидше часове вираження, тобто «нова» як така, що не існувала раніше, була створена та вперше бере участь у виборчому процесі. Виникнення ж «нових партій» розглядають як результат зваженого вибору еліт на основі комплексної оцінки поточного політичного процесу [20, с. 106].

Коли ми говоримо про «нові політичні партії» як феномен постіндустріального суспільства, то, на нашу думку, йдеться про ті партії, що були сформовані навколо «нових питань» постматеріального характеру. Отже, їхня «новизна» визначається не просто в хронологічному контексті, а фіксується за допомогою двох якісних індикаторів: ідеологічного й інституціонального. Тому ці партії, протиставляючи себе традиційним партіям «старої політики», принципово відрізняються від них в ідеологічному й інституційно-організаційному вимірі. Таким чином, постіндустріальна епоха продукує новий за своєю якістю тип політичної партії – партії «нової політики».

Отже, можемо виділити такі індикатори партій «нової політики»:

1) орієнтація на «нові» цінності та питання постматеріального характеру. Як наслідок, партії є носіями ідеологій нового типу, або ідеологій «нової політики», які націлені на розв'язання не фундаментальних, а конкретних проблем суспільства;

2) політична діяльність, пов'язана з реалізацією ідеологічних установок, має чітку антиістеблішментську спрямованість, тобто «нові партії» різко протиставляють себе правлячій політичній еліті та контрольованим нею забюрократизованим традиційним партіям «старої політики», наголошуючи на тому, що наявні політичні сили нездатні адекватно реагувати на нові суспільно-політичні виклики та представляти інтереси постматеріалістів. Окрім того, ця діяльність часто набуває неконвенційного характеру;

3) протиставлення традиційним партіям та еліті корелюється з використанням риторики популізму. У цьому контексті під популізмом голландський політолог К. Мудде розуміє ідею того, що, по-перше, суспільство ділиться на дві однорідні й антагоністичні групи – «простий народ» і «корумповану еліту»; по-друге, політика має бути реалізацією народної волі [17, с. 22–23]. Сьогодні популізм як складовий елемент ідеології притаманний більшою мірою «новим правим» партіям, що дало підстави говорити про феномен «нового правого популізму» [7, с. 53–54];

4) тісний зв'язок із постматеріальними соціальними рухами та метаполітичними інтелектуальними організаціями, на основі яких відбувається формування партій;

5) особлива організаційна партійна структура, яка відрізняється від традиційних партій. Ці особливості можуть виявлятися і поєднуватися у різний спосіб залежно від ідеологічного фокусу кожної конкретної партії. Зокрема такі особливості: а) децентралізований, мережевий характер, відсутність чіткої організаційної структури й ієрархії, рішення ухвалюються

на основі внутрішньопартійної дискусії та прямого спілкування з виборцями за допомогою новітніх інформаційно-комунікаційних технологій (тут можемо говорити про мережеві партії як продукт мережевого суспільства, описаного М. Кастельсом [6]); б) широке використання принципів і механізмів прямої демократії (наприклад, внутрішньопартійні референдуми, постійна ротація керівних кадрів тощо); в) відмова від вимоги обов'язкового членства; г) існування у формі малих (локальних) угруповань, сконцентрованих на вирішенні конкретної проблеми чи проблем постматеріального характеру (партія «однієї проблеми»); г) персоналізація партійної структури й ототожнення партії з її харизматичним лідером. Це, спираючись на висловлювання М. Дюверже, призводить до того, що сам лідер стає свого роду інститутом [3, с. 229] (найбільш притаманне новим популістським протестним лідерським партіям, саме існування яких і політичний успіх пов'язаний з особою лідера);

б) особливості соціальної бази – новий середній клас: основу становлять молоді освічені люди, зайняті у сфері послуг або безробітні, студенти, які є носіями постматеріальних цінностей і перебувають на антиістеблішментських позиціях. Особливу увагу тут треба звернути на ті зміни, що відбулись у середовищі прихильників ультраправих партій: якщо в часи перших електоральних успіхів цих партій (середина 80-х – початок 90-х рр.) більшу частину їхніх виборців становили так звані «жертви модернізації» [11, с. 423], тобто люди, які не змогли пристосуватися до швидкоплинних економічних і культурно-ціннісних змін (переважно промислові робітники та представники старого середнього класу), то сьогодні, як показують дослідження [19], основний сегмент електорату «нових правих» становлять молоді освічені люди з достатньо високим соціально-економічним статусом, тобто представники саме нового середнього класу.

Ідеологічні й інституційно-організаційні особливості партій «нової політики» зумовлюють ще одну важливу дослідницьку проблему, яку чітко означив П. Ігнаці: якщо масова партія була побічним продуктом індустріального суспільства, а всеохоплююча (catch-all party) – вираженням переходу від індустріального до постіндустріального, то яка модель партії відповідає суспільству постмодерну, або «плинному» суспільству [4, с. 59]?

Сьогодні немає однозначного та загальноприйнятого варіанта розв'язання цієї проблеми. Попри відсутність єдиного підходу в питанні концептуалізації тих змін, що відбулись з інститутом політичної партії в постіндустріальну епоху, дослідники переважно сходяться на необхідності доповнення традиційного поділу партій (масові, кадрові та всеохоплюючі) новим типом, який відповідав би новому етапу розвитку партій. Серед прикладів виокремлення нової моделі партій можемо навести такі: професійно-електоральна, картельна партія (ці моделі відображають результати адаптації вже наявних партій до нових соціально-політичних умов); антипартійна партія, партія «однієї проблеми», медіа-партія, мережева партія, кіберпартія (ці моделі використовують саме для позначення постматеріальних партій).

На нашу думку, в умовах стрімкого розвитку та поширення інформаційно-комунікативних технологій, зокрема Інтернету, партії «нової політики» все більше функціонуватимуть саме як мережеві чи кіберпартії. У цьому контексті ми погоджуємося з одним із трьох підходів до опису ролі представництва партій в Інтернеті. Відповідно до нього партії, переходячи до онлайн-простору, починають трансформуватись організаційно та реалізовувати свою політику з урахуванням особливостей інформаційних мереж. Як наслідок, природа партій змінюється: вони фактично перетворюються на нові мережеві партії [9, с. 23]. Тому британська дослідниця Х. Маргіттс запропонувала доповнити традиційну типологію партій новим типом – кіберпартії. Основна відмінність цього типу полягає у відмові від звичайного формального членства та переході на прямі зв'язки з виборцями [16, с. 531].

Отже, підсумовуючи, можемо констатувати, що, по-перше, формування партій «нової політики» є безпосереднім відображенням нового етапу в еволюції інституту політичних партій. Їхнє виникнення було зумовлене переходом розвинутих суспільств на

постіндустріальну стадію, яка характеризується зміною культурно-ціннісних пріоритетів громадян: домінуючими стають питання постматеріального типу, не пов'язані з традиційними соціально-економічними (матеріальними) відносинами між людьми (з одного боку, це питання, зокрема, роззброєння, захисту природи, жінок, національних і сексуальних меншин, збільшення безпосередньої участі в політиці звичайних людей; з іншого – протидія глобалізації, євроінтеграції й імміграційним процесам, збереження національної ідентичності та повернення до традиційних цінностей тощо).

По-друге, актуалізація «нових питань» призвела до переформулювання політичного порядку денного, виникнення нових політичних конфліктів і соціополітичних поділів, які, власне, і становлять сутнісну основу «нової політики». Її головними акторами стали нові соціальні групи постматеріалістів (представники нового середнього класу), соціальні рухи та пов'язані з ними політичні партії, ідеологічно й інституційно організовані відповідно до нових вимог і викликів.

По-третє, ідейно-інституційні особливості нових політичних партій, їхня відмінність від партій «старої політики» визначили необхідність доповнення традиційної типології політичних партій новим типом, який би дав змогу адекватно «охопити» актуальні еволюційні зміни інституту партій. Таким новим типом на тлі динамічного розвитку в сучасних суспільствах інформаційно-комунікативних технологій, на нашу думку, може стати модель кіберпартії.

Список використаної літератури

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / пер. с англ. под ред. В. Иноземцева. Изд. 2-е, испр. и доп. М.: Academia, 2004. 788 с.
2. Вельцель К., Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития / пер. с англ. М. Коробочкин. М.: Новое издательство, 2011. 464 с.
3. Дюверже М. Политические партии / пер. с франц. Л. Зимина. Изд. 3-е. М.: Парадигма, 2005. 544 с.
4. Игнаци П. Партии и демократия в постиндустриальную эру. Политическая наука. 2010. № 4. С. 49–76.
5. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества. Полис. 1997. № 4. С. 6–32.
6. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/index.php.
7. Перегудов С. Партии и группы интересов: к новой модели взаимодействия. Полис. 2014. № 1. С. 45–59.
8. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. Львів: Тріада плюс, 2004. 392 с.
9. Сморгунюв Л. Сетевые политические партии. Полис. 2014. № 4. С. 21–37.
10. Шварцмантель Д. Идеология и политика / пер. с англ. Е. Пызина. Харьков: Гуманитарный Центр, 2009. 312 с.
11. Betz H.-G. The New Politics of Resentment Radical Right-Wing Populist Parties in Western Europe. Comparative Politics. July 1993. Vol. 25, № 4. P. 413–427.
12. Dalton R. Citizen Politics: Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies. Sixth Edition. Washington: CQ Press, 2013. 342 p.
13. Flanagan S., Inglehart R. Value Change in Industrial Societies. The American Political Science Review. December 1987. Vol. 81, № 4. P. 1289–1319.
14. Ignazi P. The Re-emergence of the Extreme Right in Europe. IHS. Reihe Politikwissenschaft. März 1995. № 21. S. 1–15.

15. Lipset S., Rokkan S. Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction. Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives. New York: Free Press, 1967. P. 1–64.
16. Margetts H. Cyber Parties. Handbook of Party Politics / R. Katz, W. Crotty (eds.). Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage, 2006. P. 528–535.
17. Mudde C. Populist Radical Right Parties in Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 385 p.
18. Poguntke T. New Politics and Party Systems: The Emergence of a New Type of Party? West European Politics. January 1987. Vol. 10, Issue 1. P. 76–88.
19. Rise of Anti-immigration, Anti-EU Far Right Parties in Europe Causes Concern. Today's Zaman. 2012. April 27. URL: http://www.todayszaman.com/diplomacy_rise-of-anti-immigration-anti-eu-far-right-parties-in-europe-causes-concern_278834.html.
20. Tavits M. Party System Change: Testing a Model of New Party Entry. Party Politics. 2006. Vol. 12, № 1. P. 99–119.

POLITICAL PARTIES OF “NEW POLITICS”: MAIN APPROACHES TO CONCEPTUALIZATION AND INDICATORS FOR DETERMINING

Hennadii Shypunov

*Ivan Franko National University of Lviv, Faculty of Philosophy,
Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

In the article the features of “new politics” appearance are analysed and its essential characteristics are defined. The main factors which cause the formation of political parties of “new politics” are determined. The thesis about the fact that they differ significantly from traditional (“old”) political parties for their ideological principles, organizational structure and social base is proved. On this basis, the main indicators which give an opportunity to identify a certain political party as one of “new politics” are singled out.

Key words: post-materialistic values, political party, “new politics”, “New Left”, “New Right”.

УДК 321.021

РОЛЬ ПРЕФІГУРАТИВНОЇ ПОЛІТИКИ В ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОТЕСТНИХ ГРУП

Андрій Шуліка

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
кафедра політології
просп. Гагаріна, 72, 49010, м. Дніпро, Україна*

У статті аналізуються особливості реалізації префігуративної політики в діяльності сучасних політичних груп і рухів. Наголошується, що реалізація такої форми діяльності внутрішньої та зовнішньої взаємодії забезпечує практичну реалізацію ідейних принципів протестних груп.

Ключові слова: префігурація, префігуративна політика, політичні групи, протестні групи, демократія участі.

Сучасна групова політична участь передбачає використання нового вільного політичного простору (наприклад, електронного), який не залежить від корпоративного, державного, політичного чи релігійного контролю й забезпечує розвиток нових соціально-політичних проектів, а також підвищення особистих і колективних свобод.

Політичні групи й рухи у своїй діяльності використовують сучасні технології й інфраструктуру в якості інструментів і каналів зв'язку. Діяльність активістів досить часто пов'язана з протестними рухами, які вважають, що необхідно боротися проти корпоративного й державного впливу на соціальну сферу та ЗМІ. Тому важливою частиною груп і рухів стає створення альтернативних форм суспільного розвитку, що являє собою складний соціально-політичний феномен, який використовує низку різномірних тактичних і стратегічних підходів щодо використання нових інструментів інтерактивної глобальної дії й нових форм мережевої організації.

Одним із ключових аспектів сучасного соціально-політичного розвитку є можливість мережевої комунікативної організації так званих нових соціальних рухів, різномірних груп несхожих політичних орієнтацій (антиглобалізаційних, соціалістичних, екологічних та ін.), які діють поза межами класичних політичних партій та офіційних інститутів демократії. Нові політичні групи представляють свій проект демократичної внутрішньої організації руху й намагаються слідувати йому, що є спробою реалізувати префігуративну політику, яка передбачає поєднання іншого бачення розвитку суспільства з процесом боротьби за його досягнення через реалізацію на практиці.

Метою статті є аналіз впливу префігуративної політики на перспективи розвитку сучасних протестних груп.

Особливості реалізації на практиці нових організаційних форм групової політичної взаємодії привертають увагу багатьох дослідників. Британська дослідниця М. Макелберх проаналізувала особливості практичної діяльності протестних рухів у Європі. Розглядаючи можливості розвитку нових рухів, словенський учений З. Водовник наголошував, що тільки створюючи альтернативні концепції розвитку суспільно-політичної сфери, вони мають змогу отримати реальну підтримку.

Префігуративна політика визначається як спосіб організації й побудови соціальних відносин, які прагнуть відобразити майбутнє суспільство, до якого прагне група. За словами К. Боггса, який ввів у науковий обіг цей термін, префігуративна політика полягає

в тому, щоб утілити «у рамках поточної політичної практики руху ті форми соціальних відносин, прийняття рішень, культури й людського досвіду, які є кінцевою метою» [4].

Префігуративна політика відкидає центризм багатьох груп і політичних партій. Суть політики префігурації полягає у створенні й підтримці мережевої практики руху. Концептуально вона є частиною загальної політичної орієнтації на так звані «нові громадські рухи», які пов'язані з побудовою альтернатив майбутнього, така політика найчастіше описується як нова форма політичних дій [7, р. 5]. Таким чином, префігуративна політика означає спробу делегітимізувати наявну соціально-політичну систему й сформувати альтернативну через ініціативу знизу.

Сучасні протестні рухи передбачають реалізацію префігуративної політики в повсякденному житті й на певних громадських просторах. Префігурація – це спроба реалізації теоретичних знань на практиці, які повинні бути «наслідком майбутнього суспільства, але вже в рамках наявного режиму через політичні організації та їхні дії, щоб створити майбутнє в сьогоденні або хоча б частково прогнозувати соціальні зміни, до яких ці групи прагнуть» [6, р. 93].

Головною проблемою в нових політичних рухах можна назвати пошук можливості знайти баланс між префігуративною політикою й більш інструментальними цілями політичних груп. М. Макелберх зробила важливий внесок у цю дискусію, адже вона стверджує, що помилкою було б наголошувати на відмінності між префігуративною політикою й інструментальними формами діяльності громадських рухів. Префігурація є «стратегічною, тому що нові політичні структури призначені замінити наявні політичні структури» [2, р. 217]. Найбільш типовим прикладом є використання консенсусу або інших прямих демократичних механізмів для сприяння прийняттю егалітарних рішень і організації колективних дій серед різних груп. Різноманітність є функцією децентралізованої форми організації.

Так, в Аргентині організація багатьох рухів безробітних трудящих і створення народних зборів відображає прагнення учасників до горизонтальної демократії, яка включає в себе рівний розподіл влади серед людей і створення нових соціальних відносин, заснованих на гідності, рівності та свободі. Багато в чому завдяки діяльності таких рухів в Аргентині формується нова альтернативна практика організації соціально-трудова відносин. У деяких великих компаніях завдяки скороченню загальної кількості управлінських посад і забезпечення представникам найманої праці реальної участі в процесі прийняття рішень децентралізований весь процес соціально-трудова діяльності. «Співпраця на основі «сотрафегістро» (співтовариства), формування солідарності стають основою для організації трудового процесу на базі горизонтального робочого простору з егалітарними схемами оплати праці та кооперативним розподілом праці» [3, р. 53].

Префігурація необхідна новим організаціям і рухам для пошуку нової політичної парадигми, яка пов'язана з політичними змінами через революцію в повсякденному житті. «Практична діяльність організацій та їх ідейний простір мають бути більш відкритими для змін, щоб вільно використовувати нові ідеї й форми практичної діяльності з метою максимального досягнення поставлених цілей» [5, р. 425].

Префігуративна політика відповідає концепції Х. Бея про створення протестними групами «тимчасових автономних зон, вільних від державних формалізованих структур управління, які звільняють певну частину території, часу, свідомості, щоб створити неієрархічну систему соціальних відносин і акцентувати увагу на їх зміні, а також розширити цей вплив на всю країну» [1, р. 99]. Це призводить до формування альтернативних концепцій про нові моделі соціальної та політичної дії, оскільки розвиток демократії участі означає активне формування нових варіантів інституційного дизайну. Демократія участі не обмежується сферою політики, а поширюється на соціальне й економічне життя.

Рух «Захопи Уолл-Стріт» свідомо був спрямований на створення майбутнього демократичного суспільства шляхом використання форм демократії участі, яка вводить і втілює політичні зміни. Необхідно відзначити, що в розвитку соціальних рухів на початку XXI ст. стався зсув від критики капіталізму й фінансових процесів до заклику до розширення демократії та соціально-економічної справедливості. Це не заклики до набору абстрактних універсальних цінностей, а швидше вимоги, які міцно вкоренилися в національних контекстах.

Під час серії акцій «Захопи Уолл-Стріт» мітингувальники передбачали створення громадського простору всередині американських міст для політичного діалогу й досягли деякої реалізації атрибутів майбутньої спільноти в процесі організації системи надання безкоштовного харчування, вільного доступу до знань (через незалежні бібліотеки), медичної допомоги та ночівлі для бездомних. Таким чином, префігурація часто виступає як спосіб мобілізації.

Доволі велика кількість сучасних «нових» політичних груп часто формує соціальні центри (зокрема й мережеві). «Практику діяльності й методи соціальних центрів можна віднести до категорії «вільного простору» або практичного проектного руху, організованого громадськими й культурними рухами» [7, р. 7]. Вони пропонують організаційно-культурні ресурси для рухів, учасники яких намагаються взаємодіяти з місцевими громадами через організацію політичних, освітніх і розважальних заходів.

Поєднання політичної організації з контркультурною діяльністю, зокрема комунальними житловими центрами, відрізняє соціально-політичні проекти нових політичних груп від інших видів практичного руху, хоча багато хто звинувачує організацію мережі таких соціальних центрів у тому, що основою їхньої діяльності є намагання політично соціалізувати нове покоління активістів (наприклад, дуже багато таких звинувачень щодо соціальних центрів у Каталонії, які брали безпосередню участь в організації протестних рухів).

«Соціальні центри також є платформами для проектів організації альтернативного дозвілля й освіти, організації неортодоксальних форм життя. Для такого поєднання діяльності, мотивів і політичних цілей вони уявляються ідеальними майданчиками для розвитку префігуративної політики, поєднуючи організацію практичних проектів із проведенням конкретних кампаній» [7, р. 7].

Соціальна форма префігуративної політики стала включати в себе принципи рівності, яка, приміром, проявляється у Великобританії через мережу онлайн-центрів, що допомагають громадам боротися із соціальною та цифровою ізоляцією. Єдина мережа онлайн-центрів у Великобританії була сформована у 2011 р. У липні 2013 р. єдина система онлайн-центрів стала називатися «Tinder Foundation». У листопаді 2016 р. Фонд Тіндер перейменовано на Фонд «Хороші речі».

Фонд «Хороші речі» координує роботу мережі онлайн-центрів у складі 5000 партнерів, які надають безкоштовний або недорогий доступ до комп'ютерів і мережі Інтернет. Організація також надає навчання й підтримку сотням волонтерів, співробітникам центрів і громадським лідерам, допомагаючи їм працювати у своїх групах. Ця благодійна мережа формується з метою допомогти людям у Великобританії отримати необхідну підтримку та навички, необхідні для зміни їхнього життя та подолання соціальних проблем.

Ця практика відрізняє префігуративні групи від субкультурних або контркультурних груп, які зазвичай не намагаються консолідувати, поширювати свої погляди й організувати колективні дії. Повсякденні префігуративні практики є стратегічними, бо «учасники руху вважають, що практики соціально-політичної діяльності, які вони розвивають зараз, є тими, якими вони замінять ліберальну представницьку демократію» [7, р. 8]. Стратегія полягає не просто в досягненні колективних або загальних цілей, а в координації й у визначенні множинних політичних пріоритетів: «експериментування», поширення «перспектив», установа нових форм «поведінки» та їх використання в «консолідації».

Робота в таких соціальних центрах будується на основі дискурсивної ієрархії. Практика такої діяльності актуальна для вивчення основних аспектів розвитку сучасних соціальних рухів, застосування на практиці принципів прямої дії й повсякденної організації взаємозв'язку соціально-політичних рухів із представниками громадськості не тільки в мережі Інтернет. Способи реалізації політичних дій і повсякденного життя в соціальних рухах мають велике значення не тільки тому, що вони визначають, наскільки ефективною може бути боротьба за соціальні зміни, але й тому, що вони допомагають пояснити формування й склад самих рухів, груп і структур солідарності й політичної комунікації.

Таким чином, префігуративна політика передбачає організаційні форми, необхідні для формування нових структур побудови повсякденного життя, які відіграють важливу роль у поширенні цілей руху. «Префігурація підкреслює роль декларативних принципів у сучасній політиці нових рухів як способу об'єднання та розроблення групових моделей сприйняття суспільно-політичного життя» [1, р. 427]. Це викликано необхідністю вироблення нових способів виконання різних групових цілей і їх реалізації в оригінальних та інноваційних формах.

Префігурація визначає відмінність між локалізованою, стихійною протестною діяльністю на вулицях і зусиллями з керування відкритими й демократичними суспільними формаціями з потенційно більш міцними формами альтернативних організаційних інфраструктур, здатних розширити масштаби політичної діяльності.

Як стратегія соціальних змін префігурація залежить від учасників руху (або тих, хто залучений), щоб залишатися відкритими для ідеї, підтвердження того, що цілі можуть змінитися і, можливо, повинні бути множинними, щоб об'єднати різні групи. Тому сам процес прийняття рішень також має залишатися відкритим. «Як тільки узгоджена політична платформа стає основою єдності думок, політичний простір закривається для нових ідей, нових соціально-політичних груп і нових потенційних структур демократії» [2, р. 221].

Префігурація ґрунтується на створенні процесу, який перетворює тих, хто бере участь у процесі, через практику. Іншими словами, соціальні зміни виникають тоді, коли колективний процес здатний змінити те, як влада діє між людьми.

Таким чином, у процесі розвитку сучасних протестних рухів, у процесі прийняття рішень бере участь набагато більше людей, ніж під час різноманітних протестних рухів на початку ХХІ століття (наприклад, рухів за антиглобалізацію), отже, багато політичних цінностей стали розмитими, тому політичні структури вступають у новий етап трансформації. Префігуративна політика забезпечує такий етап трансформації, реалізуючи в теперішньому часі на практиці цілі протестних політичних груп і рухів. Також префігурація забезпечує формування певної системи взаємовідносин не тільки всередині групи, а й у її взаємовідносинах із потенційними прихильниками, що забезпечує створення нових форм суспільних організацій. Цей процес демонструє можливість вносити зміни в наявну соціально-політичну систему, використовуючи ініціативу знизу й елементи демократії участі.

Список використаної літератури

1. Bey H. T.A.Z.: The Temporary Autonomous Zone, Ontological, Anarchy, Poetic Terrorism. Brooklyn, NY: Autonomedia. P. 155. URL: <https://theanarchistlibrary.org/library/hakim-bey-t-a-z-the-temporary-autonomous-zone-ontological-anarchy-poetic-terrorism.a4.pdf>.
2. Maeckelbergh M. Horizontal Democracy Now: From Alterglobalization to Occupation. Interface: a journal for and about social movements. Volume 4 (1). May 2012. Pp. 207–234. URL: <http://www.interfacejournal.net/wordpress/wp-content/uploads/2012/05/Interface-4-1-Maeckelbergh.pdf>.
3. Parker M., Cheney G., Fournier V., Land C. The Routledge Companion to Alternative Organization. New York, 2014. 373 p.

4. Swain D. Not Not but Not yet: Present and Future in Prefigurative Politics. *Political Studies*. November 2017. URL: <http://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0032321717741233>.
5. Vodovnik Ž. Demokratizacija in nova družbena gibanja. *Teorija in praksa*. Let. 51, šte. 2–3. Ljubljana, 2014. P. 415–433.
6. Vodovnik Ž. «Novi» anarhizem? – o bifurkaciji in transformaciji sodobne anarhistične misli in prakse. *Teorija in praksa*. Let. 48, šte. 1. Ljubljana, 2011. P. 87–107.
7. Yates L. Rethinking Prefiguration: Alternatives, Micropolitics and Goals in Social Movements. *Social Movement Studies*. 2015. Vol. 14. No. 1. P. 1–21. URL: <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14742837.2013.870883>.

THE ROLE OF PREFIGURATIVE POLICY IN PRACTICAL ACTIVITY OF PROTEST GROUPS

Andrii Shulika

*Oles Honchar Dnipro National University,
Department of Political Science
Gagarina prospect, build. 72, 49010, Dnipro, Ukraine*

The article analyzes the peculiarities of the implementation of prefigurative policies in the activities of modern political groups and movements. It is noted that the implementation of such a form of internal and external interaction provides for the practical realization of the ideological principles of protest groups.

Key words: prefiguration, prefigurative politics, political groups, protest groups, participatory democracy.

УДК 32.324

ВПЛИВ ПОЛІТИЧНОГО ІМІДЖУ НА СВІДОМІСТЬ ГРОМАДЯН

Оксана Шурко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра політології
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Розглянуто основні ознаки, особливості й функції політичного іміджу, його роль у виборчих процесах, вплив на свідомість громадян. Виокремлено фактори, що здатні вплинути на довіру до політика, і характеристики, які руйнують довіру громадян.

Ключові слова: імідж, політичний імідж, формування політичного іміджу, політична свідомість, довіра громадян.

Сьогодні, як ніколи, зростає інтерес до іміджу та політичного іміджу. Конкуренція в усіх сферах життєдіяльності спонукає людей до формування привабливого іміджу з метою успішного «продажу себе», свого товару чи своїх послуг, а для цього необхідно вирізнятися на тлі конкурентів. Саме в сучасних умовах конкуренція йде уже не на рівні якості чи ще якихось характеристик, а власне на рівні іміджу. Слово «імідж» (англ. image), яке часто вживається й охоплює всі сфери людських відносин, перекладається з англійської як образ, зображення, ідол, характер, зовнішність, обличчя, престиж, репутація, відображення, уявлення. Потрібно зазначити, і це підкреслює багато дослідників, що образ є родовим поняттям стосовно іміджу, тому ці терміни часто використовують як рівнозначні. Але, на відміну від образу, імідж може існувати незалежно від ситуації сприйняття об'єкта й виникає тільки тоді, коли об'єкт – носій іміджу стає публічним.

Політичний імідж трактується як цілеспрямовано сформований стереотипний образ, що існує в суспільній свідомості та покликаний психологічно впливати на певну соціальну спільноту, на громадську думку всередині країни й закордоном. Це не просто психічний образ, закріплений у свідомості як відображення реальності, це спеціально змодельоване цілеспрямоване відображення образу, який створений професіоналами, на основі певної реальності.

Політичний імідж завжди тиражується засобами масової комунікації, тому його доречно розглядати саме як комунікативне явище, завдання якого – полегшити аудиторії сприйняття інформації про політика, проектуючи на неї ті його характеристики, що вважаються найкращими в конкретному електоральному середовищі, і підготувати ґрунт для формування установки вибору саме цього кандидата.

Розглядаючи природу іміджу, потрібно враховувати, що в її основі лежать міфи та стереотипи, які визначають ключові позиції, на які активно реагує масова свідомість. Виходячи із цього, можемо виокремити такі функції іміджу: функція ідентифікації, за допомогою якої можна миттєво «накласти» імідж на конкретну особу, тому що він як певний стереотип задає вже апробовані шляхи ідентифікації; функція ідеалізації, яка намагається видати бажане за дійсне; функція протиставлення, оскільки імідж будується системно, виходячи з уже наявних іміджів [1].

Можемо погодитись із думкою російського фахівця з політичного піару Д. Ольшанського, що «сьогодні інформаційна квазіреальність уже не просто підміняє, а заміняє матеріальний предметний світ. У певному розумінні (ідеться насамперед про політику) буття

перестало визначати свідомість, навпаки, усе частіше свідомість визначає буття. Отже, впливи на свідомість, їх використання стають нормами політичного життя. Тому використання піарівських методів і технологій часто визначає сутність політичної діяльності». На його думку, політики починають чіткіше розуміти, що більша частина їхньої діяльності має не стільки реальний, скільки віртуальний характер. Це означає, що вона потребує не окремих PR-акцій і послуг із «розкручування» політика на початкових стадіях кар'єри чи в процесі чергової виборчої кампанії, а постійного PR-супроводу його життя та діяльності [2].

Політичний імідж – феномен складний, багатофакторний, специфічний, який визначається особливостями політики та характером діяльності політичного лідера чи політичної організації. Ефективний політичний імідж – це й високий рейтинг політика, і дієві канали формування суспільної думки.

Як зазначає Г. Почепцов, ми всі живемо не лише в реальному, але й в ілюзорному, уявному світі, який має високу регулюючу силу. Цей уявний світ має певні характеристики, які зумовлюють силу впливу на людей: його принципово неможливо перевірити, тому в ньому менше розчарувань; у ньому багато чудового, привабливого, він ірраціональний, тому сприймається як даність; він внутрішньо цілісний і несуперечливий, по-своєму гармонійний; у ньому є інша ієрархія, на яку ми самі можемо впливати з власної волі, що підвищує самоповагу. У психологічному плані саме сприйняття цінностей уявного світу звільняє людину від потреби постійно здійснювати вибір, який у сучасних умовах часто зробити важко, і від особистої відповідальності, а це знижує рівень тривоги. Люди, які орієнтовані на уявний світ, живуть під впливом нав'язаних установок, стереотипів, часто піддаються маніпуляції з боку інших людей, критичність їх мислення невисока, що робить із них «ідеальних» виборців, яких можна «запрограмувати» на конкретну поведінку, на бажаний для суб'єкта маніпуляцій вибір. Натомість люди, орієнтовані на реальний світ, вирізняються високою самостійністю, низьким рівнем конформізму, раціональністю, критичністю мислення, що суттєво забезпечує їх від різноманітних маніпулятивних впливів [3].

І хоча реальний і уявний світи мають різні виміри, різні механізми функціонування, між ними є взаємозв'язок, вони іноді перетинаються. Політичний імідж як реальний образ уявного світу повинен викликати симпатію, прихильність, довіру незалежно від набору справжніх особистісних рис, хоча коли йдеться про рівень збігу реальних характеристик суб'єкта з удаваними, то він може бути різним – від майже повного збігу до цілковитого протиставлення.

С. Барзілов зазначає, що під час створення політичного іміджу потрібно обов'язково враховувати його особливості, а саме: політичний імідж повинен обов'язково формуватися під конкретну задачу й у більшості випадків він повинен відповідати соціальним очікуванням мас – це найголовніша умова формування ефективного політичного іміджу. Соціальні очікування (або експектації) – це система очікувань і вимог щодо норм виконання лідером соціальних ролей і відповідної до них діяльності. Соціальні очікування виявляються подвійно: як право очікувати відповідної поведінки й обов'язок поводити себе згідно із соціальними очікуваннями. Чим більше проявляється ця невідповідність, тим сильніше бажання мати іншого лідера. Отже, якщо діяльність політичного лідера оцінюється негативно, то формується потреба у висуванні іншого лідера, який володіє якостями, здатними забезпечувати діяльність, що відповідає очікуванням (зазвичай це якості, прямо протилежні якостям колишнього лідера). Таким чином, імідж повинен бути механізмом взаємодії між соціальними очікуваннями й особистістю нового лідера [4].

Психологи виявили ще один цікавий факт, пов'язаний зі сприйняттям людьми інформації: почута інформація ефективніша, ніж прочитана. Досліди показують, що мозок сприймає вимовлене слово за сто сорок мілісекунд, тоді як для розуміння друкованого слова потрібно сто вісімдесят мілісекунд. Саме цю різницю в п'ятдесят мілісекунд психологи вважають потрібною мозку для того, щоб перекласти зорове зображення в слухове, яке мо-

зок може сприйняти. Людина чує швидше, ніж бачить; слухове сприйняття триває довше, ніж зорове. Зоровий образ – картинка чи друковані слова – згасає менше ніж за одну секунду, якщо мозок не докладає спеціальних зусиль для запам'ятовування побаченого. Слухове ж сприйняття триває в сорок п'ять разів довше. Таким чином, прослухане повідомлення ефективніше, ніж прочитане, тому що вимовлене слово довше зберігається в мозку, дозволяючи краще ознайомитися з думкою, і тому, що тембр людського голосу надає словам емоційного забарвлення, чого неможливо досягти зображенням.

Як уже зазначалося, політичний імідж як створений маніпулятивний образ покликаний впливати не лише на свідомість громадян, а й на несвідоме саме через емоційну сферу. Якщо на свідомість людей можна впливати через використання тих чи інших аргументів, фактів, то на несвідоме впливає найбільш емоційно забарвлене повідомлення. І чим яскравіша емоція, тим швидший відгук отримаємо у відповідь.

На формування політичного іміджу впливають чинники, які повинні бути враховані, а саме: об'єктивні, комунікативні, ситуаційні, суб'єктивні. У праці С. Фаєра «Прийоми стратегії й тактики передвиборної боротьби» зазначено, що є умовний поділ на декілька рівнів формування уявлень про імідж політичного лідера:

1) морально-етичні якості, що мають першочергове значення в умовах кризи довіри масового виборця до влади: чесність, непідкупність, принциповість, загострене почуття справедливості, відповідальність, рішучість у відстоюванні інтересів виборців;

2) компетентність, ділові якості: знання потреб виборців і загальної ситуації в країні, знання законів, здатність виділити головне, володіння досвідом управління й уміння донести свої ідеї й пропозиції;

3) «пробивні» якості кандидата: знання порядку роботи державних установ, демонстрація наполегливості в досягненні поставлених цілей, властивості лідера (уміння згуртувати й вести за собою);

4) зовнішні дані: особиста привабливість, солідність [5].

Для того, щоб політик міг отримати запрограмовану поведінку виборців стосовно власної персони, потрібно правильно організувати систему впливу на свідомість і громадську думку. Завдання лідера полягає в утворенні загальної картини світу, щоб виборці могли розуміти сенс тих дій, які чинить політик. Ця картина має власні закономірності функціонування, залежно від яких будується текстуальний ряд політичного повідомлення. У той же час образи віртуального політичного світу сприймаються громадянами як єдина справжня реальність. Досягнення такого результату є головною метою діяльності політичних технологів. Вони повинні вловити сутність процесу інтеграції уявлень і громадської думки, щоб створити імідж лідера, який відповідає наявній віртуальній істині.

Для отримання позитивних результатів, схвалення й підтримки в побудові політичного іміджу варто концентруватися на перевагах політика, замовчувати недоліки й ідентифікувати його особу з ідеєю актуальних суспільних перетворень. Імідж політика завжди поєднує в собі три базові характеристики особистості: біологічну, психологічну та соціальну.

Вік, стать, зовнішність, антропометричні дані, генетичні особливості становлять біологічні характеристики, які мають суттєве значення для формування іміджу в певних ситуаціях. Так, виборці на певних історичних етапах функціонування держави можуть надавати перевагу досвідченим політикам або людям із неабиякими фізичними даними. Хоча законодавство більшості країн не надає переваги певній статі в реалізації політичних функцій, традиційно електоральні очікування пов'язані переважно з чоловіками.

Такі психологічні характеристики, як характер, емоційність, воля під час конструювання політичного іміджу дають змогу донести до виборців упевненість у тому, що політик буде постійно прагнути до реалізації поставленої мети, проявляти волю та наполегливість у прийнятті політичних рішень і брати на себе відповідальність за них.

Соціальна характеристика визначає приналежність політика до певної соціальної групи, указує на його соціальний статус, а це певним чином впливає на мотивацію політичної поведінки й діяльності. Проекція соціальних характеристик на політичний імідж повинна переконати виборців у тому, що їхні інтереси будуть включені як мотиваційний чинник у діяльність політичного діяча.

Політичний імідж повинен викликати довіру до суб'єкта політичної діяльності, яка теж є результатом суб'єктивного сприйняття й оцінки різними соціальними групами ідей, цінностей і дій політика відповідно до їхніх потреб, інтересів і ціннісних орієнтацій. Результатом цього є довіра населення до політика, яка базується на переконанні й вірі в те, що він володіє саме такими діловими й особистісними якостями, які є необхідними для вирішення їхніх актуальних інтересів і потреб. Коли йдеться про формування довіри до політичних діячів, виділяють два основних шляхи: емоційно-почуттєвий (зараження, навіювання, чарівність, харизма політика) і раціональний (переконання, авторитет, примус).

У передвиборчий і у виборчий період для суб'єкта політики стає вкрай важливим рівень довіри з боку громадян, довіра стає необхідною умовою досягнення політичної мети й механізмом взаємодії з виборцями.

Розглядаючи фактори, які здатні вплинути на довіру до політика, розділяємо їх на об'єктивні й суб'єктивні. Політичні, економічні та соціокультурні умови життя різних соціальних груп можемо віднести саме до об'єктивних факторів. До суб'єктивних факторів насамперед відносимо особистісно-професійні характеристики самого політичного лідера та гендерні, вікові, освітні, ментальні особливості сприйняття виборців, що визначаються соціоекономічними, соціокультурними умовами їхньої життєдіяльності, ідеологічними й ціннісними орієнтаціями. Рівень довіри до політика формується в процесі його комунікації з різними соціальними групами, де такі психологічні характеристики, як відкритість, доброзичливість, професіоналізм, чесність, надійність у структурі його особистості мають визначальний вплив на цей процес. Як показує політична практика, у післявиборчий період зберегти досягнутий рівень довіри населення вкрай важко. Навіть у політиків із високим рівнем електоральної підтримки в процесі виконання політико-управлінських функцій спостерігається зниження цього показника з різною динамікою. Як і якими темпами буде змінюватися динаміка довіри й підтримки, великою мірою визначається тим, якими реальними, а не іміджевими якостями володіє політик, що необхідно для виконання взятих на себе зобов'язань.

Уже було вказано на характеристики особистості політика, що викликають довіру, але є ті риси і якості суб'єкта, які її розмивають, руйнують, що веде до зниження рейтингу, а з часом – і до втрати влади загалом. До таких якостей можемо віднести насамперед зневагу до оточуючих, необов'язковість, невідповідальність, непрофесіоналізм, егоцентризм, зверхність, агресивність.

На думку західних політологів, лише сім відсотків успіху політичного діяча залежить від того, що саме він говорить, а п'ятдесят п'ять відсотків – від того, яке він справляє враження. Слово, манера, тональність виступу, образний ряд, емоційна забарвленість, почуття міри в одязі, зокрема й наслідування моди – усі ці компоненти значною мірою визначають успіх виступу, формують привабливий для глядачів імідж політика.

Як зазначає Є. Змановська, залежно від іміджевої мети розрізняють техніки формування іміджу. Вони діляться на три групи:

- із метою підвищення авторитету, сили, переконливості використовують техніки піднесення іміджу;
- із метою привернення уваги до суб'єкта використовують техніки ідентифікації образу;
- із метою викликати позитивні почуття, такі, як довіра, симпатія, інтерес, використовують техніки формування позитивного ставлення.

Саме до технік формування позитивного ставлення відносять такі:

1) підвищення зовнішньої привабливості. Дослідники підкреслюють, що люди на підсвідомому рівні за декілька секунд зчитують і реагують на інформацію, яку отримують, «скануючи» зовнішні характеристики суб'єкта. Чим привабливіші зовні люди, тим вище вони оцінюються порівняно з іншими за значущими для реципієнта параметрами;

2) позитивний настрій. Притягують увагу не тільки зовнішньо привабливі люди, але й ті, які добре ставляться до нас. Тому позитивне ставлення до представників різних соціальних груп формує й позитивну думку у відповідь;

3) створення бездоганної репутації, що забезпечується планомірною конструктивною діяльністю, виконанням своїх функцій;

4) позитивні послання групам громадськості (висловлення подяки, виявлення поваги, привітання й т. п.);

5) особиста участь – прояв щирого інтересу до людей, надання підтримки й реальної допомоги;

6) дистанціювання від негативних символів (компрометуючих факторів, фігур, груп). Навіть один подібний факт може зруйнувати імідж, що складався роками. Тому діяти необхідно швидко, не вичікувати й не приховувати інформацію, виступити із засудженням подібних учинків, що допоможе відмежуватися від негативних іміджевих фігур [6].

Серед технік створення впізнаваного образу в розрізі формування позитивного політичного іміджу слід звернути увагу саме на техніку міфологізації образу, яка зачіпає несвідомі рівні людської психіки, задіюючи й включаючи в цей процес наявні в громадян архетипи. Сам архетип володіє потужним емоційним зарядом, а як уже зазначалося, чим яскравіша емоційна реакція, тим більший вплив носія такого іміджу на аудиторію, тим прихильніше до нього ставлення.

Серед технік піднесення іміджу варто згадати техніку посилення особистої влади, до якої звертаються в процесі реалізації політичного іміджу президентів багатьох сучасних держав, зокрема Росії.

Сьогодні, живучи у високотехнологічних середовищах, послаблюючи й обмежуючи особисті зв'язки й контакти, так чи інакше, при нашому бажанні чи всупереч ньому, ми всі формуємо, використовуємо, купуємо й продаємо саме іміджі, як досить часто не збігаються з реальними якісними характеристиками речей, товарів, послуг і самих людей. Це ще більшою мірою стосується політико-владних відносин, оскільки вони визначально у своїй більшості є опосередкованими. Тому формування, просування й продаж на сучасному політичному ринку будь-якого політика неможливий без іміджу, який, як яскрава обгортка, спочатку приверне до себе увагу, зафіксує її на собі й запропонує придбати, як щось вагоме та необхідне саме нам у цей важливий історичний момент. Без такого політичного іміджу успішна діяльність політичного діяча щодня буде під великою загрозою, оскільки, як ішлося вище, сьогодні політична діяльність досить часто має не реальний вимір, а саме віртуальний.

Щоб здобути перемогу в конкурентній боротьбі, потрібно викликати до себе симпатію й довіру, яка й перетвориться на електоральну перевагу й прокладе шлях до бажаної мети – політичної влади. І на цьому шляху відсутність бажаного для більшості громадян політичного іміджу ставить реалізацію мети під загрозу. Імідж політика створюється з реально властивих певній особі характеристик і свідомо наповнюється тими характеристиками, які потрібні для посилення значущості особи, але представлені лише потенційно. Важливе значення для формування політичного іміджу мають психологічні аспекти, які визначають принципи побудови й шляхи здійснення певних дій, що в майбутньому визначають якість політичного іміджу.

Список використаної літератури

1. Гуцал А., Недбаєвський С. Політичний лідер в історичному інтер'єрі. // Internet: www.niur.gov.ua/uhf/publishing/panorama1~2_99/me_1_gu/htm.
2. Ольшанский Д. Политический PR. СПб.: Питер, 2003. 544 с.
3. Почепцов Г. Имиджелогия. Киев: Рефл-бук, 2000. 768 с.
4. Барзілов С. Роль іміджу в політиці. Вільна думка. 2000. № 3.
5. Файер С. Приемы стратегии и тактики предвыборной борьбы. СПб.: Марга, 1998. 356 с.
6. Змановська Є. Керівництво з управління особистим іміджем. СПб.: Мова, 2005.
7. Корнієнко В., Денисюк С. Імідж політичного лідера: проблеми формування та практичної реалізації. Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2009. 144 с.
8. Палеха Ю. Іміджелогія: навч. посіб. / за заг. ред. З. Тимошенко. К.: Європ. ун-т, 2005. 324 с.

INFLUENCE OF POLITICAL IMAGE ON CITIZENS' CONFIDENCE**Oksana Shurko**

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The main features, features and functions of political image, its role in electoral processes, influence on the consciousness of citizens are considered. The factors that can affect trust in politics and characteristics that destroy the trust of citizens are identified.

Key words: image, political image, formation of a political image, political consciousness, trust of citizens.